

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

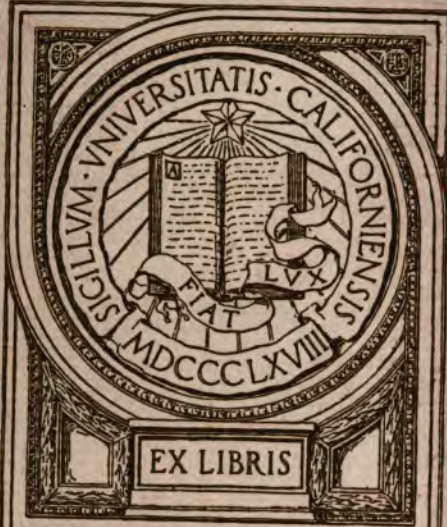
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

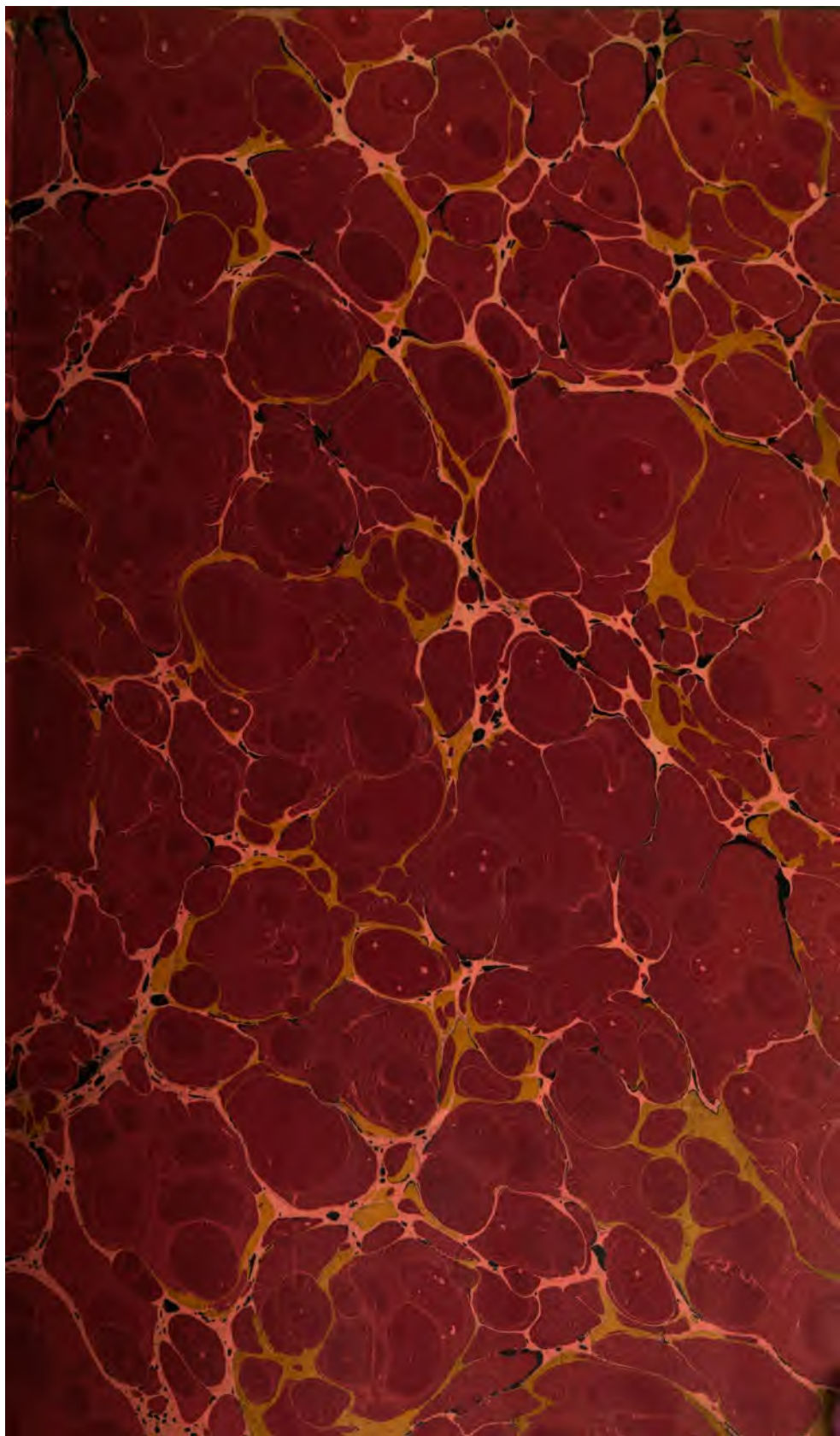
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

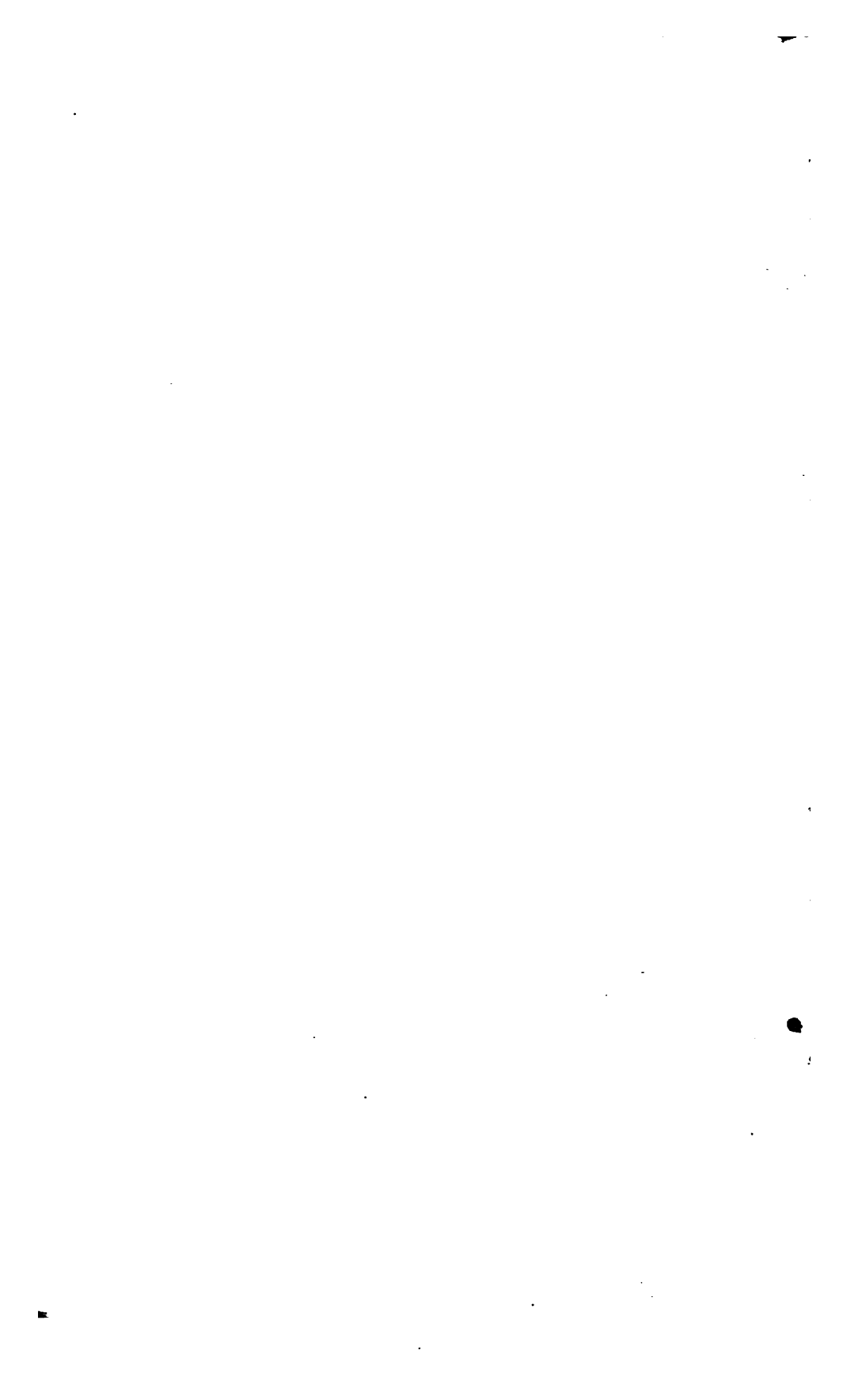
GIFT OF
HORACE W. CARPENTIER

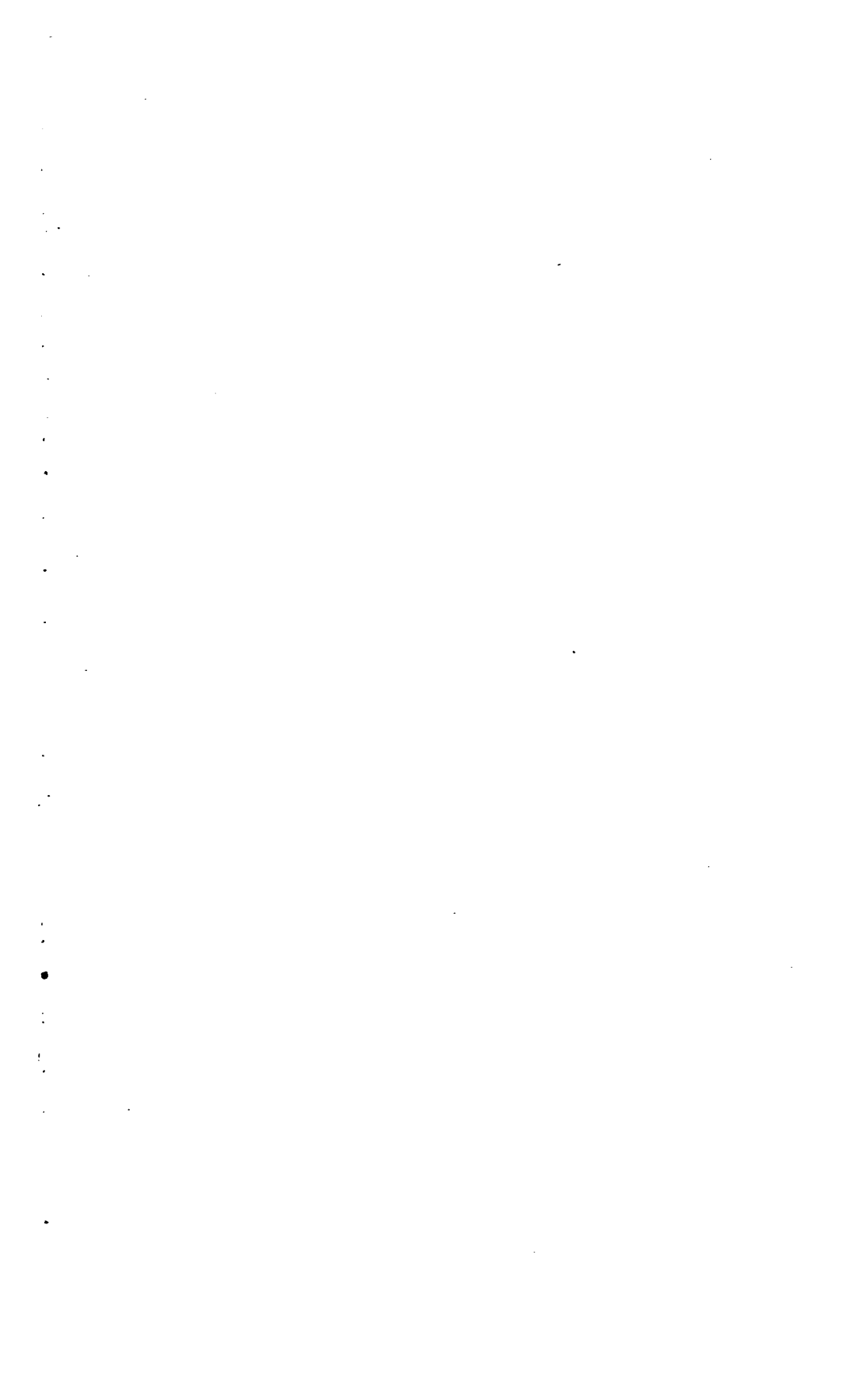

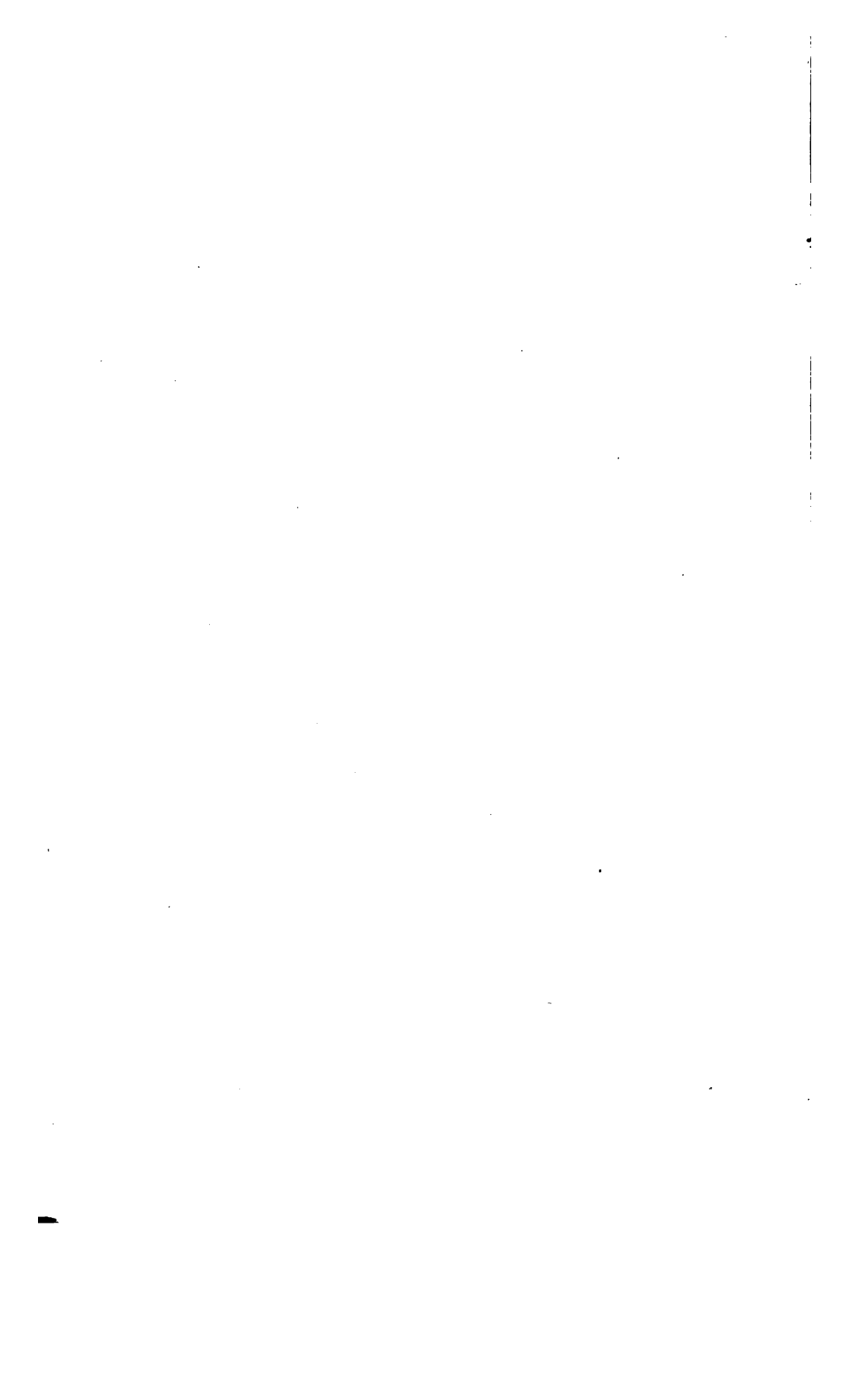
EX LIBRIS

750
B582
v.147:2

147
BIBLIOTHECA INDICA

A

COLLECTION OF ORIENTAL WORKS

PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, No. 127, 1142, 1178, 1195.

GADĀDHARA-PADDHATI

DVITĪYA KHANDAH

ĀCĀRYASĀRAVA.

BY

GADĀDHARA RĀJAGURU.

EDITED BY

PANDIT SADĀŚIVA MIŚRA.

PURI.

VOL. II., ~~CONTENTS~~

Calcutta:

PRINTED BY UPENDRA NATHA CHAKRAVARTI, AT THE SANSKRIT PRESS

AND PUBLISHED BY THE

ASIATIC SOCIETY, 57, PARK STREET,

1908.

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

TO VINT
ALBANY

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

THE UNIVERSITY OF CHICAGO

गदाधरपद्धतौ आचारसारः ।

द्वितीयखण्डः ।

श्रीगदाधरराजगुरुप्रणीतः ।

UNIVERSITY OF
CALIFORNIA

एशियाटिकसोसाइटीनामिकायाः सभाया-

प्रमुखा

श्रीगुरुपुस्तमक्षेत्रनिवासिना

पण्डितश्रीसदाशिवमिश्रेण

संस्कृतः ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीउपेन्द्रनाथचक्रवर्तिना

संस्कृतयन्त्रे सुद्रितः ।

एशियाटिकसोसाइटीनामिकाया सभाया प्रकाशितम् ।

१८०८ ख्रीष्टाब्दः ।

PREFACE.

In these days of elaborate enquiry and learned research our Sanskrit lore which was gradually sinking into dark oblivion, is now coming to light through the liberal patronage of Government and arduous efforts of many private individuals. We are highly indebted to the Asiatic Society which has done incalculable good in this direction and if the Society continues working for some years to come all our Sanskrit Shastras are likely to be revived. About 25 years ago Dr. Rajendra Lal Mittra L. L. D. C. I. E. deputed one of the travelling Pandits of the Society, Pandit Ramnath Tarkaratna to visit Orissa for collecting Sanskrit works. Again in 1894, the Society engaged Pandit Benod Behari Bhattacharjya for the same purpose. I had the honour and pleasure of accompanying the learned Pandit in his travel and did all I could to help him in collecting many invaluable works which the Society had not found else where. Hence my connection with the Society and my acquaintance with their worthy Philological Secretary, Māhāmahopādhyāya Haraprasad Sastri, through whose kindness, I was honoured with the work of editing *Gadadharpadhati*, a big Smṛiti code of excellent merit written by Gadadhar Rajguru. The entire work divided into five parts viz. Achār Sār, Dāna Sār, Sudhī Sār, Brata Sār and Kāla Sār has already been printed and published by the Asiatic Society. The present volume now printed and published is Achār Sār. Kāla Sār deals with the determination of the appropriate and auspicious

time for the performance of several rites and ceremonies which form the daily religious duties of a devout Brahmin. For what is Hindu life but a routine of religious practices duly observed in right moment and in right order. Achār Sār deals with the several religious rites as well as the manner in which one should take his meals, sleep etc during a day i. e. 24 hours. The arrangement of their subjects is strictly logical, their language chaste, and style lucid. A superficial reader will, I dare say, bear testimony to the vast erudition and rare originality of their author. Gadadhar Padhati is not certainly a very ancient work. Its author lived not more than 170 years ago. We learn from the work itself and from the geneology of his

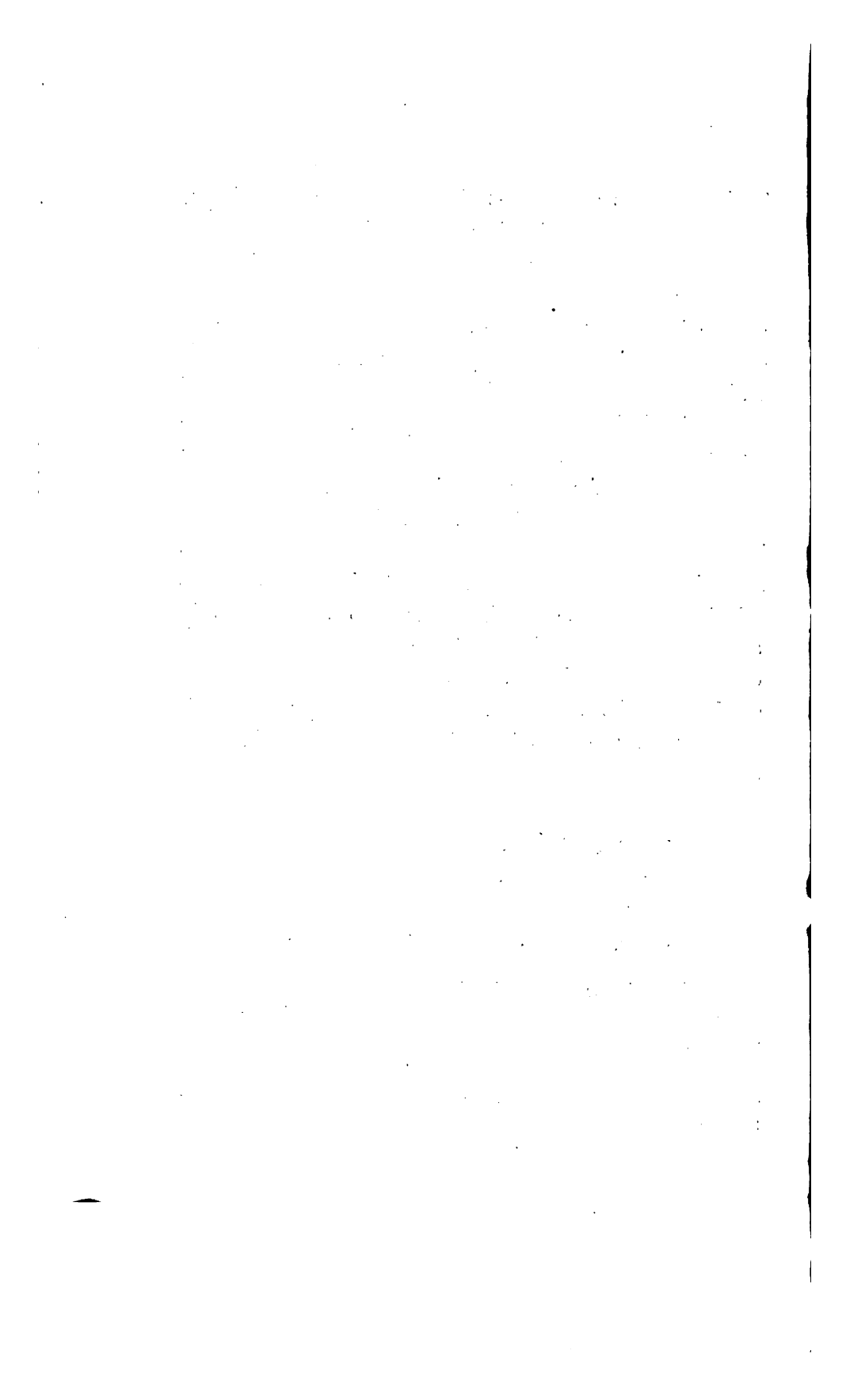
- * कणात् कौशिक-वाजपेयि-तुलसीवंशात् दृश्यमाणिता-
 श्रीतिथ्यन्वकतः स रायगुरुरित्वासीत् वदान्यापत्नीः ।
 पुत्रः शारदराजपेयमस्तकद्विद्वान् हरेकणभू-
 नायश्रीमहिषी-गुरुर्हलधराभिख्योऽप्यजो पामकत् ॥
 वेदान्तादिसमस्तशास्त्रनिबन्धो नीलाम्बरारख्योऽनुज-
 स्तस्व आर्त्तवरोऽतिदैवविदभूत्प्राहित्यविद्यार्थवः ।
 सदैवाक्षरवत् नोतिनिष्ठः श्रीनीलशैलेयित-
 र्भक्तानसुखोत्सवानवयवस्तोत्रं च योऽवर्णयन् ॥
 धीरेणान् स्ववितोर्थापितमहासत्शासनेषूत्तमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रख्यान् द्विजांस्तान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्भूसादिकवहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनितं यौधितिरं यो यथः ॥
 यो नीलाम्बरराजगुरुर्भिक्षया ख्यातः क्षितौ श्रीहरे-
 कणात्क्षितिपेत्रेभपतिना शिष्यश्च सम्मानितः ।
 शौवर्णोद्भुतपदाभ्युत्पदाभ्यो जातकणात्प-
 त्वाद्येन द्विपचासरप्रभृतिभिश्चात्मोदचिज्ञैः परैः ॥

family that the author was the son of Nilamber Rajguru, the preceptor of Harakrushna Dev, a king of the Gajapati Dynasty* of Orissa, who reigned from 1714 to 1718 A. D. His uncle Haladhar Rajguru received from the said king grant of land, a very large Brahmin village about 4 miles off Puri, called Harekrushnapur. His mother Janaki is said to be an accomplished lady of very high repute.

In Conclusion, I beg leave to observe that *Gadadhar-padhati* is the last and best known Smriti for recognising and regulating the manners and customs of the Hindus in Orissa. Of all the local Smritis used in Orissa this work is mostly accepted and is considered to be of highest authority. The object of the Society in publishing this valuable work will be fulfilled if it help the Hindus in solving the social problems of the Hindu life. I must express my gratefulness to the Raja of Khalikota in the Gaujam district for his kindness in supplying me from his library with a copy of Achār Sār which I could not get elsewhere.

बल्ला बल्लरसो बल्लेश्वर इति भ्राता दृढत्वविद्यत-
 स्तं नीलाम्बरनामकं च पितरं श्रीमानकीं मातरम् ।
 गत्वा राजगुरुद्वर्गदाधरसुधीक्षं कालद्वाराभिधं
 यन्त्रं प्रारभते विबोध्य बलिर्न निःसंशयाः सुर्जनाः ॥

* Gajapati is the same as the Ganga Dynasty. The founder of this dynasty was Chauraganga Dev who was a native of Orissa and is represented as the son of Gokarneswar near Mahendra Hills in the southern part of Orissa.—Vide Madala Panji of the Puri Jagannath Temple and Gangavansamcharita, a historical drama in Sanskrit.

गदाधरपद्धतौ आचारसारः ।

श्रीगणेशाय नमः ।

अशेषवर्णाश्रमधर्मवृद्धये

शरीरिमात्रस्य च शीघ्रसुख्ये ।

निजालये श्रीपुरुषोत्तमाङ्गये

दधदपु दीरुमयं महः अये ॥

रचितजैननिकायाभीष्टदानैकदक्षः

क्षपयतु विमलायाः सानुकम्पः कटाक्षः ।

स्मृतिनिकरगभीराभोधिमध्यार्थरत्ना-

नयनकृतिविधाने नूतनब्रह्मन्तरायम् ॥

कृष्णात् कौशिकवाजपेयि-तुलसीवंश्याद् वृहत्पण्डितात्

नीतिग्रन्थकृतः स रायगुरुरित्यन्नाधिकारी सुधीः ।

पुत्रः शारदवाजपेयमखकृद् जातो हरेकृष्णभू-

नाथश्रीमहिषीगुरुहर्षलधराभिख्योऽग्रजो ग्रामकृत् ॥

वेदान्तादिसमस्तशास्त्रनिलयो नीलाम्बराख्योऽनुज-

स्तस्य स्मार्त्तवरोऽतिदेवविदभूत्साहित्यविद्यार्णवः ।

सद्देयाकरणश्च नीतिनिपुणः श्रीनीलशैलेशितु-
 र्मञ्जुस्नानमुखोत्सवानवयवस्तोत्रं च योऽवर्णयत् ॥
 धीरेशान् स्ववितीर्णदर्भापतमहासञ्ज्ञासनेषूत्तमान्
 संस्थाप्याध्वरिणो विधाय धनदप्रस्थान् द्विजांस्तान् व्यधात् ।
 प्राज्यं प्राप चतुर्मुखादिकमहायज्ञेषु सन्तोषयन्
 विप्रादीनपि राजसूयजनितं यौधिष्ठिरं यो यशः ॥
 यो नीलाम्बरराजगुर्व्वभिधया ख्यातः क्षितौ श्रीहरे-
 कृष्णाख्य-क्षितिपेक्षरेभपतिना शिष्येण सम्मानितः ।
 सौवर्णोद्भूतचतुष्टयाच्युतपदाभोजाङ्गकृष्णातप-
 द्वाणेन द्विपचामरप्रभृतिभिश्चाढीयचिह्नैः परैः ॥
 यज्वा यज्ञरमो यमेश्वर इति भ्रात्रा वृहत्पण्डित-
 स्तं नीलाम्बरनामकं नृपगुरुं तातं प्रसूं जानकीं ।
 नत्वा राजगुरुर्गदाधरसुधीराचारसाराभिधम्
 ग्रन्थं प्रारभते विलोक्य यमिमं निःसंशयाः सृजनाः ॥
 इह खलु विष्ण्वाराधनमेव परमपुरुषार्थस्तच्च आचारवत एव
 सिध्यतीति, आचारसाराभिधो ग्रन्थः प्रारभ्यते ।

विष्णुपुराणे,—

वर्णाश्रमाचारवता पुरुषेण परः पुमान् ।

विष्णुराराध्यते पन्था नान्यस्तत्तोषकारकः ॥

अत्र वर्णाश्रमाचारस्य कालोपजीवनेन प्रवृत्तत्वात् आदौ कालो
 निरूप्यते । स च कालो द्विविधः । नित्योजन्यश्चेति । तच्च

कालकालापरनामा ईश्वर एव नित्यकालः । तथा च तैत्तिरीय-
शाखायां नारायणीये ।

सर्वे निमेषा जग्निरिव विद्युतः पुरुषादधि ।

कला मूहृत्ताः काष्ठाश्च अहोरात्रश्च सर्वशः ॥

अर्धमासाश्च ऋतवः संवत्सराश्च कल्पिताः । इति

कूर्मपुराणेऽपि,—

अनादिरेष भगवान् कालोऽनन्तोऽक्षयः परः ।

सर्वगत्वात् स्वतन्त्रत्वात् सर्वात्मत्वान्महेश्वरः ॥

तथा तत्रैव,—

परं ब्रह्म च भूतानि वासुदेवोऽपि शङ्करः ।

कालेनैव च सृज्यन्ते स एव असते पुनः ॥

श्रुतिश्च । “स विश्वकृत् विश्ववेदात्मा योऽभिन्नः कालकालोऽशुण्णौ
सर्वविद्यः प्रधानं क्षेत्रज्ञ इति । निर्गुणः संसारमोहस्थितिवन्ध-
हेतुरिति ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

भूतानामन्तककालः कालोऽन्यः कलनात्मकः ।

तस्मात् जन्यकालस्य वासुदेवादीनामपि कलनात् कालः परमेश्वरः ।

तस्य सध्वं कर्मारब्धे स्मर्त्तव्यत्वात् तन्निरूपणम् । तथा च स्मरति ।

सर्वेषु कालेषु समस्तदेशेष्वंशेष्वकार्येषु तथेश्वरेश्वरः ।

सर्वैः स्वरूपैर्भगवाननादिर्ममासु माङ्गल्यविबुधये हरिः ॥

यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिकम् ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमश्नुतम् ॥ इति ।

परमेश्वरस्य निर्गुणत्वात् कथं तस्य स्मरणमित्याकांक्षाया-
माह ।

नित्यो जन्मस्य कालौ द्वौ तयोराद्यः परेश्वरः ।

सोऽवाङ्मनसगम्योऽपि देही भक्तानुकम्पया ॥ इति

वाशिष्ठरामायणे कालस्वरूपं यथा,—

खड्गपाशधरः श्रीमान् कुण्डली कबचान्वितः ।

ऋतुषट्कमयोदारवक्त्रषट्कसमन्वितः ॥

मासद्वादशकोद्दामभुजद्वादशकोदुभटः ।

स्वाकारसमया वद्धा वृतः किङ्करसेनया ॥

इत्यादि यद्यप्यस्ति, तथापि भक्तानुजिष्टया स्वीकृतनानामूर्त्ति-
स्तस्य नानामूर्त्तिस्मरणम् ।

तथा च भगवद्गीतायाम्,—

यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।

तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामिव विदधाम्यहम् ॥

स तथा श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमोहते ।

लभते च ततः कामान् मयैव विहितान् हितान् ॥

यजन्ते सात्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः ।

प्रेतान् भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥ इति

अत एव लोकेऽप्याविद्गदागोपालं सर्वेऽपि स्नेच्छया एकैकां देवता-
मुपासते । तथा च मायाया अपि ईश्वरात्मकत्वात् ।

नानाविधशक्तिमयी सा जनयति कालतत्त्वमेवादौ ।

भाविभवद्वृतमयं कलयति जगदेष कालोऽतः ॥

इति भोजराजशैवागमसंग्रहवचनेऽपि कालस्य मायाकार्यत्वं सङ्गच्छते । अत्र स्वरूपार्थे मयप्रत्ययः । आरब्धकर्मान्तेऽपि ईश्वर-
स्मरणं । न्यूनं सम्पूर्णतां यात्वित्युक्तेः । तत्समर्पणं भगवद्गीतायाम् ।

यत्करोषि यदस्त्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।

यत्तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुष्व मदर्पणम् ॥ इति ।

पूर्ववदत्रापि च यो यां देवतामुपास्ते, स तत्र समर्पयेच्चैव
कश्चिद्दिरोधः । देवीपूजादौ तथा शिष्टानां समाचाराश्च ।

नित्यकालजन्यकालोत्पत्तिमाह भगुः ।

कालं कालविभक्तीश्च नक्षत्राणि ग्रहांस्तथा ।

सृष्टिं ससर्जं चैवेमां स्रष्टुमिच्छन्निमाः प्रजाः ॥ इति ।

श्रुतिसु पूर्वमुदाहृतैव । तत्र जन्यकालेषु निमेषादिपरार्धान्तेषु
संवत्सरः प्रधानं, अन्ये गुणभूताः । “सोऽकामयत द्वितीयो मम
आत्मा जायेतेति मनसा वाचं मिथुनं समभवत्तदेतामाश्रितः
संवत्सरोऽभवत्” इति श्रुतेः ।

एवं नानासमुत्थानाः कालाः संवत्सरान्निताः ।

अणुशश्च महच्छब्दं सर्वे समवयन्ति तम् ॥ इति स्मृतेश्च ।

कालस्य जन्यत्वपक्षे चिरक्षिप्रप्रत्ययोपाधिद्वारेण कलयति आक्षि-
पति इत्यर्थः । एवं सामान्यविशेषकालौ निरूपितौ । संवत्सरादि-
कालविशेषास्तत्कृत्यानि च अस्मत्कृते कालसारे द्रष्टव्यानि ।
प्रकृतमनुसरामः । तत्रादौ वर्णनिरूपणम् ।

ब्रह्मचत्रियविट्शूद्रा वर्णा स्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।

इति यद्यपि याज्ञवल्क्यादिभिस्त्वारो वर्णा विभक्ताः, तथापि “नन्दान्ताः क्षत्रिया गताः” इत्यादिवचनात् यथाकथञ्चित्समाधानेऽपि क्षत्रियाणां वैश्वानाञ्च बहुपुरुषीयशूद्रसम्बन्धेनैव शूद्रत्वादेव ब्राह्मणशूद्रावेव वर्णौ कलौ । यद्यपि ब्रह्मचारि-गृहि-वागप्रस्थ-भिन्नरूपास्तत्वार आश्रमास्तथापि “देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्था-श्रमग्रहः” इत्याद्युक्ता “कलौ युगे त्विमान् धर्मान् वर्णाना-हुर्मनोषिणः” इति सारसंग्रहवचनात् ब्रह्मचारिगृहस्थसंन्यासि-रूपास्त्रय एव आश्रमाः कलौ । तत्राश्रमधर्मस्वरूपं निरूप्यते ॥

“आदौ गुरौ वसेत् । द्वितीयमायुषो भागं कृतदारो गृहे वसेत् । वने वसेद्यग्रजेत्” । इति विधिचतुष्टयम् । तत् यथाग्नि-नादधीतेति विधिविहितधाधानजन्यात्मनिष्ठसंस्कारः आहिताग्नित्वं स च प्रशान्ताग्नेरपि तिष्ठति । तत् संस्कारवन्तमेवाधिक्षत्वा आहिताग्निर्नाटुतं वदेत् इत्यादयो धर्माः । एवं गुरौ वसेदिति विधिवशाद् गुरौ वक्ष्यामीति यः सङ्कल्पः, तज्जन्यसंस्कार एव ब्रह्मचारित्वम् । तमधिक्षत्यावकीर्णपश्चादयो धर्मा विधीयन्ते । तस्यावधिः समावर्त्तनम् । एवं दारकरणोत्तरं गृहे वक्ष्यामीति यः सङ्कल्पः तज्जन्यसंस्कारविशेष एव गार्हस्थ्यम् । अत एव पत्नीभरणेऽपि संस्कारमत्त्वाद् गृहस्थ इति तस्य गृहस्थधर्माधि-कारः किन्तु पत्नीसहायसाध्यकर्मस्वेवानधिकारः । तस्य

चावधिर्वानप्रस्थाश्रमपरिग्रहः । एवं वने वक्ष्यामीति यः सङ्कल्प-
स्तज्जन्यसंस्कारविशेष एव वनस्थत्वमिति तद्वन्तमेवाधिकृत्य
अफालकृष्टाशनोर्द्ध्वरेतस्वादयो धर्मा विधीयन्ते इति गृहस्थतन्त्र-
स्थानधिकार एव । एतेन वानप्रस्थाश्रमो नाम वनवासादयो
धर्मा एवेति कैश्चिन्निश्चितं, तच्चिरस्तमेवेत्यनुसन्धेयम् । एवं प्रव्रजि-
ष्यामि, इति यः सङ्कल्पः, तज्जन्यसंस्कारविशेष एव पारिव्रज्यम् ।
तद्वन्तमेवाधिकृत्य यतिधर्माः । तदयथा ।

सिद्धमन्नं गृहस्थाय वानप्रस्थाय गोरसम् ।

यतये काञ्चनं दत्त्वा नरकं प्रतिपद्यते ॥

इत्यादीनामव्यवस्था स्यात् । स्नातकस्यापि गुरुगृहे वसतोऽव-
कीर्णप्रायश्चित्तापत्तेः । समावर्त्तनानन्तरं तु दारकरणपर्यन्तमना-
श्रमित्वम् । तस्यैव तथैवानाश्रमे वास इति उपपातकित्वम् ।

“अनाश्रमो न तिष्ठेत दिनमेकमपि द्विजः” ।

इति दक्षोक्तिरपि तत्परैव । तस्य तु उपनयनात् पूर्वमिव
केषुचित्कर्मासु स्नातकधर्मेष्वधिकारः ।

इत्याश्रमस्वरूपनिरूपणम् ।

तत्र गृहस्थधर्मास्तदितरधर्माश्चास्मात्कृते संस्कारसारे सवि-
शेषतया द्रष्टव्याः । ऐकाग्र्यं तु प्रत्यक्षविधानात् गृहस्थस्येत्युक्तवता
च गौतमेन गार्हस्थ्यस्य प्रत्यक्षश्रुतिसिद्धत्वमुक्ताश्रमान्तराणां स्मार्त्त-
त्वेन दीर्घत्वमुक्तम् । तन्नित्याचारो लिख्यते । तत्राचारप्रशंसा ।
पराशरः,—चतुर्धामपि वर्ष्मणामाचारो धर्मपालनम् ।

आचारभ्रष्टदेहानां भवेद्धर्मः पराश्रुतः ॥

आचाराङ्गभते ह्यायुराचारादीप्तिताः प्रजाः ।
 आचारादनमाप्नोति ह्याचारो हन्यलक्षणम् ॥
 आचारात् पूज्यते लोक आचारात् यश्च आप्रयात् ।
 आचारो हन्यकल्याणि आचारात् कुलवान् भवेत् ॥
 दुराचारो हि पुरुषो लोके भवति निन्दितः ।
 दुःखभागी च सततं व्याधितोऽप्यायुरेव च ॥
 कुक्षितश्च सदा लोके विप्रो गतिविवर्जितः ।
 आचारहीनः पुरुषो हीनो हीनां गतिं लभेत् ॥
 मनुः,—आचारः परमो धर्मः श्रुत्युक्तः स्मार्त्त एव च ।
 तस्मादस्मिन् समायुक्तो नित्यं स्यादात्मवान् द्विजः ॥
 आचाराद् विच्युतो विप्रो न वेदफलमश्नुते ।
 आचारेण तु संयुक्तः सम्पूर्णफलभाग् भवेत् ॥
 एवमाचारतो दृष्ट्वा धर्मस्य मुनयो गतिम् ।
 सवस्य तपसो मूलमाचारं जगदुः परम् ॥
 आचारस्यापि कर्ममूलत्वात् कर्मप्रशंसा ।

मात्स्ये,—

ज्ञानयोगसहस्राक्षि कर्मयोगः प्रशस्यते ।
 कर्मयोगोद्भवं ज्ञानं तस्मात् तत् परमं पदम् ॥
 कर्मज्ञानोद्भवं ब्रह्म न च ज्ञानमकर्मणः ।
 तस्मात् कर्मनियुक्तात्मा तत्त्वं प्राप्नोति शाश्वतम् ॥

तथा,— देवानाञ्च मनुष्याणां पितॄणां चैव सर्वदा ।

दृष्टिं करोति बहुलां कर्म कुर्वन् यथोदितम् ॥

सामान्येनाह मनुः,—

यद् यत्परवशं कर्म तत् तद् यत्नेन वर्जयेत् ।

यद्यदात्मवशं कर्म तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥

सर्वं परवशं दुःखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।

एतत् विद्यात् समासेन लक्षणं सुखदुःखयोः ॥

यत्कर्म कुर्वतोऽस्य स्वात् परितोषोऽन्तरात्मनः ।

तत्प्रयत्नेन कुर्वीत विपरीतं तु वर्जयेत् ॥

यत्कर्म कुर्वत इति शास्त्रविरुद्धमित्यर्थः ।

अकुर्वन् विहितं कर्म निन्दितञ्च समाश्रयन् ।

अनिग्रहाच्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥

इति तदुक्तेः ।

शास्त्रविरुद्धेष्वपवाद उक्तो याज्ञवल्क्येन ।

कर्मणा मनसा वाचा यद्वाङ्मन्मा समाचरेत् ।

अस्वर्ग्यं लोकविहिष्टं धर्ममप्याचरेत् तु ॥

अत एव पुण्यपापविवेकवचने विश्वामित्रः ।

यमाय्याः क्रियमाणं हि शंसन्धागमवेदिभिः ।

स धर्मो यं विगर्हन्ति तमधर्मं प्रचक्षते ॥

आगमवेदिभिः क्रियमाणमिति सम्बन्धः । इति

तच्च,—

उपनीय गुरुः शिष्यं महाव्याहृतिपूर्वकम् ।

वेदमध्यापयेदेनं शौचाचारांश्च शिष्ययेत् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः गुरुशिष्यया धर्मशास्त्रेभ्यः कर्मानुष्ठानम् ।

तत्र धर्मप्रमाणानि मनुराह,—

वेदोऽखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम् ।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च ॥

तथा,—

श्रुतिस्मृत्युचितं^(१) धर्ममनुतिष्ठन् हि मानवः ।

इह कीर्तिमवाप्नोति प्रेत्य चानुत्तमं सुखम् ॥

तथा च मनुराज्ञवल्क्यी,—

श्रुतिस्तु वेदो विज्ञेयो धर्मशास्त्रस्तु वै स्मृतिः ।

ते सर्वार्थेष्वमीमांसे ताभ्यां धर्मो हि निर्वर्धनी ॥

योऽवमन्येत ते तृमे हेतुशास्त्राश्रयाद्विजः ।

स साधुभिर्वहिष्कार्यो नास्तिको वेदनिन्दकः ॥

तथा च मनुः,—

अर्थकामेष्वसक्तानां धर्मज्ञानं विधीयते ।

धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ॥

श्रुतिर्द्विधं तु यत्र स्यात् तत्र धर्मावुभौ स्मृतौ ॥

उभावपि हि तौ धर्मौ सम्यगुक्तौ मनीषिभिः ॥

उदितेऽनुदिते चैव समयाध्यषिते तथा ।

सर्वथा वर्त्तते यन्न इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

यथा,— यस्मिन् देशे य आचारः पारम्पर्यक्रममतः ।

वर्षाणां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ।

ऋग्यजुःसामाथर्वरूपसप्तविधो वेदः । अखिलः साङ्गः । अङ्गानि तु ।

शिखा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्द एव च ।

ज्योतिःशास्त्रञ्च वेदानां षडङ्गानि प्रचक्षते ॥

‘कल्पपदेन स्मृतिः मन्वादीनां धर्मशास्त्रम् ।

यान्नवल्कारः,—

वक्तारो धर्मशास्त्राणां मनुर्विष्णुर्यमोऽङ्गिराः ।

वशिष्ठदक्षसंवर्त्तशातातपपराशराः ॥

आपस्तम्बोशनोव्यासाः कात्यायनहृहस्यतौ ।

गौतमः शङ्खलिखितौ हारीतोऽत्रिरहं तथा ॥

अहं यान्नवल्कारः । अयं तु अष्टादशस्मृतिवक्तृभ्योऽभ्यधिकः ।

अष्टादशस्मृतिवत् मन्वशीतधर्मशास्त्रं अध्येतव्यमित्यर्थः । तथा

उपाष्टादशस्मृतिस्ततः । तत्र शङ्खापस्तम्बाभ्यां प्रचेता उक्तः । तत्र

यमस्मृतौ । देवल-सुमन्तु-जैमिनि-जमदग्नि-प्रजापति-विश्वामित्र-

पैठीनसि-पितामह-बौधायन-ह्यगलेय-जावाल-च्यवन-मरीचि-

कश्यप-नारद-दक्षाः । एते षट्त्रिंशत् ।

(१) कल्पपदेन कल्पाः कात्यायन लाङ्कायनादि स्मृत्याणि च गृह्यन्ते ।

मन्वादिस्मृतयो यासु षट्त्रिंशत् परिकीर्त्तिताः ।

इति भविष्यपुराणोक्तेः । योगियाज्ञवल्कर-बृहन्नगु-बृहन्नाता-
तप-प्रभृतीनि तैरेव कृतानि । एतत्-व्यतिरिक्ता याः स्मृतय-
उपलभ्यन्ते शिष्टपरिगृहीताः शुनःशेफ-शुनःपुच्छ-कार्ष्णाजिनि-
व्याघ्र-कख-जातूकर्ण-सोगाक्षि-व्याघ्रपाद-मर्ग-मार्ग्य-नाडीजङ्ग
पुलस्त्य-पुलह-भृगु-गौतम-शौनक-यज्ञपार्श्व-वैजयाप-शाव्यायन-
भीष्म-शौनक-भस्मकृतु-ऋष्यशृङ्ग-गोभिलाश्वलायनप्रणीता-स्तासा-
मपि तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन भविष्यपुराण एव परिगणितानि ।
श्रीलं स्मृति-स्मृति-प्रत्यक्षदृष्टनिषेधव्यतिरिक्तनिषेधपरिपालनं
स्वभावकृतम् । यथा भोजनव्यतिरेकेण मया उदकं न पेयमित्यादि ।
एतदभिप्रेत्य याज्ञवल्करनोक्तम् ।

“सम्यक् सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्” इति ।

सम्यक् सङ्कल्पजः काम इति सङ्कल्पो निवृत्तसङ्कल्पः । तज्जन्यकामो
निवृत्तीच्छा । यत्तु भारते ।

अद्रोहः सर्वभूतानामित्यादि श्रीलक्षणम् ।

यच्च हारीतेनोक्तम् । ब्राह्मणता, देवपितृभक्ततेत्यादि तत् सर्वमुप-
लक्षणमित्त्ववधेयम् । सतां शिष्टानामाचारः स्मृतिस्मृतिप्रत्यक्ष-
दृष्टव्यतिरिक्तधर्मानुष्ठानम् । यथा कङ्कणबन्धनादि । आत्मतु-
ष्टिश्च विकल्पविषये । यथा

गर्भाष्टमेऽष्टमे वाग्दे ब्राह्मणस्थोपनायनम् ।

इत्यादौ इच्छैव नियामिका । निर्वर्णो निःशेषेण प्रकाशकृतः ।

उदिते इत्यादि दृष्टान्तः । सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः, समयाध्युषितः

अरुणकिरणवान् काल उदितः । प्रविरलतारकोऽनुदितः कालः ।
तत्र परस्परविरुद्धकालश्रवणेऽपि सर्वथा विकल्पेन यन्त्रोऽग्निहोमः
प्रवर्तते । “उदिते होतव्य” मित्यादिवाक्यं वैदिकश्रुतिः ।

जावालिः,—

श्रुतिस्मृतिविरोधे च श्रुतिरेव बलीयसी ।

अविरोधे सदा कार्यं स्मार्तं वैदिकवत्सदा ॥

तुल्यबलयोः श्रुत्योः स्मृत्योर्वा विरोधे गौतमः । “तुल्यबलविरोधे
विकल्प” इति ।

याज्ञवल्क्यः,—

पुराण-न्याय-मीमांसा-धर्मशास्त्राङ्गमिश्रिताः ।

वेदाः स्थानानि विद्यानां धर्मस्य च चतुर्दश ॥

मनुः,—

आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं तु विद्या ह्यष्टादश स्मृताः ।

अर्थशास्त्रम्, नीतिशास्त्रम् ।

भविष्यपुराणे,—

अष्टादश पुराणानि रामस्य चरितं तथा ।

विष्णुधर्माणि शास्त्राणि शिवधर्माश्च भारत ॥

कार्ष्णिष पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ।

सौराश्च धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ॥

जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ।

विष्णुधर्मोत्तरं विष्णुधर्मस्य भेद इति न पृथक् निर्दिष्टम् ।

भविष्यपुराणे तथा स्मृत्यन्तरेषु चेत्यनेन विष्णुरहस्यशिवरहस्यादिकम् । पारस्करादिष्टुप्सूत्राणि पञ्चरात्राणि च परिगृहीतानि । “श्लोकाः सूत्राणि” इति काण्वपाठाः । तत् स्मृत्यन्तरे श्लोक इति प्रामाणिकानां लिखनं प्रमाणम् ।

प्रतिकञ्चुकरूपेण पूर्वशास्त्रार्थगोचरम् ।

यदन्यत् कुरुते तस्य धर्मं प्रत्यप्रमाणात् ॥

इति भट्टाचार्यादिभिरुक्तत्वात् पौरुषं स्मृतिवाक्यसदृशं वाक्यान्तरं स्मृतिवाक्यपर्यालोचनात् पूर्वं न प्रमाणं ततः परं प्रमाचमेव । यथा कालमाधवीयकारिकादि ।

योगियान्नवक्वः,—

साङ्ख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणान्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

साङ्ख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भी योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥

पञ्चरात्रस्य कृत्स्नस्य वक्ता नारायणः स्वयम् ।

यच्च भट्टाचार्यैः साङ्ख्य-योग-पञ्चरात्र-शाक्य-निर्णय इत्याद्युदाहृत्याप्रमाणमध्ये गणितं तद्देदविरोधोपक्रमात् वेदविरुध्वामाचारादिपरं पञ्चरात्रपरमेव । साङ्ख्ययोगस्य तु वैधर्जिसानिवेधप्रतिषेधप्रतिपादनांशेन वेदविरोधादेव तदङ्गे' नाप्रामाण्यपरम् ।
 ॐकाराधिकारे योगियान्नवक्वः,—

पञ्चरात्रे स्थितो ह्येव भगवद्वाचकः स्मृतः ।

पञ्चराचार्यकुशलो मादृचक्रविशारदः ॥

स भवेत् साधकयेष्ट इति पञ्चरात्रस्य प्रामाण्यमुक्तवानिति सर्वांशे
तस्याप्रामाण्यम् ।

वराहपुराणे,—

मुक्ता तु मम शास्त्रं वै शास्त्रमन्यत्^१ प्रभाषते ।

तथा,— मम शास्त्रं वहिष्कृत्य अस्माकं यः प्रपद्यते ॥

इति भागवतापराधे गणितं लक्ष्मीधरैः । मम शास्त्रं मदुक्तं पञ्च-
रात्रं शास्त्रमिति व्याख्यातं स्मृतिप्रामाण्यप्रसङ्गे भट्टाचार्यैः । एतेन
सासुद्रिकवासुविद्यादि व्याख्यातमिति वासुविद्याप्रामाण्यम् ।

वराहपुराणे वासुविद्यारूपघटनागमप्रामाण्यमुक्तम् । तेन
हयशीर्षमयसंग्रहादिघटनाशास्त्राणि पौरवेया अपि प्रपञ्च-
सारशारदादिमन्त्रागमाश्च पञ्चरात्रत्वेन महाजनपरिन्विताः^२ सर्व-
देशीयाविगीताचारविषयाः प्रमाणान्येव ।

पुराणानि यथा,—

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ।

तथान्यत् नारदीयञ्च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ॥

आग्नेयमष्टमञ्चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ।

दशमं ब्रह्मवैवर्त्तं लैङ्गिकेकादशं स्मृतम् ॥

(१) मम शास्त्राणि शास्त्रमन्यत् ।

(२) महाजनपरिन्विताः ।

वाराहं द्वादशैव स्कान्दश्चैव त्रयोदशम् ।
चतुर्दशं वामनञ्च कौर्मं पञ्चदशं स्मृतम् ॥
मात्स्यञ्च गारुडश्चैव ब्रह्माण्डञ्च ततः परम् ।

तथा,—

नन्दाया यत्र माहात्म्यं कार्त्तिकेयेन वर्ण्यते ।
नान्दीपुराणं तत्तुल्यं नन्दाख्यमिति चोच्यते ॥

तच्च स्कान्दकदेशः ।

यत्र शास्त्रं पुरस्कृत्य भविष्येऽपि कथानकम् ।
प्रोच्यते तत् पुनर्लोकं शास्त्रमेव मुनिव्रतैः ॥
एवमादित्यसंज्ञा च तत्रैव पठ्यते तथा ।
अष्टादशेभ्यस्तु तथा पुराणं यत्तु दृश्यते ।
विजानीध्वं मुनिश्रेष्ठास्तदेतेभ्यो विनिर्गतम् ॥

यथा कालिकापुराणादीति लक्ष्मीधरः । तेन भगवत्या इदं
भागवतं कालिकापुराणमिति ये वदन्ति ते निरस्ताः । यद्यपरं
प्रसिद्धभागवतभिन्नं पुराणान्तरं भागवतं शङ्कन्ते, यच्च वायुपुराण-
देवीपुराणादि तदप्येतेषु अन्तर्गतम् । भविष्योत्तरं भविष्यपुराण-
स्यैकदेशः । कूर्मपुराणे, उपपुराणान्यष्टादशोक्तानि ।

अन्यान्युपपुराणानि मुनिभिः कल्पितानि^१ वै ।

अष्टादशपुराणानि श्रुत्वा संचिपतो द्विज ॥

(१) परिवाच्यते ।

(२) पृथक् ।

(३) कथितानि ।

इत्युक्त्वा गन्धितम् । नारसिंहं, नन्दिपुराणं, शिवधर्मसूत्रं,
दुर्वासःपुराणं तदष्टादशोपपुराणान्तर्गतमेव । न्यायपदं न्याय-
वैशेषिकपरम् । मीमांसापदेन पूर्वोत्तरमीमांसे । धर्मशास्त्रादी-
न्युक्तानि ।

मनुः,—अनाज्जातिषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेन्नवेत् ।

यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादग्रहितः ॥

धर्मेणाराधितो यैस्तु वेदः सपरिवृङ्गणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेया श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः^१ ॥

दशावरा वा परिषद् यं धर्मं परिकल्पयेत् ।

बहुभावापि वृत्तस्या तं धर्मं न विचालयेत् ।

एकोऽपि वेदविद्वर्धं यं व्यवसेद्विचक्षणः ॥

स विज्ञेयः परो धर्मी नास्त्रानामुदितोऽयुतैः ।

प्रत्यक्षमनुमानञ्च शाब्दञ्च विविधागमः ॥

तत्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता ॥

तथा,— आर्षे धर्मीपदेशञ्च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्कैर्बाहुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

तर्कोऽत्र मीमांसा ।

तथा दक्षः,—

उक्तं कार्यं क्रमो नोक्तो न कालः स्वत एव हि ।

द्विजानान्तु हितार्थाय दक्षस्तु स्वयमब्रवीत् ॥

प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यं यद्विजेन दिने दिने ।
 तत्सर्वं सम्प्रवक्ष्यामि द्विजानामुपकारकम् ॥
 उदयास्तमयं यावत् न विप्रः क्षणिको भवेत् ।
 नित्येनैमिक्तिकैर्युक्तः काम्यैश्चान्यैरगर्हितैः ॥
 स्वकां कर्म परित्यज्य यदन्यत् कुरुते द्विजः ।
 अघ्नानादथवा लोभात् स तेन पतितो भवेत् ॥

तथा,—

दिवसस्याद्यभागे तु कृत्यं तस्योपदिश्यते ।
 द्वितीये च तृतीये च चतुर्थे पञ्चमे तथा ॥
 षष्ठे च सप्तमे चैव अष्टमे च पृथक् पृथक् ।
 विभागेष्वेषु यत्कर्म तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥
 नैमित्तिकानि कार्याणि निपतन्ति यदा यदा ।
 तदा तदा तु कार्याणि न कालसु विधीयते ॥

यत उक्तं कर्म मन्वादिभिः । क्रमकालावपि नोक्तावेव । ततो
 दक्षः, कालं क्रमं च स्वयमब्रवीत् । “दिवसस्याद्यभागे तु” इत्या-
 दिना, तद्वक्ष्यमाणकर्मणां क्रमो विधीयते । “द्वितीये च तथा भागे
 वेदाभ्यासो विधीयते” इत्यादौ वक्ष्यमाणवचनैः क्रमवतां स्वरूपमव-
 गम्यते । वक्ष्यमाणवचनैः कालविधिरपि । नित्यकर्मणामष्टधा-
 विभागेनैव काल उक्तः । “नैमित्तिकेषु कार्येषु” न कालसु
 विधीयते” इति न तेषु कालनियमः । तत्तत्पतनार्थैव तेषां

करणं । अत्र दिवसस्याद्यभाग इति वचनात् । उदयास्तमयं
यावदिति वचनाच्च दिवसस्त्रैवाष्टधा विभागः । न तूषःकाल-
प्रदोषप्रवेशेनाष्टधा विभागः ।

अष्टमे लोकयात्रा तु वह्निःसन्ध्या ततः परम् ॥

इति अष्टमभागानन्तरं सन्ध्याया उक्तेः । प्रातरुत्थाय कर्त्तव्यमिति
वचनेन सर्वेषामेवादावेव प्रतिज्ञानात् ।

“उषःकाले तु संप्राप्ते शौचं तत्र विधीयते”

इति उषःकालादिषु कर्मविधानं प्रतिज्ञातमित्यवधेयम् । एवं
च सति “यामद्वयं शयान इति अष्टधाभागभिन्नाया रात्रेः कर्म-
कथनमपि सङ्गतम् । तेन दिवसस्याद्यभाग इत्यत्र दिवसशब्दो-
ऽजहत्स्वार्थलक्षणाया उषःकालादिप्रदोषपर्यन्तपर इति केषां-
चिन्मतं निरस्तम् ।

तत्र निमित्तोद्देशेन विहितं कर्म नैमित्तिकम् । तन्मध्ये
नियतनिमित्तकं यत्तन्नित्यमुच्यते । “यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्”
“अहरहः सन्ध्यामुपासीत” इत्यादि नित्यं नियतनिमित्तत्वात् ।
एवममावास्याश्चाहजन्माष्टम्येकादशीब्रतादीनि नित्यानि । सर्वा-
स्थेतानि तत्र तत्र वक्ष्यन्ते ।

तत्र संग्रहकारिका,—

नित्यं सदा यावदायुर्वीप्सायोगः फलाश्रुतिः ।

प्रत्यवायोऽनुकल्पश्चेत्यष्टौ नित्यत्वबोधकाः ॥

गृहदाहे क्षामवत्या यजेत, रविसंक्रमणे स्नायात्, इत्यादीनि
नैमित्तिकानि अनियतनिमित्तत्वात् ।

भविष्यपुराणे,—

फलं विनाप्यनुष्ठानं नित्यानामिष्यते स्फुटम् ।

काम्यानां स्वफलार्थं तु दोषपातार्थमेव तु ॥

नैमित्तिकानां कारणे त्रिविधं कर्मणां फलम् ।

अयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ॥

अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ।

नित्यक्रियां तथाचान्ये अनुसङ्गफलानुतिम् ॥

फलं विना स्वर्गादिकाम्यफलं विना । विद्यमानादियन्त्राणां यथा
पापक्षयार्थं नैमित्तिकानामप्यत्र नैमित्तिकपदं निमित्तविहितत्व-
साम्यान्नित्यनैमित्तिकोभयपरम् । अयं केचिदुपात्तस्येति उपात्तदु-
रितक्षय एव फलम् ।

गौतमः,—

अग्रतो मनसाप्येनमाचारमनुपालयेत् ।

सामर्थ्यं तु,—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेऽनुवर्त्तते ।

न संपारयिकं तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥

इति न्यायान्न फलं न वा प्रत्यवायपरिहार इति मण्डनाचार्याः ।

मुख्यकाले यदावश्यं कर्म कर्तुं न शक्यते ।

गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्येतादृशो मतः ॥

(१) दोषपातार्थमेव च ।

(२) अनुसङ्गफलानुतिम् ।

प्रारब्धे काम्येऽङ्गहानौ तु यस्तूपेत्य न यथार्थं करोति, असमाप्तौ
विरमेत् तन्नाम्नेयोविधिश्चान्द्रायणं चेति' । काले प्रारब्धस्य
देवात्कालातिक्रमेऽकालेऽपि समापनम् । काम्येष्वेवाधिकारिता ।
योगियाश्च वस्त्राः,—

अन्नानादयवा मोहात् प्रण्वेताध्वरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

स्कान्दे,— यस्य स्मृत्या च नामोक्त्या तपोयज्ञक्रियादिषु ।

न्यूनं सम्पूर्णतां याति सद्यो वन्दे तमश्नुतम् ॥

अन्यत्र,—

वेदोदितानां नित्यानां कर्माणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम् ॥

इदं सामान्यतः ।

यत्र यत्र विशेषस्तु तत्र तत्र च वक्ष्यते ।

तत्र नित्यकर्माणां नानाफलसम्बन्धेऽपि सर्व्वेऽविशेषादिति जैमि-
नीययोगसिद्धाधिकरणन्यायेन एकस्मिन् प्रयोगे एकमेव फलम् ।

नित्यकाम्यकर्माणोः, काम्ये कृते नित्यमनुष्ठितं स्यात् इति न्यायेन
सकृदेवानुष्ठानम् । सर्व्वकर्मारम्भे प्रणवोच्चारणं यथाह,

आपस्तम्बः,—

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।

प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥

चिमात्रसु प्रयोक्तव्यः कर्मारम्भेषु सर्व्वशः ।

तिस्रः सार्द्धास्तु कर्त्तव्या मात्रास्तत्त्वार्थचिन्तकैः ॥

देवावाहनकालेषु^१ भुतं कुर्यान्न संशयः ।

तद्वचनं कालनिरूपे लिखितम् । तत्र रात्रेश्चतुर्थप्रहरे शयना-
दुत्थानम् । तत्रादौ नारायणं नमस्कुर्यात् ।

वामन पुराणे,—

सर्व्वमङ्गलमङ्गल्यं वरेण्यं वरदं शिवम् ।

नारायणं नमस्कृत्य सर्व्वकर्माणि कारयेत् ॥

अपवित्रः पवित्रोवा इत्याद्युक्तेः ।

अन्यत्र, यथाशक्तिज्ञातैरङ्गैरपि नित्यं प्रसिध्यति ।

सर्वाङ्गानां तु संपत्तौ काम्येष्वेवाधिकारिता ।

नमोऽस्तु प्रियदत्तायै तव चेति दिने दिने ॥

भूमिमाक्रम्यते प्रातः शयनादुत्थितश्च यः ।

स सर्व्वकामदृष्टमाप्ना सुखं याति यमालयम् ॥

इति मन्त्रं पठित्वा शय्यायां उत्थाय भूमौ पादौ न्यसेत् ।

“रात्रिवासः परित्यज्य गुरुं तत्रैव चिन्तये”दिति

ब्रह्मवैवर्त्तोक्तेश्च वस्त्रान्तरं परिधाय लालादि प्रोक्ष्य पादप्रक्षालनाचमनादिशुचिं विदध्यात् । तदनन्तरम्,—

अन्नानतिमिरान्धस्य ज्ञानास्त्रजलाकया ।

चक्षुरभ्योलितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

इति पठित्वा मनसा गुहं नमस्कुर्यात् ।

अपवित्रः पवित्रोवा सर्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः स्मरेत्पुण्डरीकाक्षं सवाङ्माभ्यन्तरः शुचिः ॥

इत्युक्तेः विष्णुस्मरणेनैव शुचित्वं संपाद्य वक्षान्तरपरिधानं विनापि
नामकीर्त्तनं कुर्वन्ति ।

शयनादुत्थितो यस्तु कीर्त्तयेन्नाधुसूदनम् ।

कीर्त्तनात्तस्य पापानि नाशमायाम्यशेषतः ॥

इति वचनान्नाधुसूदननामकीर्त्तनं कुर्यात् ।

यदुक्ताह्लादिकं कर्म यत्त्वया^१ प्रेरितो हरे ।

करिष्यामि त्वदान्नायामिति विज्ञापनं मम ॥

साधु वासाधु वा कर्म यद् यद्वाचरितं मम ।

तत्सर्वं भगवन् विष्णो गृह्णाणाराधनं परम् ॥

प्रातः प्रबोधितो विष्णो हृषीकेशेन यत्त्वया ।

यद् यत्कारयसीशान तत्करोमि तवाज्ञया ॥

त्रैलोक्यचैतन्यमयादिदेव,

श्रीनाथ विष्णो भगवन् प्रसीद ।

प्रातः समुत्थाय तव प्रियार्थं

संसारयात्रामनुवर्त्तयिष्ये ॥

संसारयात्रामनुवर्त्तमानं

तवाज्ञया श्रीनृहरेऽन्तरात्मन् ।

स्पर्धातिरस्कारकलिप्रमाद-

भयानि मां नाभिभवन्तु भृमन् ॥

जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्ति-

र्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः ।

केनापि देवेन हृदिस्थितेन

यद्या नियुक्तोऽस्मि तथा करिष्ये ॥

इति करिष्यमाणसर्वकर्मणां भगवत्समर्पणम् ।

दक्षः,—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

इति वाक्याद्देदोऽभ्यसनीयः ।

ब्राह्मे मुहूर्त्ते बुध्येत धर्मार्थौ चागुचिन्तयेत् ।

चिन्तयेत् कायक्लेशांश्च वेदतत्त्वार्थमेव च ॥

ब्राह्मे मुहूर्त्ते रात्रेः पश्चिमौ याम इति स्मृतिरन्नमालायाम् ।

तथाचाङ्गिराः,—

उत्थाय पश्चिमे यामे रात्रेराचम्य चोदकमित्यादि ।

रात्रे सुरीययामस्य मुहूर्त्तौ यस्तृतीयकः ।

स ब्राह्म इति विज्ञेयो विहितः संप्रबोधने ॥

इति अशक्तस्य पद्मान्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

ब्राह्मे मुहूर्त्ते स्वस्थे च मानसे मतिमान्वृष ।

विशुद्धचिन्तयेद्दर्ममर्थं तदविरोधिनम् ॥

अपीडया तयोः कामम् । इति तत्र किञ्चिद्देदाभ्यासस्यानु-

छानाथं धर्मार्थज्ञामान् सोपायान् परस्परविरोधेन विचिन्त्य
वेदतत्त्वार्थस्य ब्रह्मणो ध्यानं कार्यम् । अतएव ब्रह्मणोऽयं ध्यानी-
पयिक इति ब्राह्मसंज्ञा । निराकारध्यानाशक्तस्य विष्णोर्ध्यानम् ।
शक्तेन योगाभ्यासोऽपि कार्यः ।

इत्याचारदमाहिंसाप्राप्तस्वाध्यायकर्मणाम् ।

अयं तु परमो धर्मो ययोगेनात्मदर्शनम् ॥

इति याज्ञवल्क्योक्तेः,—

सततं कीर्त्तयन्तो मां यजन्तश्च दृढव्रताः ।

नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥

इति भगवदुक्तेः ।

यन्नामकीर्त्तनं पुंसां विस्वायनमनूत्तमम् ।

मेनेयाशेषपापानां धातूनामिव पावकः ॥

इति विष्णुपुराणोक्तेश्च । तथा,—

यस्मिंश्चस्तमतिर्न याति नरकं स्वर्गोऽपि यश्चिन्तने ।

विघ्नो यत्र निवेशितात्ममनसो ब्राह्मणोऽपि स्वीकोऽत्यकः ।

मुक्तिं चेतसि यः स्थिते 'शु सुधियां पुंसां ददात्यन्वहम् ।

किं चित्रं यद्वचं प्रयाति विलयं तद्वाच्यते कीर्त्तिते ॥

विष्णुधर्मोत्तरे,—

ध्यायन् कृते यजन् यज्ञैस्त्रेतायां हापरिऽर्चयन् ।

यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ संकीर्त्त्य केशवम् ॥

विष्णुधर्मो,—

नामसंकीर्तनं विष्णोः शुभाश्वसितादिषु^१ ।
 यः करोति महाभाग तस्य तुष्यति केशवः ॥
 कले दीपनिधे राजवस्ति श्लोको महान् गुणः ।
 कीर्तनादेव क्लृप्तस्य मुक्तबन्धः परं विधेत् ॥

विष्णुपुराणे,—

अवशेनापि यन्नाम्नि कीर्तिते सर्वपातकैः ।
 पुमान् विमुच्यते सद्यः सिंहद्वस्यै मृगैरिव ॥
 कचिच्च । सांकेत्यं पारिहास्यं वा स्तोभं हेसनमेव वा ।
 वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥
 तेन भक्तिश्चहातिरेकेणापि नामकीर्तनमात्रादेव पापक्षयः ।
 यावज्जीवं प्रभवमद्यवा व्याहरेद्द्वौद्गीयं वा ।
 यास्तुर्वेद्यं वसतिमद्यवा धारयस्वां विदध्वात् ॥
 त्यक्त्वा सत्त्वां कलिकलुषमलच्छेदकानीरयेद्वा ।
 विष्णोर्नामान्धनिशमसृतप्राप्तिरेवा चतुर्था ॥
 इति, ईरयेदुच्चारयेत् । अत्र नामकीर्तनस्य सुक्तिहेतुत्वं
 सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानीत्यादकत्वेन ।
 चक्रायुधस्य नामानि सदा सर्वत्र कीर्तयेत् ।
 नाशौचं कीर्तने तस्य स पवित्रकरोऽयतः ॥

(१) शुभाश्वसितादिषु ।

(२) धारायस्वात् ।

इति वचनात् । अशौचेऽपि नामकीर्तनम् ।

नारसिंहे,—

इति संकीर्तिते विष्णोर्नारकैर्भक्तिपूर्वकम् ।

नारक्यो यातनाः सर्वास्तेषां, नष्टाश्च तत्क्षणात् ॥

अत्यन्ताशुचीनां नारकिनामपि अधिकारः ।

यदा वृसिंहकल्पे,—

यदि स्यादशुचिस्तत्र स्मरेन्नम्रं न उच्यते ।

मनो हि सर्वजन्तूनां सर्वदैव शुचि स्मृतम् ॥

लेपाद्यशौचे सूतकादौ चैवेति व्यवस्था । व्रतेन नाशुचिर्देवर्षि-
पितृनामानि नतूच्यरेदिति लेपाशौचविषयम् । तथा च,

“सन्ध्याहीनोऽशुचिर्नित्यमनर्हः सर्वकर्म्मसु” इत्युक्तदोषप्रसङ्गो
ऽपि नास्ति ।

श्रीषधे चिन्तयेद्विष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।

शयने पद्मनाभश्च मेषुने च प्रजापतिम् ॥

संग्रामे चक्रिणं देवं प्रवासे च त्रिविक्रमम् ।

नारायणं तनुत्यागे श्रीधरं प्रियसङ्गमे ॥

दुःस्वप्ने स्मर गोविन्दं विपत्तौ मधुसूदनम् ।

कानने नरसिंहं तु पर्वते रघुनन्दनम् ॥

जलमध्ये वराहं च पावके जलशायिनम् ।

मायासु वामनं देवं सर्वकार्ये च माधवम् ॥

इति षोडश नामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

सर्वकार्यमवाप्नोति विष्णुलोकं स गच्छति ॥

एवमादीनां तत्त्वान्विधानादेव नाशौचदोषः ।

तत्रास्ति कर्त्तव्यं लोके वाचं मानसमेव च ।

न चीयते कसौ यत्तु मोविन्दनामकीर्त्तनात् ॥

सकृदुच्चारयेद्बहु जनवाचेति हेतुवा ।

ब्रह्महत्यादिपापेभ्यो मुच्यते नात्र संशयः ॥

जनवाचेति यन्नाम कीर्त्तयिष्यन्ति ये नराः ।

अपराधघ्नं तेषां अभिषे नात्र संशयः ॥

एवमादीनि विष्णुनामानि बहुकीर्त्तनीयानि तथा यो देवो
यत्नेष्टः स तन्नामकीर्त्तनवधिकीर्त्तनमपि कुर्वीत् । ब्राह्मे सुहृत्ते
बुधेत अरेहेववराभ्यानीत्युक्तेः । तद्विस्तारमवाच लिख्यते ।

तदेव नामकीर्त्तनरूपाणि ज्ञानसम्भाष्यधिकारसंघादना-
नपेक्षयात् श्रयनादुत्थानमात्रेण कर्त्तव्यानि । यानि तु स्तोत्र-
रूपाणि अपरूपाणि वा प्रातस्तथाय कर्त्तव्यत्वेन विहितान्यपि
तानि ज्ञातोऽधिकारी भवति देवे पैतृ च कर्मणि । सम्भाहीनो-
ऽमुचिर्नित्यमित्यादिवाक्यात् सम्भोत्तरकार्येषां ।

उत्थानानन्तरमात्रकर्त्तृत्वे तु सेपाशौचापनयनवस्त्रपरिवर्त्तनादि-
व्यवधानस्यापि दोषत्वापत्तेः । न हि तादृशसन्देहव्युदासाय पृष्ठ-
सवनोयेन' यजेरन्नित्यादि, कालाशौचाद्यनादरेणानन्तर्यमाद्रियते ॥

(१) सन्देहिनिरासाय पृष्ठाङ्गवनीयेन ।

अथ प्रातःकाले दर्शनीयादर्शनीयानि ।

कात्यायनः,—

पापिष्ठं दुर्मणां मद्यं नग्ममुत्कृत्तनासिकम् ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येत्तत्कालेरुपलक्ष्यम् ॥

ओत्रियं सुभगाङ्गाञ्च अग्निमग्निचितं तथा ।

प्रातरुत्थाय यः पश्येदापङ्गवः स प्रमुच्यते ॥

कल्बमुत्थाय यो मर्त्यः संस्पृशेद्वां घृतं दधि ।

सर्वपाञ्च प्रियङ्गुञ्च कल्मषात् स प्रमुच्यते ॥

प्रातरुत्थायेति वचनात् स्वर्गे उषसि स्नानाद्यनपेक्षेति केचित् ।

वसुतसु स्नानादिद्युद्यनन्तरं स्पर्शनम् । तथाचारस्य दर्शनात् ।

एतदस्मत्पितामह-कृष्णवृहत्पण्डितमहापात्रकृते नीतिरत्नाकरे
लिखितमनुसन्धेयम् । विष्णुपुराणे,—

प्रभाते मैथुने होमे प्रस्नावे दन्तधावने ।

स्नानभोजनजप्येषु मौनं चैवाष्टककर्मसु ॥

कर्मोपयुक्तपठनीयवाक्यव्यतिरिक्तशब्दानुच्चारणं मौनशब्दार्थः ।

मौनकालमाहाचार्यः,—

सन्ध्ययोरुभयोरर्ज्ये भोजने दन्तधावने ।

पितृकार्ये च दैवे च तथा मूत्रपुरीषयोः ॥

ततः कल्पं समुत्थाय कुर्यान्मैत्रं नरेश्वर ।

नैर्ऋत्यामिषुविक्षेपमतीत्याप्यधिकं भुवः ॥

मैत्रं विडुर्गर्गः । मित्रोऽपाने समाश्रित इति वाक्यात् । अत्र देशकालनियमः पुरुषार्थोऽपि नित्यकर्म्ममध्यपाठात्, दुरितक्षय-फलकः न, परिसंख्यातदोषदुष्टत्वात् । अतएव देवलेन,—

सदैवोदसुखः प्रातः सायाह्ने दक्षिणामुखः ।

विष्णुब्रह्मजैर्नित्यं सन्ध्यासु परिवर्जयेत् ॥

इति सन्ध्याकाले निषेधः स्मर्यते । एवं चान्यकालेकरवे दोषभावः । सन्ध्यायामप्यावेगो कार्यम् । स्थानाच्चैव मलाश्रुता-इति शब्दाशयाख्यस्थानच्युतस्त्वावेगकरत्वेनाशौचापादकत्वात् । नाशुचिः क्षणमपि तिष्ठेदिति शौचस्य विधेयत्वेनावेगे सति सन्ध्यायामुत्सर्गस्य विहितत्वान्न निषेधविषयत्वम् । आपस्तम्बः दूरा-दवस्थाने मूत्रपुरीषे कुर्यात् दक्षिणां दिशं गत्वेति शेषः । अस्तमिते वह्निर्ग्राममारादवस्थाने मूत्रपुरीषे वर्जयेत् । आरादूरे ।

मनुः,—

तिरस्कृत्योच्चरेत्काष्ठं पत्रं लोष्ट्रं दणानि च ।

नियम्य प्रयतो वाचं संवीताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥

विष्णुपुराणे अयज्ञीयैस्तृणैरित्यादि ।

दिवा सन्ध्यासु कर्म्मस्थब्रह्मसूत्र उदसुखः ।

कुर्यान्मूत्रपुरीषे च रात्रौ च दक्षिणामुखः ॥

हारीतः,—प्राणास्ये वेष्टयित्वा मूर्ध्नि ग्रीवायामासज्य दक्षिणबाहुपार्श्वे कमण्डलुमाधायोत्सर्गं कुर्यात् । प्राणास्यवेष्टनं वस्त्रादिना । संस्थानवन्धवः यद्येकवस्त्रो यज्ञोपवीतं कर्म्म दत्त्वा, एतेनात्र उत्तरीयनियमः । भिन्नोत्सर्गावुभौ ।

वायुपुराणे,—

शुक्लैस्तृणैर्वा काष्ठैर्वा पत्रैर्व्यणुदलेन वा ।
मृक्षमयैर्भाजनैर्वापि अन्तर्द्वाय वसुध्वराम् ॥

यमः,—

प्रत्यङ्मुखसु पूर्वार्द्धे अपराङ्गे पराङ्मुखः ।
उदङ्मुखसु मध्याङ्गे निशायां दक्षिणामुखः ॥

अत्रेयं व्यवस्था ।

देवलवचनात् त्रिसुहृत्तात्मकप्रातःसायंकालयोर्दक्षिणामुख-
त्वम् । यमस्मृतेः त्रिसुहृत्तादूर्ध्वं पूर्वार्द्धघटिकाद्वये प्रत्यङ्मुखत्वम् ।
पूर्वार्द्धत्रिसुहृत्ताधोघटिकाद्वये प्राङ्मुखत्वम् । रात्रौ दक्षिणा-
मुखत्वमित्यादि ।

याज्ञवल्करः,—

न प्रत्यग्न्यर्कगोसोमवायव्यः स्त्रीहिजम्बनः ।
एतेषामुत्सर्गोऽभिसुखवर्ण्यः ।
यमः, प्रतपस्थानमेव च ।

मनुः,—

द्यायायामन्धकारे वा रात्रावहनि वा हिजः ।
यथासुखसुखः कुर्यात्पाणवाधभयेषु च ॥
न मूर्धं पथि कुर्वीत न भस्मनि न गोम्रजे ।
न फालकृष्टे न जले न चित्यां न च पर्वते ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्लीके कदाचन ।
ससत्त्वेषु च गर्तेषु न च गच्छन्नपि स्थितः ॥

गमननिषेधात् प्रह्वस्यापि निषेधः, उपविष्ट एव कुर्यादित्यर्थः ।

न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।

पुनः पर्वतमस्तकनिषेधो दीघातिशयार्थः,

देवलः,—

वापोकूपनदीगोष्ठचैत्याश्वःपथिभस्मसु ।

अम्बोकास्ये श्मशाने वा विस्मूचं न समाचरेत् ॥

चैत्यो ग्रामप्रसिद्धो वृक्षः, कास्यः कमनीयप्रदेशः ।

यमः,—

पल्लवानि तङ्गागानि नदीप्रस्त्रवणानि च ।

न च गोमयभस्मानि फालकण्टं च वर्जयेत् ॥

तुषाङ्गारकपालानि देवतायतनानि च ।

राजमार्गश्मशानानि क्षेत्राणि च खलानि च ॥

उपवृक्षो न खेवेत छायां दृश्यं चतुष्पथम् ।

दृश्यं शोभितम् ।

उदकं चोदकान्तं च पन्थानं परिवर्जयेत् ।

वर्जयेत् वृक्षमूलानि चैत्यश्वभ्रविलानि च ॥

राजमार्गचतुष्पथनिषेधो दीघातिशयार्थः ।

हारीतः,—

न चत्वारोपहारयोर्मूचपुरीषे कुर्यात् ।

न तीर्थे न यस्त्रपूर्णे न यस्त्रभूमौ यस्त्रीयानां वृक्षाणामधस्तात् ।

तीर्थं जलावतरणमार्गः ।

वशिष्टः, नोमेन शाहलोपजीव्यच्छायासु ।

ग्राहलो हरितस्निग्धो भूप्रदेशः,' स्वां छायां प्रतीति शेषः ।

नोषरे न पराशुची तथा नाकाशे । आकाशे अष्टालिकादौ ।

यथाकाशः स्मृतो भीमस्त्राणासंहते क्वचित् ।

कुर्यान्मूर्धं पुरीषं वा न भुञ्जीत स्वपेक्ष च ॥

इति वायुपुराणवचनादसंहतदेश एव आकाशः ।

आपस्तम्बः,—

स्वाच्च न मेहेत, न सोपानक्तो मूत्रपुरीषे कुर्यात्, स्वां छायां
प्रतीति शेषः ।

विष्णुपुराणे,—उत्सर्गे वै पुरीषस्य मूत्रस्य च विसर्जने ।

तिष्ठेन्नातिचिरात्^१ तत्र न च किञ्चिदुदीरयेत् ॥

यमः,—न पश्येदात्मनः शक्तत् ।

दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षेत गामग्निं ब्राह्मणांस्तथा ।

एतच्च शीचानन्तरं,—

दृष्ट्वेतानशुचिर्नित्यमग्निः प्राणानुपसृशेत् ।

गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥

इति अशुचेः ।

सूर्यादिदर्शने मनुना प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात्, कामतोऽधिक-
प्रायश्चित्तम् ।

तैलाभ्यङ्गे तथा वान्ते मैथुने क्षुरकर्मणि ।

मूत्रोच्चारं नरः कृत्वा पञ्चगव्येन शुद्ध्यति ॥

इति शिष्टाः ।

श्रीचम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

मृहीतशित्रसोत्थाय सन्निरभ्युदृतैर्जलैः ।

गन्धलेपश्चयकरं श्रीचं कुर्यादतम्रितः ॥

देवलः,—

अश्रीचान्नोत्सृजेच्छिन्नं प्रस्नावोच्चारयोः स्वयम् ।

अन्यत्रोपविश्य श्रीचं कुर्यादित्यर्थः, शित्रधारणं वामहस्तेनैव,
धर्मविद्वन्निष्ठं हस्तमित्याद्युक्तेः ।

हारीतः,—

गुदं लोष्ट्रेण प्रमृजीत शुष्ककाष्ठेन वा ।

आपस्तम्बः, अश्मानं लोष्ट्रमाद्वैषधीन् वनस्पतीन् दूर्वामाच्छिद्य
मूत्रपुरीषयोः शोधनं वर्जयेत् । गौतमेन, पर्श्वेन निघर्षणं निषिद्धम् ।

व्यासः,—अश्मशूलफलाङ्गारैरुष्णमृज्यान्नास्त्रिवर्हिषा ।

एवं शुष्ककाष्ठेन गुदमार्जनं, तदभावे, अश्मशूलफलाङ्गारास्त्रि-
कुशाद्वैषधिवनस्पतिदूर्वालोष्ट्रव्यतिरिक्तेन द्रव्येण, तदभावे लोष्ट्रेण
गुदमार्जनं ।

लोष्ट्रस्य विहितनिषेधात् विकल्पः ।

ब्राह्मे,—उद्धृतोदकमादाय सृत्तिकां चैव वाग्यतः ।

उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्रात्रौ चेद्वक्षिणामुखः ॥

आहरन् सृत्तिकां विप्रः कूलात्मसिकतात्तथा ।

नाखुकुष्ठान्न वल्लीकान्न फालान्न च कर्दमात् ॥

न मार्गान्नोषराच्चैव श्रीचशिष्टात्परस्य च ।

कुर्यादित्यत्र शौचमित्यर्थः' ।

विष्णुपुराणे, — मृदन्तर्जलात्तथा,

शौचावशिष्टां शौचार्थं न दद्यात् स्नेपसम्भवाम् ।

अन्तःप्राणवपक्वां^(१) च हलीत्स्नातां च पार्थिव ॥

आतातपः, — शुचौ देशे तु संयास्या मर्कराश्च विवर्जिताः ।

रक्षा गौरास्तथा श्वेता मृत्तिकास्त्रिविधाः स्मृताः ॥

न मृदं नोदकं चापि निशायां न च गोमयं ।

न गोमूत्रं प्रदोषे च मृत्नीयाद्बुद्धिमान्नरः ॥

अशुद्धिशङ्कायां तु शिष्टाः,

अष्टाङ्गुलानि खानित्वा उद्धरेत्तु मृदं ततः ।

वामहस्तेनाधःशौचं कार्यम् ।

तथाच शिष्टाः,—

धर्मविहृष्टिणं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।

तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोधयेत् ॥

परं तु वालुकामयादिदेशे सर्वथा मृत्तिकाऽसम्भवे शौचलोपापत्तौ

शुचलोपेन मुख्यस्य चेति—

यस्मिन् देशे च यत्तोयं या भूमिर्या च मृत्तिकेति ।

मन्वाद्युक्त्यगुरोधाच्च यथाकथञ्चित् मृत्तिकामात्रं ग्राह्यम् ।

मनुः,— एकाङ्गिके गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश ।

उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥

शङ्कः,— तिस्रस्तु सत्तिका देया कृत्वा नक्षत्रविशोधनं ।

दक्षः,— अर्द्धप्रसूतिमात्रा तु प्रथमा सत्तिका भवेत् ।

द्वितीया च तृतीया च तदर्द्धार्द्धप्रमाणातः ॥

लिङ्गेऽप्यत्र समाख्याता त्रिपर्वी पूर्यते यया ।

आर्द्रासकमानेन सृदं गात्रविशोधनम् ॥

इति शेषसत्तिकापरिमाणं तावन्मात्रम् ।

दक्षः,— न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शीघ्रं शुद्धिमभीक्षता ।

एतस्तेपापगम एव ।

लेपानपगमे तु देवसः,—

यावत्साध्विति मन्येत तावत् शीघ्रं विधीयते ।

प्रमाणं शीघ्रसङ्ख्याया न शिष्टैरनुमन्यते ॥

एवमन्यान्यपि वचनानि समाधेयानि ।

मूत्रशीघ्रे दक्षः,—

एकालिङ्गे तु सव्ये त्रिभयोर्मृद्वयं स्मृतम् ।

मूत्रशीघ्रं समाख्यातं शुक्रे तु द्विगुणं स्मृतम् ॥

सव्ये वामे त्रिः । उभयोर्हस्तयोः । अत्र पादयोरनुक्तावपि पूर्व्ववत्
त्रयं त्रयम् । एतावन्मूत्रोत्सर्गशीघ्रप्रमाणानि । तदपेक्षया शुक्रोत्सर्ग-
शीघ्रं द्विगुणम् ।

मनुः,— एतत् शीघ्रं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।

त्रिगुणं तु वनस्थानां यतीनां स्याच्चतुर्गुणम् ॥

दक्षः,— यदुक्तं तु दिवाशीघ्रमर्धं रात्रौ विधीयते ।

आतुरस्य तदर्धं स्यात् तदर्धं तु पथि स्मृतम् ॥

आतुरोऽत्र जलसंसर्गवर्द्धिष्णुरोगी, एतद्विस्मृतोऽर्गनिमित्तं,
विस्मृतलेपे तु मृज्जलाभ्यां शुद्धिः, न सङ्ग्रानियमः^१ ।

तथाच मनुः,—

विस्मृतोऽर्गशुद्धयर्थं मृद्वाभ्यां देयमर्थवत् ।

दैहिकानां मलानाञ्च शुद्धिषु द्वादशस्वपि ॥

तथा,— वसाशुक्रममृज्जज्जामूत्रविट्कर्णविट्-नखाः ।

श्लेष्मानुदूपिकास्वेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

पक्षां क्रमेण चैतेषां शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः ।

मृद्धारिणा तु पूर्वेषामितरेषां तु वारिणा ॥

इति वाक्यात्ममाचारः ।

अत्र विशेषः यमेनोक्तः,—

मूत्रे त्रिस्रः पादयोस्तु हस्तयोस्त्रिस्र एवच ।

मृदः पञ्चदशान्ध्वे हस्तादीनां विशेषतः ॥

एतदात्म्यमूत्रादिस्पर्शशीचमुदाहृतम्^२ ।

देवलः,—

देशकालं तथात्मानः द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम् ।

उपस्थिता^३भवस्थाञ्च ज्ञात्वा शीचं प्रकाशयेत् ॥

(१) पादबोर्हे नदहीत्वा च ।

(२) उत्सर्गकालादन्यत्र परकीर्षेऽतु कथ्यते ।

परस्य शोषितस्पर्शैरेतोविषमूलजे तथा ॥

चतुर्षामपि वर्षाणां द्वाविंशन्मृत्तिकाः श्रुताः ।

(३) उपपत्तिः ।

यस्मिन् देशे कृतं शौचं वारिषा तत्तु शौचयत् ।

न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य सृत्तिकां यो न शौचयेत् ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

न यावदुपनीयन्ते द्विजाः शुद्धास्तथाङ्गनाः ।

गन्धलेपचयकारं तेषां शौचं विधीयते ॥

न सङ्ग्रानियम इत्यर्थः ।

विस्मूत्रोत्सर्गार्थमुपविष्टस्य तदकरणे छद्मपराशरः,—

उपविष्टस्तु विस्मूत्रं कर्तुरस्त्वं न विन्दते ।

स कुर्यादर्द्धशौचं तु स्वस्य शौचस्य सर्वदा ॥

अत्रोद्धृतोदकासम्भवेऽनुद्धृतेनापि ।

शिष्टाः,— कुर्यादनुद्धृतेनापि यदि निर्जन्तुकं जलम् ।

वितस्तिमात्रं सन्त्यज्य कुर्यात् शौचं जलाशयात् ॥

क्वचिच्च,—अरन्निमात्रं सन्त्यज्य कुर्याद्धारिस्सनुद्धृते ।

क्षिप्त्वाऽम्नावशुचिद्रव्यं तथैवाभक्षि वा पुनः ॥

मासमात्रं कुर्यादिति गुरुदोषाज्जले शौचोदकपरिहाराय

यत्रः कार्यः, सस्मयकमण्डलुसम्भवेऽप्येतच्च कार्यम् ।

हारीतः,—

तिसृभिः पादौ प्रक्षाल्य गोमयेन सदा कमण्डलुं परिसृज्य

पूर्व्ववदुपसृश्य आदित्यं सोममग्निं वीक्षेत ।

शङ्खलिखितौ,—

आचम्य ईशानं मनसा ध्यायेत्,—ईशानोऽस्य सर्वेशो विष्णुः

स्मृत्वा विष्णुं सनातनमिति वा ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

कृत्वा शौचमिदं विप्रो सुखं प्रचालयेत् सुधीः ।

मेधातिथिः,—आकारनिमित्तः,—कमण्डलुशब्दो न जातिनिमित्तः,
तेन सुवर्णरजतताम्रादिनिमित्तकानां कमण्डलूनां तत्तज्जातीय-
शुद्धिः कार्या, ब्राह्मोक्तेः, विष्णुस्मरणं विष्णुवशकशौचाङ्गं
नाचमनाङ्गं, सोमादिवीक्ष्यं यथासम्भवं, इति शौचम् ।

अथाचमनम् ।

देवलः, शौचलक्षणमित्याहुर्मृदभोगोमयादिभिः ।

लेपे स्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ।

पञ्चादाचमनं वापि शौचार्थं वक्ष्यते विधिः ॥

गोमयेन शरीरोपघाते शुद्धिर्वाच्या, एतेन आचमनान्तरमेव
कर्णार्हतालक्षणं शौचं भवति ।

देवलः,—प्रथमं प्राक्षुखः स्थित्वा पादौ प्रचालयेत् शनैः ।

उदक्षुखो वा देवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः ॥

देवकर्णाङ्गाचमनाङ्गपादप्रचालने प्राक्षुखत्वमुदक्षुखत्वं वा पित्राच-
मनाङ्गं पादप्रचालने दक्षिणामुखत्वं वा । प्रत्यक्पादावनेजन-
मिति आपस्तम्बोऽयं आचमनार्थक्रियमाणव्यतिरिक्तविषयम् ।

तथा,—इत्येवमग्निराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक् ।

इक्षुती चामणिबन्धाभ्यां पञ्चादासीत संयतः ।

शिखां बद्धा वसित्वा द्वे निर्णिक्ते वाससी शुभे ॥

तुष्णीं भूत्वा समाधाय नोदृच्छन्न विलोकयन् ।
 उदृच्छन् उत्तिष्ठन् विलोकयन् दिश इति शङ्कन्मृतः ।
 न गच्छन्न शयानश्च न चक्षन्न परान् स्पृशन् ।
 न हसन् नैवमात्मानं^१ न वीक्षयन् न लोकायन् ॥
 कम्पमानः संसृ^२त् त्याज्यमानं हृदयं वीक्षयन्निति स्वार्थे चिच् ।
 केशाक्षीविमधःकायमस्पृशन् धरणीमपि ।
 अथातः प्रथमात्तीर्थाद्विज्ञात्तिः पिवेत् समम् ।
 अशब्दमनवस्त्रावमवह्निर्जान्^३ बुद्धदम् ॥
 प्रथमात्तीर्थाद्वाङ्मादित्यर्थः ।

द्विस्ततोऽङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्यात्ततो मुखम् ।
 नाग्राङ्गुल्या न पृष्ठैर्वा परिमृज्यात् कथञ्चन ॥

आपस्तम्बः,—

तिष्ठन् प्रह्वो वा नाचामेत् ।

मरीचिः,—भुक्तासनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ।

व्यासः,—शिरः प्रावृत्य कण्ठं वा मुक्तकक्षशिखोऽपि वा ।

अकृत्वा पादयोः शीचमाचान्तोऽप्यशुचिर्भवेत् ॥

तथा विना यज्ञोपवीतेनेत्यादि ।

सोपानोक्तो जलस्थो वा मुक्तकेशोऽपि वा नरः ।

उष्णीषवानाचामेद्वस्त्रेणावेष्ट्य वा शिरः ।

(१) न हसन् नैवाकलयन्मात्मानं न विलोकयन् । आकलयन् कम्पमानः ।

(२) कम्पमानः आत्मानम् ।

(३) अवह्निर्जान्बुद्धदम् ।

गौतमः,—

वाग्यतो हृदयं सृग्मंस्त्रिषुतुर्वाप आचमेत् ।

त्रिषुतुर्वेति भावशुद्धयेक्षया, हृदयगामिनी रपः ।

भविष्ये,—समौ च चरणौ कृत्वा तथा बद्धशिखो नृप ।

घनाङ्गुलिकरं कृत्वा एकाग्रः सुसमाहितः ॥

नारसिंहे,—

दक्षिणं तु करं कृत्वा गोकर्णकृतिवत् पुनः ।

त्रिःपिवेद्दीक्षितं तोयमास्यं द्विः परिमार्जयेत् ॥

भरद्वाजः,—तोयं गृहीत्वा दक्षिणेन तु,

मुक्ताङ्गुष्ठकनिष्ठे तु शेषेणाचमनं चरेत् ।

दक्षः,—

संघृत्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रसृज्यात्ततो मुखम् ।

संयताभिस्त्रिभिः पूर्वमास्य^१ नेवमुपसृशेत् ॥

आपस्तम्बः,—

त्रिरोष्ठौ परिसृजेदित्येके । सक्तदुपसृशेद्विरित्येके । दक्षिणेन

पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेन्द्रियाणि उपसृशेत्, पादौ

शिरश्च प्रोक्षयेदित्यन्वयः । सक्तदुपसृशेदोष्ठाविति सम्बन्धः ।

श्रोष्ठस्पर्शानन्तरं, दक्षः,—

अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ।

अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां तु चक्षुः श्रोत्रे पुनः पुनः ॥

नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां हृदयं तु तलेन वै ।

सर्वाभिसु शिरः पश्चाद्वाङ्ग चाग्रेष्वसंस्पृशेत् ॥

प्रदेशिनी, तर्जनी ।

नाभिसर्शनानन्तरं व्यासः,—

पुनरपञ्च संस्पृशेत्, हृदयसर्शनानन्तरं चाङ्गालभ्यामुदकसर्शनम् ।

भविष्ये,—यङ्गुमावुदकं वीरं समुत्सृजति मानवः ।

वासुकिप्रमुखाङ्गागान् तेन ग्रीष्वाति पार्थिव ॥

शिष्टाः,—तावन्नोपस्पृशेद्विद्वान् यावत् सव्येन संस्पृशेत् ।

मनुः,—ब्राह्मेण विप्रस्त्रीर्येन नित्यकालमुपस्पृशेत् ॥

कायत्रैदेशिकाभ्यां वा न पैत्रेण कदाचन ।

कायत्रैदेशिकाभ्यां वेति उत्तरं, ब्राह्मणतीर्थे ब्रह्मादिदोषसत्त्वे बोध्यम् ।

अपः पाणिनस्त्वसृष्टाः पिवेदाचामति द्विजः ।

सुरापानेन तत्तुष्यमित्येवमृषिरब्रवीत् ॥

इति वचनात्तस्मिन्सर्शपरिहारः कार्यः, इहृच्छोक्तेन्द्रियसर्शनं नास्मद्देशे आद्रियते । कमण्डलुसर्शनं सोमतीर्थेनेति हारीतवचनादुद्धृतोदकेन कमण्डलुर्गृहीतेनाचमने सोमतीर्थाख्येन करमध्येन, कमण्डलुशब्दश्च संस्थानवचन इत्युक्तं, तेन ताम्रपात्रादिभ्योऽपि ग्रहणे तथा मन्तव्यम् ।

अतएव स्मृतिः,—

कांस्थेनायसपात्रेण त्रपुसीसकपित्तलैः ।

आचान्तः शतकृत्वोऽपि नैव शुद्धिमवाप्नुयात् ॥

कांस्थादिपात्राणामाकारेण कमण्डलुत्वेन प्रसङ्गे निषेधः ।

अन्यथा प्रसङ्गाभावात् ।

आचामेदित्यनुवृत्तौ शङ्खलिखितौ,—उद्धृतपरिपूताभिरङ्गिर-
वेक्षिताभि'रनुवृत्ताभिः शूद्राश्वेकपास्यावर्जिताभिर्नाचामेत्,
परिपूताभिरिति अपद्रव्यनिरासेन, अवेक्षिताभिरिति दिवा ।
रात्रौ तु यमः,— रात्राववेक्षिते नैव शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः !

आपस्तम्बः,—

भूमिगतास्वप्स्वाचम्य प्रयतो भवति । प्रयत आचामेत् ।

एतेन स्वयमङ्गतेन आचमनं न शुद्धिरिति ।

वशिष्ठः,—तस्मादुदकपाणिभ्यां परिरुज्य कमण्डलुं ।

कृत्वा चावश्यकार्याणि आचामेत् प्रयतस्ततः ॥

पर्यग्निकरणं ह्येतन्मनुराह प्रजापतिः ।

ततः कमण्डलोः । आपस्तम्बः,—न वर्षधारास्वाचमेत्, तथा
प्रदरोदके, तप्ताभिस्त्राकारणात् प्रदरः स्वयं दीर्घो भूभागः, अकार-
णात् व्याधिव्यतिरेकेण ।

आतुराणां स एवाह,—

उदकेनातुराणान् तथोष्णेनोष्णपायिनाम् ।

वशिष्ठः,—

प्रदरादपि आपस्तदर्पणसम्बन्धाः स्युर्न वर्षरसदुष्टा याः

स्युरशुभागमाः ।

बीधायनः, पादप्रक्षालनोच्छेषेण नाचामेत्, यदाचामेत् भूमौ
स्नावयित्वाचामेत्,

आपस्तम्बः,—

नान्नुदकशेषेण वृथा कर्माणि कुर्व्यात् । आचामेद्वा पाणि-
संस्तुब्धोदकेन नाचामेत्, अग्निपर्युषणार्थोपास्तजलशेषेण ।

याज्ञवल्क्यः,—

हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु यथासङ्गं द्विजातयः ।

शुद्धेरंस्त्री च शूद्रश्च सक्तत्-स्पृष्टाभिरन्ततः ॥

अन्तत इति श्रोष्ठप्रान्ते ।

हृत्पादानां परिमाणमाहोशनाः,—माषमज्जनमात्रा हृदयङ्गमा
भवतीति ।

ब्राह्मे,—स्त्रीशूद्राधिकारि,—क्षालनाच्च करोष्ठयोः ।

शूद्राधिकारि गौतमः,—आचमनार्थे पादप्रक्षालनमेवैके ।

देवलः,—रेतोमूत्रशक्लभोक्षे भोजनेऽध्वपरित्रमे ।

शौचमेवं विधं प्रोक्तमिह चान्यत्र वर्त्तते ॥

शौचमन्नाचमनं, उक्तैतत्पञ्चकातिरिक्तानिमित्ते किञ्चिदङ्गरहित-
मप्याचमनं सगुणं भवति, केवलं शिरःकण्ठप्रावरणमुक्तकक्षशिख-
सयज्ञोपवीतत्वपादशौचानामावश्यकत्वं, उक्तपञ्चनिमित्ते सर्वाङ्गा-
दरः । अन्यत्र शक्तौ रात्रिगमपि एतद्वचनात् किञ्चिदङ्गरहितानुष्ठाने-
ऽप्यवैगुण्यम् ।

अथाचमननिमित्तानि ।

आचमनं त्रिविधं शुद्ध्यर्थं नैमित्तिकापरसंज्ञं पुरुषार्थं कर्माङ्गं चेति ।

ब्राह्मे, — क्षुते श्लेष्मपरित्यागे धीते वा भक्षिते सति ।

अववर्णस्य संलापे स्वप्ने वा दन्तधावने ॥

आचम्य प्रयतो भूत्वा ततः शुद्धो भवेन्नरः ।

धीते पीते ।

अववर्णः चाण्डालादिः ।

हारौतः, रथ्यामाक्रम्य कृतमूत्रपूरीषोभोक्ष्यन् वा पाणिपादं
प्रक्षाल्य वाचामेत् ।

पैठौनसिः, उच्छिष्टरेतो मूत्रस्पर्शं उत्सृज्याचम्य प्रयतो भवति,
त्रिः प्रक्षाल्य च तं देशं, तं देशं उच्छिष्टादिलिप्तम् ।

बौधायनः, — नीवीं विश्वस्य परिधायोपसृशेत् ।

वायुपुराणे, निष्ठौविते तथाऽभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।

उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुच्यप्रयत्नस्य वा ।

सन्देहेषु च सर्वेषु शाखां मुक्त्वा तथैव च ॥

विना यज्ञोपवीतेन नित्यमेवमुपसृशेत् ।

सन्देहे आचमनं कृतं न वा, आचमननिमित्तं न वेति च ।

तथा, — उच्छिष्टस्य च संस्पर्शं दर्शने वान्धवासिनाम् ।

मनुः, — अध्येथमाश्रयाचमेत् ।

आपस्तम्बः, श्लावातपर्यन्तावोष्ठौ उपसृश । श्लावातपर्य-
न्तावलोमकौ,

यमः, — उत्तीर्थोदकमाचम्य अवतीर्थ उपसृशेत् ।

उत्तीर्थं जलान्निष्क्रम्य, अवतीर्थं जले प्रविश्य, नोत्तरेदनुपसृश,
उत्तरेत् सन्तरेत् ।

देवलः,— यदश्वः शौचनिर्मुक्तं क्षितिं प्राप्य विनश्यति ।

प्रक्षास्याशुचिलिप्तं च सृष्ट्वा चैव विशुद्ध्यति ॥

शौचनिर्मुक्तं शौचस्थानादन्यत्र गतम् ।

सम्बर्त्तः,— चर्मारं रजकं वेणुं धीवरं नटमेव च ।

एतान् सृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥

आपस्तम्बः,—

सिंहाणिकाद्यालम्बे लोहितस्य केशानामग्नेर्गवां ब्राह्मणस्य
स्त्रियाञ्चालम्बे महापथं गत्वाऽग्नेर्ध्वं चोपसृज्याप्रयतञ्च मनुष्यं नीविं
च परिधायोपसृजेत् भार्द्रं वा शकृदोषधिं भूमिं वा, अग्नेर्ध्वं
चतुर्विधम् ।

देवलः,— दूषितं वर्जितं दुष्टं कश्मलञ्चेति लिङ्गिनाम् ।

चतुर्विधमग्नेर्ध्वं स्यात् सर्वं व्याख्यायते पुनः ॥

शुच्यप्यशुचिसंस्पृष्टं द्रव्यं दूषितमुच्यते ।

अभक्ष्याभोज्यापेयानि वर्जितानि' प्रचक्षते ॥

त्यक्ताः पतितचाण्डाला ग्रामकुक्षुटसूकरौ ।

श्वा च नित्यं विवर्ज्याः स्युः षडेते धर्म्मतः समाः ॥

सव्रणः सूतिका सूतीमत्तोन्मत्तरजस्वलाः ।

मृतबन्धुरशुद्धश्च वर्ज्याश्चाष्ट स्वकालतः ॥

नेत्राशुविप्रुषः केशा निरस्तं नखलोम च ।

भार्द्रं चर्म्मासृगित्येतत्-दुष्टमाहुर्मनीषिणः ॥

मानुषास्त्रि शवं विष्ठारेतोमूत्रार्त्तवानि च ।

कुण्ठपः पूयमित्येतत् कश्मलं समुदाहृतम् ॥

दूषिते प्रोक्षणेनापि शुद्धिरुक्ता विधानतः ।

दुष्टे मार्जनसंस्कारैः कश्मले सर्वथा भवेत् ॥

लेपापकवर्षादिभिः । यथोक्तशुद्धेः पूर्व्वं संस्पर्शनमाचमननिमित्तं
सत्रणोऽत्र कुष्ठभगन्दरादिरोगयुक्तः । न क्षतव्रणादियुक्तः इति
वह्वः । सूती प्रसवकारयित्री । मत्तो मादकभक्षणेन । उन्मात्तः
उन्मादरोगी, मृतबन्धुर्मृतकाशौची । एषां यथोक्तशुद्धेः पूर्व्वं
स्पर्शनमाचमननिमित्तम् ।

दन्तलज्जाधिकारे देवलः,—

न तत्र बहुशः कुर्यादयत्रमुद्धरणे पुनः ।

भवेदशौचमत्यर्थं तृणवेधादुद्धरणे कृते ॥

रुधिरस्य मुखप्रवेशे अत्यन्ताशौचात् ।

देवलः,—

ततः शरीरश्रोत्रेभ्योमलनिःसृज्यस्त्रिवात् ।

अन्नादीनां प्रवेशाच्च स्यादशुद्धिर्विशेषतः ॥

तथा,—

शौचलक्षणमित्याहुर्मुद्भोगीमयादिभिः ।

लेपस्नेहे च गन्धे च व्यपकृष्टे सुदूरतः ॥

पश्चादाचमनं चेति शौचार्थं कथ्यते विधिः ।

शरीरश्रोत्रेभ्यः शरीरछिद्रेभ्यः, मले द्वादशविधं पूर्व्वोक्तम्,
निःसृज्योलादिः, तयोर्विस्त्रवः स्थानाञ्चलनम्, अन्नादीनां

प्रवेशो मुखद्वारा, तेन भोजनादावशुद्धिराचमनेनोपोह्यते, तत्र शुद्धार्थाचमननिमित्तानि स्त्रीयविस्मृतरेतसासुख्यसंस्पर्शनञ्च । अशौचजलतदार्द्र्यसंस्पर्शनं, चतुर्विधामेध्वसंस्पर्शनम् । 'निर्लीमोष्ठादि-
देशसंस्पर्शनम्, उच्छिष्टप्राश्नसंस्पर्शनम्, बुद्धिपूर्व्यकातिशुद्ध्यनिःश्लेह-
मानुषास्त्रिसंस्पर्शनम् ।

चण्डालादिसृष्टस्याबुद्धिपूर्व्यकसंस्पर्शनम्, अमेध्वलितप्रदेशस्य त्रिः-
प्रक्षालनपूर्व्यकम्, आचमननिमित्तम्, अस्त्रिसञ्चयनोर्द्धं रोदनम्,
जलाशयप्रवेशोत्तरणे भुक्तमात्रवमनम्, चण्डालोदक्कासूतकीपति-
तश्वेतत्सृष्टदर्शनम्, रक्षाकर्दमसंस्पर्शनम्, परकौयहादशविधम-
लसंस्पर्शनम्, भासकाकवलाकावानरमार्जारखरोद्गश्चसूकरकुक्कुट-
वराहचेलनिर्णोजकरजकचर्मकृतव्याधकौवर्ततैलकृतसुराविक्रयिनट-
नपुंसकवेश्यानां संस्पर्शनम् ।

नाभेरूर्ध्वं करौ मुक्ता यदङ्गमुपहन्यते ।

तत्र ज्ञानमधस्तात् क्षालनेनैव शुध्यति, इति, वचनादुत्तमाङ्गे
ज्ञानमधिकम् ।

एवं च, एभिर्यदङ्गसंसृष्टं शिरोवर्जं द्विजातिषु ।

इत्यत्र शिरःपदं नाभ्यूर्ध्वभागपरमेव । तथाचमनं कृतं न वेति
सन्देहः, आचमननिमित्तं न वेति सन्देहश्च, एतानि शुद्धार्थाचमन
निमित्तानि ।

(१) शुतं, श्लेष्मत्प्रागः, भोजनपाने, चण्डालादिभाषणमिथ्याभाषणपरस्वभाषण-
निष्ठा हन्तभाववस्त्रपरिवर्त्तनरथ्याक्रमणानि । हादशमलानां स्वस्थानात्प्रत्यवनम् ।
मातुषेतारिः श्लेष्मपञ्चगवास्त्रिसंस्पर्शनम् । पञ्चगवास्त्रिश्लेहसंस्पर्शनम् ।

अथ पुरुषार्थाचमननिमित्तानि, अमकृतविकृतश्वासः, ब्राह्मण-
स्पर्शनम्, अग्निस्पर्शनम्, गोस्पर्शनम्, लोद्गादिरहितस्य हस्तस्य
दक्षिणं प्रत्युद्यमः, पादच्छादनं, शिखावन्धनं, नौविश्रंसनं, वस्त्र-
परिधानं, यज्ञोपवीतवह्निःकरणं, स्नानं, भोजनारम्भः ।

उच्छिष्टदोषरहितताम्बूलादिभक्षणं, शयनारम्भः, श्मशाना-
क्रमणं, अभ्यङ्गः,

श्मशानाक्रमणं, अभ्यङ्गस्याशुचिकरत्वे मानाभावादेवावाचामनं
पुरुषार्थः । श्मशानाक्रमणं नाशुचिकरम् ।

महाभारते,—

न च मेध्यतरं किञ्चित् श्मशानादिह विद्यते । इति ।

एतेषु निमित्तेष्वचमनस्योपात्तदुरितक्षयः फलम् । क्रियाङ्गाचमनं
सामान्यतः ।

क्रियाञ्च कुर्वते मोहादनाचम्येह नास्तिकः । इति,
वायुपुराणीकं, विशेषतश्च, प्राणस्वायमनं कृत्वा आचमेत् प्रयतो-
ऽपि सन्नित्यादौ सन्ध्यान्तर्गतप्राणायामस्य निमित्तत्वम् ।

तत्त्वसारसंहितायाम्,—

अर्चयित्वा महेशानमनाचम्य क्रियान्तरम् ।

कुर्वन् किंविषमाप्नोति सत्यमीश्वरभाषितम् ॥

तथा,—

आदित्यञ्च गन्धाध्यक्षं क्षेत्रपालञ्च पार्व्यतीम् ।

आराध्याचमनं कार्यं सुधिया कर्मसिद्धये ॥

सङ्गृह्यित्वा च निष्ठात्समेतेषां त्रिदशाधिप ।

सद्य आचमनं कार्यं कर्मांतरविशुद्धये ॥

इत्यादौ कर्माङ्गाचमनम् ।

तथा,—

आहे पिच्छदानादौ कर्माङ्गमाचमनम् । अतएव पैट्ठेने दक्षिणा-
मुख इति पादप्रक्षालने दिक्षुसनियम उक्तः । शुद्धार्चाचमनमेव
कर्माङ्गं न पृथक्कर्माङ्गमाचमनम् ।

अथ द्विराचमननिमित्तानि ।

याज्ञवल्करः—

स्नात्वा पीत्वा क्षुते क्षुमे भुक्ते रथोपसर्पणे ।

आचान्तः पुनराचम्य वासोऽन्यत् परिधाय च ॥

आपस्तम्बः । भोज्यमाचक्षु प्रयतोऽपि द्विराचामेत् । द्विः
परिचुजेत् । सकृदुपसृशेत् । भोजनपूर्वार्चाचमने द्विः परिमार्जन-
नियमः । अन्यत्र द्विस्त्रिर्वा । ओष्ठस्पर्शनमात्रं सकृत् । अन्यत्र
सकृद्विर्वा । कलिलकासश्वासरथ्याचत्वरश्मशानाक्रान्तेष्वाचान्तः
पुनराचामेत् । 'कलिलं कठिनं, श्लेष्मा, श्वासोव्यायामादिकाले
विकृतः, चत्वरं भूतादीनां बलिदानस्नानम् ।

शङ्खलिखितौ, मूत्रपुरीषघ्नीवनादिषु शुक्तवाक्याभिधाने पुन-
रुपसृशेत् । शुक्तं परुषं आदिपदं शुक्तोत्सर्गस्याप्युपलक्ष्यम् ।
द्विराचमनाधिकारे वशिष्ठः, ओष्ठौ संसृश च तथा यत्र स्वा-
तामलोमकौ, स्नानं पानं क्षुतं स्वापः । भोजनान्तः, रथोपसर्पणं,

वस्त्रपरिधापनं, भोजनारम्भः, कठिनश्लेषात्यागः, कासः, विहृत-
श्वासः, चत्वारक्रमणं, श्मशानाक्रमणं मूत्रपुरीषोत्सर्गः, स्तीवनं,
परुषवाक्त्राभिधानं, शुक्रोत्सर्गः, इत्यष्टादशद्विराचमननिमित्तानि ।
शुद्धार्थे नैमित्तिके च यथासम्भवं, द्विराचमनेऽपि सक्तदेवेन्द्रियस्पर्शनं
कार्थ्यं न हिः । द्विराचमनेऽपि सर्वोपेतत्वादिविचारः पूर्ववत् ।

अथाचमनानुकल्पः, आपस्तम्बः, स्वप्ने 'सर्वथौ सिंहाणिकास्त्रा-
वालम्भे लोहितस्य केशानां चम्पेर्गवां ब्राह्मणस्य स्त्रियाञ्चालम्भे
महापथं गत्वाऽमेध्यं चोपसृष्ट्याप्रयतमानुषम् । गौर्वी च परिधाय
अप उपसृशेत् ।

आर्द्रं वा सक्ततोषधिं भूमिं वा उक्तनिमित्तेष्वचमनासम्भवे
आर्द्रगोमयस्पर्शनम् । तदभावे आर्द्रदणस्पर्शनम् । तदसम्भवे
भूस्पर्शनम् ।

पराशरः,—

क्षुते निष्टीवने चैव दन्तस्निष्टे तथा नृते ।

पतितानाञ्च सन्धाषे दक्षिणं श्रवणं सृशेत् ॥

प्रभासादीनि तीर्थानि मङ्गाद्याःसरितस्तथा ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सन्तीति मगुरब्रवीत् ॥

आदित्योवरुणः सोमोवायुरग्निस्तथैव च ।

विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥

तद्वाक्यशेषात् सर्वत्राचमननिमित्ते दक्षिणकर्णस्पर्शनमनुकल्पः ।

एषु च निमित्तेषु अवस्थमनुकल्प इति वाक्यान्तरेण च आचमन-
स्यैव विधानात् । दन्तस्त्रिष्टे आचमनविध्यभावात् कर्णस्पर्शनं
मुख्यम् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

क्षुत्वा निष्ठीव्य वासस्य परिधायाचमेत् बुधः ।

कुर्व्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्वार्कदर्शनम् ॥

कुर्वीतालम्बनं वापि दक्षिणत्रयणस्य तु ।

अविद्यमाने पूर्वोक्तेरुत्तरप्राप्तिरिच्छते ॥

क्षुत्निष्ठीवनवस्त्रपरिधानेषु प्रथमकल्प आचमनं, तदसम्भवे
गोपृष्ठस्पर्शनम् । तस्माप्यसम्भवे सूर्यदर्शनम् । तदसम्भवेऽपि
दक्षिणकर्णस्पर्शनम् ।

क्षुते निष्ठीवने सुप्ते परिधानेऽश्रुपातने ।

कर्णस्य एषु नाचानेद्यस्त्रिणं त्रयणं स्पृशेत् ॥

इति रत्नाकरलिखितवाक्यात् कर्णमध्ये एषु कर्णस्पर्शनं मुख्यः कल्पः ।
स्मृत्यन्तरे,—

गङ्गा वै दक्षिणे कर्णे नासिकायां हुताशनः ।

उभावपि च स्पृष्टव्यौ तत्क्षणादेव शुद्धयति ॥

एतदुक्तनिमित्तादन्यत्राचमनानुकल्परूपम् ।

अथाचमनापवादः ।

अत्राङ्गिरसी, मधुपर्के च सोमे च अशु प्राणाहुतिषु च ।

नोच्छिष्टसु भवेद्दिप्रो यथात्रेव्वचनं तथा ॥

अनाग्निसति प्राचाहुतिसाहचर्यादापोशानपरमिति लक्ष्मीधरः ।

तदन्यजलपाने त्वाचमनम् ।

ज्ञातातपः,—

दन्तलग्ने फले मूले भक्ष्येहे तथैव च ।

ताम्बूले चक्षुदण्डे च गोष्णिष्टो भवति द्विजः ॥

फले मुखशुद्ध्यर्थं कटुतिक्तकषायादी, अत्र शुद्ध्यर्थमाचमनं नास्ति ।

नैमित्तिकं स्वादेव । अतएव भट्टाः, परस्मृष्टताम्बूलभक्ष्यं तदवसाने'नाचमनं च दुराचार इत्याहुः ।

गौतमः, दन्तस्निष्टे दन्तधावनादन्यत्र जिह्वाभिर्भक्षणं प्राक् च्युतेरित्येके । चुतेरास्यास्त्राववत् निगिरन्नेव तच्छुचिः । अन्यत्र जिह्वाभर्शनात् यावज्जिह्वया दन्तेभ्यो तत्मीदोगोपलभ्यते इत्यर्थः ।

सत्यजिह्वाभिमर्शने यावन्न च्यवते तावच्छुचिरित्येके मन्यन्ते ।

चुतेरास्यास्त्राववत् क्षालावत् निगिरन्नेव तच्छुचिः ।^१

आचान्तस्य यदवशिष्यते मुखे दन्तलग्नातिरिक्तमपि तदपि निगिरन्नेव शुचिरित्यर्थः ।

पैठीनसिः, भूमिगता विन्दवः परास्मृष्टाः पूताः, विप्रुषः शुद्धाः, द्विरोमक्लिन्नेष्वचामेत् । विन्दवः आचमनविन्दवः, परास्मृष्टाः

(१) तदवसानानाचमनम् ।

(२) देवलः—भोजने दन्तलग्नानि निर्हृत्याचमनं चरेत् । दन्तलग्नमसंहार्यं लेपं मन्येत दन्तवत् ।

वशिष्टः,—न श्लक्ष्णतोलेषः अशुचिरित्यर्थः । अज्ञानानुसंज्ञे आचान्तस्यावशिष्टं निगिरन्नेव तच्छुचिः ।

सृष्टाः, पूताः न प्रत्ययहेतवः, अङ्गपतिता अपि रोमहयार्द्रभाव-
मापादयितुं समर्था एवाचमननिमित्तं भवति ।

याज्ञवल्काः,—

मुखजा विप्रुषोभिध्वास्तथाचमनविन्दवः ।

अमृत्यु चास्यगतं दन्तस्त्रिष्टं त्यक्त्वा ततः शुचिः ॥

मुखविप्रुषः श्लेष्मविन्दवः, अमृत्यु चास्यप्रविष्टमुच्छिष्टं न करोति,
दन्तसक्तं चास्त्रादिकं स्वयमेव च्युतं त्यक्त्वा शुचिर्भवति, अच्युतं
तदन्तसमं तथाच पूर्वोक्तनिगिरचमनेन विकल्प्यत इति
विज्ञानेयम् ।

मनुः,—

सृशन्ति विन्दवः पादौ य आचामयतः परान् ।

भूमिगास्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतोभवेत् ॥

अन्याचमनार्थं जलं ददतोयेऽम्बुविन्दवः पादौ सृशन्ति ते शुद्ध-
भूगतेनाम्बुना तुल्या इति कृष्णकभट्टः । विस्तरसु अस्मत्कृते
शुद्धिसारे च द्रष्टव्यः ।

बृहस्पतिः,—

प्रचरन्नप्नोषु यदोच्छिष्टमुपसृशेत् ।

भूमौ निधाय तद्व्यमाचान्तः प्रचरेत्पुनः ॥

अरस्येऽनुदके रात्रौ चौरव्याघ्राकुले पथि ।

कृत्वा मूत्रपुरीषे तु द्रव्यहस्तो न दूष्यति ॥

शौचं तु प्रथमं कुर्यात् पादौ प्रक्षालयेत्ततः ।

उपसृश्य तदभ्युक्ष्य गृहीतं शुचितामियात् ॥

मनुः,— उच्छिष्टेन तु संस्पृष्टो द्रव्यहस्तः कथञ्चन ।

अनिधायैव तद्द्रव्यमाचान्तः शुचितामियात् ॥

एतदव्यञ्जनादित्यतिरिक्तद्रव्यविशेषमिति विश्वरूपः । इत्या-
चमनप्रकरणम् ।

अथ दन्तधावनम् ।

नरसिंहपुराणे,—

मुखे पर्युषिते नित्यं भवत्यप्रयतो नरः ।

तस्माच्छुष्कमथार्द्रं वा भक्षयेत् दन्तधावनम् ॥

सदिरस्य कदम्बस्य करञ्जस्य वटस्तथा ।

तिन्तिडीवेणुपृष्ठस्य आम्बुनिम्बौ तथैव च ॥

अपामार्गस्य विस्वस्य अर्कस्योदुम्बरस्तथा ।

नारदः,—

एते प्रशस्ताः कथिता दन्तधावनकर्माणि ॥

दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।

आम्बुपलाशविस्लानामपामार्गशिरीषयोः ।

वदरस्य कदम्बस्य करवीरकरञ्जयोः ॥

सर्वे कण्टकिनः पुष्पाः क्षीरिण्यश्च यशस्विनः ।

कटुतिक्तकषायाद्या धमारोग्यसुखप्रदाः ॥

अष्टाङ्गुलेन मानेन तत्प्रमाणमिहोच्यते ।

प्रादेशमात्रमथवा तेन दन्तान् विशोधयेत् ॥

अत्र भक्षयेदिति भक्षणधर्मप्राप्तार्थं तेनाद्यन्तयोर्हिराचमनम् ।

आचमनस्य भोजनाङ्गत्वं भोजनप्रकरणलेख्यम् ।

कात्यायनः,—

नारदाद्युक्तवार्धेयमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।
 सत्वचं दन्तकाष्ठं स्वास्तदग्रेण प्रधापयेत् ॥
 उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।
 परिजप्य च मन्त्रेण भक्षयेद्दन्तधावनम् ॥
 आयुर्वलं यशोवर्धः प्रजापद्यवसूनि च ।
 ब्रह्मप्रज्ञां च मेधासु तन्नो धेहि वनस्यते ॥

इति काष्ठाभिमन्त्रणम् ।

विष्णुः,—

न दक्षिणापराशामुखः । उदङ्मुखः प्राङ्मुखो वा वटाशनाकर्णखदिर-
 करञ्ज-करवीरसर्जारि-मेढापामार्गमालतीककुभ^१विश्वानान्यतमं
 कषायं कटुतिक्तं वा कनौनिकास्थौष्यं सकूर्चं द्वादशाङ्गुलं,
 प्रातर्भुक्त्वा च यतवाक् भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

हारीतः,—

काले पालाशकोविदारश्लेष्मातकतिस्वकशाकवृक्षनिर्गुण्डीशिखण्डी-
 वेणुवर्जं प्लक्षमासकवदरीकरञ्जशम्यशनकानीत्येके । दधित्य-
 हरितक्याश्वकर्णशालाशनकानीत्यपरे । विश्वखदिराम्बपालाश-
 शिरीषापामार्गानामन्यतममनार्द्रम् । नातिशुष्कं नातिस्थूल-
 मपोथिताग्रं अनोष्ठग्रन्युदङ्मुखो वा वाग्यत आसीनोदन्तकाष्ठं
 भक्षयेत् । काले उषःकाले तिस्वकः विश्वकः । शाकवृक्षः

(१) वज्रसकुर्विन्दानामन्यतमम् ।

शागवन इति प्रसिद्धः । शिखण्डी मयूरशिखा । दधित्यः कपित्यः,
एके अपरे, इत्युभयत्रापि वर्जयित्वेति शेषः, पालाशः आम्नातक-
वृक्षः, आर्द्रं सद्यच्छिन्नं ततोऽन्यदनार्द्रं अपोयिताग्रमीषञ्चूर्णिता-
ग्रम्, अनोष्ठग्रन्थि, दन्तधावनकाले ओष्ठसमीपग्रन्थिरहितम् ।

विष्णुः, न पलाशं दन्तधावनं स्यात् ।

न श्लेष्मातकारिष्टविभीतकधवधन्धनवर्जितम् ।

न कोविदारग्रमीपीलुपिप्पलेङ्गुदगुगुलुः ॥

न वन्धुकनिर्गुण्डीशिग्रुतिष्ठतिन्दुकः ।

न पारिभद्राक्षिकामोचकशान्मलीषणवर्ज्यम्, मधुरं नार्द्रं नोर्ध्व-
शृङ्गं न शुषिरं न पूतिगन्धं, न पिच्छिलं, दन्तकाष्ठं, भक्षये
दित्यर्थः । धन्धनः, धमनः, पीलुः, गुडफलं, पारिभद्रः, पालधुया-
इति प्रसिद्धः ।

स्मृत्यन्तरे,—

गुवाकतालहिंतालास्तथा ताली च केतकी ।

खर्जूरं नारिकेलं च समैते दृणराजकाः ॥

दृणराजपलाशैश्च न कुर्याद्दन्तधावनम् ।

इष्टकालोद्वपाषाणैर्नखैरङ्गुलिभिस्तथा ॥

मुक्ता चानामिकाङ्गुष्ठौ वर्ज्येदन्तधावनम् ।

अत्र ये क्षीरकण्टकितित्तकटुकषाया अपि निषिद्धास्तेषां विहित-
निषेधे विकल्पापत्तेः पर्युदासाद्यतिनिधित्वेनाप्युपादानम् ।

आसनं शयनं यानं पादुके दन्तधावनम् ।

वर्ज्येद्भूतिकामस्तु पालाशं नित्यमात्मवान् ॥ इति—

वाक्पालपायक्षीरिणोऽप्यस्य न प्रतिनिधित्वमपि ।
महाभारते,—प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च मुखं च सुसमाहितः ।

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य कृत्वा जाम्बन्तरालतः ॥

क्षीरिणोद्वक्षगुल्फाद्वा भक्षयेद्दन्तधावनम् ।

त्याज्यं सपत्रमभ्रातमूर्ध्निशुष्कं च पाटितम् ॥

त्वग्विहीनं ग्रन्थिमुखं तथा पालाशशृङ्गपत्रम् ।

ऋजुं वितस्तिमात्रं च कौटादिभिरदूषितम् ॥

पारस्करः,—

दन्तप्रक्षालनादीनि नित्यमपि, अन्नाद्यायेति मन्त्रः, तेन दन्त-
धावनाङ्गं, परिजप्य च मन्त्रेणेति कात्यायनोक्तौ काष्ठसंस्कारेण
मन्त्रजपविधिरिति भिन्नार्थत्वादनयोः समुच्चयः आयुर्वेदं यशो-
वर्च इत्यादिमन्त्रलिखितः ।

अन्नाद्याय व्यूहध्वजं सोमोराजाय मागमत् ।

समे मुखं प्रमार्ज्यते यशसा च वलेन च ॥

इति पारस्करसौचोपमन्त्र इतिद्वयं पठनोपमम् ।

विष्णुः,—

प्रक्षाल्य भङ्गत्वा तज्जघ्नात्क्षी देशे प्रयत्नतः ।

भारते—पतितेऽभिमुखे सम्यग्भोज्यमाप्नोत्यभीक्षितम् ॥

ऐश्वर्यमङ्गमाप्नोति क्षिप्ते तदक्षौ भुवि ।

नरसिंहपुराणे—

प्रतिपद्दर्शयिष्ये नवम्यां चैव सत्तमाः ॥

दन्तानां काष्ठसंयोगोद्वहत्यासप्तमं कुलम् ।

महाभारते,—

भक्षयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वास्त्रपि च वर्जयेत् ॥

तानि विष्णुपुराणे—

चतुर्हस्त्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पर्वाश्चेतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्मृत्यन्तरे—

आह्ने जन्मदिने चैव विवाहे सुखदूषिते ।

व्रते चैवोपवासे च वर्जयेत् दन्तधावनम् ॥

न भक्षयेद्दन्तकाष्ठमेकादश्यां नरेन्द्र ।

आदित्यदिवसे चैव तस्मादेनोमहङ्गवेत् ॥

तथाच—

आद्यादिभोजनोत्तरदन्तधावनस्य सुखार्थदन्तधावनस्यापि निषेधो
भोगत्वात् ।

सर्वभोगविवर्जित इति वचनात् ।

व्रतोपवासदिवसे स्वादित्वा दन्तधावनम् ।

गायत्र्याः शतशः पूता अपः प्राश्य विशुद्धयति ॥

अत्र अङ्गवैगुण्येऽपि धर्मः, नित्यकर्मान्तरवदशक्तिकृताङ्गहानेऽपि-
फलोदयात्, काष्ठान्तरेण जिह्वोक्तेः, तोयगण्डूषैर्बहुशो सुख-
चालनं, दन्तकाष्ठप्रत्यङ्मातत्वेन गण्डूषकरणे सङ्गदेवाभिमन्त्रणं,
द्वादशगण्डूषाणामेकसाधनत्वात्,

पैठोनसिः,—

अलाभे वा निषेधे वा काष्ठानां दन्तधावनम् ।

पर्येन वा विशुद्धेन जिह्वोक्षेखं समाचरेत् ॥

स्मृत्यन्तरे,—

कुङ्कुषष्ठोर्नवभ्यां वै पक्षादी दन्तधावनम् ।

पर्येरन्यत्र काष्ठेसु जिह्वोक्षेखः सदैव हि ॥

व्यासः,—

अलाभे दन्तकाष्ठानां निषिद्धायां तथा तिथौ ।

अपां द्वादशगण्डूषैर्विदध्यादन्तधावनम् ॥^१

एवमादिषु पर्यगण्डूषयोर्विकल्पः, पर्यपक्षेणोहः, तस्यापि वृक्ष-
त्वात्, अतएवास्मदेशे सर्व्वदा आम्नपत्रेणैव दन्तधावनसमाचारः,
निषिद्धदिनेऽप्यदुष्टत्वात्, गण्डूषकरणपक्षे, धान्यमसीत्यत्र रतसेनां
समसीतिवत् बहुजलगण्डूषे इत्यूहः कार्य्यः, मुमुक्षोरग्निहीनाद्यनु-
ष्ठानवत्, आयुरादिमन्त्रोक्तकामनारहितस्यापि मन्त्रः पठनीयः ।

विष्णुपुराणे,—

स्वाचान्तश्च ततः कुर्यात्पुमान् केशप्रसाधनम् ।

आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्वाद्यालभनानि च ॥

देवीपुराणे,—

नेत्राञ्जनं निषेवेत दन्तधावनपूर्व्वकम् ।

(१) न रात्रिवासः स्नायादिति ब्रह्माख्ये तावत् ब्रह्मान्तरपरिधानसूक्तम् ।
तत् पुरीषीक्षर्गथोचानन्तरवस्त्रान्तरपरिधानेनैव चरितार्थम् ।

मनुः—

मैत्रं प्रसाधनं चैव दन्तधावनमञ्जनम् ।

पूर्व्वाह्न एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम् ॥

अञ्जनं सौवीराञ्जनमिति लक्ष्मीधरः, वैद्यशास्त्रीकृतमञ्जनग्रहणञ्च,
ज्ञातकधर्मत्वात्त्रित्वम् ।

इति दन्तधावनप्रकरणम् ।

अथ प्रातःज्ञानम् ।

न रात्रिवासः ज्ञायादिति ब्रह्मास्ते यद्विज्ञानान्तरपरिधानमुक्तं तत्
पुरीषोऽक्षर्गशौचान्तरवस्त्रान्तरपरिधानेनैव चरितार्थम् ।

विष्णुः,—

प्रातःज्ञायादृक्किरणयस्तां प्राचीमवलोक्य ज्ञायात् ।

कात्यायनः ।

यथाऽहनि तथा प्रातर्नित्यं ज्ञायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गृहे चैतदमन्त्रवत् ॥

अथत्वाहोमकालस्य बहुत्वात् ज्ञानकर्त्तव्यः ।

प्रातर्न तनुयात् ज्ञानं होमलोपो विगर्हितः ॥

यथाहनौति मध्याह्नज्ञानेऽतिकर्त्तव्यतातिदेशः, दन्तान् प्रक्षाल्येति
दन्तधावनस्य प्रायत्कार्यत्वात् दन्तधावनानन्तर्यं प्रातःज्ञानस्योक्तं,
अनातुरः ज्ञानवर्द्धिश्चुरोगरहितः, गृहे चेदिति तत्प्रातःज्ञानं
उपपन्नादिना गृहे क्रियते चेत् तदा ज्ञानाङ्गमन्त्ररहितज्ञानम्,
अन्तर्जलजपमन्त्रस्तु तोयकुम्भेनाभिषिच्यमानस्यापि स्यादेव, तत्र
युक्तिरग्रे वाच्या ।

दक्षः,—

लालास्वेदसमाकीर्णः शयनादुत्थितः पुमान् ।

अत्यन्तमलिनः कायो नवच्छिद्रसमन्वितः ॥

स्नानेनैव दिवारात्रौ प्रातःज्ञानं विशोधनम् ।

अस्नात्वा नाचरेत्कर्त्तव्यं जपहोमादि कश्चन ॥

प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।

सर्वमर्हति शुद्धात्मा प्रातःस्नायी जपादिकम् ॥

दृष्टं मलापनयनद्वारा शरीरशुद्धिः, अदृष्टं नित्याचरणात्पापक्षयः,

विष्णुः,—

स्नातोऽधिकारी भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जाप्ये दाने च विधिचोदिते ॥

फलस्मैः कालकर्णौ च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम् ।

अन्मात्रेणाभिषिक्तस्य नश्यन्तीति च धारणा ॥

याम्यं हि यातनादुःखं प्रातःस्नायी न पश्यति ।

नित्यस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ॥

कालकर्णी दुःसहदुरिता बालविधवा वा, दुर्विचिन्तितं स्नानिष्ट-

चिन्तनं, अन्मात्रेण उद्धृतानुद्धृतसाधारणेन,

व्यासः,—प्रातः संक्षेपतः स्नानं होमार्थं तद्विधीयते ।

सृन्मात्रविधिनिष्पाद्यं मध्याह्ने तत्सुविस्तरम् ॥

होमार्थं विस्तराभावस्यार्थवादत्वान्निरग्नेरपि प्रातः संक्षेपविधिः ।

एवं प्रातरुक्तसंक्षेपविधिर्मध्याह्नेऽप्यशक्तस्य । एवं काम्येऽपि तीर्थ-

स्नानादौ संक्षेपविधिरनुकल्पः ।

अनुकल्पस्याप्यतिदेशात्, काम्ये तु विशेषः शक्तस्य प्रातः संक्षेपेण

करणेन न फलं, नित्ये तु शक्तावपि संक्षेपेण नित्यकरणे प्रत्यवा-

याभाव एव, न पापक्षयरूपं फलम् ।

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पे प्रवर्त्तते ।

न साम्प्रयायिकं तस्य दुर्भतेर्विद्यते फलमित्यभिधानात्,
तथाच स्मृतिः,—

ज्ञातस्य वञ्चितमेन तथैव परवारिणा ।

शरीरशुद्धिर्विज्ञेया न तु ज्ञानफलं लभेत् ॥

योगियाग्रवस्त्राः,—

उषस्त्रुषसि यत् ज्ञानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।

प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥

उषसि अरुणोदये, सन्ध्यायां सूर्योदयात् प्राक् एवञ्च उदिते
रवावित्यनुकल्पः ।

शङ्खः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

क्रियाज्ञानं तथा षष्ठं षोढाज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥

अज्ञातस्तु पुमान्मार्ही जप्याग्निहवनादिषु ।

प्रातःज्ञानं तदर्थं तु नित्यज्ञानं प्रकीर्तितम् ॥

आपस्तम्बः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं ज्ञानमिष्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तत्र अङ्गत्वेन तु निश्चितम् ॥

इति वचनान्नित्ययोः प्रातःज्ञानमध्याह्नज्ञानयोः काम्यतीर्थादि-
ज्ञाने च ज्ञानाङ्गतर्पणम् । न तु क्रियाङ्गमलापकर्षणज्ञानयोः,
ज्ञानदेशादिविचारोमाध्याह्निकज्ञानप्रकरणे लेख्यः, परकृततद्भागे
सप्तपिण्डानुद्धृत्य जलं प्रविशेत् ।

कूपतडागातिरिक्तपरकृतजलाशये पञ्च मृत्पिण्डान्, परकृतकूपे
पिण्डत्रयं, केषाञ्चिन्मते जलकुम्भत्रयमात्रोदरसं, सेतुप्रसे पिण्ड-
त्रयं, कुम्भत्रयोदरसं, इत्याद्यपि तत्र लेख्यम् ।

बौधायनः, श्रमशानमापोदेवगृहं गोष्ठं यत्र च ब्राह्मणाः,
अप्रक्षाल्य पादौ नान्तःप्रवेष्टव्यम् ।

तथाचिः, पादौ प्रक्षालयेदिति । इदमनुवृत्तज्ञानाङ्गं, ज्ञानाङ्ग-
तर्पणञ्च भङ्गत्वादेव ज्ञानसमकालं कर्त्तव्यम् । तदसम्भवात्तत्पूर्वं
पश्चाद्वा कर्त्तव्यम् । तत्र साक्षिवचनाभावात् ज्ञानसमनन्तरमेव
कार्यम् ।

किञ्च ज्ञानस्य कर्त्ताधिकारसम्प्रादकत्वमपूर्वद्वारकं, अपूर्वञ्च
तर्पणाद्यङ्गसहितात् ज्ञानाच्च ज्ञानमात्रात्, तेन सम्बन्धाधिकार-
सिद्ध्यर्थं ज्ञानं तर्पणं च कार्यम् ।

स्मरन्ति रत्नमालायाम्,—

आचम्य प्रयतः पूर्वं ज्ञानं प्रातः समाचरेत् ।

ज्ञात्वा संतर्पयेद्दिहान् ऋषीन् पित्रगणांस्तथा ॥

आचम्य प्रयतो नित्यं पुनराचम्य वाग्यतः ।

संमार्ग्यं मन्त्रैरित्यादिना तर्पणानन्तरं सम्बन्धाकरणस्य वाचनिक-
त्वात् । इदञ्च ज्ञानाङ्गतर्पणं शिरःस्नातस्यैव, सर्व्याङ्गजलसंयोगस्यैव
ज्ञानशब्दार्थत्वमिति वक्ष्यते ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणे,—

शिरःस्नातसु कुर्वीत देवं पैत्रग्रमथापि वा ।

यत्तु वामनपुराणे—

कृत्वा शिरःस्नानमथाङ्गिकं वा संतर्प्य तोयेन पितृन् मनुष्या निति ।
तदनुवादित्वाच्छिरःस्नानपक्षे संतर्प्येत्येवं परम् ।

जावालः, स्नानप्रकरणे,—

नार्द्रमेकं च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

पद्मपुराणे,—

अनुवृत्तैरुवृत्तैर्वा जलैः स्नानं समाचरेत् ।

तीर्थं प्रकल्पयेद् विद्वान् मूलमन्त्रेण मन्त्रवित् ॥

नमो नारायणायेति मूलमन्त्र उदाहृतः ।

दर्भपाणिसु विधिना स्नाचान्तः प्रयतः शुचिः ॥

चतुर्हस्तसमायुक्तं चतुरस्रं समन्ततः ।

प्रकल्पयावाहयेद्भङ्गामिभिर्मन्त्रैर्विचक्षणः ॥

विष्णोः पादप्रसूतासि वैष्णवी विष्णुपूजिता ।

पाहि नस्त्वेनस स्तस्मादाजन्ममरणान्तकात् ॥

तिस्रः कोट्योऽर्धकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ।

दिवि भुव्यन्तरौ च तानि ते सन्ति जाङ्गवि ॥

नन्दिनीत्येव ते नाम देवेषु नलिनीति च ।

नन्दा पृथ्वी च सुभगा विश्वकायासि वासिता ॥

विद्याधरी सुप्रसन्ना तथा लोकप्रसादिनी^१ ।

अम्बा^२ च जाङ्गवी चैव शान्ता शान्तिप्रदायिनी ॥

(१) लोकनिवासिनी ।

(२) चेसा ।

एतानि पुण्यनामानि ज्ञानकाले प्रकीर्त्तयेत् ।

भवेत् सन्निहिता तत्र गङ्गा त्रिपथगामिनी ॥

सप्तवाराभिजमेन करसंपुटयोजितम् ।

मूर्ध्नि कुर्याज्जलं भूयस्त्रिचतुः पञ्च सप्त वा ॥

ज्ञानं कुर्यान्मृदा तद्वदामन्त्रं तु विधानतः ।

अश्वक्रान्ते रथक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुन्धरे ।

सृष्टिके हर मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ॥

उद्धृतासि वराहेण कृष्णेन शतबाहुना ।

नमस्ते सर्वलोकानां प्रभवारिणि सुव्रते ॥

इति मन्त्रं समुच्चार्य गङ्गेऽवागच्छेत्यावाहनम् । तीर्थेषु ज्ञाने न गङ्गावाहनं, न नदीषु नदीं ब्रूयादिति निषेधात् ।

विस्तरस्तु माध्याह्निकज्ञानप्रकरणे लेख्यः । अयं विधिर्वैदिक-मन्त्ररहितत्वात् सर्ववर्णसाधारणः संचिन्तय । अस्य विधे-र्माध्याह्निकज्ञानपरत्वेऽपि अनुकल्परूपत्वमेव, तेन प्रातःज्ञाने दक्षस्मृत्या समकल्पत्वान्नानुवादरूपता ।

एवञ्च मज्जनस्य पाश्चिकत्वान्न ज्ञानशब्दार्थत्वं, किन्तु सर्वाङ्ग-जलसंयोग एव ज्ञानम्, अनुद्धृतैरुद्धृतैर्वेति एकस्य ज्ञानपद-स्यानुद्धृतपक्षे मज्जनपरत्वेन मुख्यत्वमुद्धृतपक्षे गौणत्वमिति विरो-धात् । तेन सर्वाङ्गजलसंयोग एव ज्ञानशब्दार्थः, अन्तर्जलजपञ्च-तोयकुम्भेनाभिषिच्यमानस्य स्यादेव । अनुद्धृतपक्षे इत्युक्त्वा च जले नाभिप्रमाणे मन्त्रपूर्वकमिति ब्राह्मवचनान्नाभिमात्रजले ज्ञानम् ।

संक्षेपमाह योगी याज्ञवल्क्यः,—

ज्ञानमन्तर्जलञ्चैव मार्ज्जनाचमने तथा ।

जलाभिमन्त्रणं चैव तीर्थस्न परिकल्पनम् ॥

अथमर्षचक्षुस्तेन त्रिराहुतेन नित्यशः ।

अन्यान् वा वारुणान् मन्त्रान् कामतः सन्प्रयोजयेत् ॥

पूर्वप्रतिपन्नपदार्थानुवादेन मन्त्रविधानात् पाठक्रमादर्धक्रमो बल-
वत्तर इति न्यायाच्च पूर्व्य एव क्रमः । तथाच तीर्थावाहन-
जलालम्बनान्तर्जलजपमज्जनानि षट् ।

असामर्थ्यात् कुर्याच्चेत्, तथायं विधिरुच्यते ।

इति प्रथमतोऽभिधाय नित्यञ्च इत्यभिधानात् प्रातःज्ञाने नित्यं
संक्षेपविधिर्माध्याह्ने विस्तरासामर्थ्ये सत्येवेति वाक्यार्थः, तेन
निरन्तेरपि प्रातः संक्षेपविधिरिति सिद्धम् ।

त्रिराहुताथमर्षचक्षुस्तेन विधिर्माध्याह्निके लील्यः । अन्यवारुण-
मन्त्रपक्षेषु अत्र षड्वारुणपक्षो लिख्यते । वह्निरेव जलेन
देहक्षालनं, सदा त्रिःपादप्रक्षालनं, आचमनं, वस्त्रहयधारणं,
पवित्रोपग्रहधारणं शिखायन्त्रोपवीतानुसन्धानं जले प्रवेशः ।
उद्धृतोदकापक्षे प्राप्नुयतया उदङ्मुखतया वोपवेशनं, त्रिमात्रप्रक्षवो-
च्चारम् । इमं म इति मन्त्रस्य प्रजापतिः ऋषिः गायत्रीच्छन्दः
वारुणो देवता तीर्थावाहने विनियोगः । “इमं मे वरुण शुधी हव-
मया च सुलय त्वा मवस्य राचके” अनेन तीर्थावाहनम् । तस्मा
यामीति मन्त्रस्य प्रजापतिः ऋषिस्त्रिष्टुप् छन्दः वारुणो देवता
जलाभिमन्त्रणे विनियोगः । तस्मा यामि ब्रह्मणा वन्द्यमानः

तदाशास्त्रे यजमानो हविर्भिः ग्रहेलमानो वरुणो वोध्य ऋषिः
समान आयुः प्रमोषीः ।

अनेन मन्त्रेण जलस्यावर्त्तनरूपमभिमन्त्रणम् ।

उरुंहीति मन्त्रस्य, शुनःशेफः ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणोदेवता
जलपाने, विनियोगः,

उरुं हि राजा वरुणस्यकार

सूर्याय पन्था मनवे' तवाउ ।

अपदे पादाप्रतिधातवेक

रूपवक्ता हृदयाविधिश्चित् ॥

अनेन जलपानं, हिराचमनम् । योऽर्घ्यन्तमित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिः
ऋषिः, गायत्रीछन्दः, वरुणोदेवता मार्जने विनियोगः । योऽर्घ्यन्तं
जिघांस्ति तमभ्युमिति वरुणः, परो मत्तः परस्मा । अनेन
मार्जनम् । धान्न इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिःऋषिः सुष्टेत्वन्तं यक्षुः,
यदाहुरिति गायत्रीछन्दः, वरुणोदेवता, अन्तर्जलजपे विनियोगः,
धान्नोधान्नो वरुणः स्ततोवरुण नोमुच ।

यदाहुरग्न्या वरुणिति शपामहे ततो वरुण नोमुच, अनेन
जले निमज्ज्य जपः । उदुत्तममित्यस्य मन्त्रस्य, शुनःशेफःऋषिः,
त्रिष्टुप्छन्दः, वरुणोदेवता, स्नाने विनियोगः । उदुत्तमं वरुणपाश-
मस्तद्वाधर्मं विमध्यमः अथाय, अथावयमादित्य व्रते तवानागसो-

(१) मन्त्रे ।

(२) विघ्न ।

(३) तन्मध्यमीति ।

ऽदितये स्वाम, इति मञ्जनम् । विष्णुस्मरणं सर्वस्नानेषु । स्नानं प्रवाहाभिमुखस्य प्रवाहाभावे सूर्याभिमुखस्य । तत्र जलएव स्थित्वा माध्याह्निक वस्त्रमावृत्तिना वस्त्रनिष्पीडनान्तं स्नानाङ्ग-तर्पणं यद्यपि प्राप्तं, तथापि, सम्ब्याहोमकालविलम्बग्रहया संक्षेपतर्पणम् ।

तथाच ब्रह्माण्डपुराणे,—

स्नात्वा तु विधिवत्प्रातर्हृद्यात्क्षीरगुदकाञ्जलीन् ।

सव्येन चोपवीतेन मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥

आत्रघ्नास्तम्बपर्यन्तं जगदेतच्चराचरम् ।

मया दत्तेन तोयेन दृष्यत्वेतच्चतुर्विधमिति ॥

इमं मन्त्रं प्रत्यञ्जलि पठित्वा देवतीर्थेन सव्यस्य जलाञ्जलिद्वय-दानम् । स्नानानन्तरं पैठौनसिः, अन्तरुदक-आचान्तोऽन्तरेव शुद्धो भवति, वहिरुदक आचान्तोवहिरिव शुद्धो भवतीति तस्मादन्तरकं वहिरकञ्च कृत्वा पादमाचामेत्,

शङ्खः, अनेन विधिना स्नात अन्मध्ये स्नानवाससा ।

परिवर्त्तितवासाश्चेत्तीर्थतीरमुपसृशेदिति ।

स्नानाङ्गतर्पणादौ स्नानवस्त्रस्य न परित्यागः । विष्णुः, सोष्णीषे धीते वाससी विभृयात् नाङ्गेभ्यस्तोयमुद्धरेत् । अत्र उष्णीषधारणं शिरोजलनिर्गोजनार्थं, तथाच द्रोणपर्वणि युधिष्ठिरस्नाने ।

राजहंसनिभं स्नाध्यमुष्णीषं शिथिलापितम् ।

जलत्रयनिमित्तं वै वेष्टयामि स्वमूर्धनि ॥

तेनाङ्गेभ्य इति शिरोभिन्नाङ्गविषयं, हारीतः, ज्ञात्वा न गात्र-
मवमृज्यात्, एतच्च ज्ञानाङ्गम् ।

तथा,—

ज्ञातोऽङ्गानि वस्त्रेण पाणिना वा न मार्ज्जयेदिति वस्त्रपाण्यो
रुद्देश्य विशेषणत्वादविवक्षा, तेन वस्त्रान्तरेणापि प्रकारान्तरेण वा
मार्ज्जने ज्ञानवैगुण्यं नाधर्मः ।

यत्तु,—

हस्तेन मार्ज्जिते गात्रे ज्ञानवस्त्रेण मार्ज्जिते ।

शुनोच्छिष्टं भवेद्गात्रं पुनःज्ञानेन शुद्ध्यतीति ॥

तद्भोगादिनाऽसहिष्णोरर्थप्राप्ते मार्ज्जने ज्ञानवस्त्रहस्तनिषेधपरम्,
इति प्रातःज्ञानम् । अतः ज्ञानाङ्गानि, बीधायनः, न नम्रः
ज्ञायात् । ज्ञानाधिकारे जावालः,—

नार्द्रमेकञ्च वसनं प्ररिदध्यात् कथञ्चन ।

तथाच,—नम्रः कौपीनवासा वा द्विवासाः ज्ञाति यो नरः ।

वृथा ज्ञानफलं तस्य निराशाः पितृदेवताः ॥

इति अधोवस्त्रहित्वे बोध्यम् । शङ्खलिखितौ, अनश्वन्नम्रः
ज्ञायात्, नाप्सु मेहनोद्धर्षणं कुर्यात् न पादेन पाणिना वोदक-
मभिहन्त्यात् न स्रवन्तीं वृथातिक्रमेदनवसिच्य, अमेध्योदकं परि
हरेत्, अलोदके न ज्ञायात्, न समुद्रोदकमवगाहेत । अनश्वन्
ताम्बूलादिकमभक्षयन् ज्ञायादित्यर्थः, मेहनं मूत्रोत्सर्गं, अङ्ग-
प्रक्षालनार्थं उद्धर्षणं जले न कुर्यात्, अनवसिच्य, तर्पणमकृत्वा,
नदीमतिक्रम्य न गच्छेत् । एतच्च तर्पणकाले दृष्टार्थत्वात्, अमेध्यो-

दक्षपरिहारः । सर्व्वजस्रकार्य्येषु नास्योदके ज्ञायात्, प्रभूतोदक-
संभवे । समुद्रोदकं नावगाहेत न बहुतरं गच्छेत् ।

योगी याज्ञवल्क्यः ।

पादेन पाश्विना वापि यच्च वस्त्रे च चोदकम् ।

न हन्यात् च वाधेत न च प्रक्षीभयेत्तथा ॥

न कुर्यात् कस्यचित् पीडां कर्म्मणा मनसा गिरा ।

आचरन्नभिषेकं तु कर्म्मस्थान्यानि नाचरेत् ॥

अन्यानि पूर्व्वोक्तानि पादघातप्रभृतिपरपीडापर्य्यन्तानि नाचरे-
दिति सख्यमीधरः । एतदपि ज्ञानाङ्गम् ।

देवसः,—

न नदीषु नदीं ब्रूयात् पर्व्वते न च पर्व्वतम् ।

नान्यं प्रशस्येत् तच्चस्वस्तीर्षेन्वायतेनेषु च ॥

तथा, न चत्वारोपहारयोः ज्ञायात्, चत्वरं पञ्चादिवसिदान-
स्नानं, उपहारः द्वारसमीपम् ।

बौधायनः,—

अग्निमानमापोदेवगृहं गोष्ठं यच्च च ब्राह्मणाः ।

अप्रक्षाल्य पादौ नास्तः प्रवेष्टव्यम् । तथा चिः पादौ प्रक्षालयेदिति
इदमनुवृत्तज्ञानाङ्गम् ।

विष्णुः—न ज्ञानवर्षकयोरग्रं प्रयच्छेदन्यत्र देवगुरुब्राह्मणेभ्यः ।

ज्ञानं ज्ञानसाधनं कुशादि, वर्षकं, सुगन्धिद्रव्यम् ।

शङ्खः,—

उदकस्य प्रदानार्थं ज्ञानशार्ङ्गं न पीडयेत् ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

यावद्देवावृषीर्नैव पितृन् नैव न तर्पयेत् ।

तावन्न पीडयेद्दत्तं येन स्नातो नचोदके ॥

येन वस्त्रेण स्नातस्तर्पणात्पूर्वं तद्दत्तं न पीडयेत् ।

एतदपि स्नानप्रकरणात्तदङ्गम् ।

नारसिंहे,—

नद्यां स्नवन्तु च स्नायात् प्रतिस्नोतः स्नितोद्भिजः ।

तद्भागादिषु तोयेषु प्रत्नर्कं स्नानमाचरेत् ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

नरादायः प्रसूता वै तेन नारा इति स्मृताः ।

अयनं तस्य ताः पूर्व्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥

यो हि व्रतानां तपसां यमस्य नियमस्य च ।

भोक्ता च यज्ञतपसां यो योगी ध्येय एव च ॥

स्मरेन्नारायणं देवं स्नानादिषु च कर्मसु ।

प्रायश्चित्तेषु सर्व्वेषु दुष्कृतान्सुच्यते पुमान् ॥

प्रमादात् कुर्व्वतां कर्म प्रणवेताश्चरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति स्मृतिः ॥

एवञ्च सर्व्वस्नानाङ्गभङ्गे प्रायश्चित्तमिदं, विशेषेणाभिधानात्,
अन्यकर्मभङ्गेऽपि वाक्यसंयोगात् ।

यत्तु, बोधायनः, नाप्सु सतः प्रयमनं विद्यते, न वाक्त्रयः
पञ्चलनं नोपस्मर्शनं, यद्युपरुद्धाः स्फुरतेनोपतिष्ठते, नमोऽग्नयेऽश्व
सते नम इन्द्राय नमो वरुणाय नमो वाक्पै नमोऽन्नः । प्रयमनं

भ्रवनं, वासःपल्लवनं वासोमल्लालनं, उपस्पर्शनं देहमल्लालनम् ।
अज्ञानाद् यदि भ्रवनादिभिरेभिराप उपरुद्धाःस्युः, तदैतत् क्रियत-
इत्यर्थः, इति ज्ञानकालीनान्याङ्गानि ।

ज्ञानासामर्थ्ये योगी याज्ञवल्क्यः,—

असामर्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।
मन्त्रज्ञानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥
आपोहिष्ठेति वै मानं मृदालम्भसु पार्थिवम् ।
आग्नेयं भस्मना ज्ञानं वायव्यं गोरजः स्मृतम् ॥
यत्तु, सा उपवर्षेण ज्ञानं तद् दिव्यमुच्यते ।
वारुणश्चावगहन्तु मानसं विष्णुचिन्तनम् ।
कालदोषादसामर्थ्यात् सर्वं तुल्यफलं स्मृतम् ।
मानसं प्रवरं ज्ञानं केचिदिच्छन्ति सूरयः ।
आत्मतीर्थप्रशंसायां व्यासेन गदितं यथा ॥

आपोहिष्ठेति मार्जनमन्त्रोपलक्षणम् । सर्वं तुल्यफलमिति । यद्यपि
वारुणं मुख्यं, मन्त्रज्ञानादिकमपि तदसम्भवे तत्कार्यकारित्वा-
त्तुल्यफलम् । आत्मतीर्थप्रशंसायाम् ।

आत्मा नदीसङ्गमपुष्पतोया सत्त्वङ्गदा शीलतटा दयोर्भिः ।

तत्रावगाहं कुरु राजपुत्र न वारिणा शुद्ध्यति चान्तरात्मा ॥

इति व्यासवाक्यम्, तेनैतद्वाक्यशेषाद्ब्रह्माकारान्तःकरणरूप-
निराकारविष्णुचिन्तनं मानसं, साकारचिन्तनं तदसामर्थ्ये ।
वशिष्ठः,—खलितं पुष्करीकाच्च मन्त्रमूर्तिं प्रभुं करेत् ।

तत्पादोदकधाराश्च निपतन्तीं स्वमूर्धनि ॥

चिन्तयेद्ब्रह्मरन्ध्रेषु प्रविशन्तीं स्त्रिकां तनुम् ।

तया संशालयेत्सर्वमन्तर्देहगतं मलम् ॥

इदं ज्ञानवरं मन्त्रज्ञानाच्छतशुभं स्मृतम् ।

एवञ्च मानसं सर्वोत्कृष्टमिति, तदसम्भवेऽनुकल्पान्तरं, तन्न
ब्राह्मापरनामकं मन्त्रज्ञानं,

यथा योगी याज्ञवल्करः,—

शन्न आपसु द्रुपदा आपोहिष्ठाघमर्षणम् ।

एतैश्चतुभिर्ऋद्धमन्त्रैर्मन्त्रज्ञानमुदाहृतम् ॥

अथ भीमज्ञानं यथा, अङ्गप्रोञ्जनादि कृत्वा गङ्गासृत्तिकादिना
सर्व्वाङ्गलेपनम् । तत्र मन्त्रः,—

अनेनैव वराहेश उद्धृतासि वरप्रदे ।

छथेनाक्लिष्टकार्येण चक्रहस्तेन विष्णुना ॥

धरणि त्वं महाभागे भूमिस्त्वं धनुरव्यये ।

लोकानां धरणि त्वं हि सृत्तिके हर पातकम् ॥

मनसा कर्मणा वाचा वरदे वारिजेक्षणे ।

त्वयाहृतेन शपेन जीवामस्त्वत्प्रसादतः ॥

अयं मन्त्रो यद्यपि यज्ञवराहदंष्ट्रोद्धृतसृदालम्बे स्मृतः तथाप्यत्राति-
देशेन प्रवर्त्तते ।

वराहदंष्ट्राभिजाया धराया सृत्तिकां हिजः ।

मन्त्रेणानेन योविभ्रन्मूर्द्धि पापात् प्रमुच्यते ॥

आयुषान् बलवान् धन्यः पुत्रपौत्रप्रतिष्ठितः ।

क्रमाहुवि दिवं प्राप्य कर्मान्ते मोदते सुरैरिति ॥

काम्यो यो नृदालम्भः, स सन्ध्योत्तरं कार्यः । आग्नेयं यथा, तच्च भस्मना कार्यम् । तत्र मुख्यं गार्हपत्यभस्म, तदभावे स्मार्त्तभस्म, तदभावे पञ्चमङ्गसाधकं भस्म । न सर्व्वथा लौकिकम् ।

एवं संस्काररहितं न तु आह्नं कवचनेति निषेधात् । मन्त्रसु ।

आग्नेयमग्निलिङ्गेन मन्त्रेण ज्ञानमाचरेत् ।

वायव्यं वायुलिङ्गेन दिव्यं सौरेण सर्व्वदा ॥

इति वाक्ये—भस्मज्ञाने आग्नेयमन्त्रः ।

अग्निर्मूर्ध्ना दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयमपाएरेताएसि जिन्वतीत्यनेन सर्वाङ्गे भस्मसंयोगः कार्यः । अथ वायव्यं, गोखुरोद्धूतरजसा वायुप्रचलितेन सर्वाङ्गे संयोगः ।

तत्र मन्त्रः,—

वातो वावो मनोवा गन्धर्वाः सप्तविंशतिः ।

तेऽग्नेस्वमयुक्ताएस्तस्मिन् जवमादधुः ॥

अथ दिव्यज्ञानं, तच्च अनभ्रवृष्टी निरावरणस्वावस्थानम् । तत्र कृत्तिकादिविषमपर्यायायुग्मसर्चेषु दिग्गजोष्णितं गङ्गाजलमिति बुद्धिः कार्य्या । रोहिण्यादिषु युग्मनक्षत्रेषु सूर्य्यरश्मिभिरानीतं गङ्गाजलमिति बुद्धिः कार्य्या ।

उदुत्थं ज्ञातवेदसं देवं वहन्ति केतवः दृग्ने विज्ञाय सूर्य्यं इति मन्त्रमुच्चार्य्य अनभ्रवृष्टिमध्ये निरावरणोऽवतिष्ठते ।

अथ मानसज्ञानं, विष्णुपदं यद्यपि शुद्धचैतन्ये लाक्षशिकमेव तथाप्यविद्योपहितव्यापकत्वगुणपुरस्कारेण ब्रह्मण्येव मुख्यं, साकार-

ऽपि गौशमेवेति, साकारनिराकारयोः गौणत्वाविशेषेऽप्याकृतौर्थ-
प्रशंसायां व्यासेन गदितं यथेतिवाक्यशेषात् ।

तेन निराकारस्यैव व्यासवाक्ये कीर्तनात् ब्रह्माकारान्तःकरण-
वृत्तिरेव मुख्यं मानसं ज्ञानं, तदसम्भवे चतुर्भुजाद्याकारविशिष्टस्य
कारणं तस्यैव स्वरूपमिति । यद्वा अविव्याकल्पितव्यापकत्वगुण-
विशिष्टचैतन्यमेव मुख्यार्थत्वाच्चेयमिति ।

यत्तु आकाशस्थमन्त्रमूर्तिविष्णुध्यानपूर्वकं तत्पादगलिता-
मृतधारां ब्रह्मरन्ध्रेषान्तः प्रविष्टां विचिन्त्य तेन सर्वदेहजालन-
चिन्तनं तन्मन्त्रोपासकानां मानसज्ञानम् । जावालः,—

अग्निरस्त्रं भवेत् ज्ञानं ज्ञानाशक्तौ तु कर्मणाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्त्तनं दैहिकं विदुः ॥

इति ज्ञानद्वयम् । तथा,—

नाभेरधः प्रविश्यासु कटिं प्रक्षाल्य मृज्जलेः ।

जलाद्र्द्रकपटेनाङ्गशोधनं कापिलं विदुः ॥

एतदपि शिरःज्ञानासम्भवे, एतदसम्भवेऽङ्गप्रोष्ठनं कुर्वन्ति,
इमान्यपि लालास्त्रेदादिलेपाप्रायत्ननिर्हरणार्थत्वेन प्रातःज्ञाना-
शक्तौ अनुकल्परूपाणीति बोध्यम् । इति प्रातःज्ञानं साङ्गं
निरूपितम् ।

अथ वस्त्रपरिधानम् ।

याज्ञवल्करः,—

स्नातृत्वं वाससी धौते अक्षिन्ने परिधाय च ।

अभावे धौतवस्त्रस्य श्राणक्षौमाविकानि च ॥

कुतपं योगपटं वा द्विवासा येन जायते ।

धौतं कार्पासं, श्वसूत्रभवं श्राणं, अतसीभवं क्षौमम् । गौतमः,
वासांसि श्राणक्षौमवीरकुतपाः सर्व्वेषां, कार्पासं वाविकृतं काषाय-
मप्येके धार्द्यं ब्राह्मणस्य । वीरं कुशादिनिर्मितं, कुतपः पार्व्वतीय-
छागरोमनिर्मितः, कषायस्य निषेधो वक्ष्यते । आपस्तम्बः,
आविकं सार्व्ववर्षिकम् ।

मनुः,—

न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ।

जावालिः,—

नार्द्रमेकञ्च वसनं परिदध्यात् कथञ्चन ।

तथा परधृतं वर्ज्जयेत्, तदप्यसम्भवे धौतं सदा श्राणमिति
वक्ष्यते ।

तथाच, शुक्लं स्वयं क्षालितं शुष्कं अजीर्णं परिदध्यात्, वस्त्रं,
अधोनाभ्यां उपरि जान्वाच्छादयेत् इति वचनाच्चातोन्मूलमिति,
किञ्चिदाधिक्ये न दोषः ।

वामे पृष्ठे तथा नाभौ कञ्चनयमुदाहृतम् ।

त्रिभिः कक्षैः परीधत्ते यो विप्रः स शुचिः स्मृतः ॥

तेन वेष्टितवस्त्रस्य प्रत्यक्प्रान्तं पृष्ठे, मध्यं वामकट्यां, प्राक्प्रान्तं नाभौ, वस्त्रं देहान्तराले प्रवेशयेत्, एतदेवोक्तम् ।

परिदध्यादवहिःकक्षानिवक्षा ह्यासुरी भवेत्, एकदेशवहिर्भावेऽपि दोषः, पूर्वसदृशं वस्त्रं उत्तरीयञ्च कुर्यात् । उत्तरीयवस्त्रञ्च समाख्यया उत्तराङ्गाच्छादकं, तदेकदेशाच्छादनेऽप्यविरुद्धमेव । आपस्तम्बः, नाधोवस्त्रैकदेशेनोत्तराङ्गं च्छादयेत्, प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्यापि निषेधः ।

यत्तु गृह्यं, एकश्चेत् पूर्वस्यैवोत्तरवस्त्रं च्छादयतीति तत्समावर्त्तनाङ्गमेव, तेन वस्त्रासम्भवे प्रतिनिधिरूपेण क्षीमाजिनवस्त्रलादिग्रहणम् ।

अत्र च आपस्तम्बः,—

देवागारे तथाश्राद्धे गवाङ्गोष्ठे तथाऽध्वरे ।

सन्ध्ययोरुभयोः साधुसङ्गमे गुरुसन्निधौ ॥

अग्न्यगारे विवाहे च स्वाध्याये भोजने तथा ।

उद्धरेद् दक्षिणं पाणिं ब्राह्मणानाञ्च सन्निधौ ॥

इति उत्तरीयवस्त्रस्यापि यन्त्रोपवीतवद्धारणम् । तथा च सव्येऽंशे उत्तरीयं निधाय दक्षिणं बाहुं उत्तरीयावहिः कुर्यादित्यर्थः । आहञ्चापसव्यं वासो यन्त्रोपवीते कृत्वेति पित्रे नियमः, दैवेऽर्थादेव सव्ये धारणं, अन्यकर्मस्वनियमः ।

शातातपः,—

सव्यादंशात्परिभ्रष्टं कटिदेशे धृताम्बरम् ।

एकवस्त्रं विजानीयाह्वे पित्रे च कर्मणीति ॥

लिङ्गात्त्वदा सव्यांश्च उत्तरीयधारणम् । नित्यमुत्तरीयं वासः
कार्यमपिवा, सूत्रमेवोत्तरीयार्थे इति सूत्रमात्रं उत्तरीयार्थे
विहितं तथापि ।

यन्मोपवीते हे धार्य्येऽश्रौतस्मात्तेषु कर्मसु ।

द्वितीयश्चोत्तरीयार्थे वस्त्रालाभे तदिष्यते ॥ इति,

वचनादविरोधाच्च यन्मोपवीतलक्षणोपेतं सूत्रमुत्तरीयं प्रत्याज्जा-
तत्वेन धार्य्यम् । तस्य यन्मोपवीतत्वात्प्रागेनैव वस्त्रवत्त्वार्थकारि-
त्वाच्च वस्त्रमन्त्रेषाभिमन्त्रणं, किन्तु यन्मोपवीतमन्त्रेण,

होमदेवार्चनाद्यासु क्रियास्वाचमने तथा ।

नैकवस्त्रः प्रवर्त्तते द्विजो वाचनिके जपे ॥ इति,

यत्र यत्र एकवस्त्रनिन्दाकल्पितविधिना द्वितीयवस्त्रमुत्तरीयं
कर्माङ्गत्वेन विधीयते तत्कार्य्येऽपि यन्मोपवीतं विधीयते ।

एवञ्च, न भार्यादर्शनेऽश्रौयाच्चैकवासा न संस्मृत इति भोजना-
दावपि तथैव बोध्यम् । तस्मात् नित्यधारणं पापक्षयरूपफलं,
कर्मापकारश्चेति तस्येति बोध्यम् । यस्तु,

नैकवासा जपेऽश्वत्थं बहुवस्त्राकुलोऽपि न । इति

न वासोभिः सहाजस्त्रमिति जपस्नानस्त्रालयोर्बहुवस्त्रनिषेधः, तत्र
वस्त्रान्तरसत्त्वेऽपि यन्मोपवीतस्य वस्त्रत्वाभावाच्च बहुवस्त्रत्वदोषः ।
निष्पीड्य स्नानवस्त्रमित्यादौ स्नाने एकवस्त्रप्रतीतामपि होम-
देवार्चनाद्यास्त्रिति आद्यपदेन स्नानेऽप्युत्तरीयं त्रिद्विधमेवेति न
कश्चिद्दोषः । तत्र वस्त्रस्य नवत्वे अभिमन्त्र्य दध्यात् ।

तत्र परिधानमन्त्रो यथा,—

परिधास्ये यशोधस्ये दीर्घायुत्वाय जरदष्टि रस्ये ।

शतञ्च जीवामि शरदः सुवर्चा रायसोषमभिसंख्यिष्ये ॥

पूर्वधृते मन्त्रभावः, नवत्वे उत्तरीयमन्त्रो यथा,—

यशसा मा द्यावापृथिवी यशसेन्द्राहहस्यती ।

यशो भगवन् मा विदधशोमा प्रतिपद्यताम् ॥

नवोष्णीषमन्त्रो यथा,—

सुवा सुवासाः परिवीत आगाक्ञ उ श्रेयान् भवति जायमानः ।

तं धोराः स कवय उन्नयन्ति स्वाभ्यायो मनसा देवयन्तः ॥

इति वस्त्रधारणम् ।

वस्त्रपरिधानानन्तरं योगि-याज्ञवल्करः,—

प्रक्षास्योरु मृदान्निस्र हस्ती प्रक्षास्य वै तथा ।

स्नात्वा संमृष्ट्वा वासोऽन्यं जंचे संशोधयेन्मृदा ।

उरु जंचास्नासनं वारुणस्नाने गुदजलसंसर्गशोधनार्थम् ॥

तथा च पराशरः,—

अपवित्रीकृते ते तु कौपीनचतुवारिणा ।

कौपीनतोऽपानतश्चूतेन वारिषेति खड्गीधरव्याख्या । तत्र वस्त्रा-

दीनां ग्राह्यत्वाद्ग्राह्यत्वं तच्छुद्धिश्च विचार्यते ।

नरसिंहपुराणे,—न रत्नमुष्णं वासो न नीलञ्च प्रशस्यते ।

उष्णं अधोनाभ्या उपरि जान्वाच्छादयेतीति यत्प्रमाणादधिकं

तथा नोत्तरीयाऽधोवाससोः विपर्यासं कुर्यात्, न रात्रिवासो

दिवा परिदध्यात्, रात्रिवासःपदेन शयनकालीनवस्त्रम् ।

महाभारते,—

अन्यदेव भवेद्वस्त्रं शयनीये सदैव हीति ।

तथा सर्व्यरागान् वाससि परिवर्जयेत्, कृष्णश्च स्वाभाविकम् ।

तथा,—

नीलोरत्नं यदा वस्त्रं ब्राह्मणोऽङ्गेषु धारयेत् ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुच्यति ॥

ग्रन्थः,—

नीलोरत्नं परीधाय भुक्त्वा स्नानार्हकस्तथा ।

चिरात्रं तु व्रतं कुर्याच्छिष्टा गुणवतास्तथा ॥

स्नानार्हकश्च चण्डालादिस्पृष्टः, नीलवासोधारणेऽधिकदोष इत्यर्थः ।

स्मृत्यन्तरे,—

नमः काषायवासाः स्वात् नमः कौपीनवानपि ।

नमो द्विगुणवासाः स्वात्मनश्चार्धपटस्तथा ॥

अकचोऽनुत्तरीयश्च नमो वर्ष्म विवस्त्रवत् ॥

ब्रह्माण्डे,—

पितृदेवार्चने होमे कुर्यात्कार्पासमंशुकम् ॥

क्षौमं वा वस्त्रं वापि न कौशेयं कदाचन ॥

नोत्तरीयमधः कुर्याद्भ्रात्रिवासो दिने तथा ।

न रात्रिवाससा स्नायाद्भ्रात्रं नोभ्यार्जयेत्तथा ॥

नौधायनः,—

काषायवासाः कुर्वते जपहोमप्रतिग्रहान् ।

न तद्देवगमं भवति, हव्ये कव्ये तथा हविः ॥

ब्राह्मे,—

प्रत्यहं चालयेद्वासो देवे पित्रेऽपि कर्मणि ।

इति पूर्व्वधृते केवलाख्यचालनेन शुद्धिः । प्रत्यहमिति पूर्व्वधृत-
विषयमेवेति बोध्यम् । अन्यथा एकस्य वस्त्रस्य बहुवारं परिधाने
चालनं विनापि शुद्धिः स्यात् । नचेष्टापत्तिः नाप्रचालितमिति-
शास्त्रेण तन्निषेधात् । तद्वचनं च, नाप्रचालितं पूर्व्वधृतं वासो
विभ्रयात् । इति वाक्यं यत्र गृहस्थधर्मप्रकरणे आन्नातं तत्रैव
वस्त्रद्वयपरिधानं विहितं, तस्मात् चालनं कर्माङ्गमैव । अन्यथा
फलकल्पनगौरवापत्तिः । तेन शीतवारणाद्यर्थे वस्त्रान्तरे नायं
नियम इति प्राचीनाः । वसुतस्तु पूर्व्वपरिहितं वासः प्रचाख्यैव
विभ्रयादिति वचनान्तरे परिहितपदादधोवस्त्रपरमेव चालनम् ।
एतत्समानार्थत्वात् पूर्व्वधृतमित्यपि अधोवस्त्रपरम् । तेनोत्तरीयस्य
न प्रत्यहं चालनम् । एवमुत्तरीयस्य सीवनेऽप्यदोषः नग्नः स्यूत-
पटस्तथेति नग्नपटोपादानादधोवस्त्रस्यैव सीवने दोषः । अतो
नवोत्तरीयस्य सीवनमाचारो न विरुद्धः । किन्तु जीर्णवस्त्रस्य
अधोवस्त्रोत्तरीयसाधारण्येन निषेधात् जीर्णोत्तरीयस्य सीवनमनु-
चितम् ।

महाभारते,—

स्वयं धौतेन कर्त्तव्याः क्रियाः सर्वा विपश्चिता ।

न निर्णेजकधौतेन नाहतेन कदाचन ॥

इति स्वधौतस्य कर्माङ्गत्वेन विधौ निर्णेजकधौतस्य प्रसङ्गा-
भावात् तन्निषेधोऽनित्यानुवादसुत्थर्थः । न च प्रतिनिधित्वेन प्राप्तस्य

निषेधः, वाक्यभेदापत्तेः । नापि पुरुषार्थव्यवधारणे निषेधः,
वाक्यभेदादेव । कारुह्यः सदा ऋचिरिति दोषाभावाच्च ।

केवलं रजसघीतवस्त्रपरिधानेन कर्त्तव्येयुषं पुत्रादिघीत इव
सघीतत्वाभावाच्चापत्तेः ।

यत्तु भट्टैः, रजसघीतं नर्हन्माकृदवस्त्रपरिधानमध्ये गच्छितं
तद्वर्हन्मन्त्रार्थदोषमभिप्रेत्य, नर्हन्मन्त्रास्तुभ्यस्मात् । नचास्तुभ्यस्त्रार्थेन
पुरुषस्यैव दोषो न वक्ष्येति वाच्यं चक्ष्माणादिसुष्टवस्त्रस्य पुरुषवदेव
दृष्टव्योक्तेः ।

तदुक्तं भट्टैः,—

पुरुषस्य सचेतस्य ज्ञानं वक्ष्यादिवर्धयते ।

तस्मात् पुरुषवद्वचं न गवाश्चादिवक्ष्यतमिति ॥

केवलं मूत्रपुरीषादिलेपावलेपानुष्णिलेपान् व्रते सलेपान्
प्रक्षास्याचम्य प्रयतो भवतीति आपस्तम्बवचनादक्षपदस्य मूत्र-
पुरीषपदसाहचर्येणामोञ्जाक्षपदत्वाद्गजकाचलितं घीतं न ग्राह्यम् ।

वक्षादीनामस्योपघाते देवस्य,—

श्रीर्षकौशेयकुतपपट्टक्षीमदुकूलकाः ।

अस्यश्रीचा भवत्येते शोषचप्रोक्षणादिभिः ॥

पट्टमत्रांशुपट्टं, सत्रीफलैरंशुपट्टं इति याज्ञवल्क्योक्तेः, कौशेयपदेन
पट्टप्राप्तेः, पट्टोपादानस्य द्विरुक्तत्वापत्तेः । क्षीमपदस्याप्युपलक्षणं,
समानयोनित्वात् । पुनःसोऽपि ।

अत्यन्तं मलिनं पूर्वमङ्गिः क्षारैर्विशोधयेत् ।

वृद्धमतिः,—

वस्त्रवेदलचर्मादेः शुद्धिः प्रक्षालनं स्मृतम् ।

अतिदुष्टस्य तस्मात् त्वजेच्छित्त्वा तु शुद्ध्ये ॥

देवलः,— तान्येवामेध्यलिप्तानि क्षालयेत् साधकैः स्वकैः ।

धान्यकल्कैस्तु फलजै रसैः चारानुमैरपि ॥

तानि धौर्णादिकानि ।

विष्णुः,— अत्यन्तोपहतं सञ्च क्षालनेन यत्र विरज्यते तच्छिष्यात् ।

शिष्टाः,— तद्वन्निर्गन्धसंस्पृष्टवस्त्राणां चारवारिणा ।

देवलः,—

तूलिकामुपधानञ्च रक्तपुष्पाञ्चरं तथा ।

शोधयित्वा तपे किञ्चित् करैः संमार्जयेन्मुहुः ॥

पञ्चाक्ष वारिणा प्रोक्ष्य मियुञ्जीत स्वकर्चाणि ।

तान्यप्यतिमलिष्ठानि यथावत्परिशोधयेत् ॥

मुष्णरक्तमिति हरिद्वारक्तस्य उपलक्षणम् । रागद्रव्याणि प्रोक्षितानि
 ष्टवीनीति शङ्खवचनात् । एतच्च रागलोपभयात्, अतएव मास्त्रिष्ठ-
 रागादौ क्षालनमेवेति विज्ञानेश्वरादयः । कार्पासतन्तुकातं वस्त्रं
 दुङ्गलादिशब्दवाच्यम् । कौशेयं कृमिकोशोत्थं तसरिपट्टादि । शीर्षं
 अविलोमकातं कम्बलादि । अंशुपट्टं वस्त्रकलतन्तुकातम् । अतसी-
 तन्तुकातं शीमं तद्देशान्तरीयमिति विज्ञाः ।

यात्रवस्त्राः,—

सोमरोदकगोमूत्रैः शुद्धयित्वा विककौशिकम् ।

सत्रीफलैरंशुपट्टं सारिष्टैः कुतपस्तथा ॥

उपरमृत्तिकासहितेन गोमूत्रेणोदकेन वा इत्यर्थः । बहुवचनं
पञ्चादप्युदकप्राप्त्यर्थम् । त्रीफलं बिम्बम् ।

उशनाः, पट्टादेशं शुद्धयन्तरमाह, कौशेयानां गौरसर्षप-
कल्केनेति ।

यान्नवस्कारः, सगौरसर्षपैः श्वीमं शुद्धयतीत्यनुवर्तते । गौरः
श्वेतसर्षपः । श्वीमवदेव श्राणस्य समयोनिताच्छुद्धिरिति विज्ञा-
नेश्वरादयः । नववस्त्रमण्डलसंघे त्वविगानं समाचारप्रमाणकमिति
प्राचीनाः ।

अङ्गिराः,—

श्वीचं सहस्ररोम्नां वाय्वर्केन्दूनाञ्च रश्मिभिः ।

रेतःसृष्टं श्वसृष्टमधिकञ्च प्रदुष्यति ॥

शयनाशनयानानि रौमाणानि च यानि तु ।

वस्त्राखेतानि सर्वाणि संहितानि प्रचक्षते ॥

रौमाणानि कम्बलादीनि संहितानि शयनाशनयानानि च
वाय्वादिभिः शुद्धयतीति रुद्रधरः । पूर्वोपभुक्तमपि आसनादिवस्त्रं
वाय्वादिभिः शुद्धयतीत्यवगम्यते, अन्यथा पूर्वोक्तशुद्धीनां वैयर्थ्यं
स्यात् । तथा शय्यावस्त्रस्यार्ककिरणादिभिः शुद्धिः, स्नापणव-
नान्यकर्म्मणि ।

मृत्तिकाशतधीतेन रात्रिवासो न शुद्धयतीति शास्त्रात् ।

अन्यदेव भवेद्वस्त्रमित्यादि महाभारतोक्तौ शयनकालीनवस्त्र-
मयेष्टाचारवक्ष्योः कर्म्मणि निषेधाच्च । परकीयवस्त्रपरिधानविषये
गीतमः, निर्णेज्यादशक्नो ।

ब्राह्मे, सर्वं विस्मृत्युक्तैश्च दूषितश्च मृदम्बुभिरिति उक्तत्वात्
कल्काद्यसम्भवे मृज्जलाभ्यामपि पट्टादीनां शुद्धिः ।

नीलीरक्तवस्त्रनिषेधेऽपवादमाह, स्मृत्यन्तरे ।

कम्बले पट्टवस्त्रे च नीलीरागो न दुष्यति ।

स्त्रीणां क्रीडार्थसंभोगे शयनीये तथैव च ॥

स्त्रीधृता शयने निली ब्राह्मणस्य न दुष्यति ।

नृपस्य वृद्धौ वैश्यस्य पर्ववर्जं न दुष्यति ॥

प्रसङ्गाच्चर्मवालयोरपि शुद्धिर्लिख्यते ।

चेलवच्चर्मणां शुद्धिः,

कृष्णाजिनानां बालैर्वा बालानां मृगिरभसा । काश्यपः,
द्वितीयां रक्षणात् शुद्धिः । इतिः चर्मकोषः, रक्षणं काषायद्रव्येण
शोधनम् । गृह्यपरिशिष्टे,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरम्बयः ।

अयातयामान्येतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ।

चर्मग्रहणं तद्विकाराणां वरदादीनामुपलक्षणमिति विज्ञानेश्वराः ।
एवं सर्वत्रापि विवृतिषु प्रकृतिशुद्धिरेवेति उपरिष्ठादधोऽप्यव-
गन्तव्यम् । इति वस्त्रादिशुद्धिः ॥

यज्ञोपवीतस्यावश्यकत्वं तत्प्रकारश्च लिख्यते, कात्यायनः,—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन तु ।

विशिखो व्युपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥

श्रुतिः,—

यज्ञोपवीतीत्येवाधीयेताभ्यापयेद् याजयेद् यजेच्च ।

मनुः,— कार्पासमुपवीतं स्वादिप्रसोर्द्धतं त्रिवृत् ।

त्रिवृता ग्रन्थिनेकेन तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते ॥

कात्यायनः,—

ऊर्ध्वं तु त्रिवृतं कार्यं तन्मुद्रयमधोवृतम् ।

त्रिवृतं चोपवीतं स्वात्रिवृता ग्रन्थिना युतम् ॥

पृष्ठवंशे च नाभ्यां च धृतं यद्विन्दते कटिम् ।

यश्चोपवीतं तदुद्वेयं नातिशयं नचोच्छ्रितम् ।

वामावृतं त्रिगुणं कृत्वा, दक्षिणावृतं नवगुणं कुर्यात्, तदेव च त्रिरावृतं चोपवीतं वामस्कन्धे धृतं नाभिपृष्ठवंशयोर्धृतं यत्र कटिपर्यन्तं प्राप्नोति तावत्परिमाणं कार्यमित्यर्थः ।

आपस्तम्बः, उपासने गुरुणां हृत्तानामतिथीनां होमे जपे कर्मणि भोजने आचमने च यश्चोपवीती स्वात् ।

निगमपरिशिष्टे, वामस्कन्धे यश्चोपवीतं दैवे प्राचीनावीतीति इतरथा पिठयज्ञे नाभ्यादिकण्ठावसक्तमभिचारे निवीतं आपृष्ठ-
देशावलम्बं ग्राम्यधर्मेषु । कण्ठपदं लक्षण्या स्कन्धपरं,
हिस्काभ्यावसक्त इत्यर्थः । ग्राम्यधर्मो मैथुनम् ।

गोभिलः दक्षिणबाहुमुद्धृत्य सव्येऽंशे प्रतिष्ठापयति, दक्षिणं कक्षमवलम्ब्य भवति, एवं यश्चोपवीती भवति सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेऽंशे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्ब्य भवति ।
एवं प्राचीनावीती भवति ।

मनुः—

निवीती कण्ठसञ्जने ।

ब्रह्माण्डे,—

यज्ञोपवीते हे धार्ये श्रीते स्नात्ते च कर्मणि ।
 तृतीयमुत्तरीयार्थेऽप्यभावे' परिकल्पयेत् ॥
 उपाकर्मणि जन्मार्थे षष्ठ्ये चैव विशेषतः ।
 शुक्लेदे विवाहे च नूतनत्वं प्रकल्पयेत् ॥
 नोपवीतं शिरः कुर्यान्न च नाभौ प्रधारयेत् ।
 अपसव्यं न कुर्वीत न हि कायादहिर्नयेत् ॥
 मलापकर्षणे तैले मैथुने पिष्टकर्मणि ।
 अत्र कुर्यादहिर्नयेयं नान्यत्रेत्यब्रवीष्मनिः ॥

नवयज्ञोपवीतधारणे ब्रह्मोपनिषदुक्तमन्त्रः,—

यज्ञोपवीतं परमं पवित्रं ब्रह्मसते यद्ब्रह्मं पुरस्तात् ।

आयुष्यमयं प्रतिमुञ्च शुभ्रं यज्ञोपवीतं बलमसु तेजः ॥

अयं मन्त्रस्तु पृथगुत्तरीयार्थतृतीययज्ञोपवीतग्रहणेऽपीति उत्तरीय-
 वस्त्रधारणप्रस्तावे उक्तं, तस्य उत्तरीयार्थत्वेन भिन्नं आचमनं
 कार्यम् ।

मनुः,—

मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।

असु प्रास्य विनष्टानि मृच्छीतान्यानि मन्त्रवत् ॥

नसाचक्रस्य पुगन्मस्य अन्ते विद्यते कार्यः । तथा, वेदसादका-
 क्रिनाद्यवधाने कथा कृता यदाऽर्चयेत्तत् । अथवातः पादमार्षेण
 निःसरणं, तत्रो च चक्रं तुल्यस्यास्यति ।

पुनर्भवः,—

कमे व्रतपत इति चक्रवर्त्तम् । इति वज्रोपवीतविधिः ।

(१) कमे व्रतपत इति चक्रवर्त्तम् ।

अथ तिलकधारणम् ।

ज्ञातव्यतिलकं हृद्यं नित्यं कुर्याद्विशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दमाभ्यां वा विलेन तगरेष वा ॥

तथा,— अशुचिर्वाप्यनाचारः पापं वा यदि चिन्तयेत् ।

शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥

तथा च शौचसम्पादकत्वेन सर्वकर्मफलवत्त्वात्पुरुषार्थम् ।

यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुण्ड्रविवर्जितम् ।

द्रष्टव्यं नैव यत्किञ्चित् भ्रमशानसदृशं हि तत् ॥

ऊर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।

सामान्यतस्तु, उत्तमोमध्यमोहीनश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः क्रमात् ।

वर्तिर्दीपाकृतिः कार्य्या वेश्पत्राकृतिस्तथा ।

पद्मस्य मुकुलाकारं कुमुदस्योत्पलस्य च ॥

अथवा,

ललाटे दण्डवत् कुर्यात् हृदये कमलाकृतिम् ।

वेश्पत्राकृतिं वाङ्गोः कुर्यादन्यत्र दीपवत् ॥

इत्याकाराणि ।

तथा,— गङ्गास्रवसाया चैव ज्ञात्वा कुर्यात्तलामकम् ।

चन्दनेन मृदा वापि कुर्यात्पञ्च ललामकम् ॥

ललाटकण्ठद्वयाङ्गोः सर्वकर्मपनाशनम् ।

ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे विष्णुमथाव्ययम् ॥

प्रद्युम्नं शानिहृदं च वाङ्गोर्हृदि तथाश्रुतम् ॥

पाप्मे — जङ्घपुच्छं हिजः कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च ।
वैश्यादीनां तथा विप्रः शूद्रादेर्मण्डलाकृतिः ॥

महाभारते,—

जाह्नवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्ना विभर्ति यः ।

विभर्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाम्नाय केवलम् ॥

विष्णुधर्म,—

तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् ।

तथा,— चन्दनं धूपशेषस्य सर्वपापापहारकम् ।

तद्गुणोपयुक्ताग्निभस्म तद्वार्यम् । एतदपि तिलकरूपत्वेऽप्य-
विरोधान्निलकार्ये शास्त्रम् ।

स्कान्दे,—

योधारयेद्धारवतीसमुद्भवां सदा पवित्रां कलिकालपापहा ।

नित्यं ललाटे हरिमन्त्रसंयुतां यमं न पश्येद्यदि पापसंयुतः ॥

ग्रहा न हिंसन्ति न रक्षसां गणा यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः ।

यस्यान्तकाले खग गोपीचन्दनं वाङ्मोर्ललाटे हृदि मस्तके च ॥

प्रयाति लोकां कमलालयाप्रभोः स बालघाती यदि ब्रह्महा नरः ।

योमृत्तिकां द्वारवतीसमुद्भवां करे समादाय ललाटपट्टके ॥

करोति नित्यं तनुशुद्धिहेतोः क्रियाफलं कोटिशुभं लभेत सः ।

क्रियाविहीनं यदि मन्त्रवर्जितं त्रिधाविहीनं यदि भक्तिवर्जितम् ॥

कृत्वा ललाटे यदि गोपीचन्दनं करोति तत्कर्म सदाश्रयं बुधाः ।

सत्यतपाः, गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ॥

मृदं मूर्ध्नि वह्निद्वयसु सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

तुलसीप्रक्रमे,—

तन्सुदाचरितं पुण्ड्रं ललाटे सर्वसिद्धिदम् ॥

मुमुक्षुसु सदा कुर्यात्प्रदेशिन्या यथाक्रमम् ।

सर्वान् कामानभिलषन् सदानामिकया बुधः ॥

इति वाक्यदर्शनात्प्रदेशिन्या अनामिकया वा आह्वयम् । यदि आसां
मूर्त्तिकानां सौकर्यार्थं एकीकरणेन तिलकधारणं तदा न
कश्चिद्विरोधः ।

पादाकृतिं हरेः पुण्ड्रं धारयेच्छिद्रसंयुतम् ।

स याति वैष्णवं स्थानं यच्चैरपि सुदुर्लभम् ॥

नासिकामूलमारभ्य केशान्तं धारयेद्बुधः ।

मध्ये छिद्रं तत्र कृत्वा वैष्णवो विष्णुलोकभाक् ॥

इदं तु वैष्णवेन कार्यं गोदोहनवत् फलार्थम् । दीपशिखाद्याकारसु
चमसवन्नित्यः । तत्र ललाटे सछिद्रपादाकारोऽन्यत्र दीपशिखा-
द्याकार एवमेव समाचारः । सामर्थ्ये तु,

ललाटे केशवं विद्यान्मारायणमथोदरे ।

माधवं हृदये चैव गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णवे नम उच्यते ।

तत्पार्श्वे बाहुमूले तु क्षरिह्वे मधुसूदनम् ॥

त्रिविक्रमं कर्णपार्श्वे वामे कुक्षौ तु वामनम् ।

श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कण्ठके ॥

पृष्ठतः पद्मनाभं तु दामोदरं ककुब्धपि ।

लक्ष्मीं वक्षःस्थले देवीं वासुदेवं च मूर्धनि ॥

नामानि द्वादशैतानि नमस्कारयुतानि च ।
 प्रयुञ्जीत हरिं ध्यात्वा वासुदेवेति मूर्धनि ॥
 इत्येवं विहितस्थानमग्राणि । अत्यन्ताशक्ती,—
 जलाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 नामौ नारायणं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 एवं,— नारायणायुधैर्युक्तं ज्ञत्वात्मानं कलौ युगे ।
 कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तानि तु ॥
 चक्राङ्किततनुर्भूत्वा यः श्रावं कुरुते नरः ।
 तत्सर्वं प्रतिगृह्णाति गयायां च गदाधरः ॥
 इति सर्वकर्मशुष्ठानि फलातिशयाधं शङ्खचक्रादिधारणं अङ्गभूतं,
 वचनान्तरात् पुरुषार्थं च । तथाच श्रुतिः,—
 नारायणायुधैर्निर्त्यं भूषितो यस्य विग्रहः ।
 पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥
 यत्तु निषेधवचनं पठति,—
 एकजातेरयं धर्मी न द्विजातेः कथञ्चन ।
 इति तत्र एकजातेः शुद्धस्यायं धर्मश्चक्रादिधारणमित्यर्थः ।
 द्विजातिपदमत्र क्षत्रवैश्यपरं, तथा च न क्षत्रवैश्ययोश्चक्रादि-
 चिह्नधारणं, ब्राह्मणानां तु तद्धारणस्य विहितत्वात् ।
 तथाच,
 उपवीतादिवहार्थाः शङ्खचक्रादयः सदा ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य च तद्भवेत् ॥
 चक्राङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वैश्वनि । इति ।

तल्लेखनं च—

विलिखेद्देवचिह्नानि तुलसीगोपिकासृदा ।

इति वचनात् तुलसीसृत्तिकया गोपीचन्दनेन वा ।

कृत्वा काष्ठमयान् विम्बान् कृष्णचिह्नैश्च चिह्नितम् ।

यस्याङ्कयति चात्मानं तत्समो नास्ति वैष्णवः ॥

यच्च,—

शङ्खं चक्रञ्च यः कुर्यान्मृदा कार्णायसेन च ।

स शूद्रवद्वहिः कार्यः सर्वस्मात् द्विजकर्मेणः ॥

अत्र कार्णायससाहचर्यान्मृत्पदं विम्बपरं, तेन कृत्वा काष्ठमयं विम्बमिति विहितकाष्ठमयविम्बाभावे प्रतिनिधित्वेन प्राप्तयोः सृष्टयलोहविम्बयोर्निषेधः । तेन तास्मादीनां प्रतिनिधित्वेन करणे न दोषः ।

दक्षिणे तु करे विष्णोर्विभृत्याहै सुदर्शनम् ।

सध्ये शंखन्तु विभृत्यादेवं ब्रह्मविदो विदुः ॥

शङ्खोपरि कृते पद्मे प्रत्यहं दक्षिणे करे ॥

वामे गदाधरश्चक्रे वासुदेवः स्वयम्भवेत् ॥

इति वचनादुभयत उभयं धार्यं, न च विकल्पः, एकार्थज्ञानात् ।

सर्व्वाङ्गं चिह्नितं यस्य नारायणकरायुधैः ।

वैष्णवत्वं कृतं तस्य पापं न प्रविशेद्बुद्धिः ॥

इति सर्व्वाङ्गेऽपि धारणम् । तत्र मन्त्रः,

पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।

ब्राह्म मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातनम् ॥

सुदर्शन निजज्योतिर्ध्वस्तपातकसञ्चय ।
 अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विश्वोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
 संसारभयभीतानां योगिनामभयहृदः ।
 पद्महस्तेन यो देवो योगेश्वरं नमाम्यहम् ॥
 ब्रह्माण्डभुवनारम्भमूलस्तम्भगदाधर ।
 कौमोदकी करे यस्य तं नमामि गदाधरम् ॥

अथ कृष्णसुद्रा,—

कृष्णनामाङ्किता सुद्रा अष्टाक्षरसमन्विता ।
 शंखाद्यैरायुधैर्युक्ता स्वर्णैः समयी तथा ॥
 यस्य पुंसः करे नित्यं तत्समो नास्ति वैश्वदेवः ।
 कृष्णसुद्राप्रयुक्तश्च करोति पितृदेवतम् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कृतं भवति चाक्षयम् ।
 दर्पणे मुखमालोक्य कुर्यात्तिलकधारणम् ॥

सर्वथा उदके न पश्येत्, तन्न प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् । इति तिलक-
 धारणम् ॥

अथ मालाधारणम् ।

रुद्रार्चं धारयेन्नित्यं सन्धादिषु च कर्मसु ।
अरुद्राक्षधरो भूत्वा यदयत्कर्णं च वैदिकम् ॥
करोति अपहोमादि तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।
इति । सर्वकर्मसु एतद्वारणं नित्यम् ।

शिष्टाः—

पुष्पानां परमं पुष्पं पवित्रं पापनाशनम् ।
रुद्राक्षधारणं श्रेष्ठमिहलोके परत्र च ॥
मूर्खो वाऽप्यन्यजातो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
रुद्रार्चं धारयेद्यस्तु स रुद्रो नात्र संशयः ॥
इति फलश्रुतिः संबीगपृथक्त्वव्याख्येन काम्यं च ।
धारणस्थानम् ।

हस्ते वाह्यौ तथा कर्णे रुद्रार्चं मूर्ध्नि धारयेत् ।
अवध्यः सर्वभूतानां रुद्रवह्निचरेद् भुवि ॥
सर्वपापविनिर्मुक्तः स गच्छति परां गतिम् ।
यज्ञोपवीतस्थानं च विप्राणां धारणं हितम् ॥
दशकोटिगुणं पुष्पं धारणास्रभते जपि ।

अत्र विप्राणां यज्ञोपवीतस्थाने धारणं जपाश्चर्यं, चतुर्दशकोटि-
गुणफलरूपकाम्यफलार्थम् । तेन पुनर्वाच्यधारणे' जपेऽप्युक्तकामनां
विना धारणं न यज्ञोपवीतस्थाननियमः ।

(१) कर्णान्तराङ्गधारणे ।

अत्र विशेषः,—

यावत् षोडशवक्त्रान्तमेकवक्त्रादितः स्थिताः ।

दुर्लभस्त्वेकवक्त्रस्तु तथैकादश षोडश ॥

त्रिचतुःपञ्चसुखाः सुलभाः शेषाश्च मध्यमाः ।

एकवक्त्रः शिवः साक्षाद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥

भक्तारन्धनकाले तु स्थायूँस्तथाप्यते यदि ।

अग्निस्तम्भस्तदा नूनमेकवक्त्रस्य लक्षणम् ॥

स्नोतसि प्रतिस्रोतश्च स च याति मुहुर्मुहुः ।

स च यावच्छरीरस्थस्तावन्मृत्युर्न बाधते ॥

द्विवक्त्रो गोवधं हन्यान्निचक्रः स्त्रीवधं तथा ।

चतुर्वक्त्रो नरवधं मोक्षयेन्नात्र संशयः ॥

अगम्यागमनश्चैव चमकस्य च भक्षणम् ।

मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥

षड्वक्त्रं कार्तिकेयस्तु धारयेद्दक्षिणे भुजे ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥

सप्तवक्त्रमैश्वर्यदं महापातकनाशनम् ।

जीवेद्दशशतं सायमष्टवक्त्रस्य धारणात् ॥

नश्यन्ति सर्वपापानि न विघ्नः कुत्रचिद्भवेत् ।

नववक्त्रं वामवांही धारणं मुक्तिदं मतम् ।

लक्षकोटिसहस्रञ्च ब्रह्महत्यां करोति यः ॥

तत्सर्वं दहते शीघ्रं दशवक्त्रस्य धारणात् ।
 तथैकादशवक्त्रस्य शिखायामिव धारणात् ॥
 सर्वे दुष्टाश्च नश्यन्ति वाजिमेधसहस्रकम् ।
 तथा द्वादशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ॥
 न चैवाग्निभयं तस्य न च व्याधिः प्रवर्त्तते ।
 गोमेधफलसौभाग्ये हिंसापापक्षयस्तथा ॥
 तत्त्रयोदशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ।
 सर्वकर्मफलवाप्तिः सर्वपापक्षयस्तथा ॥
 वक्त्रं चतुर्दशं तस्य पुण्येन प्राप्यते यदि ।
 धारयेत् सततं मूर्ध्नि सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 अमन्त्रधारणादेष्टां गुणा एते प्रकौर्त्तिताः ।
 समन्त्रं धारयेद्यस्य फलं वक्तुं न शक्यते ॥

एवञ्चामन्त्रधारणेऽप्युक्तफलसिद्धिः ।

यत्तु, विना मन्त्रेण यो धत्ते स याति नरकं भुवम् । इति
 तत्समन्त्रकविधिप्ररोचनार्थममन्त्रकनिन्दारूपमेव, उदितहोम-
 प्रशंसार्थमनुदितनिन्दा यथा ।

प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदया जुह्वति येऽग्निहोत्रम् ।
 इति । तदुक्तं न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितुं प्रवर्त्तते अपि तर्हि
 सुखं स्तोतुम् । अमन्त्रधारणेऽपि प्रतिष्ठा कार्या ।

सा चैवं,—

तस्मात्स्यक्तस्य पुरातनस्य जले निक्षेपः कार्यः । तथा, मेखलादण्डा-
जिनाद्यवघाते च यथा हुत्वा यथार्थमुपेयात् । अवघातः पादमार्गेण
निःसरणं, तयो च ऋक्चयं तुभ्यन्तामङ्गिरः ।

मुनर्भानुः,—

अग्ने व्रतपत इति ऋक्चयम् । इति यज्ञोपवीतविधिः ।

(१) अग्ने व्रतवा इति ऋक्चयम् ।

अथ तिलकधारणम् ।

ज्ञातव्यतिलकं हृद्यं नित्यं कुर्याद्विशांपते ।

प्रियङ्गुचन्दनाभ्यां वा विष्णेन तगरेष वा ॥

तथा,— अशुचिर्वाप्यनाचारः पापं वा यदि चिन्तयेत् ।

शुचिरेव भवेन्नित्यमूर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो नरः ॥

तथा च शीघ्रसम्पादकत्वेन सर्वकर्मोष्णफलवत्त्वात्पुरुषार्थम् ।

यच्छरीरं मनुष्याणामूर्ध्वपुण्ड्रविवर्जितम् ।

द्रष्टव्यं नैव यत्किञ्चित् प्रमथानसदृशं हि तत् ॥

अर्धपुण्ड्राङ्कितो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते ।

सामान्यतस्तु, उत्तमोमध्यमोहीनश्चतुस्त्रिद्व्यङ्गुलैः क्रमात् ।

वर्तिदीपाकृतिः कार्य्या वेणुपत्राकृतिस्तथा ।

पद्मस्य मुकुलाकारं कुसुदस्योत्पलस्य च ॥

अथवा,

अलाटे दण्डवत् कुर्यात् हृदये कमलाकृतिम् ।

वेणुपत्राकृतिं वाङ्मोः कुर्यादन्यत्र दीपवत् ॥

इत्याकाराणि ।

तथा,— गङ्गामृत्तिकाया चैव ज्ञात्वा कुर्यात्प्रलामकम् ।

चन्दनेन मृदा वापि कुर्यात्पञ्च ललामकम् ॥

ललाटकण्डहृद्वाङ्मोः सर्वकर्मपनाशनम् ।

ललाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे विष्णुमयाव्ययम् ॥

प्रद्युम्नं चानिरुद्धं च वाङ्मोर्हृदि तथाश्रुतम् ॥

पाप्मे — जङ्घपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियाणां तथैव च ।

वैश्यादीनां तथा विप्रः शूद्रादेर्मण्डलाकृति ॥

महाभारते,—

जाङ्गवीतीरसम्भूतां मृदं मूर्ध्नि विभर्त्ति यः ।

विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्य तमोनाशाय केवलम् ॥

विष्णुधर्मो,—

तुलसीकाष्ठसम्भूतचन्दनेन विलेपनम् ।

तथा,— चन्दनं धूपशेषश्च सर्व्वपापापहारकम् ।

तद्गुणोपयुक्ताम्बिभक्त्य तद्धार्य्यम् । एतदपि तिलकरूपत्वेऽप्य-
विरोधात्तिलकार्ये भास्वम् ।

स्कान्दे,—

योधारयेद्धारवतीसमुद्भवां सदा पवित्रां कलिकल्पापह्नां ।

नित्यं ललाटे हरिमन्त्रसंयुतां यमं न पश्येद्यदि पापसंयुतः ॥

ग्रहा न हिंसन्ति न रक्षसां गणा यक्षाः पिशाचोरगभूतदानवाः ।

यस्यान्तकाले खग गोपीचन्दनं वाङ्मोर्ललाटे हृदि मस्तके च ॥

प्रयाति लोकं कमलालयाप्रभोः स बालघातो यदि ब्रह्महा नरः ।

योमृत्तिकां द्वारवतीसमुद्भवां करे समादाय ललाटपट्टके ॥

करोति नित्यं तनुशुद्धितोः क्रियाफलं कोटिशुभं लभेत सः ।

क्रियाविहीनं यदि मन्त्रवर्जितं अर्हाविहीनं यदि भक्तिवर्जितम् ॥

कृत्वा ललाटे यदि गोपीचन्दनं करोति तत्कर्म सदाशुभं बुधाः ।

सत्यतपाः, गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेहसमुद्भवाम् ॥

मृदं मूर्ध्नि बहिर्दयसु सर्व्वपापैः प्रमुच्यते ।

तुलसीप्रक्रमे,—

तन्मृदाचरितं पुण्ड्रं ललाटे सर्वसिद्धिदम् ॥

मुमुक्षु सदा कुर्यात्प्रदेशिन्या यथाक्रमम् ।

सर्वान् कामानभिलषन् सदानामिकया बुधः ॥

इति वाक्प्रदर्शनाप्रदेशिन्या भनामिकया वा याज्ञम् । यदि भासां
मृत्तिकानां सौकर्यार्थं एकीकरणेन तिलकधारणं तदा न
कश्चिद्विरोधः ।

पादाकृतिं हरेः पुण्ड्रं धारयेच्छिद्रसंयुतम् ।

स याति वैष्णवं स्थानं यत्रैरपि सुदुर्लभम् ॥

नासिकामूलमारभ्य केशान्तं धारयेद्बुधः ।

मध्ये छिद्रं तत्र कृत्वा वैष्णवो विष्णुलोकभाक् ॥

इदं तु वैष्णवेन कार्यं गोदोहनवत् फलार्थम् । दीपशिखाद्याकारसु
चमसवन्निलः । तत्र ललाटे सछिद्रपादाकारोऽन्यत्र दीपशिखा-
द्याकार एवमेव समाचारः । सामर्थ्ये तु,

ललाटे केशवं विद्यान्मारायणमथोदरे ।

माधवं हृदये चैव गोविन्दं कण्ठकूपके ॥

उदरे दक्षिणे पार्श्वे विष्णवे नम उच्यते ।

तत्पार्श्वे बाहुमूले तु क्षरैर्है मधुसूदनम् ॥

त्रिविक्रमं कर्णपार्श्वे वामे कुक्षौ तु वामनम् ।

श्रीधरं बाहुके वामे हृषीकेशं तु कण्ठके ॥

पृष्ठतः पद्मनाभं तु दामोदरं ककुब्धपि ।

लक्ष्मीं वक्षःस्थले देवीं वासुदेवं च मूर्धनि ॥

नामानि द्वादशैतानि नमस्कारयुतानि च ।
 प्रमुञ्चोत हरिं ध्यात्वा वासुदेवेति मूर्धनि ॥
 इत्येवं विहितस्थानमम्नाषि । अत्यन्ताशक्तौ,—
 कलाटे वासुदेवाख्यं कण्ठे श्रीपुरुषोत्तमम् ।
 नाभी नारायणं श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
 एवं,— नारायणायुधैर्युक्तं कृत्वाङ्गानं कलौ युगे ।
 कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तानि तु ॥
 चक्राङ्किततनुर्भूत्वा यः श्रावं कुरुते नरः ।
 तत्सर्वं प्रतिगृह्णाति गयायां च गदाधरः ॥
 इति सर्वकर्म्यानुष्ठाने फलातिशयाद्यं शङ्खचक्रादिधारणं अङ्गभूतं,
 वचनान्तरात् पुरुषार्थं च । तथाच श्रुतिः,—
 नारायणायुधैर्निर्त्वं भूषितो यस्य विग्रहः ।
 पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥
 यत्तु निषेधवचनं पठति,—
 एकजातेरयं धर्मो न द्विजातेः कथञ्चन ।
 इति तत्र एकजातेः शूद्रस्वायं धर्मश्चक्रादिधारणमित्यर्थः ।
 द्विजातिपदमत्र चतुर्वैश्यापरं, तथा च न चतुर्वैश्यायोश्चक्रादि-
 चिह्नधारणं, ब्राह्मणानां तु तद्धारणस्य विहितत्वात् ।
 तथाच,
 उपवीतादिवद्दार्ढ्याः शङ्खचक्रादयः सदा ।
 ब्राह्मणस्य विशेषेण वैष्णवस्य च तद्भवेत् ॥
 चक्राङ्किततनुर्विप्रो भुङ्क्ते यस्य च वैष्मनि । इति ।

तल्लेखनं च—

विलिखेद्देवचिह्नानि तुलसीगोपिकाभृदा ।

इति वचनात् तुलसीभक्तिकया गोपीचन्दनेन वा ।

कृत्वा काष्ठमयान् विम्बान् कण्ठचिह्नैश्च चिह्नितम् ।

यस्याङ्गयति चात्मानं तत्समी नास्ति वैष्णवः ॥

यच्च,—

ग्रहं चक्रञ्च यः कुर्यान्मृदा कार्णायसेन च ।

स शुद्धबद्धिः कार्यः सर्व्वस्मात् द्विकर्म्मणः ॥

अत्र कार्णायससाहचर्यान्मृत्पदं विम्बपरं, तेन कृत्वा काष्ठमयं विम्बमिति विहितकाष्ठमयविम्बाभावे प्रतिनिधित्वेन प्राप्तयोः मृत्मयलोहविम्बयोर्निषेधः । तेन तास्मादीनां प्रतिनिधित्वेन करणे न दोषः ।

दक्षिणे तु करे विष्णोर्विभृत्याहै सुदर्शनम् ।

सध्ये शंखन्तु विभृत्यादेवं ब्रह्मविदो विदुः ॥

शङ्खोपरि कृते पद्मे प्रत्यहं दक्षिणे करे ॥

वामे गदाधरश्चक्रे वासुदेवः स्वयम्भवेत् ॥

इति वचनादुभयत उभयं धार्य्यं, न च विकल्पः, एकार्थज्ञानात् ।

सर्व्वार्क्कं चिह्नितं यस्य नारायणकरायुधैः ।

वैष्णवत्वं कृतं तस्य पापं न प्रविशेद्बुद्धिः ॥

इति सर्व्वार्क्केऽपि धारणम् । तत्र मन्त्रः,

पाञ्चजन्य निजध्वानध्वस्तपातकसञ्चय ।

ब्राह्म मां पापिनं घोरं संसारार्णवपातनम् ॥

सुदर्शन निजज्योतिर्ध्वस्तपातकसञ्चय ।
 अज्ञानान्धस्य मे नित्यं विष्णोर्मार्गं प्रदर्शय ॥
 संसारभयभीतानां योगिनामभयह्वरः ।
 पद्महस्तेन यो देवो योगेशस्तं नमाम्यहम् ॥
 ब्रह्माण्डभुवनारम्भमूलस्तम्भगदाधर ।
 कौमोदकी करे यस्य तं नमामि गदाधरम् ॥

अथ कृष्णसुद्रा,—

कृष्णनामाङ्किता सुद्रा अष्टाक्षरसमन्विता ।
 शंखाद्यैरायुधैर्युक्ता स्वर्णैः समयी तथा ॥
 यस्य पुंसः करे नित्यं तत्समी नास्ति वैष्णवः ।
 कृष्णसुद्राप्रयुक्तश्च करोति पितृदेवतम् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं कृतं भवति चाक्षयम् ।
 दर्पणे मुखमालोक्य कुर्यात्तिलकधारणम् ॥
 सर्वथा उदके न पश्येत्, तत्र प्रायश्चित्तस्योक्तत्वात् । इति तिलक-
 धारणम् ॥

अथ मालाधारणम् ।

रुद्राक्षं धारयेन्नित्यं सन्ध्यादिषु च कर्मसु ।
 अरुद्राक्षधरो भूत्वा यद्यत्कर्म च वैदिकम् ॥
 करोति अपहोमादि तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।
 इति । सर्वकर्मसु एतच्चारणं नित्यम् ।

शिष्टाः—

पुष्पानां परमं पुष्पं पवित्रं पापनाशनम् ।
 रुद्राक्षधारणं श्रेष्ठमिहलोकं परत्र च ॥
 मूर्खो वाऽप्यखजातो वा युक्तो वा सर्वपातकैः ।
 रुद्राक्षं धारयेद्यस्तु स रुद्रो नात्र संशयः ॥
 इति फलश्रुतेः संबोधनपुत्रकत्वव्यायेन काम्यं च ।

धारणस्थानम् ।

हस्ते वाही तथा कर्णे रुद्राक्षं मूर्ध्नि धारयेत् ।
 अवध्यः सर्वभूतानां रुद्रवह्निचरेद् भुवि ॥
 सर्वपापविनिर्मुक्तः स गच्छति परां गतिम् ।
 यन्मोपवीतस्थानं च विप्राणां धारणं हितम् ॥
 दशकोटिगुणं पुष्पं धारणात्मने अपि ।
 अत्र विप्राणां यन्मोपवीतस्थाने धारणं अपात्रयं, चतुर्दशकोटि-
 गुणफलरूपकाम्यफलार्थम् । तेन पुत्रवार्धधारणे' अपेऽप्युक्तकामनां
 विना धारणं न यन्मोपवीतस्थाननियमः ।

(१) कर्माक्षराक्षधारणे ।

अत्र विशेषः,—

यावत् षोडशवक्त्रान्तमेकवक्त्रादितः स्थिताः ।
 दुर्लभस्त्वेकवक्त्रस्तु तथैकादश षोडश ॥
 त्रिचतुःपञ्चमुखाः सुलभाः शेषाश्च मध्यमाः ।
 एकवक्त्राः शिवः साक्षाद्ब्रह्महत्यां व्यपोहति ॥
 भक्तारन्धनकाले तु स्थाव्यूहं स्थाप्यते यदि ।
 अग्निस्तम्भस्तदा नूनमेकवक्त्रस्य लक्षणम् ॥
 स्त्रीतसि प्रतिस्त्रीतश्च स च याति सुहृर्मुहुः ।
 स च यावच्छरीरस्थस्तावन्मृत्युर्न बाधते ॥
 द्विवक्त्रो गोवधं हन्याद्विवक्त्रः स्त्रीवधं तथा ।
 चतुर्वक्त्रो नरवधं मोचयेन्नात्र संशयः ॥
 अग्न्यागमनश्चैव भक्ष्यस्य च भक्षणम् ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥
 षड्वक्त्रं कार्तिकेयस्तु धारयेद्दक्षिणे भुजे ।
 ब्रह्महत्यादिभिः पापैर्मुच्यते नात्र संशयः ॥
 सप्तवक्त्रमैश्वर्यदं महापातकनाशनम् ।
 जीवेद्दर्पशतं 'सायमष्टवक्त्रस्य धारणात् ॥
 नश्यन्ति सर्वपापानि न विघ्नः कुत्रचिद्भवेत् ।
 नववक्त्रं वामवांही धारणं मुक्तिदं मतम् ।
 लक्षकोटिसहस्रञ्च ब्रह्महत्यां करोति यः ॥

तत्सर्वं दहते शीघ्रं दशवक्त्रस्य धारणात् ।
 तथैकादशवक्त्रस्य शिखायामेव धारणात् ॥
 सर्वे दुष्टाश्च नश्यन्ति वाजिमेधसहस्रकम् ।
 तथा द्वादशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ॥
 न चैवाग्निभयं तस्य न च व्याधिः प्रवर्त्तते ।
 मोमेधफलसीमास्ये हिंसापापक्षयस्तथा ॥
 तत्सयोदशवक्त्रस्य कण्ठदेशे च धारणात् ।
 सर्वकर्म्मफलावाप्तिः सर्वपापक्षयस्तथा ॥
 वक्त्रं चतुर्दशं तस्य पुण्येन प्राप्यते यदि ।
 धारयेत् सततं मूर्ध्नि सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 अमन्त्रधारणादेर्षा गुणा एते प्रकीर्त्तिताः ।
 समन्त्रं धारयेद्यस्तु फलं वक्तुं न शक्यते ॥

एवञ्चामन्त्रधारणेऽप्युक्तफलसिद्धिः ।

यस्तु, विना मन्त्रेण यो धत्ते स याति नरकं भुवम् । इति
 तत्समन्त्रकविधिप्ररोचनार्थममन्त्रकनिन्दारूपमेव, उदितहोम-
 प्रशंसार्थमनुदितनिन्दा यथा ।

प्रातः प्रातरनृतं ते वदन्ति पुरोदया शुद्धति येऽग्निहोचम् ।
 इति । तदुक्तं न हि निन्दा निन्द्यं निन्दितं प्रवर्त्तते अपि तर्हि
 सुखं स्तोतुम् । अमन्त्रधारणेऽपि प्रतिष्ठा कार्या ।

सा चैवं,—

पञ्चासृतं पञ्चगव्यमघोरस्य तत्रा मनुः ।

एतैः प्रतिष्ठा रुद्राख्ये धारयेत्तु जपेच्च तान् ॥

अघोरमन्त्रेण पञ्चासृतपञ्चगव्याभ्यां स्नापयित्वा धारयेत्, जपेऽष्ट-
मालां वा कुर्यादित्यर्थः । समन्त्रकधारणपत्रे, हूं, क्लीं, मित्यादि
मन्त्रोऽन्यत्र द्रष्टव्यः । तत्रा,—

रुद्राद्यान् कण्ठदेशे ह्यनपरिमितान् मन्त्रानि विंशती द्वे

षट्षट् कर्णोपकण्ठे करयुगलगतान् द्वादश द्वादशैव ।

वाङ्मोरिन्दोः कक्षाभिः पृथगभिगदिता स्त्रोत्रमेकां शिखायां

वक्षस्यष्टाधिकं यः कलयति शतकं स स्वयं नीलकण्ठः ॥

अथ पद्माक्षधारणम् ।

तदपिकर्माङ्गं पुरुषार्थञ्च ।

तथाच शिष्टाः,

पद्माक्षं धारयेन्नित्यं विशेषेण जपादिषु ।

अश्वमेधफलं प्राप्य विष्णुलोके महीयते ॥

ये शङ्खचक्रपरिचिह्नितबाहुमूलाः

कर्णावसक्तसरसीरुहबीजमालाः ।

ये वा सलाहफलकोलसदृशं पुष्पा-

स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पविचयन्ति ॥

अथ धात्रीफलधारणं,—

धात्रीफलकृतां मालां कण्ठे वहति मानवः

सोऽश्वमेधायुतं पुष्पं यामे यामे लभेन्नरः ॥

इति वचनात् फलार्चनेषु ।

(१) कण्ठावसक्त ।

अथ तुलसीमालाधारणम् ।

अत्र शिष्टाः,

तुलसीकाष्ठमालायाः भूषितः पुण्यमाचरेत् ।

पितॄणां देवतानाञ्च कृतं कीटिगुणं भवेत् ॥

इति वचनाद् यत्र कापि धारणं कर्माङ्गं शिरसि बाहौ च
धारणं फलार्थम् ।

तुलसीकाष्ठसम्भूतं शीर्षे बाहौ च भूषणम् ।

वहते यस्तु वै मर्त्यो देहे तस्य सदा हरिः ॥

इतिवचनात् तच्च विष्णवे समर्प्य धार्थ्यम् ।

निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

वहते यो नरो नित्यं तस्य वै नास्ति पातकम् ॥

तथा,—

तुलसीकाष्ठमालां तु कण्ठे लग्नां वहन्तु यः ।

अशुचिर्व्याप्यनाचारो मानेवैति न शंसयः ॥

स्कान्दे च,—

तुलसीकाष्ठसम्भूता माला धार्या मया सदेति ।

चन्द्रशर्म्भेणा प्रतिज्ञानात् वैष्णवेनावश्यं धार्या ।

अधारणे च दोषः—

धारयन्ति न ये मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।

नरकाच्च निवर्त्तन्ते दग्धाः कोपाम्निना हरिः ॥

अथ विष्णुनिर्मात्यधारणम् ।

तदपि धर्माचरणे फलार्थम् ।

यः कृत्वा तुलसीपत्रं शिरसा विष्णुतत्परः ।

करोति धर्मकार्याणि फलमाप्नोति चाक्षयम् ॥

इति वचनात्, पुरुषार्थं च फलश्रवणात् ।

विष्णुमूर्द्धि स्थितं पुष्पं शिरसा यो वह्नेरः ।

अपर्युषितपापः स्याद् यावद्युगचतुष्टयम् ॥

विष्णोरङ्गात्परिभ्रष्टं मालतीकुसुमं खग ।

यो धारयति शिरसा सर्वधर्मफलं लभेत् ॥

यस्य नाभिस्थितं पुष्पं मुखे शिरसि कार्ययोः ।

तुलसीसम्भवं नित्यं तीर्थैस्तस्य मुखे च किम् ॥

तुलसीदलमालां तु कृष्णोत्तीर्णां वह्नेस्तु यः ।

पत्रे पत्रेऽश्वमेधानां दशानां लभते फलम् ॥

अहोरात्रे स्थितं यस्य तुलसीदलसम्भवम् ।

लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवान्भसा ॥

इति वचनात् अहोरात्रधारणे मूत्रपुरीषकालेऽपि धार्यम् ।

द्रोणाजपत्रं श्रीवृक्षपत्रं मूर्द्धि न धारयेत् ।

न च जिघ्रेन्न चाक्रामेत्तद्बीजं न च भक्षयेत् ॥

स्कान्दे च, निर्मात्यं शिरसा धार्यं त्वदीयं सादरं मया इति

वैष्णवप्रतिज्ञालिखनात्तेनावश्यं धार्यम् ।

अथ शिखावन्धनम् ।

कात्यायनः,—

सदोपवीतिना भाव्यं सदा वक्षशिखेन तु ।

विशिखी व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥

इति शिखावन्धनं कर्माङ्गम् । अतएव कात्यायनः,—

स्नाने वक्षशिखीत्यनुवादः । एवञ्च सति,—

गङ्गायां भास्करे क्षेपे मातापिनी मृतेऽहनि ।

मुच्छन्नं चोपवासश्च सर्व्वतीर्थेष्वयं विधिः ॥

वर्ज्जयित्वा मयाक्षेत्रं विशालां विरजां तथा ।

इत्यत्रापि शिखावर्ज्जनमेव मुच्छन्नम् ॥

अतएव कात्यायनः,—

केशश्मश्रू वपने वाऽग्निस्त्रिमिति । सर्व्वदेशेष्वेवमेव समाचारः ।

अग्निं शिखां वर्ज्जयित्वेयं । अतएव नीचकेशनश्मश्रुः । कृत-

केशनश्मश्रुरिति मनुयान्नवल्कलैः । स्नातकधर्मत्वेन केशनीच-

त्वार्थं वपने कर्त्तव्ये । शिखावर्ज्जमित्येव कार्य्यम् । कृतेत्यत्र कल्पनं

छेदनमिति मेधातिथिः ।

यत्तु दानधर्मो,

केशश्मश्रू धारयतामग्न्या भवति सन्ततिरित्यत्र अवपनं कार्य्यं,

ब्रह्मचर्यादिष्ववपनं तत्रोक्तेः ।

तिथिविशिष्टादौ क्षीरनिषेधः ।

ब्रह्मशातातपः,—

षष्ठ्यष्टमी अमावस्या उमे पक्षे चतुर्दशी ।

एषु सन्निहिमं पापं तैले मांसे भगे क्षुरे ॥

वामनपुराणे,—

क्षीरक्ष रित्तासु परिवर्जयेत् ।

तथा क्षीरं शुद्धे वर्ज्यम् ॥

तथा क्षीरं विशाखासु अभिजित्सु वर्ज्यम् ।

देवकार्ये पितृश्राद्धे रवेरंशपरिचये ।

क्षीरकर्म न कुर्वीत जन्ममासे न जन्मभे ॥

अथ सुवर्णकुशादिधारणम् ।

लघुहारीतः,—जपे होमे तथा दाने स्वाध्याये पितृतर्पणे ।

अथून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ॥

स्वर्णरौप्यवहुत्वमवयवापेक्षम् । कुशे स्वतो बहुत्वम् । वाक्यान्तरात्
हस्तद्वयगतत्वाच्च । अत्र न स्वर्णमनघं धारयेदिति पर्युदासादघं
शुद्धमेव स्वर्णं कर्माङ्गम् । अनघधारणे त्वङ्गवैगुण्यं नाधर्म्यं ।

कालिकापुराणे, —

कायस्थेन तु हेम्ना च कर्म यत्कुरुते नरः ।

आचरेत्तस्य तत्पापं वक्ष्यते भविष्यति ॥

अनामिकायां तद्वार्थं दक्षिणस्य करस्य च ।

तेन अनामिकाव्यतिरिक्तस्वर्णधारणे' तस्य गौरवं बहुप्रायश्चित्ताप-
नोद्यं भवति । शुभे रौप्ये च कुण्डले इति मनुक्तकुण्डलद्वयधार-
णम् । वह्निर्मास्यं धारयेदन्यत्र रक्तामय्या इति वशिष्ठोक्तस्नातक-
धर्मरक्तामालाधारणं, गुरुणाऽनुज्ञातोऽलङ्कारादीन् गृह्णीयात् ।

यथार्थं चैतानि विभ्रयादिति हारीतोक्तेः । पापाचरणकाले
परिहार्यम् । अनामिकायाः प्रथमं पर्व्व स्वर्णेन पूरयेदिति वाक्य-
दर्शनाग्रथमपर्व्वस्थाने स्वर्णं धार्यम् ।

तथा,—तर्जनी रूप्यसंयुक्ता हेमयुक्ता त्वनामिका । इति-

वाक्यात्ससाचाराच्च तर्ज्जन्यां रजतधारणम् ।

सर्वालङ्कारधारणे मन्त्रः, यथा, अलङ्करणमसि भूयो अलङ्करणं मे
भूयादिति, नवरत्नयुक्तमुद्रिकाधारणं काम्यमेवेति न लिखितम् ।

अथ कुशधारणं, तद्विचारश्च ।

कात्यायनः,—

हरिता यन्त्रिया दर्भाः पीतकाः पाञ्चयन्त्रियाः ।

समूलाः पित्तदैवत्याः कल्पाषा वैश्वदेविकाः ॥

ऋत्वाः प्रचरणीयाः स्युः कुशा दीर्घाश्च वर्हिषः ।

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ॥

यन्त्रीयाः दर्शादियन्त्रार्थाः । पाञ्चयन्त्रीयाः पञ्चयन्त्रार्थाः, कल्पाषाः, कृष्णपाण्डुराः, कृष्णा वा वर्हिषिविद्युस्तारणादि कुशे दीर्घत्वविधेस्तदन्यत्र प्रचरणेऽनुष्ठाने ऋत्वाः । यत्र कर्मविशेषे दर्भविशेषा हरितादयो विहिताः ।

अतः सन्ध्यादिकर्मसु दर्भमात्रं पवित्रञ्च यन्त्रोक्तलक्षणं सन्ध्या-
प्रकरणे उक्तम् । तत्र,

सव्यः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ।

इति कात्यायनीयाभिधानात् तथाविधकुशमात्रं ग्राह्यमित्यर्थः,
आदिपदेन यन्त्रापिचरव्यतिरिक्तकर्मणि, ऋत्वं अर्द्धीन्यूनत्वं,
दीर्घत्वं तदधिकत्वं आद्ये तु गोकर्णमात्रत्वं ऋत्वं ।

गोकर्णदीर्घहरिताः आद्ये सायाः समूलकाः ।

इति वायुपुराणात्,—

अत्र प्रतिपर्वं लुनातीति श्रुतेः, पिचरव्यतिरिक्ते सनाभिदलग्रहणं,
पिचरेऽप्युपमूलोच्छेदितं भवतीति पिण्डपित्तयज्ञे च महापित्तयज्ञे
च श्रुतेर्वाजसनेयिनां मूलससोपे द्विवस्त्रग्रहणं, समूलस्य पित्रे
ग्रहणं शास्त्रान्तरीयविषयम् ।

शिष्टाः,— अनन्तशयनादूर्ध्वं न पठेत्सप्तमं क्रतुम् ।

छेदनं वर्हिरिष्टानां नारोहेष्वर्मपादुके ॥

नकारः, काकाक्षिगोसकन्यायेन उभयत्रापि भवेति ।

तत्रापवादमाह, मरीचिः,—

माचे नभस्त्रमावास्त्रा तस्यां दर्भोऽयोजितः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

नभस्त्रमावास्त्रा कृष्णपक्षादिमासाभिप्रायेण, अथ छेदिता अयात-
यमा इत्युक्तेः हरिश्चापमध्येऽन्यतिथौ छेदिता यातयामा इत्युक्तं
भवति ।

अत्र केचित्, हरिशयनमध्ये छेदनविधेयत्वातिक्रमे किमनिष्ट-
फलमित्याकांक्षायां तत्र छेदितायां यातयामत्वं दोषः कस्यते,
भाद्रमावास्त्राह्निनामयातयामत्वविधानसामर्थ्यात् ।

अतएवास्मद्देशे चातुर्मासह्निचक्रैः सद्य एव कर्म कुर्वन्ति
न दिनान्तरं ।

शिष्टाः,—

संग्रहाद्वक्तरं यावत्शुद्धिः स्वादिधवर्हिषाम् ।

अतः परं न गृह्णीयाद्यज्ञादौ अपकर्म्मणि ॥

गृह्यपरिशिष्टं,—

दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामाग्नेतानि नियोज्यानि पुनः पुनः ॥

ये तु पिण्डास्तृता दर्भा यैः कृतं पितृतर्पणम् ।

अग्नेध्याशुचिलिप्ता ये तेषां त्यागो विधीयते ॥

लघुहारीतः,—

चितौ दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।
स्तरवासनपिच्छेषु षट्कुशान् परिवर्जयेत् ॥
मूत्रोच्छिष्टे स्तृता ये च तेषां त्यागोविधीयते ।

शिष्टाः,—वस्त्रीकोदकछायासु भूमिदग्धास्ये कुशाः ।
शूद्रोत्पाटितगोक्षुर्णा आमुताच्छेदिता नखैः ॥
ब्रह्मयज्ञे च ये दर्भा ये दर्भाः पिढकर्म्मणि ।

ते त्याज्या इत्यर्थः ।

दर्भमात्रस्यायातयामत्वोक्ती तत्रायमपवादः ।

लघुहारीतः,—

नीविमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मसूत्रे च ये स्थिताः ।
पत्रित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायस्तथा कुशाः ॥

तेन सम्ब्यादिष्टतस्य पवित्रोपग्रहादेर्होमादौ विनियोगे अन्यत्र
उपयुक्तरूपनिरिष्टकविनियोगो नैवेति सिद्धम् ।

कात्यायनः,—

अनन्तगर्भिणं साधुं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।

चतुर्दर्भपिच्छलीरूपं पवित्रं, पत्रत्रयेण पवित्रमित्यादि सर्व्वं
सन्दिग्धप्रमाणकमनादृत्य ।

यत्तु पराशरः,—

ज्ञाने दाने जपे होमे दैवे पित्रे च कर्म्मणि ।

सव्यापसव्यौ कर्त्तव्यौ सपवित्रकरो द्विजैः ॥

तत् यत्र कर्मणि कुशमुष्टिधारणेऽनिर्व्वाहस्तत्रकुशवटोः कर्त्तव्य-
तायां सव्येऽपि पवित्रलक्षणलक्षितकुशद्वयेन वटुकारणपरं बोध्यम् ।

तथा च, भोजने वर्त्तुलं प्रोक्तमेवमाचमने स्मृतम् । इति
वटुपरं, तेन ग्रन्थिर्ह्यस्य पवित्रस्य न तेनाचमनश्चरेदिति निषेधो
ब्रह्मग्रन्थिविषयः ।

न भुञ्जीयान्नचाचामेद्ब्रह्मग्रन्थी करे स्थिते । इति निषेधात् ।

शिष्टाः,—

संत्वज्य वेष्टरं मार्गं ब्रह्ममार्गविनिर्गतम् ।

सक्तग्रदक्षिणोक्तस्य 'पवित्रमभिधीयते ॥

दक्षावर्त्ती भवेद्ब्रह्मा वामावर्त्तसु विष्टरः ।

इति ग्रन्थिमार्गद्वयम् । अत्र सक्तदिति वचनाद्ब्रह्मग्रन्थिरूपता
नास्ति । द्विवेष्टने हि ब्रह्मग्रन्थिप्रसिद्धिः, तेन ब्रह्मग्रन्थिव्यतिरिक्त-
ग्रन्थियुक्तपवित्रद्वयं सन्ध्यादिव्यतिरिक्तकर्माङ्गं वटुरूपमविद्यमानम् ।

यस्तु, उभाभ्यामपि पाणिभ्यां विप्रैर्दर्भपवित्रकौ ।

धारणीयौ प्रयत्नेन ब्रह्मग्रन्थिसमन्वितौ ॥ इति ।

तत्, ब्रह्मग्रन्थे जपे होमे ब्रह्मग्रन्थिः विधीयते ।

इति विधौ कुत्र ब्रह्मग्रन्थिरित्यपेक्षायां हस्तद्वयपवित्रयोः ब्रह्मग्रन्थि-
परमिति न कुशवटुरूपेण सर्व्वाङ्गपवित्रे ब्रह्मग्रन्थिप्रसङ्गः । इति ।

शिष्टाः,— अनामिकायाः प्रथमं पञ्च स्वर्णेन पूरयेत् ।

द्वितीयं दर्भसंयुक्तं कार्यं विप्रेण नित्यशः ॥

(१) पावित्रम् ।

(२) ब्रह्मग्रन्थिविधिपरमिति ।

अग्रपर्वस्थिते दर्भे तपःसिद्धिः सदैव हि ।

मध्ये चैव प्रजाकामो मूले सर्वार्थसाधकम् ॥

इति मूले धारणपद्मः सर्वार्द्रितः ।

कात्यायनः,—सव्ये पाणौ कुशान् कृत्वा कुर्यादाचमनक्रियाम् ।

सव्येः सोपग्रहः कार्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

इति सन्ध्योपक्रममभिहितत्वात् सन्ध्याङ्गमेव । तथायमर्थः ।

अन्यत्र सव्यपाशावपि पवित्रं सन्ध्यायां तु सव्ये पाणौ बहवः
कुशाएव । अतएव तस्य विवरणं सव्यः सोपग्रह इति ।

उप समीपे गृह्णन्ते मार्ज्जनाद्यर्थमिति उपग्रहाः, तेन बहुकुश-
धारणं दृष्टार्थञ्च । दक्षिणः सपवित्रक इति दक्षिणे बहुकुशनिवृ-
त्त्यर्थं पुनर्व्यवनं, अत्र यद्यपि ब्रह्मयज्ञजपहोमेषु ब्रह्मयग्नियुक्त-
पवित्रस्य विशेषविधिः ।

तथापि, दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु । इत्यत्र
सामान्यतः आदिशब्दोपादानाब्रह्मयज्ञादिष्वपि ब्रह्मयग्नियुक्तं
पवित्रद्वयं पवित्रोपग्रहरूपञ्च तुल्यबलत्वाद्देकत्विकमेव । तेन
यन्त्रिं विनापि पवित्रोपग्रहाभ्यां ब्रह्मयज्ञाद्यवैशुष्ये, केवलं
ब्रह्मयज्ञजपहोमव्यतिरिक्तेन यन्त्रिप्रसङ्गः ।

अशून्यं तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः । इति वचनात्
करद्वयकुशधारणस्य कर्माङ्गत्वम् ।

आचमनेऽपि व्यासः,—

वामहस्तस्थिते दर्भे दक्षिणे नोदकं पिबेत् ।

रक्तपानसमं ज्ञेयं प्रायश्चित्तीयते द्विज ॥ इति वचनात् ।

केवलं वामहस्तगते कुक्षे न जलपानं कार्यम् ।

उभयत्र स्थिते दर्भे समाचामति यो द्विजः ।

सोमपानसमं ज्ञेयं भुंक्ते यज्ञफलं तदा ॥

इति तस्यैव वचनात्, समाचाराच्च ग्रन्थिरहितकुशधारणं
मध्यमानामिकयोः ।

यत्तु कात्यायनसूत्रम्, साण्ड्ये हस्तौकसाध्ये कार्येणिवेदोप-
ग्रहः, अन्यत्र सोपग्रहः, कुशैरसक्तु । इति, अस्तन्तु वेदस्यैव
कुशोपग्रहविधिः । इदं पुनरुपग्रहमपि कुशधारणम् ।

कुशहस्तः सदातिष्ठेद् ब्राह्मणो दक्षवर्जितः । इति वचनात् ।
भारवेदित्वनुष्ठप्ती मनुः,—

यज्ञोपवीतं वेदञ्च ग्रमे रौक्मे च ह्नुष्यले । अथ वेदः कुशमुष्टिः,
तद्ब्रह्मयज्ञादाविन्द्रियोपस्पर्शनं दर्भेरित्याद्युपयोगार्थं, तेन वामहस्ते
कुशमुष्टिः पुनरुपग्रहधारणे ।

इति कुशविचारः ।

अथ सन्ध्या ।

योगी याज्ञवल्करः,—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासननिर्णयम् ।

अहोरात्रकृतात्पापादयामुपास्य प्रमुच्यते ॥

दक्षः,—सन्ध्याहीनोऽगुचिर्नित्यमनर्थः सर्वकार्यसु ।

यदन्यत् कुरुते कार्यं न तस्य फलमभ्युते ॥

हारीतः,—

पूर्व्यां सन्ध्यां सनत्तचामुपक्रम्य यथाविधि ।

गायत्रीमन्त्रवेदिहान् यावदादित्वदर्शनम् ॥

याज्ञवल्करः,—

यावन्तोऽस्यां विकर्मस्थाः पृथिव्यां वालिशा द्विजाः ।

तेषां हि पावनार्थाय सन्ध्या सृष्टा स्वयम्भुवा ॥

सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या नैवाभ्युपासिता ।

जीवन्नेव स शूद्रत्वं सृतः श्ना चाभिजायते ॥

न तिष्ठति तु यः पूर्व्यामुपास्ते न च पश्चिमाम् ।

स शूद्रवद्विष्कार्यः सर्वस्माद्विजकर्मणः ॥

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ।

कामं तान् धार्मिको राजा शूद्रकर्मसु योजयेत् ॥

याज्ञवल्कराशातातपी,—

गृहेषु प्राकृती सन्ध्या गोष्ठे शतगुणा स्मृता ।

नदीषु शतसाहस्रा अनन्ता शिवसन्निधौ ।

अनृतं मद्यगन्धश्च दिवा मैथुनमेव च ॥

पुनाति वृषलस्यान्नं बहिः सन्ध्याभ्युपासिता ।

प्राकृती एकगुणफला ।

योगी याज्ञवल्करः,—

वृद्धिक्लासौ तु सततं दिवसानां यथाक्रमम् ।

सन्ध्यामुहूर्त्तमात्रं हि क्लासवदौ तु सा स्मृता ॥

तथा,—सन्धौ सन्ध्यामुपासीत नास्त्रगे नोदिते रवौ ।

बोधायनः,—

अनागतां तु यः पूर्व्यां नातिक्रान्तां तु पश्चिमां ।

सन्ध्यां नोपासते विप्राः कथन्ते ब्राह्मणाः स्मृताः ॥

सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

ब्रह्माण्डे,—

एतत् सन्ध्यात्रयं प्रोक्तं ब्राह्मणे चाप्यधिष्ठितम् ।

नास्ति यस्यादरस्तत्र न स ब्राह्मण उच्यते ॥

योगी याज्ञवल्करः,—

या सन्ध्या या तु गायत्री द्विधा भूत्वा प्रतिष्ठिता ।

सन्ध्या उपासिता येन विष्णुस्तेन उपासितः ॥

तथा स एव,—

त्रिंशत्कोट्यस्तु विख्याताः सन्देहा नाम राक्षसाः ।

प्राद्रवन्ति सहस्रांशुमुदयन्तं दिने दिने ॥

अहन्यहनि ते नित्यं सूर्यमिच्छन्ति खादितुम् ।

अथ सूर्यस्य तेषां च युद्धमासीत्सुदारुणम् ॥

ततो देवगणाः सर्वे ऋषयश्च तपोधनाः ।
 सम्येति तमुपासीनाः प्रक्षिपन्ति महज्जलम् ॥
 ॐकारब्रह्मसंयुक्तं गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
 तेन दहन्ति ते दैत्या वज्रभूतेन वारिणा ॥
 कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्रितम् ।
 आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिः क्षिपेत्सम्ययोर्द्वयोः ॥
 मध्याह्ने तु सकृत्तोयं क्षेपणीयं द्विजातिभिः ।
 तं सूर्यं सम्येति उपासीना जलं प्रक्षिपन्ति ॥
 त्रयाणाञ्चैव देवानां ब्रह्मादीनाञ्च संगमः ।
 सन्धिः सर्वसुराणां च सन्ध्या तेन उदाहता ॥
 गरीयसी तु भूतानां तस्मात् पैत्री तनुर्हि सा ।

पैत्री पितृजननार्थं ब्रह्मणस्तनुः सन्ध्या ।

सन्धिते तु परे सूक्ष्मे निर्गुणे गुणबोधनि ।

प्रधानपुरुषातीते सन्धिते सन्धिरुच्यते ॥

सम्येति तमुपासीना इति यदुक्तं तस्यायं शेषः । परे सूक्ष्मे
 अविद्याजीवभिन्ने निर्गुणे प्रपञ्चहीने गुणबोधनि जनवर्गस्य
 साक्षिणि परमात्मनि ब्रह्मबुद्ध्या सन्धिते, पुनश्च प्रसुतत्वादादित्य-
 मण्डले एवंविधपरमात्मबुद्ध्या सन्धिते, सन्धिः सन्धिशब्दार्थः ।
 स्वात्मानं सर्व्वसाक्षिणं निष्प्रपञ्चं ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा तदेव सूर्य्य-
 मण्डलात्मकमिति बुद्धिः कार्या, एवं सन्ध्याशब्दार्थः ।

अतएवोक्तम् ।

सन्ध्यात्रयं तु कर्त्तव्यं द्विजेनात्मविदा सदा ।

आत्मविदा ब्रह्मात्मैक्यज्ञानवतेति ।

एवञ्चाक्षलिप्रक्षेपकाले तथा ध्यानं कार्यम् ॥

एवं सन्ध्याशब्दार्थः, तादृशध्यानसहितोऽक्षलिप्रक्षेपः, गायत्री-
जपश्चेति इयं प्रधानम् । पूर्वां सन्ध्यां जपंस्तिष्ठेदित्यादिना
जपेऽपि सन्ध्याशब्दप्रयोगात् ।

तथा, तत्र प्रथमम्—

अघमर्षश्च ऋषिच्छन्दोऽनुष्टुप्तयैव च ।

देवताभावहृत्तं तु इयमेधनियोजनम् ॥

यथाऽम्बमेधः क्रतुराट् सर्वपापापनोदकः ।

तथाऽघमर्षश्च सूक्तं सर्वपापापनोदकम् ॥

सिन्धुदीपं भवेदार्घं गायत्रीं छन्द एव च ।

आपस्तु दैवतं प्रोक्तं विनियोगास्तु मार्जने ॥

सर्वञ्च पावनं कर्षं चाविज्ञानास्तुदाहृतम् ।

कोकिलो राजपुत्रस्तु द्रुपदायार्घमुच्यते ॥

अनुष्टुभं भवेच्छन्द आपस्तुवै तु दैवतम् ।

सौत्रामण्यामवधुधस्त्राने च विनियुक्तं च ॥

द्रुपदा नाम सा देवी यजुर्वेदे प्रतिष्ठिता ।

अन्तर्जले त्रिराहुञ्च मुच्यते ब्रह्मचर्यया ॥

सन्ध्यास्तुपासते यद्यद्यथावत्तां निबोधत ।

ईशानाभिमुखो भूत्वा शुचिः प्रयतमानसः ॥

आघातः पुनराचामेदृतमित्यभिमन्त्र्य च ।

कालव्यायनः,—

कर्मास्ते वारिणात्मानं परिच्छिप्य समन्ततः ।

शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥

पुनर्योगी यात्रवस्त्रः,—

त्रिरावृत्त्या तु सावित्रीं प्रणवं व्याहृतिस्तथा ।

मार्जनञ्च तथा कृत्वा आपोहिष्ठेति मार्जयेत् ॥

सार्धामृतं तु प्रच्छिप्य ऊर्ध्वं सार्धं तु विच्छिपेत् ।

अधोभागविच्छेदाभिरसुरा यान्ति संचयम् ॥

सर्वतोर्थाभिषेकञ्च ऊर्ध्वं संमार्जनाद्भवेत् ।

अधमर्षणसूक्तेन मार्जनं कारयेत्ततः ॥

शन्न आपसु हुपदा कामतः संप्रयोजयेत् ।

शन्न इति मार्जनं काम्यमपिकार्यम् ।

नरसिंहपुराणे,—

दर्भेषु दर्भपाणिः सन् प्राप्तुखः सुसमाहितः ।

प्राणायामांस्तु कुर्वीत यथाविधि समाहितः ॥

तत्राचासनमग्नस्य मेरुपृष्ठं ऋषिर्भूतः ।

सुतलं^१ छन्द इत्युक्तं श्रीकृष्णं देवतासने ॥

विनियोग इत्यर्थः, पृथ्वि त्वयेत्यासनानन्तरं प्रार्थनं सावित्रिक-
त्वादत्रापि कार्यम् ।

संवर्त्तः,— ओँ कारस्य ऋषिर्ब्रह्मा देवोऽग्निस्तस्य कथ्यते ।

गायत्री च भवेच्छन्दो नियोगः सर्व्वकर्मसु ॥

खं 'ब्रह्मेत्यादिब्राह्मणम् ।

व्याहृतीनाञ्च सप्तनामृषिष्वैव प्रजापतिः ।

गायत्र्यग्निगुरुष्टुप् च ब्रह्मती पङ्क्तिरेव च ।

त्रिष्टुप् च जगतो चैव छन्दास्येतानि सप्त वै ॥

अग्निर्वायुस्तथा सूर्य्यो बृहस्पतिरपाम्पतिः ।

इन्द्रश्च विश्वेदेवाश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

भूरिति ऋग्वेदादित्यादिब्राह्मणं, स्मृतान्यत्र—

विश्वामित्र ऋषिः सूर्य्यो देवताऽग्निमुखं तथा^१ ।

छन्दस्तथा च गायत्री प्राणायामे नियोजनम् ॥

भूमिरन्तरीक्षं हौरित्यादि ब्राह्मणम् ।

अस्य प्रजापतिरृषिः शिरसो यजुरप्यथ ।

ब्रह्माग्निवायुसूर्य्याश्च देवताः समुदाहृताः ।

प्राणस्यायमने चैव विनियोग उदाहृतः ॥

सशिरस्कान् चिः पठेदित्यादि ब्राह्मणं,

वशिष्ठाङ्गिर^२सोवाचस्पतिवैधायनास्तथा ।

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

(१) ब्राह्मेत्यादि ।

(२) सच्छन्दसा विना ।

(३) वशिष्ठाङ्गिरो वाचस्पतिः ।

त्रिःपठेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥

कात्यायनः,—

भूराद्यास्तिष्ठ एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।

महर्जनस्तपः सत्त्वं गायत्री च शिरस्तथा ।

आपोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवःस्वरिति शिरः ॥

प्रतिप्रतीकं प्रणवमुच्चारयेदन्ते च शिरसः, प्रतिप्रतीकं प्रतिमहा-
व्याहृतीत्यर्थः ।

सप्तव्याहृतिभिः सप्तं दशौ कारसमायुतम् ।

शिरसा सहितां देवीं प्राणायामे नियोजयेत् ॥

पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामस्त्रिलक्षणम् ।

रेचको दक्षिणेनोक्तः पूरकं वामतश्चरेत् ॥

नासयाकृष्य यदायो रोधः पूरक उच्यते ।

कुम्भो निश्चलनिश्वाप्तो मुच्यमानस्तु रेचकः ॥

नाभौ विष्णुं चतुर्वाहुं श्यामं हृदि चतुर्मुखम् ।

अजस्थं रक्तगौराङ्गं ललाटे शुभ्रमीश्वरम् ॥

पूरकादिषु संचिन्त्य तेषु सायुज्यमाव्रजेत् ।

वायुपूरणादिसौकर्यार्थं नासिकाधारणं, यथा,

अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च कनिष्ठाङ्गुलिनापि च ।

प्राणायामजपं कुर्यान्मध्यमां तर्जनीं विना ॥

इति दक्षिणनासापीडनमङ्गुष्ठेन पूरके, अङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापीडन-
पूर्वकं अनामिकाकनिष्ठाभ्यां वामनासापीडनञ्च कुम्भके, वाम-
नासापीडनमनामिकाकनिष्ठाभ्यां रेचके ।

व्यासः,—

आदानं रोधमुत्सर्गं वायोस्त्रिस्त्रिः समभ्यसेत् ।

इति पूरकादिष्वयं त्रिवारमभ्यसेदित्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

त्रिविधं केचिदिच्छन्ति तथैव नवधा परे ।

नवधा पूरकादित्रिरभ्यासेन, समाचारस्तु न नवधापक्षस्तु किन्तु त्रिविधपक्षस्यैव ।

विष्णुपुराणे,—

प्राचाख्यमनिलं वक्ष्यमभ्यासात् कुरुते च यत् ।

प्राणायामः स विज्ञेयः सवीजोऽवीज एवच ॥

जपध्यानोपेतः सवीजः, तद्गृहीतोऽवीजः, सम्भ्यायां सवीज एव, मन्त्रजपः प्राणरोधभङ्गप्रसङ्गाभ्यासः, “शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जप इत्युक्तोः” अर्थचिन्तनं प्रबन्धव्याहृतिगायत्रीशिरसां ब्रह्माभ्यानुसन्धानमेव ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

सावित्र्याश्चैव मन्त्रार्थं ज्ञात्वा चैव यथार्थतः ।

तस्यां यदुक्तं चोपाख्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तच्छब्देन तु यच्छब्दो बोद्धव्यः सततं बुधैः ।

उदाहृते तु यच्छब्दे तच्छब्दः स्यादुदाहृतः ॥

देवस्य सवितुर्यच्च भर्गमन्तर्गतं विशुः ।

ब्रह्मवादिन एवाहुर्वरेण्यं सोऽस्य धीमहि ।

चिन्तयामो वयं भर्गो धियो यो नः प्रचोदयात् ॥

धर्माध्वकाममोक्षेषु बुद्धिहृत्तिः पुनः पुनः ।
 बुद्धेर्बोधयिता यस्य नित्यात्मा पुरुषो विराट् ॥
 सवितुस्तं वरेण्यं तु सत्यधर्माद्यमोक्षरं ।
 हिरण्यवर्णं पुरुषं ध्यायेतं विश्वसन्नितम् ॥
 भ्राजते दीप्यते यस्मादुज्जगदन्ते दहत्यपि ।
 भ्राजते स्वेन रूपेण तस्मादुभर्ग इति स्मृतः ॥
 दीप्यते द्योतते यस्मात् क्रीडते द्योतते दिवि ।
 तस्मादेव इति प्रोक्तः स्तूयते सर्वदेवतैः ॥
 स वेत्ता सर्वभावानां सर्वभावांश्च स्तूयते ।
 शयनात्पालनाच्चैव सविता तेन चोच्यते ॥
 वरेण्यं वरणीयं तु' जन्मसंसारभीरुभिः ।
 आदित्यान्तर्गतं भर्गः स्तूयते वै सुबुधभिः ॥
 जन्ममृत्युविनाशाय दुःखस्य विविधस्य च ।
 ध्यानेन पुरुषो यस्य द्रष्टव्यः सूर्यमण्डले ॥
 प्राणस्त्रायमनं कृत्वा आचमेत्यन्ततोऽपि सन् ।

शङ्कः,—

उपस्थशेस्ततः पञ्चात्मज्ञेयानेन धर्मवित् ।
 अन्तस्वरति' भूतेषु गुहायां विश्वतोमुखः ॥
 त्वं यन्नस्त्वं वषट्कार आपोज्योती रसोऽमृतम् ।
 वाजसनेयिनामयमेव मन्त्रः,

(१) वरेण्यं वरणीयं तज्जन्म ।

(२) चरति ।

यान्नवस्कारः,—प्राधानायस्य संप्रोक्ष्य दृष्टेनाभ्यैवतेन तु ।

आपोहिष्ठेत्यादिनेत्यर्थः ।

योगी यान्नवस्कारः,—

आपः पाण्योः समादाय त्रिः पठेद्गुपदानुचम् ।

तत्प्लवङ्गं मूढि विन्यस्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

एवं ज्ञात्वा तु मन्त्राणां प्रयोगं च यथाविधि ।

सन्ध्यामुपासते यद्ददति वाक्येन सन्ध्याङ्गत्वावगमात्फलश्रुतेरर्थ-

वादत्वं, “समुद्भूत्योदकं पाण्योर्जम्ना त्रिर्द्रुपदां क्षिपेदिति”

व्यासोक्तेः ।

कात्यायनः,—ऋषीषोदृत्य सलिलं प्राणमासज्य तत्र च ।

जपेदनायतासुर्वा क्षिः सक्ताहाधमर्षणम् ॥

सत्यायार्कं प्रतिप्रोहेन्निकेणाञ्जलिमन्त्रसः ।

क्षिकेण प्रणवव्याहुतिगायत्र्याम्बकेन ।

योगी यान्नवस्कारः,—

कराभ्यां तोयमादाय गायत्र्या चाभिमन्त्र्य च ।

आदित्याभिमुखस्तिष्ठन् त्रिःक्षिपेत्सन्ध्योर्द्वयोः ॥

अत्र सायं प्रातरञ्जलिद्वयं तत्र प्रत्यञ्जलि मन्त्रपाठः ।

मध्याह्ने त्वेक एवाञ्जलिरिति व्यवस्था, अञ्जलिप्रक्षेपकाले

सन्ध्यास्वरूपध्यानं, तत्प्रकारश्च जपकाले वक्तव्यः ।

यद्यदक्षिणं प्रक्राम्यन्ति पाप्मानमपधुन्वति, असावादित्यो ब्रह्मेति

श्रुतेरनेन प्रदक्षिणावर्त्तनं तन्नोद्यन्तमस्तंयान्तमिति तैत्तिरीयश्रुति-
वाक्यशेषान्मध्याह्नप्रदक्षिणे असावादित्यो ब्रह्मेति पठनीयम् ।

मध्याह्नं प्रकृत्य योगी याज्ञवल्क्यः,—

अथोपविष्टेदादित्यमूर्ध्वं पुष्पान्वितं जलम् ।

प्रक्षिप्योदयमुदुत्थं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ॥

हंसः श्चक्षिषदेतानि पावनानि श्रुमानि च ।

एतज्जपेदुर्ध्ववाहुः सूर्यं वीक्ष्य समाहितः ॥

गायत्र्या च यथाशक्ति चोपस्थाय दिवाकरम् ।

सायं प्रातरुपस्थानं कुर्यात्प्राञ्चलिरानतः ॥

जर्द्धवाहुस्तु मध्याह्ने इति वाक्यदर्शनात्समाचारात्तथैव कार्यम् ।

कात्यायनः,—

उदुत्थं चित्रं तच्चक्षुरुपस्थाय दिवाकरम् ।

वाङ्मनःकर्षजं पापं सर्वमेव व्यपोहति ॥

नारसिंहेऽपि,—

उदुत्थं च अपेक्षन्तं चित्रं तच्चक्षुरित्यपि ।

कात्यायनः—

तच्चित्रमुदयेनाथ उपतिष्ठेदनन्तरम् ।

सन्ध्यादयेऽप्युपस्थानमेतदाहुर्भनीषिणः ॥

मध्याह्न उदये वापि विभ्राडादीच्छ्या जपेत् ।

तदसंसक्तपार्श्विर्वा एकपादार्धपादपि ॥

कुर्यात्कृताञ्चलिर्वापि जर्द्धवाहुरथापि वा ।

इति वाक्यात् भूम्यलम्नगुल्फद्वयो भूम्यलम्नैकपादो भूमिलम्न-

पादाक्षीं वा सूर्यसुपतिष्ठेत्, तच्चित्रसुहृदेनाथ इत्यत्र तच्चित्रसुहृदे-
नेति कैचिद्व्याख्यातं, तत् कल्पतरुविरोधादनादेयम् ।

ततो गायत्र्या ऋष्यादिकं करेत् ।

स्मृत्यन्तरे—

विश्वामित्र ऋषि षण्ण्दी गायत्री सविता तथा ।

देवतोपनखे जप्ये गायत्र्या योग उच्यते ॥

सोऽहमस्मीति सच्चित्वा न्यासं कुर्यात्पराङ्मुखोः ।

न्यासेन रहितं कार्यं सर्वं गृह्णन्ति राक्षसाः ॥

ॐ कृत्य भूर्भुवः स्वस्व गायत्र्याश्च पदत्रयम् ।

अङ्गुष्ठादिकमेवैव कुर्यात्पराङ्मुखोऽप्ययम् ॥

हस्तस्तकगिष्ठावर्गनेत्रास्तेषु च विन्यसेत् ।

अथ ध्यानम् ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

पूर्व्या सन्ध्या तु गायत्री सावित्री मध्यमा स्मृता ।

या भवेत्पश्चिमा सन्ध्या सा विज्ञेया सरस्वती ॥

रक्ता भवति गायत्री सावित्री श्वेतवर्णिका ।

कृष्णा सरस्वती ज्ञेया सन्ध्यात्रयमुदाहृतम् ॥

तस्याः संप्रदायसिद्धं स्वरूपम् ।

वालां विद्यास्तु गायत्रीं त्रीचर्चां चतुराननाम् ।

रक्ताम्बरद्वयोपेतामक्षसूत्रधरां तथा ॥

कमण्डलुधरां देवीं हंसवाहनसंस्थिताम् ।

ब्रह्मार्थीं ब्रह्मदैवत्यां ब्रह्मलोकनिशिनीम् ॥

मन्त्रेणावाहयेत् विद्वानायान्तीं सूर्यमण्डलात् ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यायां सावित्रीं द्विजसत्तमः ॥

युवतीं शुक्लवर्णां च चारुरूपां चतुर्भुजाम् ।

शुक्लवासोद्वयोपेतां तार्क्षकम्बरसंस्थिताम् ॥

शङ्खचक्रमदापन्नधारिणीं विष्णुदेवताम् ।

विष्णुलोकनिवासिनीं भायान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥

एवं पश्चिमसन्ध्यायां वृद्धावस्थां सरस्वतीम् ।

कृष्णाङ्गीं कृष्णवसनां वृषारूढां त्रिलोचनाम् ॥

(१) मध्यमसन्ध्यायाम् ।

(२) निवासिनीम् ।

डमरुत्रिशूलहस्तां च रुद्राणीं रुद्रदेवताम् ।

कैलासनिलयां देवीमायान्तीं सूर्यमण्डलात् ॥

एवं सन्ध्यात्रये क्रमेण ध्यानं कुर्यात्, असामर्थ्ये ध्येयः सदेति
साकारध्यानम् ।

यत्तु, योगी यान्नवल्काः,—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्त्यैव च ।

गायत्रीं प्रणवं चान्ते जपे ह्येवमुदाहृतम् ॥

इति प्रणवान्तत्वं तत्सन्ध्येतरजपविषयम् ।

सन्ध्याविषये तु पुनः स एवाह,—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वस्त्यैव च ।

गायत्रीञ्च ततः पश्चात् सन्ध्याकाले जपेत्त्रिकम् ।

तथा,— एतदक्षरमेतां च जपन्वाहतिपूर्विकाम् ।

सन्ध्योऽभययोर्विप्रो वेदपुष्पेन युज्यते ॥

इति वचनात्सन्ध्याकाले नान्ते ॐकारः कार्यः ।

यान्नवल्काः,—

संख्यां प्राक् प्रातरिवेह तिष्ठेदासूर्यदर्शनात् । जपन्नित्यनुषज्यते ।

तेन सूर्योदायावधि जपः पूर्वसंख्या, तेन सूर्योदयात् पूर्वं
जपसमाप्ती प्रधानैकदेशलोपात्प्रत्यवाय एव ।

तत्काले कर्मान्तरेऽप्यनधिकारः, सन्ध्याहीनोऽशुचिरित्युक्त-
न्यायात् ।

यत्तु, ब्रह्मचारी गृहस्थश्च शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

वानप्रस्थो यतिश्चैव सहस्रादधिकं जपेत् ॥

तदपि सूर्योदयावधित्वापरित्यागेनैव । यथा सूर्योदयपर्यन्ते
शतसमाप्तिस्तथारब्धव्यम् । सूर्योदये शतमुदयोत्तरमपि समाप-
नीयं, आश्विनेऽसमाप्ते सूर्योदयेऽप्याश्विनसमाप्तिवत्, दैवाच्छत-
समाप्तौ सूर्यानुदये शतस्यावृत्तिः कार्या, सूर्योदयात्पूर्वम्
आश्विनसमाप्तौ सूक्तावृत्तिवत् ।

दर्भहीना च या सन्ध्या यज्ञदानं विनोदकम् ।

असंख्यातन्तु यज्जप्तं तज्जप्तं निष्फलं भवेत् ॥

इति वचनात् संख्या अवश्यं कार्या ।

साग्नेसु सूर्योदयात्पूर्वं होमविधानात् प्रातःस्नानसन्ध्यो-
रधिकारसम्पादकत्वेन शयाने श्रीकामस्येति अरुणोदयात्पूर्वं
सन्ध्याकरणेऽपि न दोषः । न चैव काले कृतायाः सन्ध्यायाः पुनः
करणम् । न हि सोमान्ते कृता सायमाहुतिः पुनः सकाले
क्रियते, नापि होमसमाप्त्यनन्तरं उदयपर्यन्तं पुनर्गायत्रीजपः
कार्यः, साङ्गसन्ध्याकर्मानिष्पत्तौ होमाधिकारसम्पादकसन्ध्या-
पूर्वस्यानुत्पन्नत्वेन होमाधिकाराभावप्रसक्तेः, यद्यपि जपे
शब्दार्थयोश्चिन्तनमुक्तं, तथापि जपशब्दवलाच्छब्दचिन्तनमेव
प्रधानम् ।

अर्थं चिन्तनं त्वङ्गमेव ।

ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वौष्ठौ नैव चालयेत् ।

नोस्त्रैर्जपं द्विजः कुर्यान्नायत्रासु विशेषतः ॥

इति गायत्रीव्यतिरिक्तवाचिको जपोऽल्पफलः, गायत्र्याः सर्वथा
न वाचिकः ।

तदेतत्सर्वं जपनिरूपणे वक्तव्यम् ।

तत्र विशेषः—प्रातरुत्तानपाणिः स्यान्मध्याह्ने समपाणिकः ।

अधोमुखकरः सायं वस्त्रावृतकरो जपेत् ॥

अक्षमालाभावे अङ्गुलिभिर्जपः कार्यः ।

स्मृत्यन्तरे,—

कर्म्मणा मनसा वाचा यद्गात्रा कृतमेनसः ।

उत्तिष्ठन् पूर्वसंभ्रायां प्राणायामैर्व्यपोहति ॥ इति ।

तिष्ठतः प्राणायामत्रयम् ।

एतत्सन्ध्याकर्म्मकालातिक्रमशङ्कायां जलमध्येऽपि कार्यम् ।

जले चार्द्रवाससो नियमः । सावित्रीजपसु स्थले कार्यः ।

नोदकस्थो जपेद्बिहान् सावित्रीं वेदमातरम् । इति वचनात्
स्थले चार्द्रवासो'निषेधः सामान्यशास्त्रम् ।

गायत्रीजपस्य जले निषेधो विशेषः, इति तदेव परिहार्यम् ।

न प्रातर्न प्रदोषो वा सन्ध्याकालो विपद्यते ।

मुख्यकालोऽनुकल्पस्य सर्वस्मिन् कर्म्मणि स्मृतः ॥

इति वृषमनुवचनात् त्रिमुहूर्त्तात्मकः प्रातःकालोऽनुकल्पः, सायं त्रिमुहूर्त्तं, मध्याह्नादिभिः सजातीयकर्मान्तरकालपर्यन्तं गौश-
स्त्रोक्तत्वामध्याह्नसन्ध्यापर्यन्तं गौशकालस्य निर्णीतत्वेऽपि सामा-
न्येनाभ्यनुष्ठानादिशेषो हि विगृह्यत इति न्यायेन त्रिमुहूर्त्तं व्याप्य
निर्दोषत्वं, तदूर्ध्वं फलात्पत्वं, मध्याह्नसन्ध्याकालादूर्ध्वं लोपएव ।

अयञ्चविशेषः ।

प्राक् पर्युदयतः सन्ध्यामुपासीत यथाविधि ।

उदिते तु जलं पीत्वा गायत्र्या दश मन्त्रितम् ॥

इति वचनात् दशवारजपञ्चलपानरूपमुदयनेमित्तिकं सन्ध्याया-
अधिकमङ्गम् । एतदपि अर्धप्रहरपर्यन्तं, अर्धप्रहरानन्तरम् ज्ञात्वा
एतत्प्रायश्चित्तं कार्यम् ।

तथाच,—

यामार्हमागते सूर्ये तथाचास्तमुपागते ।

विप्रः पतितसन्धः स्यात् ज्ञात्वा सन्ध्यां समाचरेत् ॥

यामार्हमागते दिवा अस्तमनादूर्ध्वं यामार्हमागते रात्राविति
सम्बन्धः, सायंसन्ध्यायाः प्रातःसन्ध्यापर्यन्तं गौशकालत्वेऽपि
त्रिमुहूर्त्तादूर्ध्वं वैगुण्याधिकात् फलात्पत्वं ।

मध्याह्नसन्ध्यायास्तु,—

अर्धयामादासायं सन्ध्या माध्याह्निकी स्मृता । इति ।

दक्षवचनादिशेषाभ्यनुष्ठानाद्दोषाभावः ।

दशकृत्वः पिबेदापो गायत्र्या आहभुग्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुद्धये तदनन्तरम् ॥

इति आद्यभोजनप्रायश्चित्तं न तु सन्ध्याङ्गं, तदभावे सन्ध्या-
वेगुण्यम् ।

सन्ध्योपासनहानौ च नित्यत्राहं विलुप्य च ।

होमश्च नैत्यत्राहं शुद्धेष्टायादरात् सहस्रज्जत् ॥

एतद्वीचकालेऽप्यकरणे प्रायश्चित्तम् ।

सायमतिक्रमे रात्रुपवासः, प्रातरतिक्रमे दिवोपवास इति
प्रायश्चित्तम् ।

मनुः,—ऋषयो दीर्घसन्ध्यत्वाद्दीर्घमायुरवाप्नुयुः ।

दीर्घसन्ध्यत्वेऽयानन्तरं जपस्य दीर्घकालव्यासरा ।

आत्मन्तरे,—

आयाहि वरदे देवि त्र्यम्बरे ब्रह्मवादिनि ।

गायति छन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ॥

इत्याह्वानं त्रिचर्गोऽपि नमस्विति च तच्छृणु ।

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ॥

ब्रह्मणा समनुज्जाते गच्छ देवि यथासुखम् ।

इत्यावाहनविषर्गमस्मावुक्ती ।

व्यासः,—

ॐ सूर्याय इति प्रातः सायं चैवान्नये नमः ।

अनन्विमान् ब्रह्मचारी ब्रह्मदुन्दकाञ्जलिम् ॥

इति जलाञ्जलिदानम् ।

समाचारात् प्रजापतये द्वितीयाञ्जलिम् ।

स्नाहाशब्दो नमःशब्दस्थाने समाचारादेव ।

अग्निसामित्यविशेषोपादानादुक्तान्धेरपि ।

एवं सूर्योदयानन्तरं हेमः शुचिर्नदिति समाचारात् सूर्यार्घ्यं
दद्यादिति केचित् ।

वस्तुतस्तु,—

यावन्न दीयते चार्घ्यं भास्कराय महाकर्म ।

तावन्न पूजयेद्विष्णुं शङ्करं वा सुरेश्वरम् ॥

इति ब्राह्मवचनादिहित एव सूर्यार्घ्यः ।

प्रातःकाले च मध्याह्ने नमस्कुर्याद्दिवाकरम् । इति वचनात्,
नमः सवित्रे इति मन्त्रेण सूर्यं नमस्कुर्यात् ।

साम्निकस्तु गायत्रीजपानन्तरं हेमं दत्त्वा पश्चात् सूर्यार्घ्यं
दद्यात् ।

विष्णुपुराणे,—

सर्वकालमुपस्थानं सन्ध्ययोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः ॥

अत्र सूतकमृतकाशीचे पर्युदासः, विभ्रमातुरभयेषु यदर्थप्राप्तम-
करणं तत्र दोषाभाव उच्यते, अत्र विभ्रमादावपि सन्धौ
कर्तव्यम् ।

विभ्रमो भयं विनापि आकुलता ।

तस्मादष्टाक्षरं मन्त्रं मङ्गलैर्व्रतकर्षितैः ।

सन्ध्याकाले तु जप्तव्यं शतं चात्मविशुद्धये ॥ इति ।

तथा नरसिंहोपासकस्य,—

दशमात्रं क्षपेन्नम्रं नारसिंहं च सम्ययोः ।

सर्वरोगविनिर्मुक्तः शतं वर्षाणि जीवति ॥

एतदुदयानन्तरं अर्घदानोत्तरं कार्यं, काम्यं नित्यस्य बाधकमिति
सूर्योदयात्पूर्वं कार्यमिति केचित्तत्र, सन्ध्यायां यानि कर्माणि
स्तोत्रपाठादीन्मुक्तानि तेषामप्यत्र करणप्रसङ्गात्, तस्माच्चोमं कृत्वा
सूर्यार्धं दत्त्वा अष्टाक्षरजपः कार्यो न विलम्बेन ।

अथ सन्ध्यापद्धतिः ।

देशानाभिमुखमुपविश्य दक्षिणहस्ते पवित्रं धृत्वा वामहस्ते कुशमुष्टिं
धृत्वा हिराचमेत्, इन्द्रियस्पर्शनं त्रिमात्रप्रणवोच्चारणम् ।

विष्णुः—

अपवित्रः पपित्रो वा सर्व्वावस्थां गतोऽपि वा ।

यः क्षरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥

इति नारायणस्मरणं कृत्वा मन्त्रस्नानं कुर्यात् ।

यथा—शन्न आपो धन्वन्थाः शन्नः सन्तु^१ नूप्याः^२ ।

शन्नः समुद्रियापः^३ शमुनः सन्तु कूप्याः ॥

द्रुपदादिब मुमुक्षानः स्त्रिन्नः क्षातो मलादिव ।

पूतं पवित्रेण वायवमापः शुन्धन्तु मैनसः ॥

आपोहिष्ठामयो भुवस्तान ऊर्जे दधातनः ।

महेरणाय चक्षसे यो वः शिवतमो रसः ॥

तस्य भाजयते हनः, उग्रतीरिव मातरः ।

तस्मा अरङ्गगमाममो^४ यस्य क्षयाय जिव्यथ, आपो जनयथा चनः,

ऋतञ्च सत्यं चाभिजात्तपसोऽध्यजायत, ततो रात्रिजायत, ततः

समुद्रोऽर्णवः समुद्रादर्णवादधिसंवत्सरोऽजायत, अहीराक्षाणि

विदधद्दिश्वस्य मिषतो वशी सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्व्वम-

(१) श— ।

(२) सन्धनूप्याः ।

(३) समुद्रयापः ।

(४) वो— ।

कल्पयद्दिवश्च पृथ्वीं चान्तरीक्षमथो स्रः, इति चतुष्टयेन मार्जनरूपं मन्त्रज्ञानं, एतस्य मार्जनस्य ज्ञानानुकल्पत्वेन यथाकथञ्चिन्निर्वाहादृष्ट्यादिकं न कुर्वन्ति तदभावे फलास्पत्वं, नतु फलवादः, एतद्वक्ष्यते ।

अथ सन्ध्याङ्गभूतजलचलुकपात्रं यथा,
अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षण ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, भावतृप्तं देवतं, अश्वमेधावभृथे विनियोगः, ऋतं च सत्यं चाभिधात्तपसो इत्यादिना दक्षिणहस्तदृष्टं जलचलुकमभिमन्त्र्य पिवेत्, हिराचमनं, इन्द्रिय-स्पर्शनान्तं वारिणा देहवेष्टनं, ब्रह्मणे नम इति समाचारादन्न वदन्ति, ॐ भूर्भुवः, स्रः, तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्, इति त्रिवारमुच्चार्य सजलविन्दुभिः कुशाग्रैः एकवारमार्जनम् ।

आपोहिष्ठेति मन्त्रस्य, सिन्धुद्वीप ऋषिः, गायत्री छन्दः आपो-देवता, मार्जने विनियोगः, ता उपसृजतीत्यादि ब्राह्मणं, आपो-हिष्ठेत्यादि भाजयते हन इत्यन्तेन सार्धर्चेन कुशाग्रैर्भूमौ जलविन्दु-सेकः, उग्रतिरित्यादि चन इत्यन्तेन सार्धर्चेन शिरसि मार्जनम् । पूर्ववत् अघमर्षणसूक्तस्य ऋष्यादिकं कृत्वा ऋतञ्च सत्यमिति सूक्तेन मार्जनं, शन्न इति मन्त्रस्य, प्रजापतिः ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, आपो देवता, मार्जने विनियोगः ।

ॐ शन्न आप इत्यादि सन्तु कूप्या इत्यन्तेन मार्जनं, द्रुपदादि-

(१) पृथिवीम् ।

(२) हिराचामेत् ।

'वेति मन्त्रस्य, कोकिलोराजपुत्र ऋषिः अनुहुप् छन्दः आपो देवता
सौत्रामण्यवस्ये विनियोगः, अवस्यमिष्टा यजन्तीत्यादि ब्राह्मणं,
हुपदादित्यादिना मार्जनम्, आसनं स्थिरीकृत्य कुशत्रयेण
आसीर्य स्वस्तिपञ्चादयन्यतमेन आसनेनोपवेशनम् ।

आसनमन्त्रस्य, मेरुपृष्ठ ऋषिः, सुतलो^१ छन्दः, त्रीकूर्मी-
देवता, आसने विनियोगः, पृथ्वि त्वया धृता लोका देवि त्वं
विष्णुना धृता, त्वं च धारय मां देवि पवित्रमासनं कुरु, इति
प्रार्थनं, ॐकारस्य ब्रह्मा ऋषिः, गायत्री छन्दः, अग्निदेवता,
सर्वकर्मारम्भे विनियोगः ।

खं ब्रह्मेत्यादि ब्राह्मणं, सप्तव्याहृतीनां प्रजापतिः ऋषिः,
गायत्र्याग्निगनुष्टुप्बृहतीपंक्तौ^२ त्रिष्टुप्जगत्स्यच्छन्दांसि अग्निवायुसूर्य-
हहसतिवरुणेन्द्रविश्वेदेवा देवताः प्राणायामे विनियोगः, ॐ
भूरिति ऋग्वेदादित्यादि ब्राह्मणं गायत्र्याः विज्ञामित्र
ऋषिः, गायत्री छन्दः, सविता देवता अग्निर्मुखमुपनयने
विनियोगः ।

भूमिरप्तरौचं द्वीरित्यादिब्राह्मणं, शिरसः प्रजापतिः ऋषिः
यजुः, ब्रह्माग्निवायुसूर्या देवताः, प्राणायामे विनियोगः, सशिर
स्त्रांस्त्रिः पठेदित्यादि ब्राह्मणं, चक्षुषी निर्मील्य वाग्यमनं कृत्वा
दक्षिणनासापुटं दक्षिणाङ्गुष्ठेन नीरन्त्रं कृत्वा वामनासापुटे वाह्य-
वायुपूरणकाले ।

(१) हुपदादिति ।

(२) सुतलि ।

(३) पंक्ति ।

ॐभूः, ॐभुवः, ॐस्वः, ॐमहः, ॐजनः, ॐतपः, ॐसत्यं,
 ॐतत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि धियो यो नः प्रचोदयात्,
 ॐआपोज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्म भूर्भुवः स्वरोम् इति मन्त्रं मनसा
 जप्त्वा आकुञ्चनेन अपानमूर्ध्वमाकृष्य मन्त्रार्थचिन्तनं, तटस्थस्वरूप-
 लक्षणभ्यां ब्रह्म लक्षयित्वा स्वात्मनस्तेनाभेदो वाक्यार्थः, सवितु-
 र्जगत्कारणस्य देवस्य दीप्तात्मकस्य जडव्यावृत्तचेतन्यात्मकस्य
 स्वरूपं यद्भर्गः, भ्राजत इति स्वप्रकाशमित्यर्थः, राहोः शिर इति-
 वदमेदे षष्ठो, तस्माद्देवभर्गयोरैक्यमित्यर्थः, पुनः कीर्त्तनात्, वरिष्ठं
 प्रार्थनीयमानन्दरूपमित्यर्थः ।

यः सविता नोऽस्माकं धियः बुद्धिहृत्तीः प्रचोदयात् प्रेरयेत् ।
 धर्मार्थकाममोक्षेषु तं धीमहि, स्वाभेदेन चिन्तयामः कीदृशं
 तद्भर्गः, ॐकारवाच्यपरिपूर्णचित्स्वरूपं भूरादिसप्तलोकालोकं,
 ॐमित्यादीनां विशेषणत्वेन सम्बन्धः, भूरादीनां तच्चाध्यस्तत्वेन
 तद्रूपं, आपो जलं ज्योतिरग्न्यादि तेजः रसः पृथ्वी अमृतं
 वाय्वाकाशरूपं, अमृतभूतद्वयञ्च ब्रह्मैव, तथा ब्रह्म ब्रह्मत्, यद-
 तिरिक्तं किमपि नास्तीत्यर्थः, पुनः कीदृशं भूर्भुवः स्वः ।

सत्वरजस्तमोमयब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

ॐमित्यखण्डरूपपरामर्शाय, तथाचात्र भर्गदेववरेण्यपदभूरादिपदैः
 स्वप्रकाशचिदानन्दस्वरूपलक्षणमुक्तं, सवितुः पदशिरोमन्वैस्तटस्थ-
 लक्षणं, जगत्कारणत्वं प्रपञ्चाधिष्ठानत्वं चोक्तं, धीमहीतिपदेन

ब्रह्मजीवयोरैक्यमुक्तम्, अन्तिमोद्धारैश्च अखण्डरूपवाक्यार्थः उक्तः ।
ततो नाभिमध्यस्थनोत्पल'श्यामचतुर्भुजविष्णुध्यानं, एवमेकवारं
पूरकं कृत्वा कनिष्ठानामिकाभ्यां वामनासापुठं नीरन्त्रं कृत्वा
अङ्गुष्ठेन दक्षनासापुटं नीरन्त्रं कृत्वा शुद्धमूलाकुक्षनापानवायु-
मुत्तोष्य पूर्ववद्दशप्रणवसप्तव्याहृतिगायत्रीशिरसां एकवारजपेन
सम्पूर्णकुम्भवदवस्थानं, मन्त्रार्थब्रह्मजीवैक्यचिन्तनं पूर्ववत्, हृदये
रक्तगोराङ्गचतुर्मुखध्यानञ्च, कुम्भकं स्थिरीकृत्य दक्षिणाङ्गुष्ठत्वागेन
दक्षनासापुटेन वायुविरचनं शनैः शनैः पूर्ववद्दशप्रणवसप्त-
व्याहृतिगायत्रीशिरसां एकवारजपो मन्त्रार्थजीवब्रह्मैक्यानु-
सन्धानम् ।

ललाटे शुद्धस्कटिकसङ्काशहृषारुद्रमहेश्वरध्यानञ्च एष रेचकः,
एवं प्राणायामत्रयं कृत्वा—

अन्तःसरसि भूतेषु गुहायां विश्रुतो मुखः ।

त्वं यन्नस्त्वं वषट्कार आपोऽप्योती रसोऽमृतम् ॥

इति सकृदाचमनं, आपोहिष्ठेति ऋक्त्रयेण सशिरस्कदेहप्रोक्षणं
समाचारादविरोधाच्च कुशैरेव, पाण्ड्योर्जलमादाय द्रुपदां त्रिरा-
हत्य तज्जलस्य शिरसि क्षेपः दक्षिणहस्ते जलचलुकं गृहीत्वा
नासायां संयोज्य अचमर्षणसूक्तस्य सकृज्जपः, गायत्री वाला
दिनेत्रा चतुर्व्यङ्गा रक्तवर्णा रक्तवस्त्रद्वयोपेता ब्रह्माणी हंसवाहना
पञ्चसूत्रकमण्डलुहस्ता ब्रह्मलीकादागत्य सूर्यमण्डले प्रविष्टा,

एवैव पूर्वसन्ध्येति ध्यानं, उताय सूर्याभिमुखं प्रवव्याहृति-
गायत्रीभिर्जलाक्षलिपयप्रक्षेपः ।

प्रत्यक्षलि मन्त्रपाठः, असावादित्यो ब्रह्मेति प्रदक्षिणावर्त्तनम्,
अधोपस्थानं प्राक्षिरानतः कुर्यात् ।

उदित्यमिति मन्त्रस्य, प्रस्मत्त्वं ऋषिः, गायत्री छन्दः, सूर्यो
देवता अग्निष्टोमे सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

सौरिभ्यामृगभ्यामित्यादि ब्राह्मणं, उदुत्थं जातवेदसं देवं
वहन्ति केतवः, इमे विज्ञाय सूर्यं, चित्रमिति मन्त्रस्य, कौत्स-
ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, सूर्योदेवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोतीत्यादि—
ब्राह्मणं, चित्रं देवानामुदगादनीकं अक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः
आग्राद्या वा पृथिवी अन्तरीक्षं सूर्यं आत्मा जगतस्तस्युषश्च, उदय-
मिति मन्त्रस्य, प्रस्मत्त्वं ऋषिः, अनुष्टुप् छन्दः, सूर्यो देवता,
कौत्समन्त्रवक्ष्ये विनियोगः ।

तप्ता वै तम इत्यादि ब्राह्मणं, उदयं तम सस्फुरिस्त्रः पश्यन्ति
उत्तरं, देवं देवता सूर्यमग्न्यज्योतिरत्तमम् ।

तच्चक्षुरिति मन्त्रस्य, दध्याङ्गायर्व्यं ऋषिः, उष्णिक् छन्दः,
सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः; तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्र-
मुच्चरत्, पश्येम शरदः शतं, जीवेम शरदः शतं शृणुयामः शरदः
शतं, इत्युपस्थानम् ।

अथ जपः ।

गायत्र्याः विश्वामित्र ऋषिः, गायत्री छन्दः, सविता देवता,
गायत्र्या जपकर्मारम्भे विनियोगः । सोऽहमस्मीति आदित्य-
मण्डलात्मकब्रह्माभिन्नत्वेन जीवब्रह्मणोरैक्यचिन्तनम् । ॐ भूः भृ-
गुः भवः, ॐ भुवः तर्जनीभ्यां स्वाहा, ॐ स्वः मध्यमाभ्यां वषट्,
ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि
र्धियो यो नः प्रचोदयात् करतलकरपृष्ठा-
भ्यामस्त्राय फट्, ॐ भूः हृदयाय नमः, ॐ भुवः शिरसे स्वाहा,
ॐ स्वः शिखायै वषट्, ॐ तत्सवितुर्वरेण्यं कवचाय हुं, ॐ भर्गो
देवस्य धीमहि नेत्राभ्यां वीषट्, ॐ धियो यो नः प्रचोदयात्
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट्, एतौ कराङ्गन्यासौ, पूर्ववद्-
गायत्रीं ध्यायेत् ।

गायत्र्यर्थाध्यानासामर्थ्यादेव साकारध्यानमाचरन्ति । यथा,
ध्येयः सदा सवितुर्मण्डलमध्यवर्त्ति नारायणः सरसिजासनसन्नि-
विष्टः, केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारी हिरण्यवपुर्भूत-
शङ्खचक्रः ।

अत्र गदापद्मयोरुपलक्षणं तेन शङ्खचक्रगदापद्मयुक्तभुजचतुष्टय-
इत्याहुः ।

आयाहि वरदे देवि त्र्यम्बरे ब्रह्मवादिनि ।

गायत्रि छन्दसां मातः स्वयं ब्रह्माप्यवाप्यतु ।

इति गायत्रीमाङ्ग्य जपः । उत्तानपाणिरक्षमालया अङ्गुलिभिर्व्या-

गणनया, ॐ भूर्भुवः स्वस्तस्ववितुर्ध्वरेणं भर्गो देवस्य धीमहि
धियो यो नः प्रचोदयात्, इति सूर्योदयपर्यन्तं शतमष्टोत्तरं
जपेत्, साग्निकस्तु होमकालानुरोधेन अष्टोत्तरशतमष्टाविंशति-
मष्टादश वा जपेत् ।

जपधर्मान् वक्ष्यमाणरीत्या कुर्यात्, जपसमाप्ती जलचतुर्कं
गृहीत्वा प्रणवव्याहृतिगायत्रीरुचार्थं,

उत्तरे शिखरे जाते भूम्यां पर्वतवासिनि ।

ब्रह्मणा समनुज्ञाते गच्छ देवि यथा सुखम् ।

इति पठित्वा,

ॐ नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोब्राह्मणहिताय च ।

जगद्धिताय कृष्णाय गोविन्दाय नमोनमः ॥

आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् ।

सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छति ॥

केशवं प्रतिगच्छ, केशवं प्रतिगच्छ ।

ॐ नमो नम इत्युक्त्वा गायत्रौ नमोऽसु गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति
विसर्जनं, तथैव तिष्ठन् प्राणायामचयं कुर्यात्, ॐ सूर्याय स्वाहा,
ॐ प्रजापतये स्वाहा इति निरग्नेर्ज्जलाक्षलिहयदानम् ।

साम्नेसु अत्रैव वक्ष्यमाणरीत्या होमः, सूर्योदयानन्तरं हंसः-
शुचिषदित्यस्य मन्त्रस्य, गीतमपुत्रो वामदेव ऋषिः, जगती-
छन्दः, सूर्यो देवता, सूर्यार्घदाने विनियोगः, ॐ हंसः शुचिषदसु-

(१) गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति विसर्जनम्. गायत्रि स्वस्थानं गच्छेति
विसर्जनम् ।

रन्तरीक्षसङ्घोता वेदिषदितिर्दिशुषससृपदरसदृतसङ्घोमसद्वजा-
गोजा ऋतजा अद्रिजा ऋतं वृहत्, इति सूर्यार्घदानं, गङ्गे स्वस्थानं
गच्छेति तीर्थविसर्जनमिति^१ वेचित्कुर्वन्ति । नमः सवित्रे जगदेक-
चक्षुषे जगत्सृतिस्त्रितिनाशहेतवे त्रयीमयाय त्रिगुणामधारित्रे
विरञ्चिनारायणशङ्करात्मने नम इति सूर्यं नमस्कुर्यात्, विष्णुः ।

इति सन्ध्याप्रकरणम् ।

दानधर्मैः,—वरुचं वायुमादित्यं पर्जन्यं जातवेदसम् ।

आहुं स्कन्धं^२ तथा सङ्घीं विष्णुं ब्रह्माचमेव च ॥

वाचस्पतिं चन्द्रमसमापः पृथ्वीं सरस्वतीम् ।

ऋततं ये नमस्कृन्ति तान्नमस्त्रायहं प्रभो ॥

इति नारदोक्तेरेतान्नमस्कुर्यात्, विष्णुः, कृतसन्ध्यापासनस्य पूर्व्वं
गुर्व्वभिवादनं कुर्यात् ।

ब्रह्माष्टे,—अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेवितम् ।

चत्वार्यस्यैव वर्द्धन्ते आयुः प्रज्ञा यशो धनम् ॥

अतितिर्भगवान् विष्णुर्व्वादया^३मोति शङ्करः ।

उभौ तौ पूजितौ तेन यः करोत्यभिवादनम् ॥

तथा,— यो भावयति यः सूते येन विद्योपदिश्यते ।

ज्येष्ठभ्राता च भर्ता च पश्चैते गुरवः स्मृताः ॥

(१) तीर्थविसर्जनमपि ।

(२) स्कन्दम् ।

(३) अतिति—

(४) वादरायामोति शङ्करः ।

तेषामाद्याः स्त्रियः पूज्यास्तेषां माता च पूजिता ।

तथा,—

उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।

अन्ये च, ज्येष्ठशालपुराणादि'वाचकभ्रान्तपोषणवन्ज्येष्ठप्रप्रति-
तदीक्षिताः, दीक्षितश्च सोमक्रयोत्तरकालम् ।

मनुः,—

भ्रातुर्भार्य्योपसंभ्राज्जा सदर्शाऽहन्त्यहन्त्यपि ।

विप्रोऽथ तूपसंभ्राज्जा भ्रातिसम्बन्धयोषितः ॥

मातुर्भगिन्यां मातुश्च ज्ञायस्वाश्च स्तसर्ष्यपि ।

मातृवदृष्टिमातिष्ठेन्भ्राता ताभ्यो गरीयसी ॥

चाभिवाद्याः स्त्रियः सर्वा सुज्ञा मातरमेव च ।

गुरुपत्नी च युवतिर्नाभिवायेह पादयोः ॥

मातुलांश्च पित्र्यांश्च श्वशुरानृत्विजो गुरुन् ।

असावहमिति ब्रूयात्प्रत्युत्थाय यवीयसः ॥

तेन ज्येष्ठेभ्योऽभिवादनम्,

कनिष्ठेभ्यो मान्येभ्यः प्रत्युत्थानम् ।

मान्याश्चैकहस्तोऽन कनिष्ठं नाभि केवलम् ॥

'याज्ञवल्करः,—

विद्याकर्त्तव्योऽवयोऽव्युचितैर्मान्या यथाक्रमम् ।

एतैः प्रभूतैः शूद्रोऽपि वार्षके मानमर्हति ॥

(१) नञ्वा ।

(२) मन्वाश्च याज्ञवल्करः ।

वार्द्धकमित्यत्र नवत्यधिकवयः ।

तत्राभिवादनक्रमः, मनुः,—

भोगब्धं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाब्योऽभिवादने ।

नाब्यां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः ।

भोभावो भोगब्धः, अमुकशर्माहं भो अभिवादयामीति वाच्यम् ।

तथा,—

मातुलः श्वशुरस्नाता मातामहपितामही ।

वर्षज्येष्ठः पित्रव्यसं पुंस्येति गुरवः स्मृताः ॥

माता मातामही शुर्वी पित्रमाता सहोदरी ।

श्वश्रूः पितामही ज्येष्ठी धात्री च गुरुवः स्त्रियः ॥

व्यत्यस्तपाणिना कार्य्यमुपसंग्रह्यं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः ॥

तथा,—

पुरस्तिष्ठन् दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्याञ्जलिं बद्धा
मुताक्षरं खनामोच्चार्याहं भो अभिवादयामीति वदन् ब्राह्मणो-
ऽभिवादयेत् ।

अञ्जली विशेषः, आपस्तम्बः, दक्षिणं बाहुं श्रोत्रसमं प्रसार्य
ब्राह्मणोऽभिवादयेत् ।

उरःसमं राजन्यो मध्यसमं वैश्यो नीचैः शूद्रो प्राञ्जलिरिति ।

तथा—

अभिवादयेत् सर्व्यनाम्ना स्त्रियो राजन्यवैश्यौ च न नाम्ना
मातरमाचार्याश्च एके ।

बोधायनः—असावहं भो इति श्रोत्रे संस्पृश्य मनःसमाधानार्थं
मधस्ताज्जान्त्रोः पदभ्याम् ।

गौतमः,—

पादोपसंग्रहणम्, समवायोऽन्वहम् ।

अभिगम्य तु विप्रोचः ।

विष्णुः,— जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा पुण्यमर्जितम् ।

तत्तत्त्वं निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात् ॥

अजाकर्णेन विद्वांसं यतिं संपुटपाणिना ।

मूर्खं चैवैकहस्तेन कनिष्ठं नाभिवादयेत् ॥

केवलम्,—

न्यायानपि कनीयांसं संन्याकालेऽभिवादयेत् ।

विना शिथं च पुत्रश्च दौहित्रं दुहितुः पतिम् ॥

तस्मात्,—

ज्येष्ठो यदि नमस्कुर्यात्कनिष्ठाय तयोः पुनः ।

जन्मप्रभृति यत्पुण्यमायुश्चैव प्रणश्यति ॥

इति संन्याकालेतरविषयम् ।

प्रत्यभिवादाने मनुः,—

आयुष्मान् भव सौम्येति वाच्यो विप्रोऽभिवादाने ।

अकारश्चास्य नान्त्रोऽन्ते वाच्यः पूर्वोच्चरः भुतः ।

शर्मान्तस्य नामत्वात् 'शर्मापदमाकारान्तस्य भूतत्वम् ।

स हि नकारान्तशर्मपदस्य नकारात् पूर्व्वः ।

पाणिनिः,—वाक्यस्य टेः भुत उदात्त इत्युपक्रम्य प्रत्यभिवादेऽशूद्र-
इति प्रत्यभिवादनं शूद्रविषयेऽन्यस्वरस्य भुतत्वमुदात्तत्वं चोक्तात्वात् ।

वशिष्ठः—

सम्यच्चरमप्रगृह्यमायवभावं च प्रतिपद्यत इति शेषः ।

चकारात् भुतः भुतः प्रगृह्या अचीति प्रगृह्यसंज्ञा 'भुतानामच्येव
परे नान्यत्र, तेनाप्रगृह्यसम्यच्चरस्य नामान्ते आय् भाव् इति स्यात्,
एकारेकारयोराय् इति ओकारौकारयोराव् इति आयुष्मान्
भव सौम्य राउ', आयुष्मान् भव सौम्य विष्णा उ' भुतत्वं
उदात्तत्वञ्च, अस्य मते शर्मपदं विहाय नामान्यस्वरभुतत्वम् ।

पुनर्व्वशिष्ठः,—

स्वस्तीति ब्राह्मणे ब्रूयादायुष्मानिति राजनि ।

वर्द्धतामिति वैश्ये तु शूद्रे त्वारोग्यमेव च ॥

यमः,—यत्सुखं त्रिषु लोकेषु व्याधिव्यसनवर्जितम् ।

यस्मिन् सर्व्वे स्थिताः कामाः सा स्वस्तीत्यभिप्रक्षिता ।

स्वस्तीति प्रत्यभिवादनं ब्राह्मणे वैकल्पिकम् ।

ब्रह्माण्डपुराणे—

अभिवादे कृते यस्तु न करोत्यभिवादनम् ।

आशिषं कुरुते यस्तु स याति नरकं ध्रुवम् ।

तस्मात् पूर्व्वोभिवादी स्याच्चण्डालस्यापि धर्मवित् ॥

(१) भुतानाम्भोऽन्ते परे नान्यत्र ।

(२) हराऽय् ।

(३) विष्णाऽय् ।

आपस्तम्बः,—

विषमगताया गुरवे नाभिवादयम् ।

अन्वारुह्य नाभिवादयेत्, तथा,—

प्रयतायाप्रयतो न प्रत्यभिवादयेत् ।

न च वेष्टितशिरा अवहितपाणिर्वा अभिवादयेत् ॥

अवहितपाणिर्वस्वन्तरासक्तपाणिः ।

शङ्खलिखितौ, नोदकुम्भोऽभिवादयेत्, उदकुम्भयुक्त इत्यर्थः ।
तथाच, न भैक्ष्यञ्चरन् पुष्पाज्यपाणिर्वाऽशुचिर्न जपन् न देवपितृ-
कार्यं कुर्वन् । जपकाले गुर्वादिनमस्कारस्य विहितत्वाविषे-
स्तदन्यविषयः ।

ब्रह्माण्डे,—

देवालये सभामध्ये यज्ञे राजगृहेषु च ।

नमस्कारं प्रकुर्वीत प्रत्येकं नाभिवादयेत् ।

परिषदमध्ये प्रत्येकं नमस्कारो निषिद्धः, समुदाये न स्वादेव ।

हारीतः,—

नान्येन कृतप्रणामोऽन्यमभिवादयेत् ।

‘अतएव गुर्वादिभ्यो पदोपसंग्रहरूपमभिवादनम् ॥

अन्येभ्यो मान्येभ्यो नमस्कारमात्रं, नमस्कारस्य वद्वान्मलेः
प्रद्वीभावो नमःशब्दोच्चारणं च ।

णमप्रद्वत्वे शब्दे इति स्मरणात्,

अभिवाद्यो नमस्कृत्यः पादयोर्वन्द्य एव चेति, शातातपेन पृथग्ग-
पदेशात्पादयोर्वन्दनं दण्डवत्प्रणामः ।

नमस्कारेऽपि सोपानत्कादिपर्युदासोऽभिवाद्यविशेषपर्यु-
दासश्च ।

अयञ्च विशेषः,—

उत्तमवर्णेन नाधमवर्णस्य नमस्कृत्तव्यम् ।

भविष्ये,—

ब्राह्मणं दशवर्षञ्च शतवर्षञ्च भूमिपम् ।

पितापुत्रौ विजानीयाद्ब्राह्मणस्तु तयोः पिता ॥

ब्राह्मणः सर्ववर्णानां स्वस्ति कुर्यादिति श्रुतिः ।

यदि विप्रः प्रमादेन शूद्रमप्यभिवादयेत् ॥

अभिवाद्य दश विप्रांस्ततः पापाग्रमुच्यते ।

ज्येष्ठं कनिष्ठो यो मोहात् स्वस्तिवाचं करोति वै ॥

ज्येष्ठस्य हरते सर्वं दुष्कृतं शतधा कृतम् ।

आपस्तम्बः,—

त्रिवर्षपूर्वः श्रोत्रियोऽभिवादनमर्हति ॥

त्रिवर्षज्येष्ठ इत्यर्थः, अतोऽल्पकाले ज्येष्ठत्वेन नमस्कारे न दोषो
न फलम् ।

कनिष्ठाभिवादाने दोषः,

गुर्वादीनां प्रातिसम्बन्धिवान्धवानां मुहूर्त्तेनापि ज्येष्ठत्वेऽभिवाद्यत्वं
नमस्कृत्यत्वञ्च ।

इति नमस्कारादिविधिः ।

तत्र,—

इमं मइति हाभ्यामुदकपात्रं प्रपूर्य च ।
 सोपानलो गृहं गच्छेन्नृशन् न वदन् क्वचित् ॥
 ततश्च पादौ प्रक्षाल्य हिराचम्य गृहं गतः ।
 त्रिसन्ध्यं वाग्यतो वारि शस्त्रमाहृत्य^१ शोधयेत् ॥
 भाण्डोपचास्त्रिभूगृहद्रव्यान् सपरितारकान्^२ ।
 बह्वपघातसम्भूतो दोष उत्पद्यते गृहे ॥
 शुच्यते च^३ बहिस्तोयैः शान्धर्वश्च तदिष्यते ।

इति वचनात् ।

तेनोदकेन सर्वद्रव्यप्रोक्षणम् ।

पादप्रक्षालनाभावे क्लृप्तपरिधाने च गृहप्रवेशे दीपो ब्रह्म-
 वैवर्त्तः,—

विना पादौ च प्रक्षाल्य स्नात्वा विशति मन्दिरम् ।
 तस्य स्नानादिकं नष्टं जपहोमादिकञ्च यत् ॥
 परिधाय स्निग्धवस्त्रं गृहश्चेत्यविशेद्गृही ।
 गृष्टा लक्ष्मोर्गृहादुयाति श्रापं दत्त्वा सुदारुणम् ॥

(१) शुभ्रमाहृत्य ।

(२) सपरिचारकान् ।

(३) तद्वह्निस्तोयैः ।

अथ अग्निहोत्रविधिः ।

होमं वैतानिके कृत्वा आर्त्तं कुर्याद्विचक्षणः ।

ऋतीनां श्रुतिमूलत्वात् आर्त्तं केचित् पुरा विदुः ॥

यत्तु,—

आवसथ्यमनादृत्य त्रेतायां यः प्रवर्त्तते ।

अनाहिताग्निर्भवति परिवर्त्तिश्च जायते ।

इति तदाधानपरमेव,—

सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशस्त्रिभिरङ्गुलैः ।

प्रादुष्करणमग्नीनां प्रातर्भासाच्च दर्शने ॥

इति प्रकाशमात्र एवाग्निहोत्रारम्भः ।

तथा च तत्काले उद्धरणं कार्यं, वाजसनेयिनां होमस्य अनु-
दिते विधानात्काशभोजिन्यायेन श्रौतस्यानुदितहोम एव नियतः ।

उदिते जुहोतीति अत्यन्तरे ।

प्रथमास्तमये पर्युदयश्च स्वर्गकाम्यशयाने श्रीकामस्य ।

मनुः,—

उदितेऽनुदिते चैव समयाभ्युषिते तथा ।

सर्व्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः ॥

छन्दोगपरिशिष्टे,—

रात्रेः षोडशके भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते ।

कालं त्वनुदितं जानन् होमं कुर्याद्विचक्षणः ॥

तत्रा प्रमातृमवे नष्टे नष्टममष्टले ।
 रविर्वावश्च दृष्टेन समवाप्नुयितश्च तत् ॥
 रेखाभावाश्च दृष्टेन रश्मिभिश्च समन्वितम् ।
 उदितस्य विज्ञानीवाप्तश्च होमं प्रकलयेत् ॥
 इष्टादूहं रविर्वावदूमिं भित्त्वा न नष्टति ।
 तावदोमविधिः पुण्यो नान्यो ह्यदितहोमिनाम् ॥
 यावत् समन्वयिभाव्यन्ते नमस्तृचाणि सञ्जतः ।
 न च सौहित्यमभ्येति तावन्नायश्च ह्यवते ॥

अत्र स्मृतिः,—

नाम्निहोत्रात्परो घर्षो नाम्निहोत्रात्परवक्ष्यः ।
 नाम्निहोत्रात्परं श्रेयो नाम्निहोत्रात्परा भतिः ॥

इत्याद्यग्निहोत्रं फलम् ।

तत्र स्वयं वा जुहुयादध्यर्ध्वं विवक्ष्यः, तत्र अध्यर्ध्वकर्तृकत्वं,
 तदभावे स्वयं होमः, उपवसथे नियमः दर्शपूर्णमासदिने' स्वयमेव
 जुहुयादित्यर्थः ।

स्वयं होमे फलं यत्तदन्यहोमे न विद्यते ।

इति आर्त्तविषयः,

सायं प्रातरग्निहोत्रे गार्हपत्याहवनीयसोद्धरश्चमात्रमुदित-
 मनस्तमितामुदितयोः ।

(१) दर्शपूर्णमासपूर्वदिने ।

(२) गार्हपत्याहवनीयसोद्धरश्चमनस्तमितामुदितयोः ।

विहितकालायाक्भ्रात्या प्रातर्हीमानुष्ठाने न पुनः क्रिया ।
सायं होमे तु भ्रात्या प्राक्कालात् कृते काले पुनः क्रिया ।
अन्यत्र,—रजोनीहारधूमाभ्रशाखाद्यन्तरिते रवौ ।

सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयादुत्तमस्य न लुप्यते ॥

होमीयद्रव्याणि यथा, पयसा पशुकामः स्वर्गकामो वा, यवाग्वा-
ग्रामकामः, तण्डुलैर्बलकामः, दध्नेन्द्रियकामः, घृतेन तेजस्कामः,

एतानि संयोगपृथक्त्वेन नित्यानि च ।

पयोदधियवागूश्च सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापश्चैव दशैव ह ॥

तत्र पयोहोमप्राशस्थं श्रुतेरेव गम्यते ।

पयसीदं सर्वं प्रतिष्ठितं सर्वं देवेभ्योऽन्नं प्रयेच्छति ।

स्मृतिस,—

पयस्यन्तर्हितं विश्वं पश्यन्नेवं पयो नरः ।

‘एकमेव तदादृत्य जगदात्मानमश्रुते ।

यददहरेव जुहोति तदहः पुनर्मृत्युमपजयतीति श्रुतेरेकाहेनापि
सायं प्रातः प्रयोगेण फलसिद्धिः ।

“स वै सायं प्रातश्च जुहोती”ति श्रुतेः,

“सायमादि प्रातरन्तमेकं कर्म्म प्रचक्षते ।”

इति स्मृतेश्च सायं प्रातरभ्यस्तमेवम्^१ ।

(१) एकयैव तदादृत्य ।

(२) सायं प्रातरभ्यस्तमेकं कर्म्म ।

द्रव्यं देशश्च मन्त्राश्च कर्त्ता कालस्तु ग्रासनम् ।
 सायं यत्स्वीकृतं सर्वं प्रातस्तदनुवर्त्तते ॥
 नैव कन्या न युवती नास्पविध्यो न वालिशः ।
 होता स्वादग्निहोत्रस्य नार्त्ता नासंस्कृतस्तथा ॥

अथ स्मार्तहोमः ।

तत्र दक्षः,—

सन्ध्याकर्मावसाने तु स्वयं होमो विधीयते ।

स्वयं होमे फलं यत्तदन्यहोमे न विद्यते ॥

ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता भागिनियोऽथ विट्पतिः ।

एतेरेव हुतं यत्तु तद्हुतं स्वयमेव तु ॥

विट्पतिर्जामाता, एवं च स्मार्तहोमे स्वयंकरणं मुख्यं, तदसम्भवे-
ऽन्येन करणं, कामं गृह्णेऽग्नौ पत्नी जुहुयात्सायम्प्रातर्होमयोरिति
नोभिलवचनादयजमानाभावे पत्न्या अपि अधिकारः ।

शौनकः,—

पाणिग्रहणादिगृह्यं परिचरेत् पत्न्यपि कुमार्यन्तेवासी वेति,
कचन्तराभावे कुमार्या अप्यधिकारः ।

अनुपनीतस्य आर्त्विज्यानधिकारेऽपि वैदिकमन्त्रपदशून्यत्वा-
त्तदधिकारः ।

असमक्षं दम्पत्योर्होतव्यं नर्त्विगादिना ।

यजमानप्रवासे पत्न्यां रजस्वलायां भगत्या अन्यस्य होमकरणम् ।

पुरास्तमयाप्रादुष्कृत्य अस्तमिते जुहुयात् ।

पुरोदयाप्रादुष्कृत्य उदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिः ।

प्रादुष्करणवेलाया अनुगुप्ता अप आहरेत् ।

मणिकादा ।

हविषाग्नौ जुहुयात्कृतस्याहुतस्य वा ।

अहुतं चेत्यक्षाल्य प्रोदकं कृत्वा जुहुयात् ।

पयो दधि यवागूं वा पारस्करः,

दध्ना तण्डुलैर्वेति,

सप्तपत्राः शुभा दर्भा ब्रह्मग्रन्थिसमन्विताः ।

उपयमनकुशाः प्रोक्ता अग्निकार्यादिकर्मसु ॥

पाष्ठाहुतिर्द्वादशपर्ष्यपूरिका,

द्रव्यादिना चेत् सुवभाषपूरिका ।

दैवेन तीर्थेन च ह्यते हविः,

स्वहारिणि स्वर्चिषि पावके च ॥

योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नी व्यहारिणि च मानवः ।

मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रः सोऽभिजायते ॥

करीषाग्नौ स जुहुयाद्विष'स्तन्यं करोति यः ।

इत्युक्तत्वात्काष्ठाधानं कर्त्तव्यम् ।

होमं करोति यो विप्रस्तुलसीकाष्ठवक्रिषु ।

शतक्रतुसमं पुण्यं होता तत्फलमाप्नुयात् ॥

मुखेनैव धमेदग्निं मुखादेशोऽध्यजायत ।

नाग्निं मुखेनेति तु यज्ञौकिके योजयन्ति तत् ॥

समिधश्च पलाशाश्चाश्वत्थान्यग्रीधम्वैकङ्कतोद्भवाः ।

काश्मर्योदुम्बरो वैश्वस्यन्दनः सरलस्तथा ॥

शालश्च देवदारुश्च खदिरश्चेति याज्ञिकाः ।

समित्पुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ॥

नाङ्गुष्ठादधिका कार्या समित्स्थूलतया क्वचित् ।

प्रादेशान्नाधिका नीना न तथा स्वादिशाश्विका ॥

न वियुक्ता स्वचा चैव न सकीटा न पाटिताः ।

प्रागग्राः समिधो देया एतत्त्र्यौतकर्म्मस्वपि ॥

सर्वत्र होमेषु देवतामुद्दिश्य द्रव्यत्यागो मानससंकल्पो यजमाने-
नैव कार्यः ।

तथाच द्रव्यं,—इदमिति निर्दिश्य चतुर्थ्यन्तदेवतापदमुच्चार्य ।

स्वत्वनिवृत्तिसंकल्पः कार्यः, ऋत्विक्कर्तृत्वपक्षेऽपि प्रक्षेपसमकालं
यजमानेनैव कार्यः ।

त्यागस्य स्वत्वनिवृत्तिरूपस्य परेण कर्त्तुमशक्यत्वात् ।

न ममेति शब्दोच्चारणमापस्तम्बानां ज्ञानविशेषोत्पादनाय ।

तदुच्चारणं विनापि ज्ञानविशेषोपपत्तौ न तच्चादरः ।

अयं त्यागः पन्नया अपि कार्यः, साधारणस्य द्रव्यस्य एकेन
त्यक्तुमशक्यत्वात्, धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्य इति
विवाहकाल एव द्रव्यसाधारणं प्रतिपाद्यते ।

तथा च पन्नया अनुमतिमात्रेण तत्कर्त्तृकत्वसम्भवात् त्यागो-
पपत्तिः, तथा च पत्नी च ददातीति दीयमानमनुजानातीति
व्याख्यातं, तथा च प्रोक्षिते यजमाने प्रायश्चित्ताहुतीनां मन्त्रान्ते
प्रक्षेपसमकालं तेन कर्त्तुमशक्यत्वात् पत्नैव त्यागः कार्यः ।

यजमानस्य अनुज्ञादानेन तत्त्यागे कर्म्मसाङ्गुष्णम् ।

अतएवोक्तं,—निक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्पयतिजन्तथा ।

प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो ह्यथैव न चिरं क्वचित् ॥

तथा मनसा 'नैमित्तिकं कर्म प्रवसन्नाप्यतन्वितः ।

उपविश्य शुचिः पूर्वं यथाकाशमुपाचरेत् ।

इति प्रवासे कर्मानुसन्धानं यजमानस्य फलाय भवति ।

अन्यथा यजमानः प्रोषितः पद्भ्यदक्षा चेदन्विहोत्रादि अकृत-
मेव ज्ञात् ।

न च, द्वयोरप्यसमक्षं तु ह्युतमप्यहुतं भवेदिति वचनान्न
कर्मासिद्धिः । परिकल्पार्थिजं तद्येत्यनेन असमक्षहोमस्त्रायतु-
ज्ज्ञानात् ।

तामवरुध्य यजेतेति रजस्वलां विहाय कर्माचरणात् पद्भ्यान्व-
क्षणाभावेऽपि कर्मासादृशुष्यम् । तन्न स्त्री चाविशेषादिति
सूत्रितत्वात् पद्भ्या अपि कर्तृत्वेन फलभागित्वं, न च व्यासञ्चहति-
कर्तृत्वं द्वयोरपि फलभागित्वात् ।

पद्मी आन्यमवेक्षते यजमानो विष्णुक्रमणात् क्रम इति
दम्पत्योः सहाधिकारः ।

तथाच क्षौमे वसानावाधीयातामिति लिङ्गमुपपद्यते स्वर्ग-
कामो यजेतेत्यादौ स्वर्गकाममुद्दिश्य यागविधानादुद्देश्यविशेषणस्य
ग्रहैकत्ववदविवक्षितत्वात् पुंस्त्वैकत्वे न विवक्षिते पशुना
यजेतेत्यादौ पशोरेव यागकरणत्वेन विधानादुपादेयविशेषणत्वेन
पुंस्त्वैकत्वे विवक्षिते इति वैषम्यम्, अन्ये तु एकत्वं पुंस्त्वावरुद्धम्,
पुंसः सद्द्वितीयत्वं वारयति न तु स्त्रियाः ।

अतएव स्थिरामेकत्वान्वयाभावेन अनेकस्त्रीकर्तृकत्वमप्येकस्मिन् प्रयोगे, एवञ्च यदा यजमानः प्रोषितोऽशौचं शृणोति तदा पत्नी गृहे—

आद्यादिकं करोति, तथा आहं सगुणमेव, पत्न्या गृहेऽशौच-
श्रवणे तत्कम्बन्धेन पाकस्य दुष्टत्वाच्च आह्वयकरणम् ।

यजमानस्तु पश्चाद्वायव्रीजपरूपं वैश्वदेवलोपप्रायश्चित्तं कुर्यात् ।

आह्वयश्चाशौधान्ते, एवञ्च बहुपत्नीकस्य, “ज्येष्ठा चेदग्निंसंयुक्ता-
गच्छत्यन्धा यथावधि” इत्युक्तत्वात् अन्यासां पितृगृहगमनमनुष्ठातं,
पत्न्याः प्रवासे पुनराधानकर्म्मविधानमेकपत्नीकपरम् । स्त्रीणां
सौभाग्यतो ज्येष्ठं विद्ययेव द्विजन्मनामित्युक्तत्वात्” ज्येष्ठत्वमपि न
ज्येष्ठभार्यापरम् ।

तथा,—

तत्र शक्ततरा पश्चादासामन्यतमा तु या,

उपेतानामन्यतमा गच्छेदग्निं न कामतः ॥

इति वचनादाधानकालस्थितानामेव या शक्ता सैवाम्नीन् परि-
चरेत्, एवञ्च बहुपत्नीकस्य एकस्याग्निहोत्रसन्निधाने अन्यस्याः
प्रवासे न दोषाय ।

केवलं प्रवसेत्कार्यवान् विप्र इति स्त्रीणां साक्षात् प्रवासानुक्तेः
प्रवसन् प्रवस्यन् वा वैश्वानर्या यजेतेति प्राक्प्रवासादागत्य वैश्वान-
नरी कार्य्या, पर्व्वीतिक्रमे ज्ञच्छार्धिं, एवञ्च यजमानस्य 'तृथैव

न चिरमिति वचनाद्वृथाचिरप्रवासयोरिति । पर्व्यातिक्रमे
कच्छार्द्धे च,

आहिताग्नेर्यजमानस्य भार्यान्तरपरिग्रहे पुनरन्वारम्भणीयात्-
ष्ठानम् ।

कृतान्वारम्भणी वापि कृतसोमोऽथवा द्विजः ।

अकृताधानसोमेण्यां पत्नीमेवानुवर्त्तयेत् ॥

न च “धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत, अन्यतराभावे कुर्वीत,
प्रागभ्याधेया”दिति वचनादभ्याधेयादूर्ध्वं विवाहनिषेधः, परि-
संस्थापत्तेः ।

किन्तु विवाहोत्तरमभ्याधेयं कुर्यादित्यर्थः,
तथोक्तं,—सदारोऽपि पुनर्दारान् कथंचित्कारणान्तरात् ।
य इच्छेदग्निमान् कर्त्तुं क होमोऽस्य विधीयते ।
इत्याशङ्क्य स्वेऽग्नावेव भवेद्धोमो लौकिके न कथञ्चन ।
इति ।

दाहयित्वाग्निहोत्रेण स्त्रियं वृत्तिमतीं पतिः ।

आहरेद्विधिवद्दारानग्निंश्चैवाविलम्बयन् ॥

अतो यजमाननाशेन पत्न्या आधानप्रसक्तिः ।

‘अग्निहोत्रातिपत्तावाहुतिं जुहुयात् मनोज्योतिरिति ।

प्राणायामशतमेकरात्रात्, आषष्टिरात्रात्तिस्रोरात्रीरुपवसेत् ।

अत ऊर्ध्वं मासं वत्सरं प्राजापत्यम् ।

संवत्सरोत्सवे चाग्निहोत्रे चान्द्रायणं कृत्वा पुनराधानम्
अवाप्याहुतिपूर्वकं कार्यम् । अत्र संवत्सरोत्सवे 'पुनराधान-
विधिनात् क्रियमाणान्नावग्निहोत्रलोप एव तत् ।

अरणिसत्त्व इति केचित्, अरणेरप्युत्सर्गे ।

अग्निहोत्रपरिविधाग्निं ब्राह्मणः काममोहितः ।

चान्द्रायणं चरेन्मासं वीरहत्यासमो हि सः ॥

आर्त्ताभ्युत्सर्गे तु,—

योऽग्निं त्यजति नास्ति क्वाद् प्राजापत्यश्चरेत्तु सः ।

होमद्वयात्यये दर्शपौर्णमासात्ययेऽपि च ।

पुनरेवाग्निमादध्यादिति भार्गवशासनम् ॥

संवत्सरं होमद्वयात्यय इति केचित्, अग्निहोमातिपत्तौ
प्रायश्चित्तसङ्गावात् । इदञ्च मध्ये भोजने सति यदा तु होमकाले
होमाशक्तौ न भुङ्क्ते । तदा यावद्दिनं होमपातः ।

तावद्दिनमभुञ्जानः स्थित्वा तन्मेषेण सर्व्वहोमान् पञ्चहोम-
वत्कुर्यात् । दर्शपौर्णमासात्यये च प्रज्ञातेष्वातिपत्तौ पथिहोमविधा-
नात् तदसम्भव एवेदं पुनराधानम् ।

दर्शं वा पौर्णमासं वा विलुप्तोभयमेव वा ।

एकस्मिन् कृच्छ्रपादेन द्वयोरर्हन् शुद्ध्यति ।

एतत् श्रूतपरमेव, होमलोपे च, पक्षादिकर्मलोपे चैतदेव ।

अह्वयमानेऽनश्रंश्च' नयेत्कालं समाहितः ।

संपन्ने च यथा तत्र ह्येत तदिहोच्यते ॥

आहुतीः^१ परिसंख्याय पात्रे कृत्वाहुतीः सकृत्^२ ।

तन्मेष विधिवद्भुत्वा एतदेवापरा हुतिः^३ ॥

अयं अतिक्रान्तहोमप्रकारोऽविशेषात् श्रौतस्मार्त्तभेदपरः, आसाय-
माहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येति, आप्रातराहुतेः सायमाहुतिरिति^४,
आपौर्णमासाहृषीं नात्येति आदर्शात्पौर्णमास इति । मुख्यकाला-
सम्भवे गौणकाले कर्त्तव्यः ।

एवमागामियागीयपूर्वकालादधस्तनः ।

स्वकालादुत्तरो गौणः कालः सर्वस्य कर्मणः ॥

इत्युक्तत्वात्, प्रातर्होमदर्शेऽप्युक्तकालातिक्रमे प्रारब्धस्य समाप-
नीयत्वात् अनादेशप्रायश्चित्तपूर्वकं क्रियैव । तत्र दर्शेष्टेः कालान्तरे
करणेऽपि कात्यायनमते पितृयज्ञस्य^५ इष्ट्यङ्गत्वात्कालान्तरेऽपि
तत्पूर्वकं क्रिया, जैमिनिमते तु दर्श एव तत्क्रिया । तत्र त्वकरणे-
ऽक्रियैव* ।

(१) आहुताः ।

(२) पृथक् ।

(३) अपि ।

(४) सायमाहुतिर्नात्येति ।

(५) पिण्डपितृयज्ञस्य ।

अथ पक्षहोमविधिः ।

ऋषिभिर्वहुधा दृष्टमापत्कालेषु सर्व्वतः ।

विधानं पथहोमस्य ब्रूहि सम्यक् सुयाज्ञिक ॥

चतुर्दश चतुर्पादः सकृद्भुजयनं ततः ।

एका समित्सकहोमः सकृदेव निमार्जनम् ।

अपराम्नेर्यथा दृष्टचतुर्दशगुणो भवेत् ॥ इति ।

पक्षहोमे कृते पञ्चान्निर्वाणं तु यदा भवेत् ।

अत ऊर्ध्वं तु कर्त्तव्यं शेषाह्ने तु यथाविधि ॥

आहिताग्नेः प्रवासविधिः । स्वयमुद्धरणम् ।

“नर्थ्यं प्रजां मे पाही”ति गार्हपत्योपस्थापनं, “शंस्यं पशून्मे पाही”ति
आहवनीयस्य । “अथर्थं पितुं मे पाही”ति दक्षिणाग्नेः, उपस्थाय
गमनं, वाग्विसर्जनं, प्रवासे यथाकालं याजमानं, अग्निहोत्रे-
ऽभ्युक्ष्यं, देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागः ।

मन्त्रेणान्युपस्थापनं, प्रवसनकाले विहाराभिमुखोऽन्युप-
स्थानमन्त्रानुचरेदित्यापस्तम्बवचनात्, पुनरभ्युक्ष्यं, दर्शपौर्ण-
मासयोरुद्धरणादिसर्व्वपदार्थानुसन्धानं, व्रतग्रहणं प्राङ्मुखस्य,
प्रयाजानुमन्त्रणं, देवता उद्दिश्य द्रव्यत्यागः, “समिदसी”ति
जपः, पूर्णपात्रग्रहणं, दक्षिणावर्त्तनम्, प्राग्यमनं, व्रतविसर्गः, एवं
चातुर्मास्येष्टिदेवादसन्निधाने वोद्व्यं, न काव्येषु, दैवाग्रवासोप
स्थानमकृत्वा गमने, “इहैव सन् तत्र सन्तं त्वाम्ने हृदा वाचा
मनसा वा विभिक्षिं ।

तिरो मर सप्तं मा प्रहासीर्ज्वीतिषा वैश्वानरेषोपतिष्ठते ।”
इत्याम्बुजायनोक्तसुपस्थानं कृत्वा याजमानं यथोक्तम् ।

प्रवेशविधिः,—मत्वा वाग्वमनं, समित्पाणिर्गृहदेवतादिसवि-
धिमप्यगत्वाऽन्धागारे प्रविश्य उद्धृत्य आहवनीयोपस्थानम् ।

“आगम्य विश्ववेदसमस्तभ्यं वसुवित्तमम्, अग्ने सन्नाडभियुज-
नभिसह आयच्छस्त्र,” गार्हपत्योपस्थानं, “अयमग्निर्गृहर्पातिर्गार्ह-
पत्यः प्रजाया वसुविज्जमः, अग्ने गृहपतेऽभियुज्जमभिसह आय-
च्छस्त्र, दक्षिणाम्नुपस्थानं, शास्त्रान्तरीयमन्त्रेष,—

“अयमग्निः पुरिषो रयिमान् पुष्टिवर्धनः, अग्ने पुरीषाभि-
द्युज्जमभिसह आयच्छस्त्र” तत्र उपविश्य आहवनीये समिध-
माधाय द्रुषं प्रजापत्य तत्रैव प्रक्षेपः, एवं गार्हपत्ये दक्षिणाग्नी च ।

तूष्णीं गार्हपत्यसुपस्थाय शंस्योपस्थानं ततो दक्षिणाम्नुप-
स्थानम् । अग्न्यागारान्निष्क्रम्य स्वगृहोपस्थानं, “गृहा मा विभीत
मा वेपथ्वमूर्जं विभ्रत एमसि ।

ऊर्जं विभ्रदः सुमनाः सुसेधा गृहानैमि मनसा मोदमानः ।
येषामध्येति प्रवसन् एषु सौमनसो बहुः ।

गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः ।

उपहृता इह गावः उपहृता अजावयः ।

अथोऽन्नस्य कीलाल उपहृतो गृहेषु नः” ॥

ततो गृहप्रवेशः, तत्रमन्त्रः,—

“क्षेमाय वः शान्त्यै प्रपद्ये शिवं शम्भं शंयोः शंयोः ।”

व्रतं च स्मार्त्तपुत्रदर्शनजन्मादि ।

“अङ्गादङ्गात् सम्भवसि हृदयादधिजायसे ।

आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम् ॥”

अथास्य मूर्ध्नामवजिघ्रति,

प्रजापतेद्वा हिङ्गारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽशुक्रदेवशर्मन्
स जीव शरदः शतम् ।

गवां त्वा हिङ्गारेणावजिघ्रामि सहस्रायुषाऽशुक्रदेवशर्मन्
स जीव शरदः शतम् ।

त्रिः दक्षिणेऽस्यकर्णे जपति ।

“अस्मे प्रयंधि मन्वन्मृजीषिन्निन्द्ररायो विश्ववारस्य भूरः, अस्मे
शतं शरदो जीवसे धा ।

अस्मे वीरान् शश्वत इन्द्र शिप्रिन् ।”

वामकर्णे,—

“इन्द्र त्रेष्ठानि द्रविणानि धेहि चित्तं दक्षस्य सुभगत्वमस्मे,
पोषं रयोणामरिटिं तनूनां स्वाङ्गानं वाचः सुदिनत्वमङ्गाम् ।”
एवं प्रतिपुत्रं दर्शनादिजपान्तम् ।

दुहितृणां तूष्णीं मूर्ध्नावघ्राणम् । तद्दिने गृह्याणामहिंसनं
कामं श्वः ।

अत्र शिष्टाः,—

प्रवक्ष्यामीत्युपस्थाप्य वक्त्रं न प्रवसेद्यदि ।

आगत्योपस्थित्तिं तत्र प्राह कोषातकी श्रुतिः ॥

अथान्निहोत्रप्राप्तः प्रयोगः, तत्र अभ्यर्थ्यकर्तृकपक्षे, उदयात् प्राक्
निमात्रप्रणवमुच्चार्य यजमान उद्धरेति ब्रूयात् ।

ततोऽध्वर्युदक्षिणया द्वाराम्ब्यागारं प्रविश्य,

गार्हपत्यादाहवनीयं दक्षिणान्निं चोद्धरेत् ।

स्वयं करणपक्षे नोद्धरणं प्रैषः, यजमानस्यैव प्रवेशोद्धरणे, तत्र
आहवनीयखरे, कुम्भाः, गोमयं, वष्पं चदकं, इत्येतेषामुपकल्पनं,
खरमध्ये त्रिभिः कुम्भैः प्रदक्षिणं परिसमूहनं, उत्तरदेशे कुम्भप्रक्षेपः,
ततो गोमयेन त्रिःप्रदक्षिणमुपसेपनं वष्पेण चदकसंस्कारं त्रिःप्रक्षेपनं
यथोज्ज्वलितं उद्धृत्योत्तरदेशे पांशुप्रक्षेपः ।

त्रिरभ्युक्षणं, एवं दक्षिणान्निखरेऽपि पञ्चभूसंस्कारः ।

ततो गार्हपत्यस्य पश्चादुपविश्य तस्मादेकदेशमुद्धृत्य ।

आहवनीयखरं प्रति नयनं, ततः प्राप्नुष्व उपविश्य पश्चात्पत्नी-
हस्ताभ्यामभिसुखमग्निस्थापनं, प्रत्यागत्य पुनर्गार्हपत्याहव-
न्युद्धरणं, दक्षिणान्निखरं प्रति नीत्वा तत्पश्चात् प्राप्नुष्व उपविश्य
दक्षिणान्निखरे पूर्ववदग्निस्थापनं, यजमानस्य गार्हपत्यदक्षि-
णाम्ब्योरन्तरां गत्वा गार्हपत्यं प्रदक्षिणीकृत्याथाहवनीयं दक्षिणतः
पीठे उपवेशनं, गार्हपत्यनैर्ऋते पद्भ्या उपवेशनं, “हृष्टिरसि इव
मे पाप्मानञ्च सत्येन मयि व्रतमिति” यजमानस्य जलपानं,
वाग्यमनं हिराचमनम् ।

अथाध्वर्युकर्म ।

गार्हपत्यसुत्तरेण उदक्संस्थं पात्रासादनम् ।

स्वयं पक्षे तु यजमानस्याप्यत्रावस्थानं, कूर्चं, कुशाः आपः
झालौ, आवज्योतनदण्डयं, स्रुवः, स्रुक्, एका समित्, भक्ष-
पात्री, तिस्रः समिधः, अपरेणाहवनीयं कूर्चनिधानम् ।

तदुपरि कुशानामाहवनीयस्य त्रिभिस्त्रिभिः कुशैः प्रागुदगर्थेः
परिस्तरणं, ततो गार्हपत्यदक्षिणाम्थोः क्रमेण परिस्तरणम् ।

गार्हपत्यं परिसमुच्च गार्हपत्यपर्युक्षणं, ततो दक्षिणाम्नेः,
गार्हपत्यादाहवनीयं यावदुदकधारानिनयनं, आहवनीयपर्युक्षणं,
दोहनपात्रीमादाय गोसमीपं गत्वा शूद्रभिन्नेन दोहनं, दोहन-
प्रभृति होमपर्यन्तं वाग्यमः, पूर्व्वेणाहवनीयमानीय दक्षिणत-
उत्तरतोऽङ्गाराणि निरुद्ध गार्हपत्येऽधिश्रयणम् ।

तण्डुलस्य होमीयत्वे आहवनीयदक्षिणेनानयनं, घृतादेः पूर्व्वे-
षैव, दण्डेन दुग्धस्यावज्योतनं, जलसेकः, पुनरवज्योतनं, उत्तर-
तस्त्रिरहासनं, तण्डुलादेरधिश्रयणाद्यभावः ।

स्रुक्स्रुवप्रतपनं, उदकस्पर्शनं, पाणिना हयोर्मार्जनं, उन्नया-
मीति प्रश्नः, यजमानस्तिष्ठन् ॐ उन्नयेति वदेत् ।

स्रुवेण स्रुचि वारचतुष्टयग्रहणं, स्रुग्दण्डोपरि समिधं दत्त्वा
गार्हपत्यादाहवनीयं प्रतिममनं, सुखमात्रे धृत्वा मध्ये नाभिपर्यन्तं
नीत्वा पुनर्मुखमात्रे धृत्वोपवेशनं उद्दिश्य जान्वाच्य“सूर्य्यज्योतिषं

त्वा वायुमतीं प्राणवतीं स्वर्गां स्वर्गायोपदधामि भास्वतीं” इति समिदादानम् ।

इधे प्रदीप्ते होमः, सूर्योऽज्योतिर्ज्योतिः सूर्यः स्वाहेति सुषा होमः, इदं सूर्याय इति त्यागः, कूर्चं निधाय गार्हपत्यावेक्ष्यं, तूष्णीं उत्तराहुतिः, पूर्वापेक्षया भूयसी, इदं प्रजापतये इति याजमानम् ।

सुचि भूयिष्ठं शेषयित्वा सुचं द्विः प्रकम्प्य कूर्चं निधानं सुग-
योपमार्जनं, नमो देवेभ्य इति सुवाग्रे न्युजपाणिना निमार्जन-
मुत्तरे स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणतः उत्तानपाणिना निमार्जनम् ।
उदकोपस्पर्शनं, स्वाध्याः सुवेण गार्हपत्ये होमः, इह पुष्टिं
पुष्टिपतिर्दधात्विह प्रजाऽरमयतु प्रजापतिः, अग्नये गृहपतये
रयिमते पुष्टिपतये स्वाहा” इति, इदं अग्नये गृहपतये रयिमते
पुष्टिपतये तूष्णीं द्वितीयं, इदं प्रजापतये याजनं, “अग्नयेऽन्नादायाव
पतये स्वाहेति ।

दक्षिणाग्नौ” सुवेण, इदमग्नयेऽन्नादायान्नपतये,
तूष्णीं द्वितीयं, सुचमादायानामिकया प्राशनं द्विराचमनम् ।
पुनः सुचि गृहीत्वानामिकया प्राश्य द्विराचमनम् ।

शेषं भक्षणपात्रां कृत्वा तत्रस्थस्य लेहनम् ।
सुचि जलं कृत्वा “देवान् जिन्वेति” सुगग्रेण जलसेकः, “पितॄन्
जिन्वेति” दक्षिणतः, सप्तर्षीन् जिन्वेति” ऊर्ध्वमुत्क्षेप्यं, चतुर्थं
कूर्चस्थाने निषिञ्चति ।

अग्नये पृथिवीक्षिते स्वाहा, पृथिव्यां अमृतं जुहोमि स्वाहा,

इत्येते पद्यं शुद्धोमि स्वाहा इति । कूर्चमाहवनीयस्य
 आत्मात्मा, सुक्सुवयोः प्रतिबुद्धे निधानम् । “समिदसि
 वसिष्ठो मेऽग्ने दिदिहि, समेष्टाते अग्ने दिद्या” समिति गार्हपत्ये
 समिदाधामं, ततो दक्षिणाम्नी, ततो आहवनीये, यजमानस्य
 पयोहोमपदे वास्तप्रेषोपस्थानं यद्योक्तं वैकल्पिकं, “भू भुवः स्वः
 सुप्रजाः प्रजभिः भूयासं, सुवीरो वीरेः सुपोषः पोषै रिति” आह-
 वनीयोपस्थानं, ततोऽनेन गार्हपत्योपस्थानं, तूष्णीमाहवनीयमुप-
 स्थाय तदभिमुखं तत्समीपे उपवेशनं, गार्हपत्यसमीपे शयनमासनं
 वा, अध्वर्योर्गार्हपत्यं प्रयुञ्ज्य ततोदक्षिणाम्निं तत आहवनीय-
 पर्थुक्षणं, नात्रोदक्षधारा, यजमानस्य “विद्युदसि वि मे पाप्मानं
 जह्यपोऽवभृथमभ्युपैमि मयि सत्यं गोषुमे व्रत” मिति जलभक्षणं,
 हिराचमनम् ।

वाग्विसर्गः,

गार्हपत्यं प्रदक्षिणीकृत्याग्न्योरन्तराले निष्क्रमणम् ।

मुहूर्त्तं सभ्यसमीपे उपवेशनं माध्यंदिनश्रुत्या ॥

इन्द्रायाहवनीयाग्नये स्वाहा^(१), नलायान्वाहार्यपचनाग्नये नमः,
 यमाय गार्हपत्याग्नये नमः, अनश्रुतांगमनाय सभ्याग्नये नमः,
 असत् पांसवाय नमः—

(१) प्रतप्य ।

(२) दीदिहि ।

(३) ही ।

(४) प्रजामिः स्वाम् ।

(५) नमः ।

इति पञ्चमश्वैराहवनीयगार्हपत्यदक्षिणाम्निःसभ्याम्नीनां उपस्थानं
 भस्मनखोपस्थानं, भस्मसमीपे उपवेशनं, “हुत्वाग्नीन् सूर्यदेवस्या
 जपेन्नम्रानि”ति वचनात् सूर्यमन्त्रत्रयजपो होमाङ्गः, न साय-
 मनुपस्थायापरीत्वा नमस्कृत्योपविशेत्तथा प्रातरिति हारीत-
 वचनात् त्रयाणामग्नीनां उपस्थानं प्रदक्षिणमस्कारैः^१ ।

(१) आप्रातरिति ।

(२) प्रदक्षिणमस्कारौ च ।

अथ स्मार्त्तहोमः ।

उदयात्पूर्वं यजमानः स्वयमेव भावसथ्याग्निसमीपे उपविश्य,
मणिकाख्येऽग्निगृहकार्यार्थजलपात्रे पर्युषितं जलं वहिष्कृत्य ।

“ॐ आपो रेवती क्षयथा हि व स्वः क्रतुश्च भद्रं विमृथासृतश्च,
रायश्च स्त्र स्वपत्यस्य पत्नीः सरस्वती तद्गृणुते वयोऽधात्” इत्यग्नी-
दकपूरणं, आपोहिष्ठेत्यादि आपोजनं यथाचन इत्यन्ताभिस्त्रि-
सृभिः ऋग्भिः शेषं पूरयेत्, एतन्मणिकाधानकर्म निरग्निक्वेनापि-
कार्यं, जपयोग्युदकसंस्कारमात्रार्थत्वात्, अतएव गृह्ये शाला-
कर्मभानन्तरमेतदुक्तम् ।

तेन शालाकर्म तत्तत्सर्वसाधारणमेवैतदिति,

अतः, गृहे वसन् ऋचा सृष्टे कृत्वा स्वर्णकुशोदकम्,

सञ्चृत्य मणिकाक्षीयं तेनाभ्युक्ष्णमाचरेत् ।

रक्षोघ्नांश्च जपेन्नम्रान् गायत्रीं वेदमातरम् ॥

अभ्युक्षयेत् स्मरन् विष्णुं पुण्डरीकाक्षमश्रुतम् ।

इति श्रिष्टाः ।

तत आसादनं, उपयमनकुशास्त्रिस्तः समिधः, मणिकोदकं
तण्डुलाः इत्यासाद्य उपयमनकुशानादाय समिधोऽभ्याधाय मणि-
काक्षिः पर्युक्ष्य द्वादशपर्वपूरं तण्डुलानादाय, सूर्याय स्वाहा, इदं
सूर्याय, प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजापतये, इति त्यागः, पत्नी
पुत्रकामा पूर्वाह्णं जुहोति मन्त्रः ।

पुमांसी मित्रावरुणौ पुमांसावशिनावुभौ ।

पुमानिन्द्रश्च वायुश्च पुमान् संवर्त्ततां मयि ॥

पुनः स्वाहा द्वितीयां यजमान एव । इदं मित्रावरुणाभ्याम-
श्विभ्यामिन्द्राय वायवे, इदं प्रजापतये, समाचाराद्वचं वाच-
मित्त्वध्यायपाठेन शान्तिकरणम् ।

अथ भस्मधारणञ्च होमान्ति ।

कृत्वाभिकार्यं यः कुर्यात्कलाटे तिस्रकं नृप ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः सुरलोके महीयते ॥

तथा,—

सितेन भस्मना कार्यं कलाटे च त्रिपुण्ड्रकम् ।

तथा,— दिनमेकं तु यो भस्म समन्त्रं धारयेन्नरः ।

सोऽग्निष्टोमफलं देवो लभते नात्र संशयः ॥

आयुष्कामो नरो राजन् भूतकामश्च वा पुनः ।

नित्यं वै धारयेद्-भस्म मोक्षकामौ च वा पुनः ॥

त्रिकालमपि यो नित्यं यावज्जीवं तु धारयेत् ।

भस्म मोक्षो भवेत्तस्य सत्यमेतन्मयोदितम् ॥

तथा,—

सितेन भस्मना कुर्यात्कलाटे यः त्रिपुण्ड्रकम् ।

तस्मै नारायणो देवः प्रदद्यात् परमं पदम् ॥

त्रिपुण्ड्रं न सदा कार्यं भस्मना मोर्द्धपुण्ड्रकम् ।

चन्दनेनोभयं कुर्यादेवमाह प्रजापतिः ॥

जर्द्धपुण्ड्रोपरि त्रिपुण्ड्रं कार्यम्,—

जर्द्धपुण्ड्रं त्रिपुण्ड्रं वा कुर्यादुभयमेववा ।

जर्द्धपुण्ड्रे त्रिपुण्ड्रं स्वाक्षिपुण्ड्रे मोर्द्धपुण्ड्रकम् ॥

तथा,— मध्याह्नलिषयेनैव खदक्षिणकरस्य तु ।

षडङ्गुलायतं पुण्ड्रं कुर्यात् सजलभस्मना ॥

मध्यमानामिकाङ्कुष्ठैर्ललाटे भस्मना कृतः ।

स त्रिपुण्ड्रो भवेत् शस्त्रो महापातकनाशनः ॥

इति ललाटे तर्ज्ज्यङ्कुष्ठयोर्विकल्पः ।

यत्तु,—यतिः सार्व्वार्त्तिकं ज्ञानमापादतलमस्तकम् ।

गृहस्थः पुरुषाकारैः ज्ञानं कुर्यात्त्रिपुण्ड्रकैः ॥

इति, तद्वस्त्रज्ञानविषयम् ।

तत्र,—

श्रीतं भस्म द्विजा मुखं स्नानं गौचं प्रकीर्तितम् ।

शूद्रहस्तस्थितं भस्म द्विजातिर्नैव धारयेत् ।

धारयेद्युर्द्विजास्त्रिर्यक् त्रिपुण्ड्रं भस्मना सदा ॥

पारस्करः,—

भस्मना ललाटे ग्रीवायां शंसदये हृदि कक्षपक्ष त्रयायुषं,

इति तिलककरणम् ।

प्रतिपात्रं समाचारात्,

त्रयायुषमिति मन्त्रेण द्विजैस्त्रिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ।

धार्यं प्रोक्तं द्विजश्रेष्ठ धार्मिकैर्वेदपारगैः ॥

तेनैकत्र कुतश्च एव मन्त्रः 'प्रयोक्तुमुचितो न खण्ड्यः ।

भविष्यपुराणे,—

उभे सन्ध्ये च यो विप्रो मौनमास्ते समाहितः ।

दिव्यवर्षसहस्रं तु ब्रह्मलोके महीयते ॥

उदयात् प्राक्तनी सन्ध्या घटिकाद्वयमुच्यते ।

सायंसन्ध्या त्रिघटिका अस्तादुपरि भास्वतः ॥

अति मौनादिविषयं, सन्ध्या मुहूर्त्तमात्रमिति प्रकरणात्

सन्ध्याकर्णपरम्^१ ।

(१) घटिकाद्वयमुच्यते ।

(२) सन्ध्याकर्णमात्रपरम् ।

अथ उपदेशः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

गृह्येकगुणं अर्घ्यं नद्यां तु त्रिगुणं कृतम् ।

गवां गोष्ठे दशगुणमन्धागारे दशाधिकम् ॥

सिद्धक्षेत्रे पुण्यतीर्थे देवतायाश्च सन्निधौ ।

सहस्रशतकोटीनामनन्तं विष्णुसन्निधौ ॥

पञ्चरात्रे,—

पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापर्वतमस्तकम् ।

तीर्थप्रदेशः सिन्धोश्च संममः पावनं वनम् ॥

उद्यानानि विविक्तानि विष्वमूलं तटे गिरिः ।

तुलसीकाननं गोष्ठं वृषशून्यः शिवालयः ॥

अश्वत्थामलकीमूलं गोशाला जलमध्यतः ।

देवतायतनं कूलं समुद्रस्य निजं गृहम् ॥

गुरुणां सन्निधानं च चित्तैकाग्रस्थलं तथा ।

आसनानि पञ्चरात्रे,—

सर्वसिद्धेयं व्याघ्रचर्मं मोक्षसिद्धेयं मृगाजिनम् ।

वस्त्रासनं रोगहरं वेत्रजं श्रीविवर्धनम् ॥

कौशेयं पुष्टिदं प्रोक्तं काम्बलं दुःखमोचनम् ।

अभिचारे कृष्णवर्णं रक्तं वस्त्रादिकर्मणि ॥

शान्तिके धवलं प्रोक्तं चित्रकं सर्वकर्मसु ।

स्तम्भने गजचर्मं स्थान्मारणे माहिषं तथा ॥

मेघचर्मं तथोच्चाटे खड्गजं वज्रकर्णम् ।
 विद्वेषे जाम्बुकं प्रोक्तं भवेन्नोचर्मं शान्तिके ॥
 वस्त्रासने च दारिद्र्यं दौर्भाग्यं दारुजासने ।
 धरणां दुःखसम्भूतिः पाषाणे व्याधिसम्भवः ॥
 दृष्यासने यथोद्धानिः पद्मवे चित्तविभ्रमः ।
 दृष्टकायामथाधिः स्यादेतत् साधारणे जपे ॥
 कुशाजिनाम्बरेणाढ्यं चतुरस्रं समंततः ।
 एकहस्तं द्विहस्तं वा चतुरङ्गुलमुन्नतम् ॥

तथा,

स्रस्तिकं पद्मकं वीरं सिंहं चेति चतुष्टयम् ।
 जपे प्रशस्तमित्युक्तमासनं मुनिसत्तमैः ॥
 जानूवीरन्तरं सम्यक् कृत्वा पादतलेऽन्तरे ।
 ऋक्षुकायः समासीनः स्रस्तिकं तदुदाहृतम् ॥
 चरणाये निधायोरुमूलयोरुपरि स्थितः ।
 अश्वीजासनसंयोगी विज्ञेयः संयतेन्द्रियः ॥
 एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरुणि संस्थितः ।
 इतरस्मिंस्तथा चोरी वीरासनमुदाहृतम् ।
 मेढ्रादुपरि निक्षिप्य सव्यं गुल्फं तथोपरि ।
 गुल्फान्तरञ्च निक्षिप्य सिंहासनमुदाहृतम् ॥

अथ अक्षमाला ।

योगी याज्ञवल्क्यः ।

स्फाटिकेन्द्राक्षरद्राक्षैः पूतंजीवसमुद्भवेः ।
अक्षमाला प्रकर्त्तव्या प्रशस्ताश्रुत्तरोत्तरा ।
कीट्यादिका भवेद्दृष्टिरक्षमाला जपादादिषु ॥
जपस्य क्रियमाणस्य तस्माच्छ्रेष्ठः परः परः ।
स्फाटिकापेक्षया इन्द्राक्षे कीटिगुणं फलम् ।
रुद्राक्षे इन्द्राक्षादवर्द्धगुणमित्यादिरूपेण ।

तथा,—

अभावे त्वक्षमालायाः कुशयन्त्राय पाणिना ।

शिवपुराणे,—

अङ्गुल्या जपसंस्थानमेकमेव गुणं स्मृतम् ।
रेखयाष्टगुणं विद्यात्पूतंजीवेर्दशाधिकम् ॥
शतं स्वाच्छंखमालाभिः प्रवासेन सहस्रकम् ।
स्फाटिकैर्दशसाहस्रं मौक्तिकैर्लक्षमुच्यते ॥
पद्माक्षैर्दशलक्षन्तु सौवर्णे कीटिरुच्यते ।
कुशयन्त्रा च रुद्राक्षैरनन्तगुणितं भवेत् ।

अन्यत्र च, चतुर्वर्गसंस्थे पद्माक्षमाला शत्रुनाशाय वा अस्त्रिमा-
गुणप्राप्तये वा मोक्षाय च, सर्वकामाप्तये रुद्राक्षाणि मोक्षाय च,
स्फाटिकी मौक्तिकी च माला राज्यदा सौभाग्यदा च, पूतंजीव-
माला पुत्रदा च, कुशयन्त्रा पापक्षयो मोक्षश्च, अरिष्टरूपमाला
शान्तिके ।

स्वर्णरजतमाला सर्व्वकामदा, प्रवालमाला धनलाभाय ।
मुक्ताभिश्च श्रीः, शंखैर्वा यशः, रत्नैर्विभूतिः अत्र प्रमाणवाक्यानि
विस्तरभयाच्च लिखितानि ।

तथा,—

मैधां वीर्य्यं तथा तेजोलिप्सुभिस्ताम्रकेश तु ।

पृष्ठाक्षरे विशेषः, कुशवन्धैर्विप्रः, पूतंजीवैर्व्वैश्वः, पद्माक्षैः सर्व्वे ।
नारसिंहे, कोटिर्भवेत्तु बद्धाक्षपद्माक्षैः ।

वैष्णवे तुलसीमाला गजदन्तैर्गणेश्वरे ।

बद्धाक्षैश्चिपुरायाः, सारस्वते पद्मगैः प्रवालैर्वा, गर्दभाश्चन-
राणां दन्तैराभिचारिके, नीलसारस्वते महाशंखैः, सर्व्वत्र बद्धाक्षा-
दिभिर्मोक्षाय ।

मातृकया मन्त्रसिद्धिः, अत्र च कोट्यादिका वृद्धिरिति
याज्ञवल्क्यीयं गुणफलम् ।

अविद्वद्भस्मगर्णापचयादिफलानां वृद्धिमभिप्रेत्य, अत्र कामना-
भेदेन व्यवस्थितानां न वृद्धिः, वृद्धेः सजातीयापेक्षत्वात् ।

अविष्णुपुराणे,—

सर्व्व्यासामन्त्रमालानां जपे यत्फलमुच्यते ।

तत् फलं शतमादेयं जपेनाङ्गुलिपर्व्वभिः ॥

एतत् सर्व्वं मङ्गलामन्त्रपरं तत्प्रकरणादित्याहुः, अभावे त्वष्ट-
मालायाः कुशग्रन्थग्राथ पाणिनेत्यनुकल्पविधानात् ।

अत्राङ्गुलिजपादष्टगुणोरेखाभिर्जप, इति पाञ्चजयो द्वेधा । रेखा-
पदं चात्र पर्वपरमेव ।

अनामिकायामध्यादि मध्यादधःक्रमेण तु ।

तर्ज्जन्या आदिपर्वान्तमक्षमाला प्रकीर्त्तितेति श्रुत्यन्तरात् ।

रेखासु नैव सर्व्यासु न मध्यमासु पर्वणोरिति रेखानिषेधाच्च ।
तेनाङ्गुलिभिरविशेषात्पञ्चभिर्गणनं पर्वमिर्व्याख्योक्तं, मध्यमासु
पर्वद्वयं मेरुः ।

तथा,—

अङ्गुलीर्न वियुञ्जीत किञ्चिदङ्गुलेश्वयेत्तलमिति वचनादङ्गुलीनां
निःसन्धितां संपाद्य पर्वगणना कार्य्या ।

रुद्राक्षे विशेषः,

एकवक्त्रैस्त्रिवक्त्रैश्चतुर्वक्त्रैश्च पञ्चभिः ।

षड्वक्त्रैर्व्याथ कर्त्तव्यं तस्मान्मित्रैस्तु वर्जयेत् ॥

अनुलोमविलोमस्यैर्विन्दुयुग्माद्वकाक्षरैः ।

सविन्दुकैः साष्टवर्गैः क्षणाया वर्णमालया ॥

प्रत्येकं वर्णयुग्मन्त्राः क्षणाः स्युः क्षिप्रसिद्धिदाः ।

अक्षमालाग्रथनं, कृतनित्यक्रियः, यथोक्तान्यक्षाणि क्रीटादिदोष-
रहितानि नातिस्खूलक्षशानि रुद्राक्षाणि कपिलानि वृत्तानि
बृहानि कर्कटसंयुतानि, अष्टोत्तरशतान्युत्तममनार्थं शताईमितानि
अक्षमे तदर्धमितानि कनीयसे, धर्मार्थं त्रिंशत् ।

मोक्षार्थं पञ्चविंशतिः, अभिचारे षोडश ।

पुष्ट्यर्थे सप्तविंशति, चतुःपञ्चाशता काम्यकर्मणि ।

अष्टोत्तरशतैः सर्वसिद्धिः । कचिच्च,
शतं वाद्य तदर्थं वा सर्वसाधारणे जपे ।

एतानि संपाद्य, सूत्रं,

सर्वासामक्षमालानां सूत्रं कार्पासिकं स्मृतम् ।

शुक्लं कृष्णं तथा रक्तं शान्तिवशाभिचारके ॥

पद्मसूत्रं पट्टसूत्रं क्षीमं कार्पासिकं तु वा ।

द्विजस्रौर्निर्भितं सूत्रं त्रिगुणं त्रिगुणौकृतम् ॥

इति सूत्रं संपाद्य पद्मगव्यैः सूत्रं अक्षांस प्रक्षाल्य नवभिः अश्वत्थ-
पत्रैर्निर्भिते पद्माकारे पात्रे स्थापयेत् प्रणवं शक्तिबीजं मातृकां
सूत्रे मणिषु च विन्यसेत् ।

मूलमन्त्रेण सूत्रमणिषु निजैष्टदेवस्य पूजनम् ।

तेनेव तिस्रसर्पिषा होमः । होमाशक्तौ द्विगुणो जपः । ततो ग्रथनम् ।

मुखे मुखं तु संयोज्य पुच्छे पुच्छं तु योजयेत् ।

एकैकमणिमध्ये तु ब्रह्मग्रन्थिं प्रकल्पयेत् ॥

इत्येवंरूपेण,

गोपुच्छसदृशी कार्या यद्वा सर्पाकृतिः शुभा ।

तत्सजातीयमेकं तु मेरुत्वेन प्रकल्पयेत् ॥

कालोत्तरे तु,

मेरुहीनाक्षमाला वा कर्त्तव्या च प्रयत्नतः ।

भवेत् शतगुणं पुच्छं न दोषो मेरुलङ्घने ॥

पान्मेवेऽपि,—समेरुं मेरुहीनं वा जप्यमन्त्रं तु कारयेत् ।

अथाक्षमालाप्रतिष्ठा ।

त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा पञ्चमन्त्रेऽधिवासनम् ।

शुभदिने पञ्चमन्त्रेण प्रोक्ष्य नवतोयेन प्रोक्ष्यम् ।

शुभपात्रेऽवस्थाप्य, कवचेनाऽवगुह्य धेनुमुद्रयाऽष्टतीक्ष्णाधरे
रक्ष्यम् ।

मूलमन्त्रस्याक्षमालायां न्यासः, तेनैव तत्प्रेष्टदेवपूजनं तिस्र-
सर्पिर्भ्यां होमः, होमाग्रज्ज्ञौ जपः,—

तत्त्वसारसंज्ञितायां,—

प्रतिष्ठामक्षसूत्रेषु रक्षाविद्यासु च नृच ।

आलिख्य चतुरस्रं तु रजसा मण्डलं भुवि ।

पद्ममध्ये तु आलिख्य पूज्यास्त्रोपरि विन्यसेत् ॥

सौवर्चं रजतं वान्यद्विपुलं पात्रमुत्तमम् ।

अन्यसाम्नादि,—

प्रातस्तु यत्र तत्त्वं तेन च सर्व्या क्रिया भवेत् ।

यत्र तत्तत्त्वं या देवता तन्मन्त्रेण सर्व्यवक्ष्यमाचक्रिया ।

अक्षेण पूरयेत् पात्रं आलितच्छुलकैः शुभैः ।

अस्त्रोपरि लिखेत् पद्ममष्टपत्रं सकर्षिकम् ॥

अश्वत्थस्य तु पत्राणि पद्मपत्रेषु विन्यसेत् ।

लिखितपद्माष्टपत्रेऽप्यष्टावश्वत्थपत्राणीत्यर्थः ।

तत्पुनर्गन्धपुष्पाद्यैः पूज्य तन्मध्यतो न्यसेत् ।

पञ्चरत्नानि हैमं वा षष्टपत्रं ततो न्यसेत् ।

अभ्युष्य मूलमन्त्रेण पुनः शुद्धोदकेन च ॥

संपूज्य मूलमन्त्रेण तत्त्वव्यासन्तु कारयेत् ।

प्रतिग्रन्थि 'प्रतिमन्त्रोन् त्रिःशतौ वैकशोऽपि वा ॥

सृशन् मन्त्रजपं कुर्यात् तत्त्वव्यासोऽयमीरितः ।

पुनः पञ्चोपचारैश्च पूज्यमुद्रां प्रदर्शय च ॥

अक्षमाणां समादद्याद्भक्त्या कामार्थमोक्षदाम् ।

मुद्राश्च तत्तद्देवतामुद्राः । अत्राप्यधिवासप्रवृत्तिः,

तद्विधिः, चिदिनं पञ्चदिनं वा पञ्चगव्येऽधिवास्य शुभदिने

त्रिःशस्त्रि वाच्यं संकल्पः ।

उपलभ्ये चतुरस्रमध्ये यथोक्तं पद्मं लिखित्वा पञ्चाय नम-

इति पूजयित्वा तदुपरि सौवर्चं रजतं तदभावे ताम्रादिपार्श्वं

शुभैः शालितकुलैरस्त्रैश्चापूर्य्य शालितकुलोपरि सकर्णिकमष्टदलपद्मं

लिखित्वा

तत्पद्मपत्रेष्वष्टावस्त्यपत्राणि विन्यस्य तत्पद्मं पञ्चाय नम इति

गन्धपुष्पाद्यैः पञ्चभिः संपूज्य पञ्चरत्नं सुवर्चं वा विन्यस्य तदुपर्य्यक्ष-

सूत्रं विन्यस्य शुद्धोदकेन च क्रमाद्योष्य तत्र मूलमन्त्रेणैष्टदेवं

संपूज्य प्रतिग्रन्थि प्रत्यक्षं सृशन् सकृन्निर्वा मूलमन्त्रं जप्त्वा

तत्र पुनरिष्टदेवं पञ्चोपचारैः संपूज्य तन्मुद्राः प्रदर्शयेत्, ततोऽक्ष-

(१) प्रतिग्रन्थि ।

(२) शस्त्रिवाचसंकल्पः ।

(३) पञ्चगव्येन शुद्धोदके न च क्रमाद्योष्य ।

मालां गुहहस्ते दत्त्वा गुहदत्तां मञ्जीयात्, शान्तिकरचमहिन्द्रा-
वधारणञ्च ।

शैवे तु विशेषः,—

क्षालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जलैः ।

चन्दनागुहगन्धार्घ्यामदेवेन चर्षयेत् ॥

धूपयेत्तामघोरैश्च क्षेपयेत् पुष्पैश्च तु ।

मन्त्रयेत् पञ्चमिनेव प्रत्येकं तु शतं शतम् ॥

मेरुञ्च पञ्चमिनेव मन्त्रयेच्च च मन्त्रयेत् । इति ।

पञ्च,—जीर्णे सूत्रे पुनः सूत्रे मन्त्रित्वा च शतं जपेत् ।

नवे सूत्रे तथा जीर्णे सहस्रं जपेत् उच्यते ॥

जपान्तकाले तां मालां पूजयित्वा तु गोपयेत् ।

अक्षमालाञ्च मुद्राञ्च गुरोरपि न दर्शयेत् ॥

प्रसादात् पतिते हस्तात् शतमष्टोत्तरं जपेत् ।

तथा करभ्रंशे गन्धवारिणा क्षालनम् ।

गायत्रीं शतं जप्त्वा नमस्कृत्य स्थापनम् ।

अशुचिसर्गं तीर्थोदकेन क्षालनं, नीलछिन्नेन स्पर्शः ।

स्त्रीणां हस्ते न कारयेत्, शुद्धसर्गं पुनः संस्कारः ।

आकाशे स्थापनं कुर्यादयदिकेत्यरमां गतिम् ।

अङ्गुष्ठेन जपेज्जाप्यमन्यैरङ्गुलिभिः सह ॥

अन्याङ्गुलयः तर्जनीवर्जिता इति प्रपञ्चसारात् ।

तएव,—

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन जपं कुर्याच्च वाचिकम् ।

अचिकजपस्त्रिद्वेषोच्चाटनादिगतस्य तर्ज्जनीयोगोऽङ्गम् । कश्चिच्च,

तर्ज्जन्यङ्गुष्ठयोगेन विद्वेषोच्चाटने जपेत् । इति स्फुटं वाक्यम् ।

तथा,—

अङ्गुष्ठस्यामक्षमालां चालयेन्मध्यमाग्रतः ।

तर्ज्जिन्या न स्पृशेत्सोऽयं मुक्तिदो गणनाक्रमः ॥

मुक्तौ मुक्तौ तथाकृष्टौ मध्यमायां जपेत् सुधीः ।

अनामिकाङ्गुष्ठयोगात् स्तम्भने, कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगान्नादये ।

तथा,—

अनामाङ्गुष्ठमाक्रम्य जप्यं कुर्यात्तु मानसम् ।

मध्यमाङ्गुष्ठमाक्रम्य जपं कुर्यादुपांशुकम् ॥

अथ जपसाधारणधर्माः ।

वरसिंहपुराणे,—

य 'उच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्दत्तं जपयस्त्रः स वाचिकः ॥
शनैरुच्चारयेन्मन्त्रभीषदोष्ठौ प्रचालयेत् ।
किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात्पदम् ।
शब्दार्थचिन्तनाभ्यासः स उक्तो मानसी जपः ॥
त्रयाणां जपयन्नानां त्रेयान्स्यादुत्तरोत्तरः ।

शब्दचिन्तनं जपः, अर्थचिन्तनं तदङ्गम् ।

मानसं द्वैधमुक्तं पुरस्सरणचन्द्रिकायाम् ।
जिह्वया चिन्तयेन्मन्त्रं मनसा केवलेन वा ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

उपांशुजपयुक्तस्य संख्या शतगुणं भवेत् ।
सहस्रो मानसः प्रोक्तो यस्माद् ध्यानसमो हि सः ॥
अन्यत्र,— उच्चैर्जपादिशिष्टः स्यादुपांशुर्दशभिर्गुणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः साहस्रो मानसः स्मृतः ॥
एवञ्च सति,—मानसः सिद्धिकामैस्तु पुष्टिकामैरुपांशुकः ।
वाचिको मारणे चैव प्रशस्तो जप ईदृजितः ॥
इति प्रशस्तपरं^१ न व्यवस्थापरम् ।

योगी याज्ञवल्करः,—

न चक्रमन्त्रं विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
 'नापात्रितो न जल्पन् न प्राहृतशिरास्तथा ॥
 न पदा पदमाक्रम्य न चैव हि तथा करौ ।
 न चासमाहितमना न च संश्रावयन् जपेत् ॥
 तिष्ठंश्चेद्दीक्षमाणोऽर्कं जपं कुर्यात् समाहितः ।
 अन्यथा प्राप्नुयः कुर्याद्वक्ष्यमाणक्रमेण तु ॥
 प्राङ्मूलेषु कुशेष्वेवमासीनः स्वासने शुभे ॥
 ध्यायेत्तु मनसा मन्त्रं जिह्वीष्ठौ न तु चालयेत् ॥
 न कम्पयेच्छिरोग्रीवं दन्तान्नैव प्रकाशयेत् ॥

तथा,—

स्तीक्ष्णद्रपतिताञ्चैव रासभं च रजस्वलाम् ।
 जपकाले न भाषेत व्रतहीमादिकेषु च ॥
 तुष्णीमासीत च जपञ्चाण्डालपतितादिकान् ।
 दृष्ट्वा तान् वार्युपसृष्ट्याभाष्य स्नात्वा पुनर्जपेत् ॥
 आचम्य प्रयतो नित्यं जपेदशुचिदर्शने ।
 सौरान् मन्त्रान् यथोक्ताहं पावमानीष्य शक्तिः ॥
 यदि वाग्यमलोपः स्यात् व्रतादिषु कथञ्चन ।
 व्याहरेद्द्वैष्णवं मन्त्रं स्मरेद्वा विष्णुमव्ययम् ॥

कीर्ति,—

शुद्धका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभं भयात् ।

एकान्तोषु शुभे देशे तस्माज्जप्यं समाचरेत् ॥

अङ्गिराः, असंख्यातं तु यज्जप्तं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ।

इति—अपसाधारणधर्माः ।

ऋष्यादिस्मरणविचारः ।

छन्दोऽनुक्रमस्याम्,—छन्दो दैवतमार्षश्च विज्ञाय यत्किञ्चिज्जप-
होमादिकं करोति, तस्य फलमश्नुते, तथा कर्म्मार्थे मन्त्राणां
देवता वेदितव्या ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

मार्षं छन्दश्च दैवत्वं विनियोगस्तथैव च ।

वेदितव्यं प्रयत्नेन ब्राह्मणेन विशेषतः ॥

अविदित्वा तु यः कुर्व्याद्यजनाध्यापनं जपम् ।

होममन्तर्जलादीनि तस्य चास्यफलं भवेत् ॥

चाप्यखते स्वाशुभतं स्वयं चापि प्रमीयते ।

यातयामानि छन्दांसि भवन्त्यस्यफलानि च ॥

'तेन छन्दोदैवतार्षविनियोगमाचक्ष्णाने सम्पूर्णफलं न तु फला-
नुत्पत्तिः, स्वाशुभतेरापत्तिः, प्रमीतत्वञ्चार्थवादमात्रं,

ऋषिर्गुरुत्वाच्छिरसेव धार्यं छन्दोऽक्षरत्वाद्वसनागतं स्यात् ।

धिया वसन्तव्यतया सदैव हृदि प्रविष्टामनुदेवता^१ नु । इति
प्रपञ्चसारवाक्यस्य प्रख्यानान्तरत्वेऽपि समाचारादृष्यादिस्मरणकाले
धिरसि मुखे हृदि च हस्तन्यासः ।

(१) तेन छन्दोदैवतार्षविनियोगमाचक्ष्णाने सम्पूर्णफलं तदज्ञानेऽस्यफलं, न तु
फलानुत्पत्तिः ।

(२) ननुदेवता ह ।

यस्तु तत्रैव,—

यस्तु जानाति तत्त्वेन आर्षं छन्दश्च दैवतम् ।

विनियोगं ब्राह्मणं च मन्त्रार्थज्ञानमेव च ॥

इति ब्राह्मणमन्त्रार्थज्ञानयोरपि ज्ञानमुपयोगित्वेनोक्तम् ।

तत्, श्रियं च लभते सोऽत्र धर्ममायुश्च विन्दति ।

दिव्यं वर्षसहस्रं तु स्वस्थाने ऋषिभिः सह ॥

संतिष्ठते तु तैः साधं तत्सुख्यस्यैव जायते ।

इति फलविशेषार्थमेव, यद्यपि ऋष्यादिज्ञानम्

क्रियारूपफलसाधनाय नाश्रयमपेक्षते ।

तदुक्तं,—

आत्मना ह्यक्रियारूपैर्गुणैराश्रियते क्रिया । इति ।

तथा, एवं पञ्चविधं योगं जपकाले' ह्यनुस्मरेत् ।

होमे चान्तर्जले योगे स्वाध्याये याजने तथा ॥ इति ।

फलार्थस्यापि ऋष्यादिपञ्चयोगज्ञानस्य जप्यादिकालएव कालः,—

तद्यथा, यो वृष्टिकामो योऽन्नाद्यकामो यः स्वर्गकामः ।

स सौरभेण स्तु'विदितेति, क्रियारूपस्यापि सौरभस्य फल-
साधनायाश्रयानपेक्षणेऽपि वाक्योपात्तसोमाङ्गस्तुतिकालीनस्य फल-
साधनत्वम् ।

तत्र,— येन यदृषिणा दृष्टसिद्धिः प्राप्ता च येन वै ।

मन्त्रेण तस्य तत्प्रोक्तमृषेर्भावस्तदार्पकम् ॥

छन्दो गायत्र्याद्यक्षरविन्यासः, यं मन्त्रः प्राधान्येन वदति सा देवता ।

विनियोगसु,—

पुराकल्पे समुत्पन्ना मन्त्राः कर्मार्थ एव च ।

अनेनेदन्तु कर्त्तव्यं विनियोगः स उच्यते ॥

इति वचनात्, प्रसुते श्रौते स्मार्त्ते वा कर्मणि विनियोगः, न च पुराकल्प इति वचनात्, श्रौतविनियोगस्येव स्मार्त्तेऽपि स्मरणं, स्मार्त्तविनियोगस्यापि पुराकल्पे समुत्पन्नत्वात्, अनादित्वाविशेषात् । यत्तु तत्रैव वचनम्,—

अश्वमेधाऽवसृष्टे विनियोगस्य कथ्यते, इति तदुदाहरणमात्र-प्रदर्शनपरं, नहि दृष्टे सत्यदृष्टकल्पना, इति केचित् । बहवस्तु सम्योपक्रमे, तैत्तिरीयश्रुतिगतगायत्र्यादिऋत्यादिकथने उपनयने विनियोग इति वचनाच्छ्रौतविनियोग एव विनियोग इत्याहुः ।

निरुक्तं यत्तु मन्त्रस्य समुत्पत्तिः प्रयोजनम् ।

अधिष्ठानं सुति चैव ब्राह्मण्यञ्च विधीयते ॥

निरुक्तं निर्व्वचनं, अधिष्ठानं, आश्रयः, एतत्प्रत्येकयुक्तं वाक्यं ब्राह्मणं, एतज्ज्ञानमदृष्टार्थं मन्त्रार्थज्ञानं लिङ्गादेव कर्म्मार्थं, योगियाश्रवत्कामचनस्यान्यपरत्वेऽपि ।

अविदित्वा तु मन्त्रार्थं यत्किञ्चित् कर्म नाचरेत्, इति स्मृत्यन्तरात्, न च श्रौतकर्मस्येव मन्त्राधिकरणोक्तनीत्या मन्त्रार्थ-ज्ञानोपयोगो न स्मार्त्तकर्मस्यपि, यथाकथञ्चित्कर्मस्मारकत्वं सर्व्वत्र कल्पनीयं, शम्भोदेवीरित्यस्य शनिपूजायां विनियोगे

अनेरस्मारकत्वेऽपि पूजाया फलशान्तिप्रकाशकत्वेन कार्यस्मारकल-
सम्भवात् ।

तेन मन्त्रार्थाज्ञाने वैगुण्यं स्यादेव ।

यच्च, यात्रिकाः पठन्ति,

श्याते' लूने तथा छिन्ने साक्षाद्ये मार्त्तिने तथा ।

पञ्चान्मन्त्राः प्रयोक्तव्या मन्त्रा यन्मार्थसाधकाः ॥ इति ।

नेतावता मन्त्राशामदृष्टार्थता किन्तु दृष्टार्थानां क्रियाणां अनन्ता-
दीनां कार्येष्वपि पूर्वनिर्वृत्तत्वेऽपि क्रियदध्ययमसिद्धं कर्तुं इदानीं
क्रिया तत्र मन्त्रस्य दृष्टार्थतैव ।

क्रियायाश्च सिद्धेऽपि कार्ये नियमादृष्टसिद्ध्यर्थं पुनरनुष्ठानमिति ।

अथ प्रथमभागकृत्यं, तत्र सूर्याय दध्यक्षताञ्जलिदानादि
लिखितं तत्काम्यमिति नित्यां माचरन्ति ।

विष्णुपुराणे,—

स्वाचान्तश्च ततः कुर्याद्भुक्मङ्गलवीक्षणम् ।

आदर्शाञ्जनमाङ्गल्यदूर्वाद्यालभनानि च ॥

गुरवः पितृमातृविद्याप्रदज्येष्ठभ्रातरश्च ।

मङ्गलान्याह नारदः,—

लोकेऽस्मिन् मङ्गलान्यष्टौ ब्राह्मणो गौर्हृताशनः ।

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥

एतानि सततं पश्येच्चमस्येदर्शयेच्च यः ।

प्रदक्षिणं च कुर्वीत तथास्त्रायुर्न हीयते ॥

पञ्चनं क्षीवीराक्षणादि माङ्गलानि दूर्वादीनि,
 दूर्वा दधि सपिरघोदकुशं चेनुं सवक्त्रां हृषभं सुवर्षम् ।
 वृद्धोमयं स्वस्तिकमक्षतानि साजा मधु ब्राह्मणकण्ठकाश्च ।
 श्वेतानि पुष्पाणि तथाशमिं च कुशाग्रं चन्दनमर्कविभम् ॥
 पञ्चत्यङ्गुलं च समालम्बेत, आदिष्वस्वास्त्राणां सभवादयथासंभव-
 मिति बोध्यम् ।

ब्रह्माण्डे,—

दर्पणे वायवा पश्येत्क्षत्रीवांस्तु भवेन्नरः ।
 तथा तत्र ब्राह्मे च, स्वमात्मानं दृष्टे पश्येद्यदौष्ठेक्षिरजौवितम् ।
 एतत्क्षत्रीयधिकारिकं काम्यमपि कृपैरवर्षं कार्यमित्यक्रान्तिता-
 महत्क्षत्रवृत्त्यख्यितमहं पात्रेभ्योतिरन्नाकरे लिखितम् ।

ब्रह्माण्डे,—

अग्निचिह्नपिला साध्वी राजा भिक्षुर्महोदधिः ।
 दृष्टमात्राः पुनश्चेति तस्मात्पश्येत्तु नित्यशः ॥

तथा,—

निजायुर्वर्धनायैव तिलगोरोचना वृषः ।
 अश्वत्थाक्षतदूर्वाष्टौ गृह्णीयात्क्षिरसि ध्रुवम् ॥

मनुः,—

मङ्गलाचारयुक्तानां निम्नं च प्रसूताजनान् ।
 जपतां पुत्रतां चैव विनिष्पातो न निश्चये ॥

येषां स्तोत्राणां त्रिसन्ध्यं सन्ध्यादये वा प्रातर्वा सूर्योदये वा पाठः, तेषां प्रथमभाग एव पठनम् ।

शारदातिलके,—

द्विसहस्राधिका मन्त्राः शृङ्खलः शतधा कृताः ।

प्रातःसन्ध्याः स्तोत्ररूपास्तौ मन्त्रा एते यथा स्थिताः ॥

इति द्विसहस्राधिकाचराणां स्तोत्ररूपत्वमुक्तम् । इति, स्तोत्राणामपि यद्यपि मन्त्रत्वोक्तेः पुरश्चरणापेक्षास्ति तथापि “द्विसहस्रमितो मन्त्रः सङ्गज्जसो न सिध्यती”ति सङ्गज्जपमात्रमेव पुरश्चरणं, “एकदन्तं महाकायमि”त्यादि मन्त्रेणनामहादशकानां येषां कालो नोक्तस्तेषां द्विसहस्राक्षरत्वाभावेन स्तोत्रपरिभाषाभावादुक्तनियमाभावात् पूर्वोक्त एव पाठः ।

एवं, “नमस्कृत्य महादेवं स्तोत्रेऽहन्तं विनायकमि”त्यादीनां कृत्तविनायकस्मृतिः ।

“सूर्योदये यः सुसमाहितः पठेत् सुपुत्रलाभं धनसञ्चयानपौ”त्युक्तेः, “सूर्योऽर्यमा भगवदृष्टा” इत्यादि सूर्यनामाष्टशतस्य सूर्योदये पाठः ।

“विकर्त्तनो विवस्वांश्चेत्था”दिशान्मपुराचीयस्य सूर्यस्तवराजस्य सन्ध्यादयकालः स्फुट एव ।

प्रथमं च महादेवमित्यादि स्कन्दपुराचीयशिवनामहादशकस्य कालः स्फुटः, अत्र नामविशेषत्वेन प्रथमान्तानामिव नपुंसकलिङ्गत्वम् ।

तेन साक्षात्त्वाभावेन च नमामीत्यध्याहारो न कार्यः,

पशुतं' कीशवं विष्णुमित्वादिनामाष्टके ब्रह्मपुराणीये स्फुट एव
कालः, अत्रापि पूर्ववत्पुंसकसिद्धत्वम् ।

हरिमिति छान्दसोऽनुसारः ।

एवमग्यान्मपि कैश्वर्यैवस्तोत्राणि पठनीयानि ।

श्रुतिः,—

गीतानामसहस्रं च सारराजो ह्यनुष्मृतिः ।

गजेन्द्रमोक्षं चैव ज्ञानसातीव दुर्लभम् ॥

अथ,—

स्थित्वा भित्त्वा जगत्कर्मसुपित्वा च चराचरम् ।

पापौघैर्लिप्यते नैव गीताध्यायी कथञ्चन ॥

गीतां सुनीतां कर्त्तव्या किमन्यैः शास्त्रविस्तरेः ।

गीताध्यायं पठेद्यस्तु श्लोकं श्लोकार्धमेव वा ॥

भवपाशविनिर्मुक्तो याति विष्णोः परं पदम् ।

आब्रह्मस्तम्भपर्यन्तं जगत्सृष्टिं करोति यः ॥

विष्णुरूपकताध्यायं विभूतिं यः पठेन्नरः ।

विभूतिर्विष्णुरूपस्य जगद्भूतं तथैव च ॥

ब्रह्मणे यस्य वर्त्तन्ते तस्य सन्निहितो हरिः ।

स्तोत्राणां परमं स्तोत्रं विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥

सहस्रनामतुल्यं हि पावनं नैव दृश्यते ।

अष्टादिशं पुराणानां सारमेतन्नमस्य ॥

मयोदृष्टं ज्ञानात्मनो नित्यमसहस्रकम् ।
 न शक्नोति यदा नित्यं पठितुं क्षमयश्चकम् ॥
 तदा नामसहस्रम् पठनीयं कसौ सदा ।

एवं,— भक्तिमान् यः सद्योऽस्म्येति कलन्तुतेः

प्रातस्तुत्याय नित्यं पठनीयम्,

विष्णोर्नामसहस्राक्षं पुराणेषु प्रतिष्ठितम् ।

यो नरः पठने नित्यं शिवायं श्रेयसावधि ॥

शिवायै पठेद्वापि तुलसीवनसन्निधौ ।

नरो मुक्तिमवाप्नोति ब्रह्मदायकपाणिनः ॥

आहमाह स्वयाचोक्तवादिषु ब्रह्मपीडादिषु च एतत्पाठस्यावश्यकं,
 काम्यत्वञ्च बहुपुराणेषु एतत्प्रसिद्धं च सिद्धमिति विद्वत्परा-
 दाक्यानि न शिष्येते ।

यत्तु केचित्,—

नमो भगवते वासुदेवाय सर्वलोकेश्वरवे इत्यादि पठन्ति, तद्वचनानां
 महाभारतीयत्वाभावाच्चैव पठनमिति ध्वजः । तथाच, हरिवंशोक्त-
 आर्यास्तवं प्रवक्ष्यामीत्यादि चार्वाकस्योऽपि पठनीयः स्ववराज-
 शान्तिपर्वराजधर्म्यं, आदिराधमिर्दुर्लभमिन्द्रादिः श्रीमोक्षत्रयं,
 अव्यक्तं शाश्वतं विष्णुमिस्त्राद्यनुष्मृतिः मजेन्द्रमोक्षपञ्च विष्णुधर्मं,
 ॐ नमो मूलप्रसूतये इत्यादिना नारदीयपञ्चरात्रोक्तं पूर्वसां-
 दिशि चाम्ये इत्यादि नरसिंहकवचमपि पठनीयं, वे त्नामावेति
 दूर्गेति इत्यादि विष्णुपुराणीयार्यास्तवस्तु ही कालौ स्फुटौ ।

तथाहि महाभारते भगवद्वचनम् ।

अत्राकामनुसृत्य च नृपुत्रादपि वो नरः ।

सोऽपि कुतः शुभान् लोकान् प्राप्नुवादिषु क्रमेण चार्थिनः
शुद्धिद्वारा मुक्तिफलम् ।

शुभलोकार्थिनः शुभलोकप्राप्तिः,

सोऽप्यैतद्योगिष्वप्योऽधीते तस्य मोक्षादिकं सिद्धमेव, महा-
भारतीयमिदं स्तोत्रं विश्वं विश्वरिखादि सर्वप्रहरणायुध इत्यन्तम् ।

तत्र वैशम्पायन उवाच,

शुलेत्यादि न ते क्षान्ति पराभक्तमित्यन्तमवच्छेदं पठनीयम् ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

ॐ सूर्यतनय इत्यारम्भं सार्वभौमविता असुरिहन्ताश्च प्रत्यहं पाठः,
समं सन्निधित्वा रक्षमिति मुक्तिफलजनकत्वात् ।

अस्य स्तवस्य यत्कामनाविशेषेषु श्राव्यादिषु च पठनं, तदेतत्
स्तोत्रे कल्यादिषु च सिद्धमेव, अत्रावेष्टित्यायेन एकदेशस्यापि
फलसम्बन्धः ।

जन्तूनां प्रादुर्भावाणां कीर्तनं तत्प्रतिपादको ग्रन्थः ।

श्रुतं पापं हरति आरोग्यञ्च प्रयच्छति ।

शुद्धचरितश्रवणं शत्रुभयं नाशयति, सुतयः श्रुताः शुभमर्तिं
प्रयच्छति । प्रादुर्भावश्रवणं पापानि नाशयति । एतद्विषये विस्तरस्तु
अस्मिन्नामहङ्गाच्छ्रुतिप्रकृतमहापात्रकृते नीतिरत्नाकरे द्रष्टव्यः,
यद्यप्यत्र प्रातःकालादिर्नावधार्यते तथापि देवकार्यस्य सर्वस्य
पूर्वाह्नः परिकीर्तित इति नरसिंहपुराणात् पूर्वाह्ने पाठो न्यायः ।

नक्तं स्तोत्रेषु पूजितमिति पञ्चरात्रवचनात्तत्पाठेऽपि नित्य-

सिद्धिरविरुद्धा, काम्यं तु पूर्वान्न एव, यत्र केचित् येषां प्राति-
स्विककास्तिकविशेषो नास्ति तत्परमेतद्वचनमिति तत्रसम्बन्ध-
पूर्वान्ने कदाचिदपठने सर्वस्वीनपाठसाधारण्येन नक्तकालस्य
प्राशस्त्योक्तेः,—

विष्णुपुराणीयनमस्य सर्वभूतानां इत्यादिसूत्रीस्तत्रोपि
पठनीयः ।

पठ्यते येषु चैवैष गृहेषु त्रीस्तावो मुने ।

अलक्ष्मीः कलहाधारा न तेष्वस्ते कदादन ॥ इति फला-
भिधानात्,—

न विषं विषमित्याहुः ब्रह्मसं विषमुच्यते ।

विषमेकाकिनं हन्ति ब्रह्मसं पुत्रप्रौत्रिकम् ॥ इति
तथा,—व्याधितस्य कदर्थस्य ऋषयस्तस्य सर्वदा ।

स्त्रीजितस्य च मूर्खस्य मरणान्तं हि सूतकम् ॥ इति ।

तथा,—ऋषानां चानपक्रिया इति च अशक्य ऋणापकरणशक्य-
कर्मणानधिकारस्मरणात् ऋणशोधनार्थं महत्सूत्रादीनि पठ-
नीयानि, एवं फलमपेक्ष्य अन्यान्यपि सूत्राणि पठितव्यानि, इति
सूत्रप्रकरणम् ।

अथ देवगृहसंमार्जनादिदेवकार्याणि,

कालमेव समुत्थाय हन्याङ्गेरीं यथोदितां इति वराहपुराणवचनात्तत्र
कल्पप्रभृतिकालः, एवं कृते तु सन्ध्यादिकाम्यसमाप्तरत्, इति,
यत् देवकवाटीघाटनादिदेवकार्यान्तरं सम्बोक्ता, तद्गृहीत-

भगवतदीक्षायां, आर्त्तानां सन्ध्याया अधिकारसम्पादकत्वात्
तत्सन्ध्यायोरुत्तरमेव ।

तत्र यमः,—देवमास्थापनयनं देवागारसमूहनम् ।

स्थापनं सर्वदेवानां 'गोदानस्य समं श्रुतम् ॥

तथाच कवाटोद्घाटनदीपज्वालनदन्तधावनमुखप्रक्षालनमाज्यदान-
वृत्ततेलाभ्यञ्जनभूमीलेपनोद्घाटनस्नान-गन्धचन्दनागुरुकर्पूर-कुङ्कुम-
तालहन्तमयूरव्यजनपुष्पवस्त्रालङ्कारदानानि सर्वदेवानां कार्याणि ।

विस्तारस्तु प्रसादयति,—

प्रातः स्नात्वा शुचिर्भूत्वा क्षतसन्ध्यावपस्ततः ।

यद्योक्तव्यस्तमन्त्रः सप्तष्टोत्तरसहस्रकम् ॥

स प्राणायामकं कुर्यात्तदर्थेकाग्रमानसः ।

एवमेव तथा सायं नित्यमेव विधिः श्रुतः ॥

नित्यजपेन सर्वपापक्षयः सर्वकामावाप्तिश्च,—

प्राणायामस्य,

रेचनं दक्षिणेनोक्तां पूरणं वामतश्चरेत् ।

जपारम्भे विधिज्ञेयो विपरीतस्तु संसृतौ ॥

एवं प्रातः प्रणवजपः कार्यः, तथाच, प्रणवमन्त्रस्य, प्रजापतिः
ऋषिः, गायत्री छन्दः, परमात्मा देवता, प्रणवजपे विनियोगः, भूः
अङ्गुष्ठाभ्यां नमः, भुवः तर्जनीभ्यां स्वाहा, स्वः मध्यमाभ्यां वषट्,
महः अनामिकाभ्यां हुं, जनः कनिष्ठाभ्यां वौषट्, तपः अस्त्राय फट्,
इत्यङ्गन्यासः, भूः हृदयाय नमः, भुवः शिरसे स्वाहा, स्वः शिखायै

वषट्, मङ्गः कवचाय हुं, जनः नेत्राभ्यां वीषट्, तपः चक्षुषाय फट्,
इति करन्यासः । प्रचवेन सर्वशरीरे व्यापकन्यासः, एवं करहरे,
अङ्गुष्ठादिकनिष्ठान्तेषु करहरे शुभचक्रासः, अकारं प्रथमे
पर्व्वणि, उकारं द्वितीये, मकारं तृतीये, सर्व्वोक्तव्यापकं प्रचवं
व्यथेत्, अकारं नामी, उकारं हृदि, मकारं मूर्ध्नि ।

सर्व्वान्ते प्रचवन्,--

शरीरं प्रचवं ध्यात्वा तदाभी परमात्मानम्

विचिन्त्य ब्रह्मकवचेन स्वदेहं परिकल्पयेत् ॥

भूरन्यासने हृदयानमः, भुवः वाय्वनने शिरसे स्वाहा, तः
सूर्यान्यासने शिखायै वषट्, मूर्ध्निः स्वर्ग्न्यासने कवचाय हुं, सोम-
न्यासने नेत्राभ्यां वीषट्, सन्धान्यासने चक्षुषाय फट्, व्याहृतित्रये च दि-
वन्मनं, एतद्ब्रह्मकवचं,

ध्यानं,

विष्णुं भास्वत्किरीटाङ्गदन्तयगलाकल्पहारोदरार्द्र-

त्र्योक्षीभूषं सबन्धोमन्त्रिमकरमहाकुण्डलामण्डिताङ्गं,

हस्तोद्यच्छक्रगङ्गाव्युज्जगदममलं पीतकौशियवासी,

विद्योतन्नासमुखदृदिनकरसदृशं पद्मसंख्यं नमानि ॥

ततः प्रचवजयः ।

इति प्रचवजयविधिः ।

अथ अष्टाक्षरजपः ।

प्रातः प्रातः समुत्थाय कृतसन्ध्यजपः शुचिः ।

अपेदष्टसहस्रं वै नित्य एष विधिः स्मृतः ॥

यो मासं द्वापरे भक्त्या पूजयन् सभते फलम् ।

नमो नारायणेत्युक्त्वा तत्कालौ सभते फलम् ॥

अष्टाक्षरी महामन्त्रः सर्वपापहरः परः ।

सर्वेषां विष्णुमन्त्राणां राजत्वेन प्रतिष्ठितः ॥

कल्पतरौ अष्टाक्षरविधाने,

जपेत् सहस्रं नियतं शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

पाप्मे,—

अष्टाक्षरं हि मन्त्रेशं ये जपन्ति द्विजोत्तमाः ।

तान् दृष्ट्वा ब्रह्महा शुध्येते यतो विष्णवः स्वयम् ॥

अस्य च त्रैदिकत्वाच्च सिद्धादिचिन्ता, न वा दीक्षानियमः,

न वा पुरश्चरचनियमः, तथाच नारायणोपनिषत्,—

आत्मबोधोपनिषच्चप्रमाणं,

प्रपञ्चसारे,—

ऋषिरस्य मनोः साध्यं नारायण इतीरितः ।

इन्द्रसु देवी गायत्री परमात्मा च देवता ॥

अथ क्रुद्धमहावीर इति सङ्क्षपदीदकैः ।

सर्वकैर्जनिमुक्तैः कुर्यात् प्रश्नाङ्गानि मनोः क्रमात् ॥

अष्टाक्षरेण व्यस्येन कुर्यादाष्टाङ्गिकं सुधीः ।

सङ्क्षिप्तैः शिखावर्मनेत्रास्त्रोदरदृष्टकैः ॥

तथा,—

षष्ठाक्षरनारायणमन्त्रस्य, साध्वनारायण ऋषिः, देवौ गायत्री-
ब्रह्मः, परमात्मा देवता, षष्ठाक्षरनारायणमन्त्रस्य जपे विनियोगः,
ॐ क्रुद्धोक्ताय स्वाहा अक्रुद्धाभ्यां नमः, ॐ मङ्गोक्ताय स्वाहा
तर्जनीभ्यां स्वाहा, ॐ वीरोक्ताय स्वाहा मध्यमाभ्यां वषट्, ॐ
दुःखोक्ताय स्वाहा अनामिकाभ्यां हुं, ॐ सहस्रोक्ताय स्वाहा
करतलकरपृष्ठाभ्यां अस्त्राय फट् । इति करन्यासः ।

एवमङ्गन्यासः,

हृदयाय नमः, शिरसे स्वाहा, शिखायै वषट्, कवचाय हुं,
अस्त्राय फट्, इति विशेषः,

ध्यानं,—

अकर्तृकामं किरीटान्वितमकरलसत्कुण्डलं दीप्तिराज-
त्वेयूरं कौस्तुभाभाशवलरुचिरहारं सपीताम्बरजम् ।

नानारत्नांशभिन्नाभरणशतयुतं त्रीधरास्निष्टपाद्मं,

वन्दे दोःशङ्खचक्राभ्युदङ्गदममलं विश्ववन्द्यं मुकुन्दम् ।

ॐ नमो नारायणायेति षष्ठाक्षरमन्त्रः, नमो नारायणायेति-
मन्त्रैकशरणा वयमिति वचनात् ।

मन्त्रार्थः,—

सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्च सर्वोत्तमः सर्वगो ध्रुवः ।

जगज्जन्मस्थितिध्वंसहेतुरेष महेश्वरः ॥

एवमेव समुद्दिश्य मन्त्रो नारायणः सदेति सुरेश्वराचार्यरीत्या-
ज्ञातव्यम् ।

तत्त्वार्थः,—

ब्रह्मलोकानुग्रहार्थं गृहीतदेशो नारायणस्तस्यै नमस्कार इति ।
प्रपञ्चसारे, तारः शतवर्षतया निर्दिष्टः सोऽहमर्थकः, पूर्वं, नार्णः
प्रतिषेधार्थः मोक्षारण्यमर्थको भवति, सखिलानसपवनधराः
क्रमेण नारायणाक्षराः प्रोक्ताः, चरमे च सुविभक्त्यर्थे दर्शित-
स्तदर्थार्थे ।

अयं जलतेजोवासुपृथ्वात्मकः प्रपञ्चो नास्ति सोऽहं ब्रह्मे-
वाहमित्यर्थः, प्रयोगसु कल्याणानुसारं कार्यः ।

इत्यष्टाक्षरानुविधानम् ।

अथ द्वितीयभागकृत्यम् ।

दशः,—

द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासो विधीयते ।

वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारोऽभ्यसनं जपः ॥

तद्दानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्यासो हि पञ्चधा ।

समित्पुण्यकुशादीनां स कालः समुदाहृतः ॥

उपादानस्येति विशेषः, वेदस्वीकरणं वेदाध्ययनं, तद्रूपः प्रथमो-
वेदाभ्यासः ।

याज्ञवल्क्यः,—

यज्ञानां तत्त्वज्ञां चैव शुभानां चैव कर्मणाम् ।

वेद एव हितातीनां निःश्रेयसकरः परः ॥

वेदविचारी मीमांसाध्ययनं, तद्वृत्तौ द्वितीयो वेदाभ्यासः ।

तदुक्तं,—

धर्मं प्रमीयमाद्ये तु वेदेन कश्चात्मना ।

इति कर्त्तव्यतामात्रं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

समुद्भ्यासः,—

यथा पशुभारवाही न भारफलमश्नुते ।

द्विजस्तथा ज्ञानहीनो न वेदफलमश्नुते ॥

श्रुतं गरीयः सर्वेभ्यो वित्तादिभ्यो न संशयः ।

श्रुतादि चक्रिरे धर्मं योऽनूचानो स नो महान् ॥

समुच्चितं श्लोकमपि श्रुताद्यौतं विशिष्यते ।

श्रुतमत्र मीमांसा, अनूचानः साङ्गप्रवचनाध्यायी सर्वज्ञान-
वानिति यावत् इति सङ्गीधरः; तेन शिष्यादीनां षडङ्गाना-
मध्ययनं नित्यं, वेदमूलत्वात् स्मृतीनामपि ।

मनुः,—

अग्नेभ्यो अग्निनः श्रेष्ठ अग्निभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठ ज्ञानिभ्योऽध्ववसायिनः ॥

अध्ववसायिनोऽध्वेतारः,^१

(१) कश्चात्मना ।

(२) अनुशातारः ।

मनुः,—

बुद्धिहृदिकरास्त्राह धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्रास्त्रवेद्येन निगमानि च वैदिकान् ॥

बुद्धिहृदिकराणि वैश्विकन्यायादीनि, धन्यानि नीतिशास्त्राणि,
वैदिका निगमानिर्धनुप्रभृतयः ।

तथा,—

आर्षं धर्मीयदेष्टं च वेदशास्त्राविरोधिना ।

यस्तर्केषानुसन्धसे स धर्मं वेद नेतरः ॥

वेदार्थज्ञानाय विचारान्तःपातिन्यायाद्यध्ययनं

शङ्खलिखितो,—

न वेदमधीत्य नान्धां विद्यामधीयीत, अन्यत्र वेदाङ्गस्मृतिभ्य इति ।

अथाभ्यासरूपस्तृतीयो वेदाभ्यासः । अभ्यसनं अभ्यासो गुण-
नात्मकः, पारायणजपमन्त्रयज्ञादिसिद्धिहेतुर्वेदधारणफलार्थं क्रिय-
मात्र आनुसङ्गिकपापक्षयादिफलस्य ।

याज्ञवल्क्यः,—

वेदाभ्यासरतं शान्तं महायज्ञक्रियारतम् ।

न स्फुरन्ति' तु पापानि महापातकजान्यपि ॥

मनुः,—

अनभ्यासेन वेदानामाचारस्य च वर्जनात् ।

आलस्यादन्नदोषाश्च सत्यविग्रान् जिघांसति ॥

ननु वक्ष्यमाणमन्त्रयज्ञकरणेनापि अभ्यासस्य चारितार्थमस्तु

इति चेन्न, धारणेऽभ्यासस्य साधनत्वाद्धारणं विना ब्रह्मयन्त्राभा-
वात्, किं च ब्रह्मयन्त्रस्य प्रातर्हीमानन्तरं तर्पणात्पूर्वं वैश्वदेवाव-
साने वा तैत्तिरीयश्रुत्या रात्रौ वा विधानेन कालभेदात् ।

अथ अपरूपश्चतुर्थी वेदाभ्यासः ।

मनुः,—

वेदमेवजपेन्नित्यं यथाकालमतन्वितः ।

तं ब्रह्माहुः परं धर्ममुपधर्मोऽन्य उच्यते ॥ इत्यादि

अज्ञाताग्नी मलं भुंक्ते अजपी पूयशोणितमिति जावात्पाशुक्त-
दोषवचनेन विहितस्य जपस्य नायं कालः ।

अङ्गश्चतुर्थभागे तु मुख्या भवति मध्यमा ।

नित्यत्वादन्यकालेऽपि सानुष्ठेया स्वशक्तितः ॥

इति ब्रह्मण्यपुराणोक्तेस्तस्य माध्याह्निककर्माणि वस्त्रनिषी-
द्धनानन्तरं विहितस्य ब्रह्मयन्त्ररूपस्य जपस्य नायं कालः, किं तु
पापक्षयफलकस्यायमेव द्वितीयभागः कालः, तथा पशुपदादि-
काम्यस्याऽपि, तथादौ प्रणवस्यैकान्तिकसच्चिदानन्दब्रह्मपरस्य जपः
सर्वपापक्षयद्वाराऽन्तःकरणशुद्ध्यापादनेन मोक्षफलः कार्यः ।

तथाच यजुर्विधाने,—

ततः परमोकारकल्पं व्याख्यास्याम इत्यादि ।

ततोऽस्य सर्वे वेदा अधीता भवन्तीति च ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

प्रणवो हि परं ब्रह्म तज्जपः सर्वपापहा ।
 ॐकारायुतमभ्यस्य तदङ्गैव विशुध्यति ॥
 यत्तदा दशसाहस्रं जपमन्त्रहमाचरेत् ।
 तस्य द्वादशभिर्मासैः परं ब्रह्म प्रकाशते ॥
 शुचिर्वाऽप्यशुचिर्वापि प्रणवं यो जपेत्तदा ।
 लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवान्नसा ॥

चक्रिराः,—

प्रणवाद्यास्तथा वेदाः प्रणवे पर्युपस्थिताः ।
 वाङ्मयं प्रणवे सर्वमभ्यस्येत्प्रणवं ततः ॥
 प्रणवे नित्ययुक्तस्य व्याहृतिषु च सप्तसु ।
 त्रिपदायां च गायत्र्यां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

अदृष्टविग्रहो देवो भावग्राह्यो मनोमयः ।
 तस्योद्धारस्मृतं नाम तेनाहृतः प्रसीदति ॥

स च गायत्रीजपो द्विविधः,—

प्रणवभूर्भुवस्वरिति व्याहृतित्रययुक्ततत्त्ववितुरित्यादि त्रिपदा
 गायत्रीत्येकः प्रकारः ।

स एव सन्ध्यासु इति सप्रमाणं प्राक् लिखितम् ।
 सप्तव्याहृतिदशप्रणवशिरःसाहित्येन द्वितीयः ।

शङ्कः,—

इति पवित्राण्यभिहितान्येतेभ्यः सावित्री विशिष्यते ।

नाचमर्षादित्यादि च, ॐकारस्य ब्रह्मवाक्या ।

ॐभूः, ॐभुवः, ॐस्वः, ॐमहः, ॐजगः, ॐतपः, ॐसत्त्वं इति

महाव्याहृतयः,—

आपो ज्योतिरसोऽमृतं ब्रह्मभूर्भुवस्वरोम् ।

अत्र च भवति श्लोकः,—

सव्याहृतिं सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।

ये अपन्ति सदा तेषां न भयं विद्यते क्वचित् ॥

शतजप्ता तु सा देवी दिनपापप्रणाशिनी ।

सहस्रजप्ता सा देवी पातकेभ्यः प्रमोचिनी ॥

दशसाहस्रजाप्येन सर्वपातकनाशिनी ।

सुवर्णस्येयकहिप्रो ब्रह्महा गुह्यतत्त्वगः ॥

सुरापस्य विशुध्यन्ति लज्जजापास्य संशयः ।

प्राणायामपथं कृत्वा कस्य कस्य समाहितः ॥

अहोरात्रकृतात्पापास्तत्क्षणादेव मुच्यते ।

सव्याहृतिसप्रणवाः प्राणायामास्तु जीह्वया ॥

अपि भूषणं मासात्पुनस्तद्वरः कृताः ।

अत्र गायत्र्याधिकारात् सव्याहृतिशिरःसहितदशप्रणवयुक्त-
गायत्र्याः प्राणायामः प्रतीयते ।

तथा,—

हस्तत्राणप्रदा देवी पततां नरकार्णवे ।

तस्मात्तामभ्यवेक्षित्वं ब्राह्मणो हृदये कृत्विः ॥

गायत्रीजप्यनिरतं हृद्यकण्ठेषु धोज्ज्वलेत् ।
तस्मिन् तिष्ठते पापमहिन्दुरिव पुष्करे ॥
सावित्रीजप्यनिरतः स्वर्गमाप्नोत्यनुत्तमम् ।
सावित्रीजप्यनिरतो मोक्षोपायश्च विन्दति ॥

तत्र न भयं विद्यते इत्यत्र नरकभयं संसारभयं नास्तीत्यर्थः,
इत्येकः प्रकारः ।

मनुयमी,—

ॐकारपूर्विकास्तिस्त्री महाव्याहृतयोऽव्ययाः ।
त्रिपदा चैव गायत्री विज्ञेयं ब्रह्मणो मुखम् ॥
योऽधीतेऽहम्यहम्येतां त्रीणि वर्षास्ततश्चितः ।
स ब्रह्मपरमम्येति बायुभूतः खमूर्तिमान् ॥

बायुभूतो लिङ्गशरीरनिष्ठः, खमूर्तिमानाकाशस्थाधी,
पुनर्यमः,—

गायत्र्यास्तु घरं नास्ति मीनात् सत्त्वं विप्रियते ।
सहस्रपरमां देवीं मतमध्यां दशावरान् ॥
गायत्रीं तु जपेन्नित्यं सर्वपापप्रणाशिनीम् ।
गायत्रीश्चैव वेदांश्च तुलयाऽतोऽन्तर्धत्तुः ॥
एकतस्रस्तुरी वेदाः साक्षाच्च सर्वदर्शनाः ॥
एकतस्रैव गायत्री तुल्यरूपा तु सा मता ।

तत्र प्रणवव्याहृतिव्यवहितगायत्रीजपकायनात् ।

प्रणवाद्यतिसंख्यां जपेत्प्राहृतिभिः सदा ।

गायत्रीं प्रणवचान्त इति वैकल्पवरेणैव ।

अन्ते प्रथमोऽस्मिन् पक्षे वैकल्पिकः ।

मनुः,—

सहस्रकृत्वस्वभ्यस्व वहिरेतत्त्रिकं द्विजः ।

महतीऽप्येनसो मासास्वन्ते वा हि विमुच्यते ॥

अत्र यद्यपि वहिर्देशविशिष्टजपविधानाच्च गृहयामादीनां
सामान्यदेशानामिह प्रसङ्गः ।

तथापि असंभवे अप्राकृतगृहैकदेशे जपमाचरति
शिष्टाः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

ॐकाराद्या त्रिराहुता देवस्वारभ्ये सदा ।

सप्तराहुता पुनर्वेदं दशभिः प्रापयेद्विवम् ॥

विंशवर्त्तेन सा देवी नयते ह्रीश्चरालयम् ।

अष्टोत्तरशतं जप्त्वा तरते भवसागरात् ॥

सर्वेषामेष पापानां सङ्करे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासो गायत्र्याः शोधनं परमिति ॥

यत्र यत्र च संकीर्णमात्मानं मन्यते द्विजः ।

तत्र तत्र तिलैर्हीमी गायत्र्या जप एव च ॥

वायुभक्षो हिवा तिष्ठेद्भार्गवी नीराणु सूर्यदृक् ।

जप्त्वा सहस्रगायत्र्याः ऋद्धिर्ब्रह्मवाहते ॥

शतेन गायत्र्या स्नायात् शतमन्तर्जले जपेत् ।

अपः शतेन पीत्वा तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥

तथा,—

गोघ्नो पिण्डघ्नो मातृघ्नो ब्रह्महा गुरुतल्पगः ।

भ्रूवहा स्वर्णहारी च यश्च विप्रः सुरां पिबेत् ॥

गायत्र्याः शतसहस्रेण जप्येन तु भवेत् शुचिः ।

एवं याज्ञवल्कीयजपप्रयोगाणां व्याहृतित्रयविशिष्टगायत्रीजप-
विषयत्वं, शंखोक्तानां प्रत्यययुक्तगायत्रीविषयत्वं, ये प्रयोगा-
एतदन्यतरलिङ्गशून्यास्तत्र द्वयोः कल्पयोर्द्विकल्पः ।

यथा,—

सर्व्वेभामिव पापानां सहस्रे समुपस्थिते ।

दशसाहस्रिकोऽभ्यासी गायत्र्याः शोधनं महत् ॥

गायत्र्याः शतसाहस्री जपो नक्ताग्निनो हिज ।

बहिःस्नातस्व तच्चैव सर्व्वकल्मषनाशनः ।

दशानुतानि जप्त्वा च हविष्याग्नीं स मुक्तिभाक् ॥

गायत्र्यासु जपन् कीटिं ब्रह्महत्यां व्यपोहति ।

लक्षजप्याङ्गायत्र्यासु सुरापानात् प्रमुच्यते ॥

पुनाति हेमहर्त्तारं गायत्र्याः लक्षसप्ततिः ।

गायत्र्या लक्षवध्या तु मुच्यते गुरुतल्पगः ॥

अथ च गुणविशेषात् फलविशेषः ।

पापक्षयेऽप्यनुबन्धभेदाद्विशेषः ।

तथा यजुर्विधाने, अथातो गायत्रीकल्पं व्याख्यास्यामः,

उपोष्य पुष्येण स्वर्णिजमुपलिप्य कुशेषूपविष्टो द्वावाष्टयिभ्योः

सन्धिमीक्षमानो जपेत् ।

ॐकारपूर्व्वां गायत्रीं जपेत्, यावत्कालं यथाविद्याकालं,
अग्निमुपसमाश्रय्य चतुर्विंशत्याब्जाहुतिवृद्ध्यां च शुद्धयात्
तत्सवितुरिति, समाप्तहोमो दद्यादुतां च जप्त्वा सर्व्वपापैः प्रमु-
च्यते, अथोङ्कारपूर्व्वगायत्रीमाश्रय्य जपः ।

न व्याहृतिप्रवेक्षेन, सावत्कालं यथाविद्याकालमिति सिध्य-
त्यनुस्मरणं दृष्टः ।

अहोरात्रोपोषितः काश्चिन्नं होमं समाचरेत्, त्रिरात्रो-
पोषितो दशसाहस्रिकमित्यादि वक्ष्यमाणकालावच्छिन्नजपकल-
नम् । सर्व्वमन्त्राणां पूर्व्वदेवादिं लक्षमयुतं सहस्रं शतमिति
सिध्यपेक्षाकार्थमनुपक्रमे विधानादुपक्रमम् ।

तथा,—

स्त्रीशूद्रसन्नापचवर्जितरात्रमयुतं जप्त्वा विपापी भवति,
द्वितीयं विद्यार्थी, तृतीयमारोग्यकामः, चतुर्थं पुत्रकामः, पञ्चमं
धनकामः, षष्ठं ब्राह्मकामः, सप्तमं सौभाग्यकामः, अष्टमं ब्राह्म-
वर्जं सर्वे वर्णा वशीभवन्ति, नवमेन गायत्रीं शुक्लपां पश्यति, दश-
मेन ब्रह्मलोकमवाप्नोति । अद्यातः काव्यहोमः, दूर्वाभायुक्तामः,
पशूनामुपघाते कुशान् शुद्धयात् क्षरापगतये तु चात्रसमिधो
शुद्धयात्, खदिरमन्नायकामस्य, अयामार्गमर्थकामस्य, पद्मानि-
त्रीकामस्य, वासकपुष्पं कन्यार्थी, अकामित्वाज्जहोमात् परं
ब्रह्माधिगच्छति ।

प्राप्य देशं कालञ्च द्विजः सामर्थ्यमेव च ।

एकाहं ब्रह्मकूर्वाशी एकाहमेकभक्षतात् ॥

एकाहं ब्राह्मणान्वाही मातृव्रीजप्रभाकरेत् ।

शतं स्नात्वा तु गायत्र्याः शतमन्तर्जले जपेत् ॥

अपः प्रविम पीत्वा च सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

मोक्षश्चैव जतश्च ब्रह्महा मुपतप्सवः ॥

भ्रूणहा रत्नहारौ च यश्च विप्रः सुरां पिबेत् ।

अयान्यं याजयित्वा तु कृत्वान्यदपि पातकम् ॥

न सीदेत् प्रतिगृह्णानः पृथिवीमपि सागरम् ।

ये च केचिदयहा दुःस्थाः सौम्यास्ते स्युः न संशयः ॥

द्वितीयं विद्यार्थीत्यादिषु समुच्चयोऽयुतद्वयमित्यर्थः, एवं तृतीयादिषु,

शतं स्नात्वा तु गायत्र्या इत्यत्र गायत्रीकरणस्नानशतं वाक्यार्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

ऋग्विधानि, शतेन गायत्र्याः स्नायादिति शतसंस्थकगायत्री-
जपकरणकमेव स्नानमिति कर्मभेदः ।

तेन द्वयोर्यावत् श्रुतेतिकर्त्तव्यतायोगेनानुष्ठानम् ।

गायत्र्या न्यासः, याज्ञवल्करः, प्रथमं प्रणवन्यासः, अकारं नाभी,

उकारं हृदि, मकारं मूर्द्धि विन्यस्य ब्रह्मरूपतयात्मध्यानम् ।

व्याहृतिन्यासः ।

भूः पादयोः, भुवः जानुनि, स्वः कक्षां, नाभिदेशे महः,

जनलोकं हृदये, तपः कण्ठदेशे, भ्रूललाटमध्ये सत्यं ।

गायत्र्यक्षरन्यासः ।

पादाङ्गुष्ठे तथा गुल्फे जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

ऊर्ध्वोर्गुह्येऽथ वृषणे पायो नाभी तथैव च ॥

जठरे स्तने च हृदये कण्ठे वक्त्रे च तालुके^१ ।
 त्रौचे चक्षुषि^२ भ्रूमध्ये सलाटे पूर्वके मुखे ॥
 याम्ये च पश्चिमे चैव उत्तरे च यथाक्रमम् ।
 अन्तिमं मूर्ध्नि विन्यस्य परं ब्रह्म स उच्यते ॥
 पूर्वमुखं शिरसः पूर्वभागः, एवमन्यत् ।

अथ शिरोमन्वन्यासः ।

गुह्ये वक्षसि वक्त्रे च समीके हृदये तथा ।
 पायी नाभ्यां सलाटे च नवमं मूर्ध्नि विन्यसेत् ॥
 समीकं कण्ठदेश इति केचित् । गले पृष्ठं समीकं वा ।
 हृदं न्यासचतुष्कं च सक्तमस्मति यो नरः^३ ।
 सर्वपापविनिर्मुक्तो ब्रह्मसायुज्यमृच्छति ॥
 अक्षरदेवताः,—

अग्नि वायुस्तथा सूर्यो विष्णुर्यमो वरुणश्च ।
 बृहस्पतिश्चपर्जन्य इन्द्रो गन्धर्व एव च ॥
 पूषा मित्रावरुणौ च त्वष्टा च वसवस्तथा ।
 मरुतः सोमोऽङ्गिराश्च विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ॥

(१) तालुनि ।

(२) चक्षुष्वोर्मध्ये ।

(३) द्विजः ।

प्रजापतिश्च देवाश्च सद्ब्रह्मविष्णवः ।

अपक्वाले तु संयोज्य^१ तेषां सायुज्यतां व्रजेत् ॥

आसक्तसुकमचरदेवताचिन्तनं च काम्यमिति वदन्ति ।

यजुर्विधाने,—

अथ रक्षार्थं विद्याङ्गान्युच्यन्ते, मन्त्राद्यामिषत्वेत्यादिना^२ स्वं ब्रह्मान्तानां, शिवसङ्कल्पो हृदयं, पुष्यसूक्तं शिरः, उत्तरनारायणं शिखा, अप्रतिरथं कवचं, यतश्चद्वीयमस्त्रं, यतश्चद्वीयं वज्राध्याय-
एव काम्यानां, वयं सोमैस्त्वनुवाकसीतेति वज्राङ्गेऽधिकस्य विधानात् ।

तथा प्रकारान्तरं, मनो ज्योतिः हृदयं, अवोधग्निः शिरः, मूर्ध्नां दिवः शिखा, मर्माणि ते कवचं, मानसोक्तेऽस्त्रं, तथा प्रचक्षो भूर्भुवःस्वरिति ऋद्धयादीनि^३, ओं हृदयाय नमः, भूः शिर-
से स्वाहा, भुवः शिखायै वषट्, स्वः कवचाय हुं, ओं भूर्भुवः स्वः
अस्त्राय फट् ।

एतच्च यजुर्विधानोक्तप्रयोगेषु नित्यमन्वत् वैकल्पिकम् ।

गायत्रीमधिकृत्य तु योगी याज्ञवल्क्यः,—

प्रचक्षोभूर्भुवः स्वरित्वङ्गानि हृदयाय नमः ।

द्विधावर्त्य ततः पञ्चादार्धं छन्दश्च देवतमिति ॥

द्विधावृत्तिर्व्यस्तसमस्तरूपेण, समस्तेनास्त्रमित्यर्थः ।

(१) बन्धित्य ।

(२) मन्त्राद्यामिषत्वेत्यादिना ।

(३) ऋद्धयादीनि ।

तथा,—

वातारमिन्द्र, त्वष्टा धर्म, सुगन्धर्वो, चन्द्रमन्त्र' तत्वायामि ।
 आनोनिबुभिः, वक्ष होम, तन्वीशानं, चक्षो रक्षा, क्षीना-
 दृथिवीत्येतत्संपुटं अपकाले होमकाले रक्षां प्राच्यादिषु कुर्यात् ।
 योनी वायवस्याः,—

प्रचवायन्तस्तद्वहो अपो व्यावृत्तिभिः सह ।

प्रचव्यावृत्तिभिः साधं स्वाहात होमकक्षीभिः ॥

प्रतिलोमं प्रयीतव्या कटकारान्तामिचारिके ।

तेन सन्ध्याव्यतिरिक्तजपे प्रचवायन्तत्वं अत्रावाह्यं यन्मुषामेव
 तेऽभीऽसीति विधानत इति याज्ञवल्क्यपाठेऽपि श्रीऽभीऽसीत्यादि
 मन्त्र एव तैत्तिरीयसिद्धौ ग्राह्यः, विद्वर्जनमन्त्रोऽपि तत्रैवीकः,
 सन्ध्यास्थाने' दर्शितौ, नमस्तस्य विसर्जयेदिति वचनादिसा
 नमस्तारपूर्वता विहिता ।

तथा,—

श्वेतवर्चा समुद्दिष्टा कीर्तिववसमा तथा ।

श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च मूर्धिता ॥

आदित्यमण्डलान्तस्था ब्रह्मलोकस्थितायवा ।

अथश्रुतमपरा देवी पद्मासनगता शुभिति ध्यानभावसर्वं,
 अथाध्यापनरूपः पञ्चमो वेदाभ्यासः, दक्षयज्ञे तद्गानं वेददानं
 अध्यापनमित्यर्थः ।

(१) अष्टमन्त्रम् ।

(२) स्यवे ।

यद्यपि,

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव वट्कर्माश्च यजनः ॥

अस्यान्तु कर्मसामस्य त्रौचि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ इति ।

अध्यापनस्य जीविकात्वमुक्तं न धर्मजनकत्वम् ।

तथा,—

शुश्रूषाविद्यान्तरप्राप्तिप्रत्युपकारादिकामनया क्रियमाणस्य धर्म-
जनकत्वे मानाभावः, तथापि सर्वथा दृष्टफलाभिसन्धानमन्तरेण
परोपकारबुद्ध्या क्रियमाणस्याध्यापनस्य ब्रह्मलोकादिफलार्थत्वं
बोध्यं तत्र पुत्राध्यापनं नित्यम् ।

तथा,—

तस्मात्पुत्रमनुशिष्टे लोकमाहुः, तस्मादेनमनुशासतीति श्रुतेः ।

याज्ञवल्करः,—

ऊतन्नो ऽद्रोही मेधावी शुचिः कल्याणसूचकः ।

अध्याप्याः साधुशक्तासंस्कार्यदा धर्मतद्विभे ॥

ऊतन्नः परोपकारज्ञाता, अद्रोही प्रसिद्धः, शुचिः पातकादि-
रहितः, कल्याणसूचकः, शुभलक्षणयुक्तः ।

सा धुधीर्भिकः, शक्ती वेदान्तरग्रहणधारणे ।

आप्तो हितैषी, स्वः स्वकीयो ज्ञात्यादिः ।

तथा वित्तदः स्वेच्छया न तु पणपूर्वम्,

मनुः,—आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

शक्नोऽर्घदाता स्वः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥

तथा,—

वातारमिन्द्रं, त्वन्नो अग्ने, सुगन्धपन्थां, अशुन्वन्तं तत्वायाम् ।
आनोनिधुभिः, वयं सोम, तमीशानं, अस्मे रुद्रा, स्नीता-
पृथिवीत्येतत्संपुटं जपकाले होमकाले रक्षां प्राच्यादिषु कुर्यात् ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

प्रणवाद्यन्तसंरुहो जपो व्याहृतिभिः सह ।

प्रणवव्याहृतिभिः सार्धं स्वाहान्तं होमकर्मणि ॥

प्रतिलोभं प्रयोक्तव्या फट्कारान्ताभिचारिके ।

तेन सन्ध्याव्यतिरिक्तजपे प्रणवाद्यन्तत्वं अत्रावाह्य यजुषामेव
तेजोऽसीति विधानत इति याज्ञवल्क्यपाठेऽपि ओजोऽसीत्यादि
मन्त्र एव तैत्तिरीयसिद्धौ याह्यः, विसर्जनमन्त्रोऽपि तत्रैवाहः ।
सन्ध्यास्थाने दर्शितौ, नमस्कृत्य विसर्जयेदिति वचनादित्यत्र
नमस्कारपूर्वता विहिता ।

तथा,—

श्वेतवर्णा मसुहिष्ठा कौशेयवसना तथा ।

श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता ॥

आदित्यमण्डलान्तस्था ब्रह्मलोचस्त्रितापरा ।

अक्षसूत्रधरा देवी पञ्चमो

अथाध्यापनरूपः पञ्चमो

अध्यापनमित्यर्थः ।

यद्यपि,

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहस्यैव षट्कर्माणां प्रजयनः ॥

पश्यान्तु कर्मसामस्य द्वीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रहः ॥ इति ।

पश्याधनस्य जीविकात्वमुक्तं न धर्मजनकत्वम् ।

तथा,—

शुश्रूषाविद्यान्तरप्राप्तिप्रत्युपकारादिकामनया क्रियमाणस्य धर्म-
जनकत्वे मानाभावः, तथापि सर्व्वथा दृष्टफलाभिसन्धानमन्तरेण
परोपकारबुद्ध्या क्रियमाणस्याध्यापनस्य ब्रह्मलोकादिफलार्थत्वं
बोध्यं तत्र पुत्राध्यापनं नित्यम् ।

तथा,—

तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोकमाहुः, तस्मादेनमनुशासतौति श्रुतेः ।

यान्नवल्लयः,—

कृतज्ञो ऽद्रोही मेधावी शुचिः कल्याणसूचकः ।

अध्याप्याः साधुशक्तामस्वार्थदा धर्मतस्त्वमि ॥

कतञ्जः परोपकारज्ञाता, अद्रोही प्रसिद्धः, शुचिः पातकादि-

शिवः, कल्याणसूचकः, शुभलक्षणयुक्तः ।

विश्वकर्मा ऋषी वेदाक्षरग्रहणधारिणी ।

कौयो ज्ञात्यादिः ।

या

415

एवम्,

कः शुचिः ।

SA

दश धर्मतः

25

तथा,—

वातारमिन्द्र, त्वष्टा धन्वं, सुगन्धर्वा, अश्विनौ^१ तत्वायामि ।
 पानोनिबुभिः, यक्ष सोम, तमोमान, जघ्ने रुद्रा, सोना-
 दृथिवीत्येतत्संपुटं अपकाले होमकाले रक्षां प्राच्यादिषु कुर्यात् ।
 यीमो याज्ञवल्क्यः, —

प्रणवाद्यन्तर्द्वयो अपो व्यावृत्तिभिः सह ।

प्रणवव्यावृत्तिभिः साधे स्वाहाम् होमकर्मणि ॥

प्रतिलोमं प्रयोज्यया कट्टकारान्तामिचारिके ।

तेन सन्ध्याव्यतिरिक्तजपे प्रणवाद्यन्तत्वं अत्रावाह्यं शुभधानं
 तेजोऽसीति विधानत इति याज्ञवल्क्यपाठेऽपि ओजोऽसीत्यादि
 मन्त्र एकैतत्तरीयसिद्धौ प्राज्ञः, विसर्जनमन्त्रोऽपि तत्रैवीकः,
 सन्ध्यास्नाने^२ दर्शितौ, नमस्कृत्य विसर्जयेदिति वचनादित्यत्र
 नमस्कारपूर्वता विहितः ।

तथा,—

श्वेतवर्णा समुद्दिष्टा कीर्णेश्वरसना तथा ।

श्वेतैर्विलेपनैः पुष्पैरलंकारैश्च भूषिता ॥

आदित्यमण्डलान्तास्या ब्रह्मलोकस्थितायवा ।

अक्षसूक्तधरा देवी यथासनगता शुभिति ध्यानभावश्चकं,
 यथाध्यापनरूपः धन्वमो वेदान्यासः, दक्षव्यनि तद्गानं वेददानं
 अध्यापनमित्यर्थः ।

(१) अश्विनम् ।

(२) स्यवे ।

यद्यपि,

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव षट्कर्माण्यमजन्मनः ॥

अष्टान्तु कर्मसामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका ।

याजनाध्यापने चैव विशुद्धाश्च प्रतिग्रहः ॥ इति ।

अध्यापनस्य जीविकात्वमुक्तं न धर्मजनकत्वम् ।

तथा,—

शुश्रूषाविद्यान्तरप्राप्तिप्रत्युपकारादिकामनया क्रियमाणस्य धर्म-
जनकत्वे मानाभावः, तथापि सर्वथा दृष्टफलाभिसन्धानमन्तरेण
परोपकारबुद्ध्या क्रियमाणस्याध्यापनस्य ब्रह्मलोकादिफलार्थत्वं
बोध्यं तत्र पुत्राध्यापनं नित्यम् ।

तथा,—

तस्मात्पुत्रमनुशिष्टे लोकमाहुः, तस्मादेनमनुशासतीति श्रुतेः ।

याज्ञवल्करः,—

ऊतन्नो ऽद्रोही मेधावी शुचिः कल्याणसूचकः ।

अध्याप्याः साधुशक्तांसस्वार्थदा धर्मतस्त्विमि ॥

ऊतन्नः परोपकारज्ञाता, अद्रोही प्रसिद्धः, शुचिः पातकादि-
रहितः, कल्याणसूचकः, शुभलक्षणयुक्तः ।

सा धुर्धार्मिकः, शक्ती वेदाक्षरग्रहणधारणे ।

आप्तो हितैषी, स्वः स्वकीयो ज्ञात्यादिः ।

तथा वित्तदः स्वेच्छया न तु पणपूर्वम्,

मनुः,—आचार्यपुत्रः शुश्रूषुर्ज्ञानदो धार्मिकः शुचिः ।

शक्नोऽर्षदाता स्वः साधुरध्याप्या दश धर्मतः ॥

ज्ञानदो विद्यान्तरदाता ।

तथा,—

विद्यादानेन सुमति ब्रह्मलोके महीयते ।

विद्यादानात्परं दानं कैलोक्येऽपि न विद्यते ॥

तथान्यतः,—

ब्रीह्यादुरतिदानानि णवः पृथ्वी सरस्वतीत्यादिवचनात्
विद्यान्तरदानमपि तत्फलार्थं काम्यमिति अध्यापनान्तर्गतमेव ।

बृहस्पतिः—

एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता ।

वेदमध्यापयेद् यत्राच्छास्त्रं मन्वादिकं तथा ॥

मनुः,—

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।

प्राप्तापराधास्थान्याः स्त्रू रज्ज्वा वेणुदलेन वा ॥

अत्र शिष्टाः,—

मृच्छामति योऽननुज्ञातः परस्मात्पठतो द्विजः ।

ब्रह्मसोयेन संयुक्तः स याति नरकं ध्रुवम् ॥

यश्च श्रुत्वान्यतः शास्त्रं संस्कारं प्राप्य वा शुभम् ।

अन्यस्य जनयेत्कीर्तिं गुरोः स ब्रह्महा भवेत् ॥

इति द्वितीयभागस्तत्त्वं ।

अथ तृतीयभागकृत्यम् ।

दत्तः,—

तृतीये चैव भागे तु पोथवर्गार्थसाधनम् ।
माता पिता गुरुर्भार्या प्रजा दीनः समाश्रितः ॥
अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोथवर्गं उदाहृतः ।
प्रातिर्वन्धुर्जनः क्षीणस्तथानाथः समाश्रितः ।
अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोथवर्गं उदाहृतः ॥
ज्ञानविद्भूषदाः पुण्याः सर्वे पुण्याः शिलोदयाः ॥

भविष्यपुराणे,—

भास्करायतनाभ्यासे यत्तोयं 'पूर्व्यतः स्थितम् ।
सूर्यगङ्गेति विज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥
शिवलिङ्गसमीपस्थं यत्तोयं पुरतः स्थितम् ।
शिवगङ्गेति तदुज्ञेयं तत्र स्नात्वा दिवं व्रजेत् ॥

अत्र विशेषोपादानात् कृत्रिमस्यापि जलस्य सूर्यगङ्गात्वं
शिवगङ्गात्वं च, अत्र जलसमीप्यं पुरस्थत्वं च ।

ब्रह्माण्डे,—

तत्र क्रतुशतं पुण्यं नदी यद्वीक्षरायते ।
तदा शतगुणं प्रोक्तं पश्चिमे शिवसंनिधौ ॥

ज्ञानदो विद्यान्तरदाता ।

तथा,—

विद्यादानेन सुमति ब्रह्मलोके महीयते ।
विद्यादानात्परं दानं त्रैलोक्येऽपि न विद्यते ॥

तथान्यतः,—

वीक्षादुरतिदानानि शवः पृथ्वी सरस्वतीत्यादिवचना
विद्यान्तरदानमपि तत्फलार्थं काम्यमिति अध्यापनान्तर्गतमेव ।

वृद्धस्यतिः—

एवं दण्डादिकैर्युक्तं संस्कृत्य तनयं पिता ।
वेदमध्यापयेद् यन्नाष्टास्त्रं मन्त्रादिकं तथा ॥

मनुः,—

भार्या पुत्रश्च दासश्च शिष्यो भ्राता च सोदरः ।
भ्रातापराधाख्यात्याः स्मू रक्त्वा वेणुदलेन वा ॥

अत्र शिष्टाः,—

गृह्णाति योऽननुज्ञातः परस्मात्पठतो द्विजः ।

ब्रह्मस्तेयेन संयुक्तः स याति नरकं भुवम् ॥

यश्च श्रुत्वान्यतः तत्संस्कारं यत्तन्नाशयति ॥

अन्यस्य जनः

इति द्वितीयभागस्त

अथ तृतीयमन्त्रः

दशः,—

तृतीये चैव भागे तु पोष्यमांसादपि

माता पिता गुरुर्माया प्रजा देवः कलत्रम्

अभ्यागतोऽतिथिश्चाग्निः पोष्यमांसादपि

ज्ञातिर्वन्धुर्जनः शीघ्रस्तथानाथः कलत्रम्

अन्योऽपि धनयुक्तस्य पोष्यमांसादपि

ज्ञानविद्भूपदाः पुण्याः सर्वे कलत्रम्

भविष्यपुराणे,—

भास्करायतनाभ्यामेव तृतीयं कलत्रं धयेत् ॥

सूर्यगङ्गेति विज्ञेयं तत्तृतीयं कलत्रम् ॥

शिवलिङ्गसमीपस्थं तृतीयं कलत्रम् ।

शिवगङ्गेति तद्विज्ञेयं तत्तृतीयं कलत्रम् ॥

अत्र विशिष्टं कलत्रं तृतीयं कलत्रं सेतुकत् ।

शिवगङ्गान्तं तृतीयं कलत्रं परिवर्जयेत् ॥

प्रादापत्सु नो सदा ।

नौनम्बुघटांस्तथा ॥

कूपतडागातिरिक्तपरकृत-

योगी याज्ञवल्करः,—

त्रिरात्रफलदा नखी याः काञ्चिदसमुद्रगाः ।

समुद्रगास्तु पक्षस्य मासस्य सरितां पतिः ॥

एवं,—

देवा'स्त्रिंशत्सहस्रं जलधिगतनदीज्ञानमन्योन्यतुल्यम् ।

शिष्टाः,—

नदीज्ञानमवाप्नोति ज्ञातः स्वे तु जलागये ।

वाङ्मुखाते जले ज्ञातो गङ्गाज्ञानमवाप्नुयात् ॥

अत्र नद्यादीनां संयोगवृत्तकृत्यन्यायेन गुणसम्बन्धः, भाष्यकारमते तस्मिंस्तु वर्त्तमाने तदाश्रितकामोऽपि प्रवर्त्तते इति नीत्या प्रातःज्ञानेऽपि मध्याह्नज्ञानोक्तानां नद्यादीनामिव गुणफलसम्बन्धः, ज्ञानं चाकृत्रिम इति नद्यानुवादी न कृत्रिमनिषेधः, अतएव स्वकारिते तु न विरोध इति लक्ष्मीधरः ।

अतएव भूमिष्ठमुद्भूतत् पुण्यमिति कृत्रिमाकृत्रिमसाधारण्येन मार्कण्डेयादिभिस्तत्तम् ।

याज्ञवल्करः,—

प्रभूते विद्यमाने वा उदके सुमनीहरे ।

नाख्योदके द्विजः स्नायान्मदीं चोत्सृज्य कृत्रिमे ।

तथाच नद्यादौ वङ्गदकसम्भवे अख्योदके न ज्ञानम् ।

एवं अकृत्रिमसम्भवे कृत्रिमे न ज्ञानम् ।

विष्णुः,—

परनिपानेषु न ज्ञायादाचरेत्ता पञ्चपिष्ठाद्वृत्तापि ।

आपदि जलान्तरासम्भवे--

मनुः,—

परकीयनिपानेषु न ज्ञायात् कदाचन ।

निपानकर्तुः ज्ञायात् दुष्कृतांगेन लिप्यते ॥

योगी याज्ञवल्क्यः,—

परकीयनिपानेषु यदि ज्ञायात् कदाचन ।

सप्त पिष्ठां समुद्धृत्य ततः ज्ञानं समाचरेत् ॥

शंखलिखितौ,—

ज्ञायात्तद्भागोदकनिपानकूपेषु ।

सप्त पञ्च त्रीन् पिष्ठां समुद्धृत्य देवपितॄन्नुचयेत् ॥

वीधायनः,—

स्त्रवन्तीष्वनिरुद्धास्तु त्रयो वर्षा द्विजातयः ।

प्रातस्तुत्याय कुर्वीरन् देवर्षिपिह्यतर्पणम् ॥

निरुद्धास्तु न कुर्वीरन्मृगभाक् तत्र चेतुष्कत् ।

तस्मात् परकृतात् चेतून् कूपांश्च परिवर्जयेत् ॥

उद्धृत्य वा त्रीन् पिष्ठां कुर्यादापत्सु नो सदा ।

निरुद्धास्तु तु मृत्पिष्ठांस्त्रींस्त्रीनम्बुचटांस्तथा ॥

अत्रेयं व्यवस्था,—

परकृततद्भागेषु सप्तपिष्ठाद्वरुणं, कूपतद्भागतिरिक्तपरकृत-

जसाग्रये पञ्चमृत्पिष्ठाद्वरुणम् ।

इति वचनात् समुद्रमापदं द्वादशमहानदीपरमिति तत्र । समु-
द्रमापदस्य प्रसिद्धयोगत्याग्निनाप्रसिद्धवचिकल्पनायां मानाभावात् ।
तथा,—

आदौ कर्कटके नद्यः सर्वा एव रजस्रस्ताः ।

त्रिदिनं तु चतुर्येऽङ्गि शुष्ठाः सुकर्माङ्गी यथा ॥

इति पठन्ति तत्र गङ्गाया दृष्टान्ततथोपादानान्येकानुपपत्त्या निर-
वृत्तत्वं सूचितम् ।

गङ्गा च यमुनाचैव प्रचजाता सरस्वती ।

रजसा नाभिभूयन्ते ये चान्ये नदस्रस्ताः ॥

प्रचजाता सरस्वती, कुरुक्षेत्रस्थिता सरस्वती ।

नदाः शोषनदादयः ।

कात्यायनः,—

उपाकर्षेणि चौत्सर्गे प्रेतस्त्रानि तथैव च ।

चन्द्रसूर्यग्रहे चैव रजोदोषो न विद्यते ॥

जलान्तरासंभवे न रजोदोष इति कालादर्शकारः । अतएव न
दुष्येत्तीरवासिनामिति मदनपारिजातधृता स्मृतिरपि तत्परैव, तेन
विशेषविधानादवैकुण्ठम् ।

व्याघ्रपादः,—

अभावे कृपयापीनाभ्यन्तेनापि समुद्भूते ।

रजोदुष्टेऽपि पयसि ग्राम्यभोगो न दुष्यति ॥

अन्येनापि घटादिना,—

अन्तर्जः खानिताः कृपास्त्रङ्गाना वाप्य एव च ।

“एषु ज्ञात्वा च पीत्वा च प्राजापत्यं समाचरे” दित्वापस्तम्बीय-
निषेधस्य पुरुषार्थत्वेऽपि परकृतत्वेन ज्ञानवैगुण्यमप्यस्ति ।

जलान्तरासम्भवे न ज्ञानफलं प्रत्यवायपरिहारः स्वादेव,
पुरुषार्थं प्रायश्चित्तं च कार्यम् ।

मनुः,—

न ज्ञानमाचरेद्भुक्ता नातुरो न महानिधिः ।

न वासोभिः सहाजस्रं नाविघ्नाते जलाशये ॥

कृतभोजनस्य यदृच्छाज्ञाननिषेधः, नित्यज्ञानस्य प्राप्तप्रभावा
ब्रह्मालादिसर्गनिमित्तकस्यावश्यककर्तव्यत्वादिति मेधातिथिः ।

एवमातुरस्य महानिशायां अनवरतं च लौकिकमेव निषिद्धम् ।

अविघ्नातत्वं गाधत्वेन निन्दितविषयत्वेन च ।

जाबालिः,—

त्रयोदश्यां तृतीयायां दशम्यां च विशेषतः ।

शूद्रविद्वच्चत्रियाः ज्ञानं नाचरेयुः कथंचन ॥

शूद्रादीनां यथाक्रमं रागप्राप्तस्य ।

शिष्टाः,—दशमी नवमी चैव तृतीया च त्रयोदशी ।

प्रतिपच्च विशेषेण ज्ञानमन्त्रं विवर्जयेत् ॥

द्वादश्यां कृष्णपक्षे तु न ज्ञातव्यं कथंचन ।

दर्शं ज्ञानं न कुर्वीत मातापित्रोस्तु जीवतोः ॥

न वर्ज्यं तन्न वर्ज्यं तन्निमित्तान्तरसम्भवे ।

न ज्ञायादुल्लवेऽतीते माङ्गल्यादिनिवृत्त्य च ॥

अनुव्रज्य सुहृद्बन्धून् पूजयित्वेष्टदेवताः ।

इति वचनात् समुद्र

शासनम्

द्विमापदस्य प्रसिद्ध

सं

तथा,—

अतः

इति

ग्रामान्तरादागतः,

३, जनः आत्मजनः, अनाथः पित्रादिपिता

अथ मायाद्यम्भस्तानां कष्टायामापदि गर्हितेनाप्युपायेन पोषणे
यत्वं, ज्ञात्यादीनां सम्भवे न गर्हितेन पोषणम् ।

शुक्रं श्रुत्यांशोऽपि ह्रीर्धर्मश्चिन्तन् देवतातिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृहीयात् तु दृष्टेत्स्यं ततः ॥ इति-

मनुवचनात्,—

न तु दृष्टेत् प्राणयात्रामात्रं कुर्वन्निदम् ।

तथा,—

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य यो ज्ञातिरवसीदति ।

सीदता यत्कृतं पापं तेन पापेन सिध्यते ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणाच्च, ज्ञातिसमानत्वात् माहवन्वादीनामपि सम्भवे
पोषणवर्गत्वमवगम्यते, अतएव शुर्वादीनामपि प्रकारान्तरेण
वृत्तिसम्भवे न पोषणवर्गत्वं ।

शुक्रं त्वम्भतीतेषु विना वा तेष्टं हे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिसिद्धयर्थं गृहीयात् साधुतः सदा ॥ इति,

तैर्विना वा गृहे वसन्निति तेषां प्रकारान्तरेण वृत्तिसिद्धाविति-

यो ध

रोऽभ्यङ्गे चतुर्दशी ॥

अ

विधः ।

५,—

विज्ञेह-

अङ्गचतुर्थभागे तु मुख्य

तेन नित्यं सदा ज्ञानं कर्त्तव्यम्

दत्तः,—

नित्यं नैमित्तिकं कामं विविधं ज्ञानमुच्यते ।

तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते त्रिधा ॥

मलापकर्षणं वाह्ये मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् ।

सम्प्राज्ञानमुभाभ्यां तु ज्ञानदेशाः प्रकीर्त्तिताः ॥

अङ्गः,—

“मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्गं पूर्वकं,” इति नित्यज्ञानमध्ये

मलापकर्षणज्ञानस्य गणनादिस्य निरवकाशत्वेन गृह्यस्य कर्त्तव्यत्वात्

तद्विरुद्धस्य ब्रह्मचारिधर्मस्याभ्यङ्गनिषेधस्यानतिदेशः ।

तथाच,—

तैलाभ्यङ्गं च ताम्बूलं मांसं कांक्षे च भोजनम् ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विधवा परिवर्जयेत् ॥ इति

वचनाद्गृह्यसोभ्यङ्गो न निषिद्धः तैलाभ्यङ्गस्य सर्वदा निषिद्धत्वे-

अष्टम्यादितिथिविशेषनिषेधस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्हस्त्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वास्थेतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 तैलस्त्रीमांसभोगी च पञ्चस्त्रेतेषु पर्व्वसु ।
 विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥
 अग्रेष्वपर्व्वस्त्रेतेषु तस्मात् संयमितैर्नरैः ।
 भाव्यं सञ्छास्त्रवेदेज्यादानजप्यपरैः सदा ॥

वसुनो ब्रह्माण्डपुराणे,—

श्लेषवातहरं तैलं पित्तघ्नं घृतमुच्यते ।

अतस्तैलेन ज्ञातव्यं ब्राह्मणेन स गुहापुनरिति विधिः स्पष्टः ।
 अत्र तैलपदस्य तिलभवज्ज्ञेहे मुख्यता, सार्वपादौ च कात्यायनीयस्य
 तैलप्रत्ययानुशासनस्य महाभाष्यकृता गौणप्रयोगेण प्रत्याख्यानान्ता-
 र्धपैरण्डज्ज्ञेहादौ मुख्यतैलत्वाभावाच्च तैलनिषेधे तन्निषेधः ।

तथाच प्रचेताः,—

तैलाभ्यङ्गनिषेधे च तिलतैलं निषिध्यते ।

तस्मात्पक्वतैलं गन्धतैलं सार्वपं पुण्यवासितम् ॥

वर्ज्याहेव्यदुष्टं स्याद्रव्यान्तरयुतं तथा ।

इत्यादि वाक्येषु सार्वपपदोपादानं, पक्वतैलाभ्यङ्गानां दृष्टान्तार्थम् ।
 एवं वामनपुराणीये चित्राहस्तश्रवणर्क्षेषु तैलमिति
 निषेधेऽपि बोध्यं ।

बृहदातातपः,—आसप्तमं कुलं हन्ति तैलयह्नमष्टमी ॥

यमः,—

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गेचतुर्दशी ॥

तथा,—

षष्ठीषु तैलं मलमष्टमीषु ।

इत्यादौ दोषातिशयात्त्रहमात्रनिषेधः ।

वामनपुराणे,—

नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेच्च, अत्रापि सर्व्वक्षे-
 निषेधः, नन्दाः, प्रतिपत्षष्ठेकादशः ।

यत्र तैलोपभोगस्तत्र भक्षणस्यापि निषेधः ।
 तद्यापि सार्वपादितैलकृतपूपादौ न निषेधः ।

पूर्व्वोक्तयुक्ते,—

सप्तम्यां तैलसंस्पर्शादिष्टा भार्या विनश्यतीत्यत्र तैलस्य भक्षण-
 मपि निषिद्धम् ।

मोहाव्यतिपदं षष्ठीं कुङ्कुरितां तिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यङ्गयेद्यसु चतुर्भिः परिहीयते ॥

चतुर्भिरायुःप्रत्रायशोवलैः, तेन चतुर्थीनवम्योरपि निषेधः ।

पितृव्याच्चे प्रगे स्नाने द्वादशेकादाशीषु च ।

सुरास्नानसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥

प्रगे प्रातःकाले ।

गारुडे,—

उपोषितस्य व्रतिनः क्षत्तकीयस्य नापितैः ।

तावच्छीस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

ब्रह्मापकीर्तिमरुतं धर्ममारोग्यमेव च ।

दारिद्र्यं सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥ इति

रविकुञ्जगुरुशुक्लवारेष्वपि निषेधः ।

समाचारसु स्त्रीषामेव वारवर्जनविचारो न पुंशाम् ।

यत्तु चिन्तामणौ,—

पञ्चमी दशमी चैव पूर्वमा च चवोदशी ।

एकदशी द्वितीया च हवोरपि च पञ्चमीः ॥

अभ्यङ्गस्नानपानाद्यैर्वीर्यं तैलं निषेधते ।

चतुर्थी तस्य वृद्धिः स्नाहनापत्यवसायुषां ॥

पूर्णिमायामपि घनादिकामस्य विधिवत्तन्निषेधाभावः, निषेधसु
विष्कामस्य, तत्र चित्रादिनक्षत्रयोर्मेऽपि विहितत्वादेव न दोषः,
पर्वणि तु विशेषमांसमन्त्रवत् ।

तथाच शिष्टाः पठन्ति,—

दशम्यां तैलमस्तु यः स्नायादविचक्षणः ।

॥ चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशोवसम् ॥

तदुपासनमात्रे नित्यव्रतसिद्ध्या काम्यव्रतानुष्ठानाभवे बोध्यं ।

देवलः,—

शिरोऽभ्यङ्गावशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत् । नेति सम्बन्धः, शिरः-
कार्थार्थं पृथगेव तैलमित्यर्थः, तिथिनक्षत्रयोस्तेलादिनिषेधसु
तद्व्याप्तिमात्र एव, निषेधसु विद्वत्स्यान्ना काम्यमात्रमपेक्षते इति
स्मृतः ।

संक्रान्तौ तु तदवच्छिन्नाहोरात्रे, संक्रान्तिसमयस्याति-
सूक्ष्मत्वेन दुर्लभत्वात्तदवच्छिन्नाहोरात्रस्यैव ग्रहणात् । अतीताना-
गते पुण्ये इत्यादि वचनानां तु दानविषयत्वमेव न तैलस्त्रीमांस-
वर्जनविषयत्वम् ।

पुण्यं नाम विहितविधिर्गर्ह्य इति निषेधस्य पुण्यत्वाभावात् ।

सर्व्वदा च तिलैः स्नानं पूष्यं व्यासोऽब्रवीन्मुनिरिति वचनो-
न्निषेधाभावाच्च तिलपिष्टेन सर्व्वदिने न दोषः ।

यत्तु चिन्तामणौ,—

तथा सप्तम्यभावास्त्रासंक्रान्तिग्रहणेषु च ।

धनपुत्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत् ॥ इति,

तथा सर्व्वदा स्नानविधिपुण्यतावाक्यवलाङ्घनपुत्रकामस्य काम्यो-
निषेधः ।

यत्तु,—

प्रतिपद्यनपत्न्यस्य द्वितीयायामपत्नीकः ।

दशम्यामधनं सर्व्वं हन्ति तत्र त्रयोदशी ॥

तदारोग्यस्नानविषये राजमार्त्तच्छेद उपसंहारात्तत्परमेव, सर्व्वदा
पुण्यतावचनादेव ।

शिष्टाः पठन्ति,—

श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्म्यादामलकैर्द्विजः ।

तुष्यत्यामलकैर्व्विष्णुरेकादश्यां विशेषतः ॥

गङ्गास्नानाधिका धात्री प्रोक्ता माधववासरे ।

विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै कृष्णम् ॥

अथ विशेषः,—

नवम्यां दर्शसप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्रसूर्योपरागे च ज्ञानमामलकैस्त्वजेत् ॥

एतच्च श्रीकामनाभावेऽवगन्तव्यं,—

इदञ्च मलापकर्षञ्चज्ञानस्वावस्सकर्तव्यत्वात् तैलनिषेधदिने
तिलपिष्टेनामलकपिष्टेन बहिरुद्भूतोदकेन मलापकर्षञ्चज्ञानं कृत्वा
माध्याह्निकज्ञानारम्भः कार्यः ।

चतुर्थे च तथा भागे ज्ञानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि ज्ञानश्चाकृत्रिमे जले ॥

तच्च ज्ञानदेशः, मनुः,—

नदीषु देवखातेषु तङ्गागेषु सरःसु च ।

ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्रवणेषु च ॥

देवखातत्वं भुवनेश्वरे विन्दुऋदादौ,

तङ्गागः सहस्रधन्वन्तरमितः, सहस्रेषु तङ्गागः स्वादिति
वचनात् ।

सरांसि इन्द्रयुक्तास्तोदप्रभृतीनि,

गर्ताः स्रग्दोगपरिशिष्टे,

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्तास्ताः परिकीर्तिताः ॥ इति,

शङ्खः,—

सरःसु देवखातेषु तौर्धेषु च नदीषु च ।

ज्ञानमेव क्रिया यस्मात् ज्ञानं पुण्यफलं स्मृतम् ॥

ज्ञानमेव क्रियेति मध्याह्नज्ञानस्य षोढाज्ञाने क्रियापदवाच्यत्वा-
दित्यर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

भूमिष्ठसुवृतात्पुष्पं ततः प्रस्रवणोदकं ।

ततोऽपि सारसं पुष्पं ततः पुष्पं नदीजलम् ॥

तीर्थं तोयं ततः पुष्पं महानद्यम्बु पावनम् ।

ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुष्पं पुष्पस्ततोऽम्बुधिः ॥

महानद्यनन्तरं, साधुपरिगृहीतमिति,

शङ्कः,—

सर्वे प्रस्रवणाः, अत्र सुखार्थज्ञानस्यैव निषेधो न त्वदृष्टार्थस्य ।

तदुक्तं,

भोगाय क्रियते यत्तु ज्ञानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

आपस्तम्बः,—

शिरोमज्जनमप्यु वर्जयेदस्तमिति च ज्ञानम् ।

प्रातःज्ञानप्रकरणे नित्यं नैमित्तिकमित्यादिनित्यज्ञानं प्रकीर्तित-
मित्यन्तं लिखितम् ।

तदनन्तरं शङ्कः,—

चण्डालचित्तियूपादि स्पृष्टा ज्ञाता रजस्वलाम् ।

ज्ञानार्हस्तु यदा ज्ञाति ज्ञानं नैमित्तिकं हि तत् ।

पुण्यज्ञानादिकं यत्तु दैवप्रविधिबोधितम् ॥

तच्च काम्यं समुद्दिष्टं ना कामस्तत्रयोजयेत् ।
 जमुकामः पवित्राण्यर्चयिष्यन् देवतापितृन् ॥
 ज्ञानं समाचरेद्यसु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितं ।
 मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकं ॥
 सरित्सु देवस्थातेषु तद्गङ्गेषु सरस्सु च ।
 ज्ञानमेव क्रिया यस्मात् ज्ञानात्पुण्यफलं स्मृतं ॥ इति

तत्र,

'प्रातःज्ञानं नित्यकृतं, मध्याह्नज्ञानं चोच्यते, क्रियाज्ञानं चात्रभावे
 चोच्यते, कर्माङ्गज्ञानं तत्कर्माङ्गज्ञानं ज्ञानाद्यङ्गनिवह-
 ज्ञानादीत्युक्तम् ।

मलापकर्षज्ञानं मलक्षयहेतुत्वान्नादृष्टार्थं । नाचेतिकर्तव्यता-
 पेक्षया, पुण्यज्ञानादिकाम्यज्ञानमपि दृष्टार्थत्वादेव नेति कर्तव्यता-
 पेक्षं, यत्तु तीर्थादिषु काम्यज्ञानं तददृष्टार्थत्वादितिकर्तव्यतापेक्षं
 सत् प्रातःज्ञानवद्वाचनिकातिदेशाभावेऽपि चोदनालिङ्गातिदेशे-
 नैव मध्याह्नज्ञानधर्मान् गृह्णाति ।

तथा ब्राह्मे,—

कृत्वाग्राहैदिकैर्मन्त्रैरभिषेकं च मार्जनमित्यादि समुद्रज्ञाने-
 लिङ्गदर्शनं, यत्तु, ग्रहीपरागसंक्रान्त्यलभ्ययोगादौ नैमित्तिकं
 ज्ञानं तदप्यदृष्टत्वादेव तीर्थज्ञानवत्सधर्मकं ।

तथाच,—

एवमादिकाम्ये ब्रह्मपुराणीयतर्पणविधिः सधर्मकत्वे लिङ्गं,
यत्तु चण्डालादिस्पर्शननिमित्तं ज्ञानं तत्र नेतिकर्तव्यता ।

तथाच,—

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते अशुक्रमणि मैद्युने ।

‘दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे ज्ञानमात्रं विधीयते ॥

अजीर्णेऽभ्युदितेऽशुषोभारादिनाभिव्यक्ते, एतच्चोत्तरकालज्ञान-
प्राप्त्यर्थमजीर्णावस्थायां ज्ञाननिषेधात् ज्ञानमात्रमदृष्टार्थेति-
कर्तव्यतारहितं ।

आपस्तम्बः,—

असृग्स्पर्शने वान्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

ज्ञानं नैमित्तिकं कार्यं देवपितृविवर्जितं ॥ इति,

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं ज्ञानमिष्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तत्र अङ्गत्वेन विनिश्चितं ॥ इति,

ब्रह्मपुराणविहितस्य तर्पणस्याभावेनादृष्टार्थेतिकर्तव्यतामात्रवृत्तिं
बोधयति ।

तथाच योगी याज्ञवल्क्यः,

तुच्छीमेवावगाहेत यदा स्यादशुचिः पुमान् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् ज्ञानं विधिवदाचरेत् ॥

(१) दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे ज्ञानमात्रं विधीयते ।

(२) शरीरशुद्धिकत्वात् ।

इह मध्याह्नज्ञानप्रकरणाबाधाय ज्ञानं विधिवदाचरेदिति मध्याह्न-
ज्ञानानुवादः, तुष्णीमेवावगाहेतेत्येतावद्विधीयते, अगुवादप्रयोजन-
श्चाशुचेर्मन्त्राद्युच्चारणानधिकारात् स्पर्शननिमित्तज्ञानस्य मध्याह्न-
ज्ञानेन सह तन्नानुष्ठानं नास्तीति प्रापकं, अतएव प्रातः-
ज्ञानस्यापि दृष्टादृष्टकरत्वेन शरीरशुद्ध्यर्थत्वाच्चाध्वेशाखादि-
काम्यज्ञानं न प्रातःज्ञानेन सह तन्मेषानुष्ठेयं भवतीति केवलं
सन्ध्यातः पूर्वमेव पृथगनुष्ठेयं तद्विस्तरस्तु वैशाखमासकृत्ये काल-
सारे द्रष्टव्यः, तस्माच्चण्डालादिसर्शननिमित्तशुद्ध्यर्थज्ञाने धर्मा-
पेक्षा, नात्र नद्यादिनियमः, उद्धृतेनानुद्धृतेन वा सर्वज्ञजलयोग-
रूपज्ञानपदार्थानुष्ठानरूपमात्रमेव, एवंमलापकर्षणे काम्यपुष्पादि-
दृष्टार्थज्ञाने च बोध्यम् ।

तथाच शङ्कः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावेऽपि कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदके ॥ इति,

एवं कर्माङ्गज्ञानस्यादृष्टार्थत्वेऽपि तत्र तर्पणविध्यभावलिङ्गेन
न ज्ञानेति कर्त्तव्यतानिर्देशः ।

ब्रह्माण्डे तु,—

मृते जन्मनि संक्रान्ती ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

असृश्वस्पर्शने चैव न ज्ञायादुष्णावारिणा ॥

अत्र व्याधिवृत्ताशङ्कया वृष्ट्यादिकालदोषेण जलाशयगमनासामर्थ्यं

सर्वार्थसंयोगधर्मजसासम्भवे वा मन्त्रज्ञानादयोऽनुकल्पाः, प्रातः-
ज्ञानं विधायान्ते च,

एष वो विहितः कृतज्ञः ज्ञानस्य परमो विधिः ।

गुणाय तस्माच्चरये दीपास्तस्यानिषेवणे ॥

इत्युपसंहृत्य,—

असामर्थ्यात् शरीरस्य कालशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रज्ञानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

इति ज्ञानानुकल्पविधेः प्रातःज्ञानवन्माध्याह्निकज्ञानेऽप्यऽविशे-
षात् प्रवृत्तेः ।

सन्ध्याप्रकरणे च, उभे सन्धेय च ज्ञातव्यमित्युक्त्वा,

कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्ट्वानु मार्जनं ॥ इति

सन्ध्यासादगुण्ये ज्ञानफलेऽनुकल्पत्वेनोक्तं ।

अप्रायत्वे समुत्पन्ने ज्ञानमेव समाचरेत् ।

इति चण्डालादिस्पर्शं ज्ञानमेव, तत्र निष्कर्षः, कर्मसादगुण्यं ज्ञानेन
मार्जनाद्यनुकल्पेन वा, अप्रायत्वनिवृत्तिसु ज्ञानादेव, लाला-
दिलेपाशुद्धौ ज्ञानेन ज्ञालादिना वा ।

योगियाश्चवल्कीये,—

अश्वोऽवगाहनं ज्ञानं विहितं सार्व्ववर्णिकम् ।

मन्त्रवत् प्रोक्षणं वापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥

तर्पणस्तु शुचिः कुर्यादित्यत्र शुचिर्मन्त्रज्ञानादिनाऽपीति लक्ष्मी-
धरः, काम्यनैमित्तिकज्ञाने तु नानुकल्पप्रवृत्तिः, तत्राप्रायत्व-

भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।

नरकं पीडने तस्य तस्माद्यत्नेन संभरेत् ॥

स जीवति पुमानेको बहुभिर्योऽनुजीव्यते ।

जीवन्तोऽपि मृतास्त्वन्ये पुरुषाः स्त्रीदरभराः ॥

अर्थसाधनं धनार्जनं, दीनः समाश्रितः न तु संपन्न, आश्रितोऽपि अभ्यागतः, सम्बन्धी ग्रामान्तरादागतः, ज्ञातिः पित्रवन्तु, वन्धुर्मातृवन्तुः, जनः आत्मजनः, अनाथः पित्रादिपीषकरहितः, अन्न मात्राद्यन्वन्तानां कष्टायामापदि गर्हितेनाप्युपायेन पोषणीयत्वं, ज्ञात्यादीनां सम्भवे न गर्हितेन पोषणम् ।

गुरुन् भृत्याञ्चोच्चिहीर्षन्चर्षिन् देवतातिथीन् ।

सर्वतः प्रतिगृह्णीयाच्च तु दृष्येत्स्वयं ततः ॥ इति-

मनुवचनात्,—

न तु दृष्येत् प्राणयान्नामात्रं कुर्व्यादेव ।

तथा,—

श्रीमन्तं ज्ञातिमासाद्य धीर्ज्ञातिरवसीदति ।

सीदता यत्कृतं पापं तेन पापेन लिप्यते ॥ इति

मार्कण्डेयपुराणाच्च, ज्ञातिसमानत्वात् मातृवन्वादीनामपि सम्भवे पोष्यवर्गत्वमवगम्यते, अतएव गुर्वादीनामपि प्रकारान्तरेण वृत्तिसम्भवे न पोष्यवर्गत्वं ।

गुरुषु त्वभ्यतीतेषु विना वा तैर्गृहे वसन् ।

आत्मनो वृत्तिसिद्ध्यर्थं गृह्णीयात् साधुतः सदा ॥ इति,
तैर्विना वा गृहे वसन्निति तेषां प्रकारान्तरेण वृत्तिसिद्भाविति-

भावः, वृत्तयो धनप्रतिग्रहविचारादयस्त्वयस्ते, इति द्वितीयभाग-
कृत्यम् ।

अथ चतुर्थभागकृत्यम् ।

ब्रह्माण्डे,—

अष्टचतुर्थभागे तु सुखं भवति मध्यमम् ।
तेन नित्यं सदा ज्ञानं कर्त्तव्यं गृह्यान्वितैः ॥

दक्षः,—

नित्यं नैमित्तिकं कामं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते ।
तेषां मध्ये तु यन्नित्यं तत्पुनर्भिद्यते विधा ॥
मलापकर्षणं वाह्ये मन्त्रवत्तु जले स्मृतम् ।
संख्याज्ञानसुभाभ्यां तु ज्ञानदेशः प्रकीर्त्तिताः ॥

शङ्कः,—

“मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्ग पूर्वकं,” इति नित्यज्ञानमध्ये
मलापकर्षणज्ञानस्य गणनादस्य निरवकाशत्वेन गृह्यकर्त्तव्यत्वात्
तद्विरुद्धस्य ब्रह्मप्रारिधर्मास्वाभ्यङ्गनिषेधस्यानतिदेशः ।

तत्राच,—

तैलाभ्यङ्गं च ताम्बूलं मांसं कांक्षे च भोजनम् ।

ब्रह्मचारी यतिश्चैव विधवा परिवर्जयेत् ॥ इति

वचनाद्गृह्यस्वाभ्यङ्गी न निषिद्धः तैलाभ्यङ्गस्य सर्वदा निषिद्धत्वे-
षट्स्यादिति विधिविषेधनिषेधस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गः ।

विष्णुपुराणे,—

चतुर्हंश्चष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
 पर्वास्तेतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव च ॥
 तैलस्त्रीमांसभोगी च पञ्चस्तेषु पर्वसु ।
 विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं नृप ॥
 अशेषपर्वस्तेषु तस्मात् संयमितैर्नरैः ।
 भार्य्यं सञ्छास्त्रवेदेज्यादानजप्यपरैः सदा ॥

वसुनो ब्रह्माण्डपुराणे,—

श्लेष्मवातहरं तैलं पित्तघ्नं दृढमुच्यते ।

अतस्तेलेन स्नातव्यं ब्राह्मणेन स शु'हापुनरिति विधिः स्मृतः ।
 अत्र तैलपदस्य तिलभवच्छेदे मुख्यता, सार्षपादौ च कात्यायनीयस्य
 तैलप्रत्ययानुशासनस्य महाभाष्यकृता गौडप्रयोगेण प्रत्याख्यानासा-
 र्षपैरण्छेहादौ मुख्यतैलत्वाभावाच्च तैलनिषेधे तन्निषेधः ।

तथाच प्रचेताः,—

तैलाभ्यङ्गनिषेधे च तिलतैलं निषिध्यते ।

तस्मात्पक्वतैलं गन्धतैलं सार्षपं पुष्पवासितम् ॥

वर्ज्याहृष्यदुष्टं स्वाद्रव्यान्तरयुतं तथा ।

इत्यादि वाक्येषु सार्षपपदोपादानं, पक्वतैलाभ्यङ्गानां दृष्टान्तसार्वभौमः ।

एवं वामनपुराणीये चित्राहस्तश्रवणर्षेण तैलमिति

निषेधेऽपि वीध्यं ।

वृद्धशतातातपः,—आसप्तमं कुलं हन्ति तैलगृहणमष्टमी ॥

यमः,—

आसप्तमं कुलं हन्ति शिरोऽभ्यङ्गेचतुर्दशी ॥

तथा,—

षष्ठीषु तैलं मलमष्टमीषु ।

इत्यादौ दोषातिशयाद्भेदमात्रनिषेधः ।

वामनपुराणे,—

नन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेच्च, अत्रापि सर्व्वस्नेह-

निषेधः, नन्दाः, प्रतिपत्पष्ठेकादस्यः ।

यत्र तैलोपभोगस्तत्रभक्षणास्यापि निषेधः ।

तद्यापि सार्षपादितैलकृतपूपादौ न निषेधः ।

पूर्व्वोक्तयुक्ते,—

सप्तम्यां तैलसंस्पर्शादिष्टा भार्या विनश्यतीत्यत्र तैलस्य भक्ष-
मपि निषिद्धम् ।

मोहात्यतिपदं षष्ठीं कुङ्कुरिक्तां तिथिं तथा ।

तैलेनाभ्यङ्गयेद्यसु चतुर्भिः परिहीयते ॥

चतुर्भिरायुःप्रज्ञायशोवलेः, तेन चतुर्थीनवम्योरपि निषेधः ।

पितृत्राहे प्रगे स्नाने द्वादशेकादाशीषु च ।

सुरास्नानसमं तैलं तस्मात्तैलं विवर्जयेत् ॥

प्रगे प्रातःकाले ।

गारुडे,—

उपोषितस्य व्रतिनः क्षत्तकेशस्य नापितैः ।

तावच्छीस्तिष्ठति प्रीता यावत्तैलं न संस्पृशेत् ॥

ब्रह्माक्षपुराणे,—

हस्तापकीर्तिमरुतं धर्ममारोग्यमेव च ।

दारिद्र्यं सर्वकामाप्तिरभ्यङ्गे भास्करादिषु ॥ इति

रविकुजगुह्यकवारेष्वपि निषेधः ।

समाचारस्तु स्त्रीषामेव वारवर्जनविचारो न पुंशाम् ।

यत्तु चिन्तामयी,—

पञ्चमी दशमी चैव पूर्वमा च चवोदशी ।

एकादशी द्वितीया च हवोरपि च पञ्चयोः ॥

अभ्यङ्गस्नानपानाद्यैर्वीक्ष्य तैर्न निषेधते ।

चतुर्थी तस्य वृद्धिः स्वाहनापत्यवसायुषां ॥

पूर्णिमायामपि धनादिकामस्य विधिवलाविषेधाभावः, निषेधस्तु
विष्कामस्य, तत्र चित्रादिनक्षत्रयोर्मेऽपि विहितत्वादेव न दोषः,
पर्वणि तु विशेषमांसमन्त्रवत् ।

तथाच शिष्टाः पठन्ति,—

दशम्यां तैलमस्तुष्टा यः स्नायादविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति प्रायुः प्रज्ञा यशोवसम् ॥

तदुपासनमात्रे नित्यव्रतसिद्ध्या काम्यव्रतानुष्ठानाभ्यां चोध्यं ।

देवलः,—

शिरोऽभ्यङ्गावशेषेण तैलेनाङ्गं विलेपयेत् । नेति सम्बन्धः, शिरः-

काम्यार्थं पृथगेव तैलमित्यर्थः, तिथिनक्षत्रयोस्तेलादिनिषेधस्तु

तद्व्याप्तिमात्र एव, निषेधस्तु विद्वत्प्राज्ञा कालमात्रमपेक्षते इति

स्मृतेः ।

संक्रान्ती तु तदवच्छिन्नाहोरात्रे, संक्रान्तिसमयस्याति-
सूक्ष्मत्वेन दुर्लभत्वात्तदवच्छिन्नाहोरात्रस्यैव ग्रहणात् । अतीताना-
गते पुण्ये इत्यादि वचनानां तु दानविषयत्वमेव न तैलस्त्रीमांस-
वर्जनविषयत्वम् ।

पुण्यं नाम विहितविधिर्धर्म इति निषेधस्य पुण्यत्वाभावात् ।

सर्व्वदा च तिलैः स्नानं पूज्यं व्यासोऽत्रवीक्षुनिरिति वचना-
निषेधाभावाच्च तिलपिष्टेन सर्व्वदिने न दोषः ।

यत्तु चिन्तामणौ,—

तथा सप्तम्यभावास्वासंक्रान्तिग्रहणेषु च ।

धनपुत्रकलत्रार्थी तिलपिष्टं न संस्पृशेत् ॥ इति,

तथा सर्व्वदा स्नानविधिपुण्यतावाक्यवलाङ्घनपुत्रकामस्य काम्यो-
निषेधः ।

यत्तु,—

प्रतिप्रथमपत्रस्य द्वितीयायामपत्रीकः ।

दशम्यामधनं सर्व्वं हन्ति तत्र त्रयोदशी ॥

तदारोग्यस्नानविषये राजमार्त्तच्छे उपसंहारात्तत्परमेव, सर्व्वदा
पुण्यतावचनादेव ।

शिष्टाः पठन्ति,—

श्रीकामः सर्व्वदा स्नानं कुर्यादामलकैर्द्विजः ।

तुष्यत्यामलकैर्व्विशुद्धैकादश्यां विशेषतः ॥

गङ्गास्नानाधिका धात्री प्रोक्ता माधववासरे ।

विघ्नानि नैव जायन्ते धात्रीस्नानेन वै नृणाम् ॥

अथ विशेषः,—

नवम्यां दर्शसप्तम्यां संक्रान्तौ रविवासरे ।

चन्द्रसूर्योपरागे च ज्ञानमामलकैस्त्वजेत् ॥

एतच्च त्रीकामनाभावेऽवगन्तव्यं,—

इदञ्च मलापकर्षञ्चज्ञानस्त्रावस्सकर्तव्यत्वात् तैलनिषेधदिने
तिलपिष्टेनामलकपिष्टेन बहिरुद्धृतोदकेन मलापकर्षञ्चज्ञानं कृत्वा
माध्याह्निकज्ञानारम्भः कार्यः ।

चतुर्थे च तथा भागे ज्ञानार्थं मृदमाहरेत् ।

तिलपुष्पकुशादीनि ज्ञानस्त्राकृत्रिमे जले ॥

तत्र ज्ञानदेशाः, मनुः,—

नदीषु देवस्त्रातेषु तडागेषु सरःसु च ।

ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्तप्रस्त्रवणेषु च ॥

देवस्त्रातत्वं भुवनेश्वरे विन्दुऋदादौ,

तडागः सहस्रधन्वन्तरमितः, सहस्रेषु तडागः स्त्रादिति
वचनात् ।

सरांसि इन्द्रयुष्माक्षोदप्रभृतीनि,

गर्ताङ्गुन्दोगपरिशिष्टे,

धनुःसहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।

न ता नदीशब्दवद्वा गर्तास्त्राः परिकीर्तिताः ॥ इति,

शङ्खः,—

सरःसु देवस्त्रातेषु तीर्थेषु च नदीषु च ।

ज्ञानमेव क्रिया यस्मात् ज्ञानं पुण्यफलं स्मृतम् ॥

ज्ञानमेव क्रियेति मध्याह्नज्ञानस्य षोडशानि क्रियापदवाच्यत्वादित्यर्थः ।

मार्कण्डेयः,—

भूमिष्ठसुदृतात्पुण्यं ततः प्रस्रवणीदकं ।

ततोऽपि सारसं पुण्यं ततः पुण्यं नदीजलम् ॥

तीर्थं तोयं ततः पुण्यं महानद्यम्बु पावनम् ।

ततस्ततोऽपि गङ्गाम्बु पुण्यं पुण्यस्ततोऽम्बुधिः ॥

महानद्यनन्तरं, साधुपरिगृहीतमिति,

शङ्कः,—

सर्व्वं प्रस्रवणाः, अत्र सुखार्थज्ञानस्यैव निषेधो न त्वदृष्टार्थस्य ।

तदुक्तं,

भोगाय क्रियते यत्तु ज्ञानं यादृच्छिकं नरैः ।

तन्निषिद्धं दशम्यादौ नित्यं नैमित्तिकं न तु ॥

आपस्तम्बः,—

शिरोमज्जनमप्यु वर्जयेदस्तमिते च ज्ञानम् ।

प्रातःज्ञानप्रकरणे नित्यं नैमित्तिकमित्यादिनित्यज्ञानं प्रकीर्तितमित्यन्तं लिखितम् ।

तदनन्तरं शङ्कः,—

चण्डालचितियूपादि स्पृष्ट्वा ज्ञातां रजस्वलाम् ।

ज्ञानार्हस्तु यदा ज्ञाति ज्ञानं नैमित्तिकं हि तत् ।

पुण्यज्ञानादिकं यत्तु दैवप्रविधिचोदितम् ॥

तच्च काम्यं समुद्दिष्टं ना कामस्तप्रयोजयेत् ।
 जमुकामः पवित्राण्यर्चयिष्यन् देवतापितृन् ॥
 ज्ञानं समाचरेद्यस्तु क्रियाङ्गं तत्प्रकीर्तितं ।
 मलापकर्षणं नाम ज्ञानमभ्यङ्गपूर्वकं ॥
 सरित्सु देवस्थातेषु तडागेषु सरस्यु च ।
 ज्ञानमेव क्रिया यस्मात् ज्ञानात्पुण्यफलं स्मृतं ॥ इति

तत्र,

'प्रातःज्ञानं नित्यकृतं, मध्याह्नज्ञानं चोच्यते, क्रियाज्ञानं चात्रभावे
 चोच्यते, कर्माङ्गज्ञानं तत्कर्माङ्गज्ञानं जप्त्वाद्यङ्गविव-
 ज्ञानादीत्युक्तम् ।

मलापकर्षणं मलक्षयहेतुत्वाद्वाट्टार्थं । नाचेतिकर्त्तव्यता-
 पेक्षया, पुण्यज्ञानादिकाम्यज्ञानमपि दृष्टार्थत्वादेव नेति कर्त्तव्यता-
 पेक्षं, यत्तु तीर्थादिषु काम्यज्ञानं तददृष्टार्थत्वादितिकर्त्तव्यतापेक्षं
 सत् प्रातःज्ञानवद्वाचनिकातिदेशाभावेऽपि चोदनालिङ्गातिदेशे-
 नैव मध्याह्नज्ञानधर्मान् गृह्णाति ।

तथा ब्राह्मे,—

कृत्वाग्राहैदिकैर्मन्त्रैरभिषेकं च मार्जनमित्यादि समुद्रज्ञाने-
 लिङ्गदर्शनं, यत्तु, ग्रहोपरागसंक्रान्त्यलभ्ययोगादी नैमित्तिकं
 ज्ञानं तदप्यदृष्टत्वादेव तीर्थज्ञानवत्सधर्मकं ।

तथाच,—

एवमादिकाम्ये ब्रह्मपुराणीयतर्पणविधिः सधर्मकत्वे लिङ्गं,
यत्तु चण्डालादिसर्गननिमित्तं ज्ञानं तत्र नेतिकर्तव्यता ।

तथाच,—

अजीर्णेऽभ्युदिते वान्ते अशुक्रमणि मैथुने ।

'दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे ज्ञानमात्रं विधीयते ॥

अजीर्णेऽभ्युदितेऽशुद्धोद्गारादिनाभिष्यक्ते, एतच्चोत्तरकालज्ञान-
प्राप्त्यर्थमजीर्णावस्थायां ज्ञाननिषेधात् ज्ञानमात्रमदृष्टार्थेति-
कर्तव्यतारहितं ।

आपस्तम्बः,—

असृश्यस्पर्शने वान्ते अशुपाते क्षुरे भगे ।

ज्ञानं नैमित्तिकं कार्यं देवपितृविवर्जितं ॥ इति,

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं त्रिविधं ज्ञानमिष्यते ।

तर्पणं तु भवेत्तत्र अकृत्वेन विनिश्चितं ॥ इति,

ब्रह्मपुराणविहितस्य तर्पणस्याभावेनादृष्टार्थेतिकर्तव्यतामात्रवृत्तिं
बोधयति ।

तथाच योगी याज्ञवल्करः,

तुच्छीमेवावगाहेत यदा स्वादशुचिः पुमान् ।

आचम्य प्रयतः पश्चात् ज्ञानं विधिवदाचरेत् ॥

(१) दुःस्वप्ने दुर्जनस्पर्शे ज्ञानमात्रं विधीयते ।

(२) शरीरशुद्धिकत्वात् ।

इह मध्याह्नस्नानप्रकरणाबाधाय स्नानं विधिवदाचरेदिति मध्याह्न-
स्नानानुवादः, तुष्णीमेवावगाहेतेत्येतावद्विधीयते, अनुवादप्रयोजन-
श्चाशुचेर्मन्त्राद्युच्चारणानधिकारात् स्पर्शननिमित्तस्नानस्य मध्याह्न-
स्नानेन सह तन्नानुष्ठानं नास्तीति प्रापकं, अतएव प्रातः-
स्नानस्यापि दृष्टादृष्टकरत्वेन शरीरशुद्ध्यर्थत्वात्माघवेशास्त्रादि-
काम्यस्नानं न प्रातःस्नानेन सह तन्नेष्टानुष्ठेयं भवतीति केवलं
सन्ध्यातः पूर्वमेव पृथगनुष्ठेयं तद्विस्तरस्तु देशास्त्रमासकृत्वे काल-
सारे द्रष्टव्यः, तस्माच्चण्डालादिसर्शननिमित्तशुद्ध्यर्थस्नाने घर्षा-
पेक्षा, नात्र नद्यादिनियमः, उद्धृतेनानुद्धृतेन वा सर्वाङ्गजलयोग-
रूपस्नानपदार्थानुष्ठानरूपमात्रमेव, एवंमलापकर्षणे काम्यपुष्पादि-
दृष्टार्थस्नाने च बोध्यम् ।

तथाच शङ्कः,—

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं क्रियाङ्गं मलकर्षणम् ।

तीर्थाभावेऽपि कर्त्तव्यमुष्णोदकपरोदके ॥ इति,

एवं कर्माङ्गस्नानस्यादृष्टार्थत्वेऽपि तत्र तर्पणविध्यभावलिङ्गेन
न स्नानेति कर्त्तव्यतानिर्देशः ।

ब्रह्माण्डे तु,—

सृते जन्मनि संक्रान्तौ ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।

अस्तस्यस्पर्शने चैव न ज्ञायादुष्णवारिणा ॥

अत्र व्याधिद्वयशङ्कया दृष्ट्यादिकालदोषेण जलाशयगमनासामर्थ्ये

सर्वार्थसंयोगवर्जमज्ञासम्भवे वा मन्त्रज्ञानादयोऽनुकल्पाः, प्रातः-
ज्ञानं विधायान्ते च,

एष वो विहितः कृतज्ञः ज्ञानस्य परमो विधिः ।

गुणाश्च तस्मात्परये दीप्तास्तस्यानिविवर्णे ॥

इत्युपसंहृतम्,—

असामर्थ्यात् शरीरस्य काशशक्त्याद्यपेक्षया ।

मन्त्रज्ञानादयः सप्त केचिदिच्छन्ति सूरयः ॥

इति ज्ञानानुकल्पविधेः प्रातःज्ञानवन्माध्याह्निकज्ञानेऽप्यविशे-
षात् प्रवृत्तेः ।

सन्ध्याप्रकरणे च, उभे सन्धेयौ च ज्ञातव्यमित्युक्त्वा,

कालदोषादसामर्थ्यात् न शक्नोति यदा ह्यसौ ।

तदा ज्ञात्वा ऋषिभ्यस्तु मन्त्रैर्दृष्टन्तु मार्जनं ॥ इति

सन्ध्यासादगुण्ये ज्ञानफलेऽनुकल्पत्वेनोक्तं ।

अप्रायत्वे समुत्पन्ने ज्ञानमेव समाचरेत् ।

इति चण्डालादिस्पर्शं ज्ञानमेव, तत्र निष्कर्षः, कर्मसादगुण्यं ज्ञानेन
मार्जनाद्यनुकल्पेन वा, अप्रायत्वनिवृत्तिसु ज्ञानादेव, लाला-
दिलेपाशुद्धौ ज्ञानेन ज्ञालादिना वा ।

योगियान्नवल्कीये,—

अश्वोऽवगाहनं ज्ञानं विहितं सार्व्ववर्णिकम् ।

मन्त्रवत् प्रोक्षणं वापि द्विजातीनां विशिष्यते ॥

तर्पणस्तु शुचिः कुर्यादित्यत्र शुचिर्मन्त्रज्ञानादिनाऽपीति लक्ष्मी-
धरः, काम्यनैमित्तिकज्ञाने तु नानुकल्पप्रवृत्तिः, तत्राप्रायत्व-

निमित्तान्युच्यन्ते, गीत'मः पतितचण्डालसूतिकोदकाश्रयसृष्ट-
सर्गने सचेतोदकोपसर्गनात् पूतो भवति ।

अत्र उपसर्गनं ज्ञानं सचेत् इति लिङ्गात्, अत्र तु सृष्टिर्
श्रवसृष्टिपरमित्वेके, अन्ये त्वेकपदोपात्तत्वादविशेषात् सर्वत्र
सम्बन्ध इत्याहुः, अत्र वर्तमानचण्डालसृष्टस्य सर्गने ज्ञानं ।
अतीतचण्डालादिसर्गस्याकृतज्ञानस्य सर्गने तु—

शातातपः,—

अशुचिं संसृष्टेष्वसु एक एव स दुष्यति ।

तं सृष्ट्वाग्नौ न दुष्येत सर्वद्रव्येष्वयं विधिः ॥

देवसः,—

उपसृष्ट्याशुचिसृष्टं तृतीयं वापि मानवः ।

तथैव हस्तौ पादौ च प्रक्षास्याचम्य शुध्यति ॥

चण्डालः प्रथमस्तत्सर्गी द्वितीयः, तत्सृष्टसर्गी तृतीयः, अतः
अतीतचण्डालसर्गस्य द्वितीयसर्गे यदाचमनं तदाकामतः,
कामतसु तत्रापि ज्ञानमेव,

तत्सृष्टिनं सृष्टेष्वसु ज्ञानं तस्य विधीयते ।

जर्हमाचमनं प्रोक्तं द्रव्याणां प्रोक्षणं तथा ॥ इति,

स्मृत्यन्तरादित्याहुः, श्रवसृष्टसर्गे त्वकामतोऽपि ज्ञानं, दोषगुणता

(१) न तु पूर्वेषां सूत्रेषां तु वारिण्या ।

(२) दुष्यति ।

(३) द्रव्येत ।

दित्यवधेयं, गुरुत्वं च वक्ष्यमाणच्यवनस्मृतौ पृथक् निर्देशात्,
शवस्त्वष्टशब्दस्य तत्रातीतशवस्त्वर्शनद्रव्यपरत्वात् ।

वौधायनः, चण्डालेन सहाध्यगमने सचेलेज्ञानम् ।

तेन सहैककार्येणाध्यगमनं,

यसु छायां स्वपाकस्य ब्राह्मणोऽप्यधितिष्ठति ।

सचेलो जलमाप्नुत्य घृतं प्राश्न विशुध्यति ।

आपस्तम्बः,

एकशाखां समारूढं चण्डालादिर्भवेद्यदि ।

ब्राह्मणस्तत्र निवसन् ज्ञानेन शुचितामियात् ॥

एकशाखाग्रहणमेकावयवाद्युपलक्षणं, अनेकोद्धार्ये दारुशिले
भूमिसमे इति वचनादनेकपुरुषवाद्भावयविपरं,

चण्डालं पतितं चैव दूरतः परिवर्जयेत् ।

गोवालव्यजनादर्वाक् सचेलो जलमाविशेदत्यन्तसान्निध्ये ज्ञानम् ।

तेन, युगं च द्वियुगं चैव त्रियुगं च चतुर्युगम् ।

चण्डालपतितोदक्यासूतिकानामधःक्रमादिति युगादिदेशपरि-
हारोक्तावपि तन्मध्यगमनं न ज्ञाननिमित्तं । षड्शीत्यङ्गुलयुगं ।

पराशरः,—

चैत्यवृक्षचितिर्यूपचण्डालः सोमविक्रयी ।

एतांस्तु ब्राह्मणः स्पृष्ट्वा सचेलो जलमाविशेत् ॥

चितियूपयोः कर्मसमाप्तौ स्पर्शनं ज्ञाननिमित्तं । वार्त्तिके तु,
कर्ममध्ये-वैधस्पर्शभिन्नस्पर्शे ज्ञानमित्युक्तम् । च्यवनः, ज्ञानं प्रेतधूम-
देवद्रव्योपजीविनं ।

आमयाजिनं चित्तिकाष्ठं, मद्यं मद्यभाण्डम् ।

सस्नेहमनुष्यास्थिशवसृष्टं महापातकिनं शवं सृष्ट्वा सचेलमग्नौः-
गायत्र उत्तीर्याग्निसुपसृष्टेत् ।

गायत्रयष्टशतं जपेत्, घृतं प्राश्य पुनः स्नात्वा हिराचमेत् ।

इदं कामकृतेऽभ्यस्तेऽग्न्युपस्पर्शनादिकमधिकम् ।

देवद्रव्योपजीवौ, देवतायै दत्तस्य हिरण्म्यादेरपहारेण जीवति यः ।

तथा,—

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम् ।

असौ देवलको नाम हव्यकव्येषु गर्हितः ॥

सृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ।

कालिकापुराणे,—

सृष्ट्वा रुद्रस्य निर्मास्यं सवासा आधुतः शुचिः, इदं वैधनिर्मास-
ग्रहणव्यतिरिक्तापरम् ।

स्मृतिः,—

शैवान् पाशुपतान् सृष्ट्वा वैङ्गालव्रतनास्तिकान् ।

विकर्मस्थान् द्विजान् शुद्रान् सचेलो जलमाविशेत् ॥

शैवपाशुपतपदं वामशैवपाशुपतपरं ।

योगी याज्ञवल्करः,—पाशुपतस्य प्रामाण्योक्तेः ।

कीर्त्तये,—

अग्न्यानि चैव शास्त्राणि लोके संमीहयानि च ।

वेदवादविरुद्धानि मयेव कथितानि च ॥

“वामं पाशुपतं शैवं दक्षिणे चैव भैरवं” इतिप्रमाणस्य पृथक् निर्देशात् ।

मनुः,—

अनुमन्त्रेण प्रेतं प्रातिमन्त्रातिमिव वा ।

आत्मा सचेतं सृष्ट्वान्निं घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥

शुद्धात्पशुपती, विष्णुः, सर्वस्वैव हि प्रेतस्य वान्धवैः सहानुपातं कृत्वा ज्ञाने, अज्ञानेऽस्त्रिसंख्यने सचेतजानेव ।

मार्कण्डेयपुराणे,—

अभोज्यसूतिकाषण्डमार्जारमुखकुक्कुटाः ।

पतिता विहचण्डालमृतहाराश्चधर्मवित् ॥

संस्पृश्य शुद्ध्यति ज्ञानादुदक्याग्रामशुकरौ ॥

अत्र मार्जारपदं स्थिरस्थित मार्जारपरम् । मार्जारचक्रमे शुचिरिति स्मृत्यन्तराचक्रमणे मार्जारस्यर्धे न ज्ञानम् ।

आखुपदं कुक्कुटपदसमभिव्याहाराद्गाम्याखुपरम् ।

एवं मार्जारमूषिकाशनशयम्बुविप्रुषो नित्यं भिक्षा इति ।

मार्जारमूषिकस्यर्धे कर्म कुर्त्तव्यः स्पृशेत् ।

विशुध्यत्युपवासेन पुनः कर्त्तव्यं चैव हि ॥

आखुपदं कुक्कुटपदस्यर्धे ज्ञानं, स्मृत्यन्तरात् खरोट्टस्यर्धे ज्ञानं ।

अत्र विशेषमाह शातातपः—

रजकचर्मकारश्च व्याधजासोपजीवकी ।
 चेलनिर्बोजकश्चैव नटः शैलूषकस्तथा ॥
 सुखे भगस्तथा वेश्या वनिता सर्ववर्षगा ।
 चक्री ध्वजी वहगात्री ग्राम्यकुक्कुटशूकरौ ॥
 एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरोवर्जं हिजातिषु ।
 तोयेन जालनं कृत्वा आचान्तः शुचितामियात् ।

शिरोवर्जमिति शिरःपदं करण्यतिरिक्तमानाभ्यूर्ध्वभागपरमित्युक्त-
 मेव, अत्र शुकुकुटवराहाश्वामत्यन्तामिधत्वादकामतोऽधमाङ्गस्यै
 आचमनं, कामतस्तु ज्ञानमेव ।

विष्णुपुराणे, उदस्यासूतिकाश्यावसायिसृतहारस्यै जाला
 द्वादशवारसृङ्गहृषं मेयुने वमने चेत्युक्तं ।

व्यासः,—

भासवानरमार्जारश्चरीद्रावां शुनां तथा ।
 शूकराश्वामेध्वं च शृङ्गा ज्ञायात् सचेलकं ॥

कण्वहारीतः,—

श्वविष्ठां काकविष्ठां च कंकटघ्नरस्त्र च ।
 अधोच्छिष्टसु संस्पृश्य सचेलो जलमाविशेत् ॥

नरविष्ठा परकीया च, अधोच्छिष्टः, मूत्रपुरीषशुक्रोत्सर्गबाधः ।

शंखः,—

रण्याकर्मतोयेन पावनाद् येन वाप्यथ ।
 नाभेरुर्ध्वं नरः स्पृष्टः सद्यः ज्ञानेन शुध्यति ॥

ब्राह्मे,—

उच्छिष्टेनाथ विप्रेष विप्रः स्मृष्टसु तादृशः ।

उभौ ज्ञानं प्रकुर्वतः सद्य एव समाहितौ ॥

तथा,—

पलाण्डुलघुनस्पर्शं ज्ञात्वा नक्तं समाचरेत् ।

मनुः,—वान्तो विरक्तः ज्ञात्वा तु घृतप्राशनमाचरेत्

आचामेदेव भुक्त्वा च ज्ञानं मैत्रुनिर्गमं कृतम् ॥

भुक्त्वा च वान्त इत्यर्थः, तेन सद्यो वान्ते आचमनमात्रं, मैत्रुनं चरितौ ।

ब्राह्मे,—

मानुषास्थि तु संस्पृश्य दग्धं सस्नेहमेव वा ।

आयात्रां संस्पृशेत् सूर्यं पश्येद्विष्णुमनुस्मरेत् ॥

मानुषास्थिग्रहणमभक्ष्यपञ्चनखास्त्रिपरम् ।

शुक्लान्तरसम्वादात्, देवलः,—

मानुषास्थिवसां विष्टामार्त्तवं मूत्ररेतसी ।

मज्जानं शोणितं वापि परस्य यदि संस्पृशेत् ॥

ज्ञात्वापमृज्य लेपादीनाचम्य स शुचिर्भवेत् ।

तान्येव स्वानि संस्पृश्य पूतः स्वात्परिमार्जनात् ॥ क्षालनात् ।

विष्णुः,—

नाभेरधस्तात्प्रवाहुषु नायकैर्मलैः सुराभिर्मयै-

र्वीपहतो मृत्तोयेन तदङ्गं प्रक्षाल्य तदेनसः' शुद्धिर्भवति ॥

रजकचर्मकारश्च व्याधजालोपजीव
 खेलनिर्बेजकश्चैव नटः शैलूपक
 सुखे भगस्तथा वेष्टा वनित
 चक्री ध्वजी वहगात्री च
 एभिर्यदङ्गं संस्पृष्टं शिरः
 तोयेन चालनं कृतं

शिरोवर्जमिति शिरःपदं

मेव, अत्र शकुन्तलवरा

आचमनं, कामतस्तु

विष्णुपुराणे, उ

द्वादशवारमुद्धृ

व्यासः,—

पलाकिकाभ्यामनेध्यलिप्तश्च भवेच्छरीरम् ।

अनं प्रविशन्तु सम्यक् ज्ञानेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥

लघु पलाकिकाभ्यां यस्म्योपरि विष्टा कृता तत् शरीरमनेध-

नं ज्ञानेन शुद्धाति ।

अत्र मुखप्रवेशे गुरुप्रायश्चित्तं, अत्र पादेतराङ्गेन श्मशानक्षरं-
 मन्त्ररपर्यन्तं नित्यकर्मकारिण्यर्थं ज्ञानं स्मृत्यन्तरात्, कृष्ण-
 जिनदानग्राहिण्यर्थं ज्ञानं,

अस्पृशोऽसौ द्विजो राजन् चित्तियूपसमो हि सः ।

इति यूपसाम्येन निन्दनात्, अमयाजकस्य स्वार्थं ज्ञानं स्मृत-

गदाधरः ।

निर्बेजकः शुद्धवत्तमः ।
 चक्री ध्वजी वहगात्री ।

...व्यासने सः

अग्नें च, पुत्रजन्मज्ञाननिमित्तं वन्धुमरणञ्च,

नेमित्तत्वं,

पुनर्मर्त्यं जपेत्, महाव्याहृतिभिः समा-

नेभ्याश्च,

वान्धवरोदने आत्वीपोश्च शुद्धिः,

स्त्रियं ।

त ॥

दृष्टजलेन च ।

तवेदाः सुवर्णञ्च सोममार्गस्तथैव च ।

ब्राह्मणानुमतेनैव सृष्ट्वा त्वाचम्य शुद्धयति ॥

अग्निस्वर्णकाशानां एकं सृष्ट्वा ब्राह्मणानुज्ञया जलमुद्धृत्य आया-
दित्यर्थः ।

अत्र हेतुमाह, “आचान्तमनुगर्तञ्च निशि ज्ञानं न विद्यते” ।

अनुगर्तं भूमिष्ठजले ज्ञानं, आचान्तमाचमनञ्च निशि न विद्यत-
इत्यर्थः ।

अत्रापवादः,—

अग्नीवायुसमुद्भवे प्रह्वान्धुतभाषणे ।

अर्ज्वारमूषिकमग्ने आकृष्टे क्रोधसम्भवे ॥

निमित्तेष्वेव सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः सृशेत् ।

अत्यन्तोपहतस्य तदङ्गं मृत्तोयैः प्रक्षाल्य स्नानेन ।
 चक्षुष्युपहते उपोष्य स्नात्वा पञ्चगव्येन शुद्धो भवति ।
 दशगोपहतस्य, प्रवाहुर्हस्तः, अत्यन्तोपहतः ।
 नाभ्यूर्ध्वकायः स्पृष्टः,

अङ्गिराः,—

इन्द्रियेषु प्रविष्टं स्यादमेघं यदि कर्हिचित् ।
 मुखेऽपि संस्पृश्य गतं तत्र स्नानं विशोधनम् ॥
 विशोधनं इन्द्रियमुखप्रक्षालनं स्नानं च कार्यम् ।
 हारीतः,—स्नातः शुद्धो भवति अजीर्णवाग्नाशमनुकर्मायोनिषण्-
 दिवामेधुनगमने च ।

सुसुप्तः,—अनुदकमूत्रपुरीषकरणे, मण्डकेष्वक्षिरप्राशने सद्यः
 स्नानं घृतकुशहिरण्योदकप्राशनम् ।

लघ्वापस्तम्बः,—

यदिष्ठितं काकवलाकिकाभ्याममेष्वलिप्तं भवेच्छरीरम् ।
 ओषे मुखेन प्रविशन्तु सम्यक् स्नानेन लेपोपहतस्य शुद्धिः ॥
 काकवलाकिकाभ्यां यस्योपरि विष्टा कृता तत् शरीरमेष्व-
 लिप्तं स्नानेन शुद्ध्यति ।

ओषधिसुखप्रवेशे गुरुप्रायश्चित्तं, अत्र पादेतराङ्गेन स्नानाद्यर्थे-
 सम्बत्सरपर्यन्तं नित्यकर्माकारिण्यर्थे स्नानं मृत्युन्तरात्, कृष्ण-
 जिनदानग्राहिण्यर्थे स्नानं,

अस्यशोऽसौ द्विजो राजन् चितियूपसमो हि सः ।

इति यूपसाम्येन निन्दनात्, यामयाजकस्य अर्थे स्नानं मृत्यु-

न्तरात्, चिताधूमस्पर्शं च, पुत्रजन्मज्ञाननिमित्तं वक्षुमरक्षश्च,
अदृष्टसुखीरपि ज्ञाननिमित्तत्वं,

यस्तु चण्डालादिसर्गं पुनर्मन्त्रं जपेत्, महाभ्याहृतिभिः समा-
ज्याहुतीर्जुहुयादिति तत्कामतोऽभ्यासे,

अत्यन्तरेऽस्थिचयनात् पूर्वमावाग्यबरोदने ज्ञात्वापोथ शुद्धिः,
शुद्धे विराचेण,

पराशरः—

अस्तङ्गते यदा सूर्ये चण्डालपतितं स्त्रियं ।

सूतिकां स्पृशतश्चैव कथं शुद्धिर्भविष्यति ॥

ज्ञानमाचमनं प्रोक्तं दिवोद्धृतजलेन च ।

दिवोद्धृताभावे तु,—

जातवेदाः सुवर्णश्च सोममार्गस्तथैव च ।

ब्राह्मणानुमतेनैव स्पृष्ट्वा त्वाचम्य शुद्धरति ॥

अग्निस्त्र्यंकाशानां एकं स्पृष्ट्वा ब्राह्मणानुज्ञया जलमुद्धृत्य ज्ञाया-
दित्यर्थः ।

अत्र हेतुमाह, “आचान्तमनुगर्तश्च निशि ज्ञानं न विद्यते” ।
अनुगर्तं भूमिष्ठजले ज्ञानं, आचान्तमाचमनश्च निशि न विद्यत-
इत्यर्थः ।

अत्रापवादः,—

अग्नीवायुसमुद्भवे प्रहासेऽनृतभाषणे ।

अर्ज्जरमूत्रिकसर्गे आकृष्टे क्रीधसम्भवे ॥

निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म कुर्वन्नपः स्पृशेत् ।

शिष्टाः,—

विष्णुालयसमीपस्थान् विष्णुसेवार्थमागतान् ।
चण्डालपुत्रान् वापि सृष्ट्वा न ज्ञानमाचरेत् ॥

ब्रह्मोक्तवादीं बहुजनसङ्गुले,—

तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।
नगरे ग्रामदाहे च सृष्टासृष्टं न दुष्यति ॥

सृष्टमसृष्टमिति सृष्टासृष्टं,

आचारपद्धते,—

कुण्डे मध्ये शिलापृष्ठे नौकायां गजवृक्षयोः ।
संग्रामे संक्रमे चैव स्पर्शदोषो न विद्यते ।

स्मृतिः,—

वाक्प्रशस्तं चिरातीतमनेकान्तरितं लघु ।

शुद्धमित्यर्थः, चिरातीतं उच्छिष्टभाण्डस्पर्शादिकं शुद्धं मार्ग-
दिस्थं न स्पर्शने ज्ञाननिमित्तम् ।

अनेकपरम्परया चण्डालादिस्पर्शनं न ज्ञाननिमित्तं, एकान्-
तरिते ज्ञानमित्युक्तमेव, लघु उच्छिष्टाद्यवाप्यतत्सृष्टमाहतासृष्ट-
ग्निधूमादिकं नाशुद्धम् ।

तथा,—

मन्त्रिकासन्ततिर्धारा, सन्ततिः सन्तग्यमानं दृष्टादि धारा,
जलक्षीरघृतादेः पात्रादधः पतति तलेऽभिध्यसंसृष्टाऽपि पात्रं श्र-
वा न दूषयति ।

तथा,—

पादुके वापि गृह्णीयादसृज्यस्पर्शवारणे ।

तथा,—

सप्तरात्रीचितां विष्टां वशिष्ठः प्राह वृत्तिकां ।

इदञ्चाप्रत्यभिप्रायमाने गन्धायभावे च बोध्यम् ॥

तथा,—

रथ्याकईमतोयानि नावः पन्थास्तृणानि च ।

मारुतेनैव शुद्धयन्ति पक्षेष्टकचित्तानि च ॥

तथा,—

पादौ शुची ब्राह्मणानां इति, पदा सृष्टश्च कामत इत्युक्ता
शुद्धेरपवादः, इत्यादि वाक्यानां आचारोपष्टम्भात्तद्व्यवहाराजपरि-
ग्रहाच्च प्रामाण्यं, इति नैमित्तिकज्ञानादि ।

अथ जलशुद्धिः,

विष्णुः,—

भूमिष्ठमुदकं शुद्धं विदध्या यत्र गौर्भवेत् ।

अव्याप्तं चेदनेध्वेन तद्ददाकाशसंस्मितम् ॥

याज्ञवल्करः,—

शुचि गोदसिक्तत्तोयं प्रकृतिस्थं महीगतं ।

प्रकृतिस्थं रूपरसान्तरमनापन्नं, महीगतं शुद्धभूमिगतम् । आका-
शस्थमपि गोदसिक्तमश्चेत् शुद्धमाचमनार्हम् ।

दिवा सूर्यांशुभिस्तप्तं रात्रौ नक्षत्रमारुतेः ।

सन्ध्ययोरप्युभाभ्याश्च पवित्रं सर्व्वदा जलम् ॥

इति यमवचनमनुपहतविषयम् ।

देवताः,—

उद्धृता अपि शुध्यन्ति शुद्धैः पानैः समुद्धृताः ।

एकरात्रोषिता आपस्त्राज्याः शुद्धा अपि स्यन् ॥

पर्युषिते शरीरतः,—

सुराधाने तु यो भुङ्क्ते अपः पर्युषिताः पिवेत् ।

ग्रहपुण्याविषक्तेन त्राहं श्रीरेष वर्त्तयेत् ॥

विष्णुादिपादोदकं पर्युषितं अपि घ्राणं प्रसादत्वात् ।

पादोदकञ्च निर्माष्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ॥

प्रसाद इत्युक्तत्वात्,—

तस्य एकरात्रेत्यादि वाक्येन नाप्यशुद्धिः ।

किन्तु,—

अक्षीषाश्चैव गोपानादापः शुचिकराः स्मृताः ।

इति सामान्यतो यत्शुचिकरत्वं तत्रैव पर्युषितपर्युदासो न कार्या-
न्तरे, नापि यज्ञपात्रप्रोक्षणावर्ज्यजलवत् संस्कारविशेषाधानशु-
द्धेतुत्वेऽपि, एवं न नक्तोदकपुण्याद्यैरर्चनस्नानमिश्रत इत्यनेनापि
देवार्चनस्नानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न स्नाने ।

एतेन पर्युषितजलपानेऽपि दोषाभावो दर्शित इति प्राचीनाः,
नव्यास्तु विष्णुपादोदकं मूर्ध्नि कल्पमुत्थाय धारयेदिति वचनात्
पादोदकस्य कल्पे ग्रहणविधानात् पर्युषितस्यैव कल्पे सम्भवादेक
रात्रोषिता इति निषेधस्याप्रवृत्तिः, यत्तु नक्तोत्थादिना देवपूजा-
देवस्नानयोरेव पर्युषितजलनिषेधो न सस्य स्नानादाविति, तत्र,

देवस्वाङ्मनपदेनैव ज्ञाननिषेधस्य स्वज्ञानपरत्वौचित्यादिति,
तत्र सम्यगिति प्रतीमः, एतद्वाक्यस्य केवलदेवविषयत्वात्, यदि
ज्ञानस्य विवक्षा स्यात्तर्हि उदकज्ञानयोः पौर्वापर्यविपर्ययासौ न
संगच्छेत, आद्यपदोपादानमप्यसंगतं स्यात्, देवविषयत्वे तु
आद्यपदेन चन्दनादेः परिग्रहः । माघज्ञानेऽपि रात्रिजलस्य वाच-
निकत्वाच्च । अस्मद्देशे वृहद्वाण्डस्थितपर्युषितजलेन ज्ञानपान-
व्यवहारदर्शनाच्चेति ।

वर्ज्यं पर्युषितं पुष्पं वर्ज्यं पर्युषितं जलम् ।

न वर्ज्यं जाङ्गवीतीयं न वर्ज्यं तुलसीदलम् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणोक्तेः, गङ्गाजले न पर्युषितत्वस्य दोषः ।

विष्णुपादोदकेऽपि न, विष्णुपादोदकं मूर्ध्नीति वाक्यात् ।

माघज्ञाने तु,

नारदीयपुराणे,—

सरितामप्यभावे तु नवकुम्भस्थितं जलम् ।

वायुना ताडितं रात्रौ गङ्गाज्ञानसमं विदुः ॥

इति पर्युषितत्वाभावः ।

स्मृत्यन्तरे,—

काले मेघोदकं ग्राह्यं वर्ज्यं त्रिदिनमेव च ।

अकाले दशरात्रं स्यात्ततः शुद्धिर्विधीयते ॥

अजा गावो महिष्यश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्ध्यन्ति भूमिष्ठं च नवोदकम् ॥

ब्राह्मे,—

ववक्षातजलं दशरात्रे च शुध्यति,

शक्तिरा,—

चाण्डालपरिमृहीतं च योऽन्नानादुदकं पिबेत् ।

तस्य शुद्धिं विजानीयात् प्राजापत्येन नित्यम् ॥

एतदन्यजस्त्रामिकतदुपभोगसंस्पृष्टान्बु'विषयम् ।

आपस्तम्बः,—

अन्यजैः स्नानिताः कूपा स्तङ्गागा वाप्य एव वा ।

एषु ज्ञात्वा च पीत्वा च प्राजापत्यं सप्ताचरेत् ॥

क्षेत्रादीनां जलं पीत्वा पुष्करिण्यां ऋद्वेऽपि वा ।

जानुदन्नं शुचि, ज्ञेयमधस्तादशुचि श्रुतम् ।

जानुदन्नादधस्तात् क्षेत्रजलाग्रयोऽशुचः । एतदप्यापदि, चक्ष-
जकृतेऽपि तङ्गागादौ संपर्काभावे तदुत्सृष्टे वा आपदि जला-
न्तरासम्भवे वचनादिदोषः ।

तथाच शातातपः,—

अन्यैरपि कृते कूपे सेती वाप्यादिके तत्रा ।

तत्र ज्ञात्वा च पीत्वा च प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥

श्रुत्यन्तरे,—

वापीकूपतङ्गाग्निषु दूषितेषु सरस्सु च ।

उद्धृत्य वै कुम्भशतं पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

(१) संस्पृष्ट ।

(२) जलान्तरासम्भवे न वचनादि दोषः ।

आपस्तम्बः,—

उपानच्छेदविष्मूत्रे ऽस्त्रिरक्षी मद्यमेव च ।

एभिश्च दूषिते चैव कुम्भानां घृतमुद्धरेत् ॥

इदमन्तोपहतविषयम् ।

पराशरः,—

कूपेषु^१ घतितं दृष्ट्वा खगुलश्च मर्कटम् ।

अस्थिचर्मादिपतनात् पीत्वानिध्या ह्यपो द्विजः ॥

गारं तु कुण्ठं काकं विड् वराहं खरोद्भयोः ।

गावयं सौप्रतीकाश्च बाण्डं त्वामुखं^२ तथा ॥

वैयाघ्रमार्घं सैहं वा कूपेषु यदि मज्जते ।

तडागस्यैव दुष्टस्य पीतं स्वादुदकं यदि ॥

विप्रः शुध्येच्चिरान्नेषु क्षत्रियसु दिनद्वयात् ।

एकाहिनापि वैश्यसु शूद्रो नक्षेन शुध्यति ॥

अत्यन्तोपघातविषये तु विष्णुः,—

मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतोदकम् ।

पीत्वा त्रिरात्रमुपवसेत् ।

पुनर्विष्णुः,—

मृतपञ्चनखात्कूपादत्यन्तोपहतास्तथा ।

अपः समुद्धरेत्सर्वाः शेषं वस्त्रेण शोषयेत् ॥

वह्निप्रज्वालनं कृत्वा कूपे पक्वेष्ठकाचिते ।

पञ्चगव्यं न्यसेत्पश्चाद्वतीर्थं समुद्धरेत् ॥

जलाशयेषु सर्वेषु स्थावरेषु सरस्सु'च ।

कूपवत्कथिता शुद्धिर्महत्सु च न दूषणम् ॥

अतएव न दुष्कृतीत्यनुवृत्तौ नापो मूत्रपुरीषाभ्यामिति याज्ञवल्क्यीयं
महाजलाशयपरम् ।

पराशरः,—

नदी वेगेन शुध्येत यत्र लेपो न विद्यते ।

देवलः,—

कश्मलाशुचियुक्तानि तीर्थतः परिवर्जयेत् ॥

कश्मलं शत्रादि, तथाच जलावतरणं शवाद्यशुचियोगादशु-
चेत्तर्हि जलावतरणान्तराज्जलं ब्राह्ममित्यर्थः ।

कश्मलानि देवलेन परिभाषितानि ।

मानुषास्त्रिशिराविष्टारितोमूत्रार्तवानि च ।

कुणपः पूयमित्येतत्कश्मलं समुदाहृतम् ॥

यमः,—

प्रपामरस्थे घटकं च कूपे द्रोण्यां जलं कोषगतास्तथापः ।

ऋतेऽपि शूद्रात्तदपेयमाहुरापहतो भूमिगताः पिवेत् ॥

प्रपां पानीयशालास्थजलम् ।

घटकोऽत्र कूपादौ सर्वसाधारणजलोद्धरणपात्रं कलशादि तज्जलं,
द्रोणी काष्ठाम्बुवाहिनी निपानमित्यर्थः तज्जलं, कोषस्वर्गपुटः ।

शूद्राद्वृत्तेऽपि द्विजस्त्रामिकमपि प्रपादिजलमित्यर्थः । आपहत-
इति मरुदेशानां शिष्टानामपि विपत्तौ तत्पानसमाचारः ।

शातातपः,—

मद्यभाण्डोदकपाने हृदिनं घृतप्राशन—

महोरात्रं च ।

शुनोच्छिष्टस्त्रिता आपो यदि कश्चित्पिवेद्द्विजः ।

शंखपुष्पाविपक्षेन त्र्यहं क्षीरेण वर्सयेत् ॥

स्त्रुच्छिष्टजलपानेऽप्येवं हारीतः, पराशरेण 'भाण्डिस्त्रिताभोन्या-

न्नाम्बुपाने ब्रह्मकूर्चोपवास उक्तः, तद्वचनं वक्ष्यते,

तथाचास्मदीयशुद्धिसारसंग्रहकारिकाः ।

निजेन रूपेण रसेन युक्तं गोद्विप्रयोग्यं शुचि शुद्धभूष्यम् ।

व्योमस्थितं शुद्धमद्यैव दैवं गोतर्पकं चाचमनीयमम्बु ।

अप्युद्धृतं वारि विशुद्धमुक्तं शुद्धेन पात्रेण समुद्धृते चेत् ॥

विशुद्धमप्यम्बु यदेकरात्रोषितं भवेच्छेकं हि तद्विशुद्धम् ।

गोपानसंक्षोषसमान्भसोऽन्यदप्येकरात्रोषितमम्बु पेयम् ॥

ज्ञानाय योग्यं तु परं तु देवाभिषेकपूजादिषु नेति वृथाः ।

गंगाजले पर्युषितेऽपि शुद्धिं विष्ण्वादिपादोदक एवमाहुः ॥

असम्भवे पर्युषितञ्च माघे ज्ञानेऽम्बु वाताहतमाददीत ।

त्र्यहोत्तरं प्राहुषि मेघतोयं शुद्धं दशाहोत्तरतोऽन्यकालम् ॥

दशसहस्रैस्त्रेव गतेषु नीरं शुद्धं भवेन्नूतनखातजातम् ।

जान्वादिदन्नाभसि पुष्करिण्यादौ सेतुकूपङ्गदवापिकादौ ॥

अन्यैः कृतेऽप्यापदि वान्यनीराभावेन दोषस्तदसङ्ग एव ।

सर्वेषु कूपादिजलाशयेषु दोषेऽल्पविष्टादिकयोगरूपे ॥

यताम्बुकुम्भोद्धृतिपूर्वकञ्च गव्यप्रक्षिपेत्पद्धती विमुक्तिः ।
 कूपे यदा पञ्चनखस्य ब्रह्मः प्रभूतमद्यास्त्रविष्ठादियोगः ॥
 उद्धृत्य सर्वं जलमंशुकेन प्रोच्य चिपेत्तत्र च पञ्चगव्यम् ।
 पक्षेष्टकासंघठिते विशेषः कूपेऽनसृज्यालनमैव श्रूयः ॥
 चराचरेभ्यश्च शुद्धिरिव महत्सु दीपो न जलाशयेषु ।
 शुध्यन्ति नद्यः खलु वेगवत्यो वेगीऽपि दुष्यन्ति मलीपक्षिताः ॥
 जलावतारे यदि चिद्वशादेः पातोऽन्यतीर्णाज्जलमाददीत ।
 जलाशयाभ्यासगसत्रपाताजिपानंतत्सर्वं पुटात्प्रपायाः ॥
 दत्तं द्विजेनापि जलं न पेयं मरौ विपत्तौ चित्तिगन्तु पेयम् ।

इति जलशुद्धिः ।

प्रातर्लिखितविधिना माध्वाङ्गिकज्ञानं कुर्यात्, अथवा
 अघमर्षणेन कुर्यात्, तदुपरा, अघमर्षणसूक्तस्य, अघमर्षणं ऋषिः,
 अनुष्टुप्छन्दः, भावहतं देवतं, ज्ञाने विनियोगः, ऋतं चेत्यादि
 स्मरित्वन्तं वारत्रयमुक्त्वा तीर्थावाहनम् । छत्रिमे जले गंगादि-
 शब्देनावाहनम्, पुनरघमर्षणं त्रिवारमुच्चार्य जलावर्त्तनरूपं
 जलाभिमन्त्रणम्, पुनस्त्रिवारमुच्चार्य जलचलुकपानं हिराचमनं,
 पुनस्त्रिवारपाठेन मार्जनम्, जले मज्जनं त्रिवारमघमर्षणञ्चपः,
 उद्धृतज्ञानं अन्तर्जपकाले जलकुम्भेनाभिषेचनं यावत्पाठः, ततोऽ-
 घमर्षणं त्रिः पठित्वा मज्जनम् ।

विश्वस्मरणं, उद्धृतज्ञानमन्त्रः,—

शक्नो सत्यां कात्यायनीयविध्यादिना ज्ञायात् ।

मध्याह्ने तत्सुविस्तरमित्युक्तत्वात्, कात्यायनीय-याज्ञवल्क्येय-

शास्त्रीय-वैधायनीय-वाशिष्ठानां पञ्चानां विधयोऽस्मात्कृते ज्ञान-
सारे द्रष्टव्यः, प्रातःज्ञानोक्तानि ज्ञानाङ्गानि तद्गैरुपेक्षे विष्णुस्मरणं
प्रायश्चित्तं, पूर्वोक्तरीत्याचमनवस्त्रपरिधानतिलकमालाकुशादि-
ग्रहणं,

'ज्ञातसर्वार्थं हृदयं नित्यं कुर्याद्द्विधापते ।

प्रियङ्गुचन्दनाम्नाश्च बिल्वेन तगरैश्च च ॥

इति भविष्यपुराणवचनात् नात्रमूर्त्तिकाग्रहणमिति केचित् ।

कर्काद्वार्यास्तु समाचाराङ्गानामूर्त्तिकाग्रहणम्

इत्याहुः, ततः सन्ध्या प्रातःसन्ध्यावत्, तदनन्तरोपस्थाने
विशेषः, उदयं उदयं चित्रं तच्चक्षुः हंसः शुचिषदित्येतैरुपस्थानं
कृत्वा सायवरा नष्टादिकारणं, मन्त्रं प्रदक्षिणीकृत्य पङ्कजासः,
गायत्र्युपासनपूर्वमुपस्थानं, ध्येयः सदेति ध्यानम् । यथोक्तार्थज्ञाने
निश्चये तिर्यक्पाणिना गायत्रीजपः शतमष्टोत्तरं अष्टादश वा
कार्यः । ततो गायत्र्युपासनपूर्वकं पूर्ववत् गायत्रीविसर्जनं ।

ततः पुनरुत्थानं वा, योगी याज्ञवल्करः,—

विभ्राङ्गित्वनुवाक्येन सूक्तेन पुरुषस्य च ।

शिवसङ्कल्पेन तथा मण्डलब्राह्मणेन च ॥

दिवाकीर्त्तये सौरैश्च मन्त्रैरन्यैश्च शक्तितः ।

अपयङ्गो हि कर्त्तव्यः सर्ववेदभ्रष्टीतकैः ॥

पवित्रैर्बिम्बैश्चान्यैर्गृह्योपनिषदा तदा ।

अध्यात्मविद्या विविधा जप्तव्या अपसिद्धये ॥

अथ ब्रह्मयज्ञं स एवाह,—

प्रदक्षिणं समारुह्य नमस्कृत्योपविश्य च ।
 दर्भेषु दर्भपाणिः स्यात् प्राङ्मुखस्तु कृताञ्जलिः ॥
 स्वाध्यायन्तु यथाशक्ति ब्रह्मयज्ञार्थमाचरेत् ।
 आकेशादानखायाञ्च परमं तप्यते तपः ॥
 यः स्रम्वापि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहं ।
 आदावारभ्य वेदन्तु स्वात्पोषर्ष्युपरि क्रमात् ॥
 यदधीतेऽन्वहं शक्त्या स स्वाध्याय इति स्मृतः ।
 दर्भपाणिः पवित्रोपग्रहव्यतिरिक्तदर्भचयहस्तः ।

आपस्तम्बः,—

तस्य विधिरुक्तप्रातराश उदकान्तं गत्वा प्रातः शुचौ देवे
 अधीयीत ॥

तैत्तिरीयश्रुतो ब्रह्मयज्ञेन यज्यमाणः प्राच्यां दिशि ग्रामाद्-
 गच्छति दर्शना उदीच्यां प्रागुदीच्यां^१ वोदित आदित्ये दक्षिणत-
 उपवीत्युपविश्य हस्तावनेनिष्ठ्य त्रिराचामेहिः परिमृज्य सकृदुप-
 स्मृश्य शिरश्चक्षुषो नासिके ओत्रे हृदयमालभ्य त्रिराचामते न
 ऋक्प्राणोति यहिः परिमृजति ते यजूंषि स यत् सकृदुप-
 स्मृशति तेन सामानि यत् सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्षति यच्छिरश्चक्षुषी-
 नासिके ओत्रे हृदयमालभ्यते तेनाथर्वाङ्गिरसौ ब्राह्मणानितिहास-
 पुराणानि कल्पान् गाथानारायणंसीः^२ प्रीणाति,

(१) उदीच्यां वोदित- ।

(२) नारायंसीः प्रीणाति ।

दर्भाणां महदुपस्तीर्योपस्थं कृत्वा प्राडासीनः स्वाध्यायमधीयीत,
तथा तत्रैव, दक्षिणोत्तरौ पाणिपादौ कृत्वा सपवित्रावाचा'मति-
प्रतिपाद्येते तद्दे यजुत्रयीं विद्यां प्रत्येषी वाचो तत्परमशरं, यथा-
भू भुवःस्वरित्वाह तद्दे वाचः सत्यं यदे वाचः सत्यं तस्यायुङ्क्ताऽथ
सावित्रीं तिरस्त्वाह पश्योर्द्धं चिशो नवानं सवित्रा श्रियः ।

प्रसविता म्रियमेवाप्रोत्यथो प्रज्ञातदैवप्रतिपदा छन्दाऽसि
प्रतिपद्यते, प्रीये मनसी स्वाध्यायमधीयीत दिवानक्तं वेत ह स्माह
श्रीगङ्गेय तचारण्ये वल उत वाचोसिष्ठश्रुतत्र विष्मूत्रासीनः उत-
शयानोऽधीयीतैव स्वाध्यायं तपस्वी पूण्योभवति य एवं विद्वान्
स्वाध्यायमधीते, नमोब्रह्मणे नमोऽग्नये नमः, पृथिव्यै नमः,
ओषधीभ्यो नमोवाचे नमो वनस्पतये नमोविष्णवे हृहते करोमि
मध्यंदिने प्रवलमधीयीत, तथा नमोब्रह्मणे इति परिधानीयां
तिरस्त्वाह, उपसृश्य गृहानेति ततो यत्किञ्चिद्ददासीति सा
दक्षिणा, अत्र ग्रामे मनसाध्यायीतेत्यत्रेति विशेषः, अरण्ये उच्चै-
रित्यनुवादः रात्रौ मनसा वाचा वेति विकल्पः, रात्रिरपि ब्रह्म-
यज्ञस्य एकः कालः, शेषं प्रयोगकाले व्याख्यास्यामः ।

कात्यायनः,

स चार्वाकपण्डितार्थः पश्चाद्वा प्रातराहुते ।

वैश्वदेवावनान्यतोक्त^१निमित्तकादिति ॥

कालत्रयं,

रात्रावेकः कालः स्मृत्युक्तः ।

(१) सपवित्तमाचमति ।

(२) -येतोक्त-

याज्ञवल्करः,—

वेदार्धवत्पुराणानि सेतिहासानि शक्तितः ।

अपयन्नार्थसिद्धयर्थं विद्यां चाध्यात्मिकां जपेत् ॥

एवं वेदाध्ययनाशक्तौ ब्रह्मयज्ञे अपन् सूक्तं पीड्यं चिन्तयन्
हरिमिति तावन्मात्रस्य जपः ।

अन्यच्च,

अनुष्टुप्त्रिष्टुप्गायत्री विज्ञेया स्वाच्छताक्षरा ।

शताक्षरान् समावृत्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥

याज्ञवल्करः,—

सौकरा चतुरावृत्ता विज्ञेया सा शताक्षरा ।

शत-क्षरान् समावृत्य चतुर्वेदफलं लभेत् ॥

बौधायनः,—

प्रणवो व्याहृतयः, सावित्रीत्येते ब्रह्मयज्ञा अहरहर्ब्राह्मणं
किल्बिषात्पावयन्ति ।

आपस्तम्बः,

भूर्भुवः स्वः सत्यं तपः अद्वया जुहोमि इत्येतेनैवास्त्र तदहः

स्वाध्यायः समाप्तो भवति, आथर्वणीयतापनीयश्रुतौ, यः
प्रणवमधीते स सर्वमधीते ।

अथ तर्पणविचारः ।

आत्मातपः,—

तर्पणं तु शुचिः कुर्यात्प्रत्यहं स्नातको द्विजः ।

देवेभ्यश्च ऋषिभ्यश्च पितृभ्यश्च यथाक्रमं ॥

शुचिर्मन्त्रस्नानादिनापीति लक्ष्मीधरः, एवं प्रधानतया तर्पणमुक्तम्
प्रत्यहमिति वचनान्नित्यं ।

कात्यायनः,—

छायां यथेच्छेच्छरदा उपात्तः पयः पिपासुः क्षुधितो यथाश्रमम् ।

बालो जनित्रीं जननीं च बालं योषित्पुमांसं पुरुषश्च योषितम् ॥

तथा सर्वाणि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।

विप्रादुदकमिच्छन्ति सर्वे ह्युदककाङ्क्षिणः ॥

तस्मात् सदैव कर्त्तव्यं कुर्वन् महतैनसा ।

युज्यते ब्राह्मणः कुर्वन् सर्वमेतद्विभर्त्ति हि ॥

स्नातश्चाद्र्वासा देवर्षिपितृतर्पणमश्रय एव कुर्यात् । परिवर्त्ति-
तवासाश्चेत्तीर्थतीरमुत्तीर्थ,—

पाप्मे,—

देवान् ब्रह्मऋषीन् सर्वान् तर्पयेदक्षतोदकैः । यद्वा यवो-
दकैः, यवाङ्गिस्तर्पयेद्देवानिति कात्यायनोक्तेः ।

उग्रना,—

न वेष्टितशिराः कृष्णकाषायवासा वा देवर्षिपितृतर्पणं
कुर्यात् ।

शङ्कः,—

ज्ञातः क्षतजपोऽन्तर्जानुदन्मुखश्च ।

दिश्वेन तीर्थेन देवानुदक्त्रेण तर्पयेत् ।

तथा,—

विना रूप्यसुवर्णेन विना ताम्रतिलेन वा ।

विना दर्भैश्च मग्नैश्च पितॄणां नोपतिष्ठते ॥

सुवर्णरजताभ्यां तु खड्गेनोदुम्बरेण वा ।

दत्तमक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकम् ॥

शङ्कलिखितौ,—

शङ्केनेष्टकाचिते पितॄंस्तर्पयेत् ।

शङ्कः,—

सौवर्णपात्रेण राजतौदुम्बरेण वा शङ्कुनाऽप्युदकं, पिष्टतीर्थं
स्पृशन् दद्यादिति सौवर्णपात्रादीनां तदभावे तत्कौलकानां च
संयोगपृथक्त्वन्यायेन नित्यत्वं काम्यत्वं च, तत्पात्रेणापि दाने
यथा पिष्टतीर्थे जलसंयोगो भवेत्तथा देयमित्यर्थः ।

हैमेन सह यद्दत्तं क्षीरेण मधुना तथा ।

तदप्यक्षयतां याति पितॄणां तु तिलोदकमिति ॥

मधुक्षीरयोगुणफलार्थत्वं न नित्यत्वम् ।

यान्नवल्लः,—

ज्ञातस्तु तर्पणं कुर्यात् पितॄणां तु तिलान्भसा ।

मरीचिः,—

सुक्तहस्तं न दातव्यं न सुद्रां तत्र दर्शयेत् ।

अन्यत्र,

वामहस्ते तिलान् दत्त्वा जलमध्ये तु तर्पयेत् ।

सुद्रा तर्जन्यङ्गुष्ठसंयोग इति सङ्गीधरः ।

योगी याज्ञवल्क्यः,—

यदुद्धृतं प्रसिञ्चेद्दे तिलान् संमिश्रयेज्जलम् ।

अतोऽन्वया तु सव्येन तिला याज्ञा विचक्षणैः ॥

वामहस्ते तण्डुलाद्या अपि याज्ञाः ।

कूपादुद्धृतजलपत्रे पाचान्तरे जलं पूरयित्वा तत्र तिलान् प्रक्षिप्य तत्र एव तर्पणं पात्रेण कुर्यात् । पात्राभावे प्रथमं वामकरमध्ये तिलान् दत्त्वा पश्चाज्जलं गृहीत्वा तर्पयेदित्यर्थः ।

अङ्गुष्ठैः न तिलैः कुर्याद्देवतापिष्टतर्पणं, इति स्मृतेर्वादी' न स्थापयेत् ।

रोमकूपेष्ववस्थाप्य तिलान् यस्तर्पयेत् पितॄन् ॥

तर्पितास्तेन सर्वे न^१ रुधिराण मलेन चेति पराशरवचनात् स्वरोगाङ्गेष्वपि न स्थापयेत् ।

तिलसंस्थानियमे मानाभावः, तथाचासम्भवे कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन त्रिवेव चरितार्थत्वम् ।

तिलैः सप्ताष्टभिर्वापि इति विष्णुपुराणीयस्य श्राद्धप्रत्याज्ज्ञात-तर्पणपरत्वान्न तस्येह प्रसङ्गः ।

मरोचिः,—

तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 'तदभावे निषिञ्चेत्' दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ॥
 पिष्टश्राद्धे रवौ शुक्ले सप्तम्यां निशि सन्ध्ययोः ।
 संक्रान्त्यां जम्बूदिवसे न कुर्व्यात्तिलतर्पणम् ॥

तत्रापवादः,—

अयने विषुवे चैव ग्रहणे चन्द्रसूर्ययोः ।
 उपाकर्णेषु चोक्षर्गे युगादौ पिष्टवासरि ॥
 रविशुक्रदिने वापि न दुष्टेत्तिलतर्पणम् ।
 तीर्थे तिथिविशेषे च गङ्गायां प्रेतपक्षके ॥
 निषिद्धेऽपि दिने कुर्व्यात्तर्पणं तिलमिश्रितं ।

तथाच पिष्टश्राद्धे निषेधो युगाद्ययनविषुवगङ्गाप्रेतपक्षव्यति-
 रिक्तविषयः ।

रविशुक्रदिने निषेधः, सर्वपवादव्यतिरिक्तविषयः, सप्तमी-
 निषेधस्तीर्थव्यतिरिक्तः ।

तीर्थे तिथिविशेषे चेत्युक्तेः ।

सन्ध्यारात्रिनिषेधेऽपवादाभावः ।

संक्रान्तिनिषेधोऽयनविषुवगङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषयः । जम्बू-
 दिवसनिषेधो गङ्गाप्रेतपक्षव्यतिरिक्तविषय इति विवेकः ।

तथाचाष्टकान्वष्टकामाषास्याकाम्यश्राद्धेषु तिलतर्पणं न कार्य-

मिति फलितं केवलं निषिद्धदिनेष्वपि आद्यप्रतिनिधितिसतर्पणं
कार्यम् ।

तथा,—

दर्शं ज्ञात्वा पितृभ्यश्च दद्यात् कृष्णतिलोदकम् ।

अन्नं च विधिवद्दद्यात् सन्ततिस्तेन वर्धते ॥

इति वचनात् सन्ततिवृष्टिकामोऽभावास्यायामपि समुदितानि
ज्ञानतिसतर्पणआद्यानि कुर्यात् ।

वौधायनः,—

पूतः पञ्चभिर्ब्रह्मयज्ञैरेभिरेवास्य देवतास्तर्पयति, प्रणवव्याहृतितय-
गायत्रयः पञ्च ब्रह्मयज्ञा तदुत्तरम् ।

पुनर्वौधायनः,—

नार्द्रवासा नैकवासो देवानि कर्माण्युपसञ्चरेत् पितृकर्माणि-
चेत्येकेषाम् ।

शङ्खः,—

नोदकेषु न पात्रेषु न क्रुद्धो नैकपाणिना ।

नोपतिष्ठति तत्तोयं यत्र भूमौ प्रदीयते ॥

शङ्खः,—

उदकेनोदकं कुर्यात् पितृभ्यश्च कदाचन, एवञ्च वाक्यविरोधे
बाधविकल्पव्यवस्थानां परे बलीयांस इति न्यायेन व्यवस्था
एवोचिता ।

तथाच,—

नद्यादितीरस्थेन स्थले स्थित्वा नद्यादौ तर्पणे

क्रियमाणे जले जलप्रक्षेपः कर्तव्यः, गृहादापुष्टतोदकेन तर्पणे
स्थल एव, जलमध्ये तर्पणे जल एव ।

अतएव वृद्धस्यतिः,—

भूमौ यदापो दीयन्ते दाता चैव जले स्थितः ।

वृथा तद्दीयते तोयं नोपतिष्ठति काश्चनचित् ॥

तथा,—

असंस्कृतप्रभूतानां स्थले दद्याज्जलाञ्जलिमिति अविशेषात्
निष्पीडनादितोयं जलस्थेन स्थलस्थेन वा स्थल एव देयम् ।

तथा,—

प्रादेशमात्रमुद्धृत्य सलिलं सलिले क्षिपेत् ।

ब्रह्मयज्ञानन्तरं योगी याज्ञवल्क्यः,—

ततः सन्तर्पयेद्देवान्-ऋषीन् पित्रगणांस्तथा ।

ब्रह्माणं तर्पयेत् पूर्वं विष्णुं रुद्रं प्रजापतिम् ॥

देवांश्छन्दासि वेदांश्च ऋषींश्चैव सनातनान् ।

'आचार्यांश्च पुराणांश्च गन्धर्वानितरांस्तथा ॥

सम्बत्सरं सावयवं देवीरप्सरसस्तथा ।

तथा देवानुगान्नागान् सागरान् पर्ष्वतानपि ॥

सरितोऽथ मनुष्यांश्च यक्षान् रक्षांसि चैव हि ।

पिशाचांश्च सुपर्णांश्च भूतान् च पशूंस्तथा ॥

वनस्पतींश्चौषधींश्च भूतग्रामं चतुर्विधम् ।

अन्वारब्धेन सव्येन पाणिना दक्षिणेन तु ॥

(१) पाठान्तरम् आचार्यांश्चैव गन्धर्वानाचार्यानितरांस्तथा ।

दृष्यतामिति शैल्यं नाम्नां तु प्रणवादिना ।
 आवाह्य पूर्ववन्मन्त्रैरास्तीर्थं च शुभान् कुशान् ॥
 प्रागग्नेषु सुरान् सम्यक् दक्षिणाग्नेषु वै पितॄन् ।
 सध्वं जानु तदाङ्गुष्ठ पाणिभ्यां दक्षिणामुखः ॥
 तस्मिन्नेस्तर्पयेन्मन्त्रैः सर्वान् पिढगणांस्तथा ।
 मातामहांसं सततं श्रद्धया तर्पयेद्बुधः ॥
 प्राचीनावीत्युदकं प्रसिञ्चेद्दे तिलान्वितम् ।
 यदुष्टृतं प्रसिञ्चेद्दे तिलान् सन्निश्रयेज्जले ।
 ततोऽन्यथा तु सव्येन तिला आह्वा विपश्चितैः ॥
 दक्षिणे पिढतीर्थेन जलं सिञ्चेद्यथाविधि ।
 दक्षिणेनैव गृह्णीयात् पिढतीर्थसमीपतः ॥
 तिलानामप्यभावे तु सुवर्णरजतान्वितम् ।
 तदभावे निषिञ्चेत्तु दर्भैर्मन्त्रेण वाप्यथ ॥
 कव्यबालं नलं सोमं यममर्यमशं तथा ।
 अग्निष्वात्तान् सोमपांसं तथा वर्हिषदः पितॄन् ॥
 यदि स्याज्जीवत्पिढकः एतान् दिव्यपितॄंस्तथा ।
 येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ॥
 एतांसं वक्ष्यमाणांसं प्रमीतपिढको द्विजः ।
 वसून् रुद्रांस्तथादित्याश्चमस्कारस्त्वधान्वितान् ॥
 एते सर्वस्व पितर एष्यायत्ताश्च मातुषाः ।
 आचार्यांसं पितॄन् स्नांसं पिढप्रभृति नामतः ॥

मन्त्रैश्च देयमुदकं पितृणां प्रीतिवर्धनम् ।
 उदीरतामङ्गीरस आयन्तुनोजिमित्यपि ॥
 पितृभ्य इति ये चेह मधुवाता इति 'त्यृचम् ।
 पितृन् ध्यायन् प्रसिञ्चेद्दे जपन्मन्त्रान् यथाविधि ॥
 द्रव्यध्वमिति च त्रिवै ततः प्राञ्जलिरानतः ।
 नमो व इति जप्त्वा च ततो मातामहान् सखीन् ॥
 तर्पयेदानृशंस्वार्थं धर्मं परममास्थितः ।
 माता मातृष्वसा चैव मातुलानी पितृष्वसा ॥
 दुहिता च स्वसा चैव शिष्यस्त्रिक्क्षातिवान्धवाः ।
 नामगोत्रस्वधाकारैस्तृप्याः^(१) स्युरनुपूर्वशः ॥
 सवर्णेभ्यो जलं दद्यान्नासवर्णे कथञ्चन ।
 पूर्व्यं स्वपितरस्तृप्याः पश्चादन्यांश्च तर्पयेत् ॥
 नास्तिक्वभावाद्यस्यैतान् न तर्पयति वै सुतः ।
 पिबन्ति देहनिस्त्रावं पितरोऽस्य जलार्थिनः ॥
 अत्र पितृभ्य इत्यत्र यजुस्त्रयमेको मन्त्रः ।

पितृभ्यः स्वधायिभ्य इत्यादि पितरः शुद्धध्वमित्यन्तमिति
 बोध्यम् । स्मार्त्तकर्मणि परादिना पूर्व्वान्त इति श्रौतवचन-
 परिच्छेदहेत्वदर्शनात् कर्णिकापरिच्छेदस्य स्मार्त्तविनियोगार्थ-
 त्वात् ।

ततः सन्तर्पयेद्दीवानृषीन् पितृगणांस्तथेत्यत्र ऋषितर्पणं
 मनुष्यतर्पणं पञ्चपुराणीयं सूचितं, तेन सनकादितर्पणवत्,

(१) -नोक्तमित्यपि ।

(२) तृचम् ।

(३) तृप्याः ।

मरीचिमत्राङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठञ्च भृगुं नारदमेव च ।

एतेन सनकादि मरीच्यादि तर्पणं याज्ञवल्क्यानुक्तत्वाद्देवकल्पिक-
मिति निरस्तं इति केचित् ।

तस्यते सनकादितर्पणं मरीच्यादितर्पणञ्च नित्यं कार्यमिति ।

वसुतः कात्यायनेन ततो निवीति मनुष्यान् ।

सनकाञ्च सनदञ्च तृतीयञ्च सनातनम् ।

कपिलश्चासुरश्चैव वोढुं पञ्चशिखन्तथा ॥

इति सनकादय एवोक्ताः,—

ततः सनकादीनामेव तर्पणं नित्यं, यदुक्तं सनकादीनां याज्ञ-
वल्क्यानुक्तमिति तच्च ।

ततः सन्तर्पयेद्देवानृषीन् पिढगणांस्तथेति संचेषेणोक्ता
ब्रह्मादीनां तर्पणं वदता याज्ञवल्क्येन पश्चात् ब्रह्मादीनुपवीती तु
देवतीर्थेन तर्पयेत् ।

निवीती कायतीर्थेन मनुष्यान् सनकादिकान्, इति सनका-
दय एव गृहीताः, तथाचारोऽप्यव्याहृतप्रसर एव, किञ्च पञ्च-
पुराणविधिः शुद्धविषय इति कैश्चिदप्युक्तं, पुराणानि इत्याचार्य्य-
विशेषणं, पुराणाचार्य्यानिति कात्यायनीयसम्वादात्, तथा गन्ध-
र्व्याचार्य्यानिति, एवमितराचार्य्यानिति, सावयवमिति सम्बत्सर
विशेषणम् ।

दिव्यान् मनुष्यानिति कात्यायनीयसम्वादात् मनुष्ये दिव्य-
विशेषणं देयं, चतुर्विध इति भूतग्रामविशेषणं गृह्यसूत्रे उक्तं—

कर्म्मणि पुराणाचार्यान् गन्धर्वाचार्यान् इतराचर्यानि
तर्पणदेवतानिर्द्देशदेकत्र निर्णीतः ।

शास्त्रार्थोऽन्यत्र तथेति न्यायाच्च तथैव निर्णयः ।

अन्वारब्धेनेति वामहस्तेन बाहुस्पर्शसमाचारः ॥

पक्षाशशास्त्रया पशुमन्वारभते हुत्वा वा समन्वारभेरन्वित्यादौ
परम्परास्पर्शोऽन्वारभशब्ददर्शनात् ।

दृष्यतामिति दृषिधातोः परस्मैपदित्वेऽपि कर्त्तरि छान्द-
समात्मनेपदम्, अतएवाग्रे दृष्यध्वमिति च त्रिवै इति बहुवचनस्य
बहुवचनस्योक्तिः ।

तथा च सर्व्वथा भावेन प्रयोगः, ब्रह्मा दृष्यतामिति कण-
तरुकारोऽपि, तथा कर्काचार्योऽपि, एवं देवास्तृप्यन्तासित्वादिषु
बहुषु बहुवचनान्तप्रयोगः कर्त्तव्यः ।

अत्र सनकादितर्पणे पितृतर्पणे च मन्त्रः, प्रत्यञ्चलि
अभ्यसनीयः, एकस्यैव सोमयागस्य ऐन्द्रवायवादित्वादियद्वाघ्नौना-
भ्वासवत्, अत्र त्यागो मनीमात्रव्यापारो न शब्दरूप इति वहवः,
शब्दरूप इति नव्याः ।

त्रिरपः प्रीणनार्थाय देवानामपवर्ज्जनात्^१ ।

पितृणाञ्च यथान्यायं सकृच्चापि प्रजापतेः ॥ इति
विष्णुपुराणे त्रित्वोक्तावपि,—

एकैकमञ्जलिं देवा द्वौ द्वौ च सनकादयः ।

अर्हन्ति पितरस्त्रींस्त्रीन् स्त्रियस्यैकैकमञ्जलिम् ॥ इति

वचनात् देवतर्पणे सकलसमाचारः ।

तथा,—

न सकलप्रतिपद्येत मातृणां पित्रवत्तथा ।

तथा मातामहानां च तत्पत्नीनां सकलसकृत् ॥

भावाच्च पूर्व्ववचनैरिति याज्ञवल्क्यसंहितायामुक्तत्वाद् आह-
प्रकरणोक्ता मन्त्राः ।

ततो' विशेषः । आह ब्राह्मणदेवपित्रावाहनम् ।

इह देवे प्रागवाह्यतकुशत्रये देवावाहनम् ।

देवतर्पणानन्तरं तत् कुशत्रयमुत्तरार्धं कृत्वा सनकाद्या-
वाहनम् । पित्रे तु सनकादितर्पणानन्तरं तत् कुशत्रयं दक्षिणार्धं
कृत्वामाहनम् । नत्वन्यत्कुशत्रयम् । अले तर्पणे तु यदि प्रवाहा-
दिनास्तरणासम्भवस्तदा गुणलोपे तु मुख्यं स्यादिति नीत्वा
अथाकथञ्चित् कुशान् यत्र कापि कृत्वा तत्रावाह्य अले अलप्रक्षेपः ।

आहवदत्र अनुज्ञातभावाच्च सर्व्वयावाहनप्रश्नः ।

निवीती च भवेत्तत्र इति देवोत्तरं मनुष्यतर्पणार्थम् ।

न 'नीवीतित्वम्,—

मरीच्यादि तर्पणेऽपि नीवीतित्वम्' ।

पाश्चे,—

नीवीती तु भवेत्तत्र इत्युपक्रम्य सनकादीनां मरीच्यादीनां च
तर्पणमुक्त्वा अपसव्यं ततः कृत्वेति पितृतर्पणेऽपसव्यतोक्तेः ।

तैत्तिरीयश्रुतियज्ञोपवीतप्रकरणे,—

अजिनं वासो वा दक्षिणत उपवीत्यदक्षिणं बाहुमुद्धरतेऽवधत्ते
सव्यमिति यज्ञोपवीतं विपरीतं प्राचीनावीतं मानुषमिति ।

अत्र विपरीतमिति दक्षिणतोऽग्रेऽवधत्ते सव्यमुद्धरते एवमप-
सव्यं भवतीत्युक्तं, संवीतं कण्ठपार्श्वद्वयलग्नं तच्च मानुषमित्यर्थः ।

यथा यज्ञोपवीतं तु धार्यते च द्विजोत्तमैः ।

तत्र संधार्यते यस्मादुत्तराच्छादनं शुभम् ॥

इति वचनात् उत्तरीयवस्त्रस्यापि निवीतत्वमपि कार्यम् ।

अतएव आहप्रकरणे अपसव्यं वासो यज्ञोपवीते कृत्वित्युक्तम् ।

दक्षिणेनैव गृह्णीयादिति वचनाज्जलाश्लिपूरणं दक्षिण-
हस्तपिठतीर्थद्वारा पात्रे पाशावपि ग्रहणे तेनैव, मन्त्रैर्दर्भैश्चेति ।

ऋतुदर्भैश्च देवं स्यात् कार्यं मानुष्यकं तथा ।

मूलाग्रस्निष्टदर्भैस्तु पितृणां तर्पणं स्मृतमित्युक्ते देवमानुषयोः
ऋजवः कुशाः पित्रे द्विगुणीकृता मोटकल्पाः ।

अग्रेस्तु तर्पयेद्देवान् मनुष्यान् कुशमध्वतः ।

पितृंश्च कुशमूलाग्रैरिति व्यवस्था मन्त्रव्या ॥

अग्निव्याप्तानित्यादिषु त्रिषु पितृनिति सम्बध्यते ।

कात्यायनोक्तं यमतर्पणं सामवेदिनां तच्च जीवत्पिठकस्यापि ।

यदि स्याज्जीवत्पिठक इति यमतर्पणानन्तरं कात्यायनोक्तेः ।

यस्तु जीवत्पिठकस्य मातृमरणे मातृतर्पणसमाचारः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेत् ।

इत्युक्तपितामहादितर्पणपञ्चाश्रयणेनेति केचित् ।

वस्तुतस्तु पिष्टसंस्कारकत्वात् पितामहादितर्पणमकृत्वाऽपि पुत्रेण मातुः तर्पणं क्रियते । पितामहादीनां पित्रा कृतेन तर्पणेन तस्मिन्नेः ।

अत्र, न जीवत्पिष्टकः कश्चैस्त्रिलोक्यैस्तर्पणमाचरेदिति नाम तिलतर्पणम् ।

तथा,—

जीवत्पिष्टकस्य ताम्रपात्रमपि निषिद्धम् ।

तथाच स्मृत्यन्तरे,—

गयायामं कुङ्कुमाहं तिलैस्ताम्रैश्च तर्पणम् ।

न जीवत्पिष्टकः कुर्यात् कुर्वीतु पिष्टहा भवेत् ॥ इति नमस्कारस्वधान्वितानिति वस्त्रादितर्पणमात्रविषयम् । न कव्य-
वाहनस्त्रादिविषयम् । अथवायैर्न भिन्नवाक्यत्वात् । द्रव्यतामिति चेत्तव्यमिति विशेषोपादानात् ।

आचार्याश्चेति चकारेण वस्त्रादिवन्नमस्कारस्वधान्वितत्वमिति दिश्यते । तद्वत् पितृनित्यत्वापि स्वानिति पिष्टविशेषणम् । पिष्ट-
प्रभृतिनामत इति पिष्टप्रभृतीनि पदानि नाम चेतीति इन्द्रः ।

ततस्तृतीयार्थे तसिद्धप्रत्ययः । तथाचास्मत्पिताऽमुकशर्मेति-
प्रयोगः । नामगोत्रस्वधाकारैरिति योगियात्रवस्त्रावचनाद् गोत्र-
वाचकपदोच्चारणम् ।

नामगोत्रस्वधाकारैरिति पञ्चाद्युक्तमपि^१ गोत्रपदं विशेषणत्वा-

(१) आहं ।

(२) पञ्चादुक्तमपि ।

दादौ प्रयुज्यते, 'नामगृहीतविशेषणात् विशिष्ये 'बुद्धिरिति
व्यायात् विशेषणस्य पूर्वपाठसिद्धेः । पितृप्रवृत्तिपदस्य नामा-
समासात् पूर्वं निर्देशः, अत्र सन्ततिर्गोत्रजननकुलानीति
पर्यायपाठात् पुत्रपौत्रपरम्परा गोत्रशब्दार्थः ।

पुत्रपौत्रपरम्परामात्रं चाविशिष्टमिति विशेषलाभाय तदादि-
भूतेन कुशिकादिना ऋषिणावच्छिन्नं गोत्रशब्दार्थः । यद्यप्यनादि-
संस्कारे सृष्ट्याद्यभावपक्षेऽनादिपुरुषसम्भवस्तथापि कौशिकस्य वे-
पिनादयः पूर्वं ये च तत्पुत्रादयोऽर्वाक्षः सर्वे कौशिकेन गोत्र-
न्तरेभ्यो व्यावृत्ताः कौशिकोपलक्षितपुत्रगोत्रपरम्परामात्रत्वेन
गोत्रशब्दाभिधेयाः ।

एवं च गोत्रशब्दस्य परम्परास्वरूपधर्मवाचित्वात्तद्वर्गविशिष्ट-
व्यक्तिलाभाय सगोत्र इति तेनावच्छेदकपुरुषसमानपुत्रपौत्रपरम्-
राक इति विशेषणविशेष्यभावात् कौशिकसगोत्र इति निर्देशः ।
अतएव, सगोत्रां मातुरप्येके नेच्छन्त्युदाहकर्मणि, असगोत्रा च
या पितुरिति स्मृतिषु निर्देशः ।

यत्तु,—

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमस्तु स्वधा नम इति ब्राह्मणवचनं
तद्वर्गवाचिगोत्रपदस्य व्यक्ती लक्षणया सिध्यति, स्वायत्ते प्रयोगे
तु लक्षणाया अयुक्तत्वात् सकारं विहाय प्रयोग इत्यस्माद्देशीयाः ।

देशान्तरीयास्तु, मध्यपदलोपिसमासं कृत्वा सकाररहित-
प्रयोगमपि समादधते ।

असः,—

शर्मा देवश्च विप्रश्च वर्मा राजा च भूभृतः ।

गुप्तो दत्तश्च वैश्यश्च दासः शूद्रश्च कारयेत् ॥

तथाच,—

ब्राह्मणस्य नामान्ते शर्मपदप्रयोगो देवपदप्रयोगो वेति-
विकल्पः, एवं क्षत्रिये राजा वर्मा वैश्ये गुप्तो दत्त इति ।

शर्मान्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्मान्तं क्षत्रियस्य वै ।

वैश्यस्य गुप्तसंयुक्तं दासान्तं शूद्रजन्यः ॥

इति वाक्यान्तरात्, इति केचित्,

वस्तुतस्तु ब्राह्मणानां पुरुषनाम्नः शर्मान्तत्वं क्षीणान्तो-
देवाता'न्तत्वं ।

तथाच,—

अमुकशर्मा अमुकदेवीतिप्रयोगः, एवं अमुकवर्मा अमुका
राज्ञी इति क्षत्रियस्य, अमुकगुप्त अमुका दत्तीति वैश्यस्य, अमुक
दासो अमुका दासीत्येव शूद्रस्य इति व्यवस्थेति वदामः ।

यत्तु अमुकदासशर्मा इति प्रमुञ्चते तत्र दास इति दान-
पात्रत्वसूचिका लौकिकी संज्ञा न शास्त्रीया ।

दासो भूत्वे दानपात्रे इति विश्वप्रकाशादिकोषात्, एवं कर-
धररथादिसंज्ञाः कुलविशेषेषु ज्ञेयाः, एवञ्च सति यैर्देवशर्मेति

प्रयुज्यते तेषां देवशब्दस्य लौकिकसंज्ञात्वमिति न कश्चिद्दिरोधः,
पितृन् ध्यायन्निति पूर्वदृष्टरूपेण ।

अदृष्टेष्वपि पुत्रादिसारूप्येण ।

तत्प्यध्वमिति च त्रिवै इति बहुवचनप्रयोगात् पितृपितामह-
प्रपितामहास्तृप्यध्वमिदं जलं तेभ्यः स्वधा नम इति अक्षवि-
चयं दातव्यमिति च शब्दाच्च पूर्व्वनवाञ्चलिभिः समुच्चयः ।

नमो व इति जम्ना च ततो मातामहान् सखीनिति नमो व-
इत्यादि स्वधायै वः पितरो नम इत्यन्तस्य जप एव ।

न षडञ्चलिकरणं,—

तथाच,—

नमो व इत्यञ्चलिं करोतीति आहसूत्रे कार्काषार्थैरङ्गं
नमस्काररूपत्वात् पुटाञ्चलिमिति ।

आहप्रकरणे,—

षट्कत्वो नमस्कारोतीति श्रुतिरपि, तत्र जपानन्तरं माता-
महादितर्पणं ततो मातामहानिति वचनात् ।

विष्णुपुराणे,—

मातामहाय तत्पित्रे तत्पित्रे च समाहितः ।

दद्यात्पित्रेण तीर्थेन काम्यं चान्धच्छृणुस्व मे ॥

मात्रे प्रमात्रे तन्मात्रे गुरुपत्न्यै तथा नृप ।

गुरवे मातुलादीनां स्निग्धमित्राय भूभुजि ॥

इति मातामहानन्तरत्वोक्तेरिति मातामहतर्पणानन्तरं काम्यं
मात्रादितर्पणं कार्यमिति केचित्, न किञ्चिदेतत् ।

ब्रह्मः,

पित्रोः पितामहाभ्याश्च मात्रे दद्यात्ततो जलम् ।

पितामहोस्ततो दद्यात्-मातामहकुले ततः ॥

मरीचिः,—

पितॄणां तर्पणं पूर्वं मातॄणां तदनन्तरम् ।

पित्वादित्रयपत्नीनां सुख्यं देयं ततो जलम् ॥

ततो मातामहानाश्च क्रम एव तु तर्पणे ।

मोभिलः,—

त्रीन् पितृतस्त्रीन् मातृतः, एवं याज्ञवल्क्योयकात्यायनीययो-
रनुक्तावपि अविरोधान्मातृतर्पणम् ।

पितृतर्पणानन्तरं नित्यमेव कार्यं, अतएव मातृवर्गतर्पणं
नित्यं स्मृत्यन्तरादिति कल्पतरुकारेणाप्युक्तम् ।

मातामहानन्तरं मातृादितर्पणं कल्पतरुकारेण लिखितमिति
यत् कैश्चिदुक्तं तदपि न किञ्चित् ।

तेन याज्ञवल्क्योयानुक्तत्वेऽपि नित्यं मातृतर्पणं कर्त्तव्यमिति
पञ्चादिचारितं न तु मातामहाद्यनन्तरं कार्यमिति लिखितम् ।

विष्णुपुराणवचने, मात्रे इति यदुक्तं तद्विमातृपरं प्रमात्र इति
मातामहौ मातामहाय तत्पित्रे च समाहित इति प्रमातामह-
हृदप्रमातामहयोः सन्निहितत्वेन बुद्धिस्थत्वात्तन्मात्रे इत्यत्र
प्रमातामहोहृदप्रमातामहोः परामर्शः ।

एकवचनं छान्दसं जाद्याभिप्रायेण वा, तैर्यथा व्याख्यातं

प्रमातामहभार्या । तन्मातापितामहस्य बुद्धिस्त्वत्पितामह-
माता इति' तत्सर्व्वप्रमादपदेन पितामह्याः परामर्शे विहस्य
व्यक्तनिगमनाविरहात् तन्मात्रे इत्यत्र मातामहादिना व्यवहित-
त्वात्पितामहस्य परामर्शाभावात् सर्व्वव्याप्यसङ्गतमिति सारविनि-
र्विभाव्यम्, एतेन तैरव्यव्युक्तिजालं कृतं तत् पूतिकुम्भाच्छायित-
मिति मन्तव्यम् ।

येनास्य पितरो याता येन याताः पितामहाः ।

तेन गच्छेत् सतां मार्गं तेन गच्छंस्तरिष्यति ॥

इति मनुवचनाच्च परम्पराप्राप्तो मादृतर्पणानन्तरं मातामह-
तर्पणसमाचारः सर्व्वथा न त्वाण्यः, विष्णुपुराणवचनस्य स्मृत-
पेक्षया दुर्बलत्वमित्यपि केचित्, अत्र पितामहादिजीवने स्वान्
पितृनिति देवतात्वेनाभिधानात्

पिता यस्य तु वृत्तः स्वाप्तीवेहाऽपि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्त्य क्लीर्त्तयेत् प्रपितामहमिति वचना-
दृष्टप्रपितामहादियोगेन जीवनतर्पयेत् । मादृजीवनेन पिता-
मह्यादितर्पणम् ।

न जीवन्तमतिदद्यादिति निषेधे जीवन्तमिति पुंस्त्वस्त्रीहेस्त्व-
विशेषबलेनाविवक्षितत्वात्, पितामहीजीवने मादृमादृतर्पणं,
पिता यस्य तु वृत्तः स्वादिति प्रतिप्रसवाभावेन न जीवन्तमति
दद्यादिति निषेधप्रवृत्तेः । मातामहे जीवति प्रमातामहादिपुत्र-

(१) -पितामहमाता इति तन्मादपदेन पितामह्याः परामर्शे निगमना-
विरहात् ।

त्रयतर्पणं, यदि स्वाग्नीवत्पितृक दत्तानेवेतिवत् तर्पणनिषेधा-
भावात् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति नियमवचनात्,
बहूनां प्राप्ते तर्पणोत्पत्तिवाक्ये मातामहाश्च सततमिति माता-
महपदोपस्थापितमादृपितादिवर्गस्य बहुत्वप्राप्तेः ॥

सर्वत्र नमश्चादियोगः, नमस्कारस्रधान्वितानिति वचनात् ।

तत्र क्रमः,—

पितृमातृमातामहवर्गतर्पणानन्तरं विमादृपितृव्यज्येष्ठ-
भ्रात्रादिस्ववंशानां पत्नीनां पुत्राणां च एकैकास्त्रसितर्पणं तत्-
पुत्राभावेन कार्यम् ।

विष्णुस्मृतौ आदौ स्ववंशानां इति सामान्याकारिणोक्ते,
ज्येष्ठादिक्रमेण कार्यं, मातामहादीनां सस्यादीनां च तर्पणं
वैकल्पिकत्वात् क्रियेत चेत् ।

यथाश्रवं यथाप्रकाशमिति ग्रहोक्तेः ।

अद्यायां सत्यां नामस्मरणमनतिक्रम्य कार्यम् ।

तत्र यत् क्रमवाक्यानि पठन्ति तानि परस्परविरोधान्नादर-
णीयानि । सर्वतर्पणानन्तरं विष्णुपुराणे, इदं चापि अपेक्ष्य
दद्याद्वा स्तेष्वपि नृप, देवाः सुरास्तथा यक्षा इत्यादि कथनात् ।
अन्ते तत्तर्पणं पितृधर्मेण, तद्वाक्यानि पठन्ती स्तेष्वपि । अपे-
क्ष्य दद्यादिति मन्त्रेण अर्चं दद्यादित्यर्थः । इदं सर्वं ज्ञानाङ्ग-
तर्पणेऽपि ।

तथाच विष्णुः,—

ततः सम्बन्धिबान्धवाः ततः सुहृदाः, एवं नित्यज्ञायी
भवतीति स्मृत्यन्तरोक्तानां सर्वेषां तर्पणं ज्ञानाङ्गमित्युक्तं भवति ।

याज्ञवल्करः,—

वस्त्रनिष्पीडितं तीर्थं ज्ञातस्वीच्छिष्टभागिनां ।

भागधेयं श्रुतिः ग्राह्यं तस्मान्निष्पीडयेत् स्वले ॥

अन्नप्रकरणास्तस्य अपसव्येन पीडनम् ।

तथा,—असंस्कृतप्रसीतानां इत्यादि ।

ज्ञानशास्त्रां प्रदातव्या मृदस्तिस्त्री विशुद्धये ॥

इति वचनास्य शोधनपूर्वकं निष्पीडनम् ।

अत्र मन्त्रपद्धती लेख्यः । एतच्च प्रतिपत्तिकर्मापि लिख्यं
यागवत् त्यागाग्नेनादृष्टार्थञ्च ।

तेन भ्रान्त्या ज्ञानवस्त्रस्य पूर्वं निष्पीडने नाग्ने वाङ्मत-
ज्ञानस्य वा तर्पणे जलान्तरेणासंस्कृतानुद्दिश्य जलं देयम् ।
ज्ञातस्येति वाक्येन प्रकरणं बाधित्वाऽस्य ज्ञानाङ्गत्वम् । तेन
तर्पणरहिते क्रियाङ्गज्ञानेऽपीदं प्रवर्त्तत इति केचित्तत्र, ज्ञान-
पदस्य प्रकृतमाध्याह्निकज्ञानपरत्वात् ।

अथ जपयज्ञविचारः, सावित्रीं प्रकृत्य ब्रह्माण्डे,—

अङ्गस्यतुर्यभागे तु मुख्या भवति मध्यमा ।

नित्यत्वादन्यकालेऽपि सानुष्ठेया स्वशक्तिः ॥

सा सावित्री, अतएवास्य नित्यत्वम् ।

याज्ञवल्करः,—

पीडयित्वा ततः पञ्चाङ्गं कुर्यात् सुविस्तरम् ।

विष्णुपुराणे,—

अजपी पूयशोषितमिति यो नित्यजप उक्तस्तस्यायं काल-
विधिः ।

याज्ञवल्करीये तर्पणात् पूर्वमादावारभ्येत्यादिना ब्रह्मयज्ञ-
मुक्त्वा तर्पणान्ते पुनर्जपं कुर्यादिति विधानाच्चास्य जपयज्ञस्य
ब्रह्मयज्ञत्वं, किं च मनुना स्नातकप्रकरणे ऋषियज्ञपदेन ब्रह्म-
यज्ञमुक्त्वा सन्ध्याजपादिकं च पृथक् तत्रैव कथितम् ।

शङ्खः,—

नाधमर्षणात्परमन्तर्जलजपो न व्याहृतिभ्यः परं होमो न
सावित्र्याः परं जाप्ये इति जपसामान्यमुद्दिश्य गायत्रीजपं
विहितवान् ।

तस्मात् पुरुषार्थस्य जपस्यायं कालः

न चास्य जपयज्ञस्य स्नानाङ्गत्वं शङ्कनीयम् ।

तर्पणस्य स्नानवस्त्रजलप्रतिपत्त्यन्तत्वात्, अतएव ब्रह्मा-
विष्णादिपूजनं न स्नानाङ्गं न वा तर्पणाङ्गं, तीर्थविसर्जनं तु
स्नानाङ्गं, तदादायैव स्नानविधिरेव इति कात्यायनस्यान्ते
उपसंहारात् ।

नरसिंहपुराणे,—

ततोऽर्घं भानवे दद्यात्तिसुपुष्पजसाम्बितम् ।
 उखाप्य मूर्ध्नि^१पर्यन्तं हंसः शुचिवदित्वपि ॥
 हंसः शुचिवदिति भानवेऽर्घं दद्यादिति सम्बन्धः ।
 प्रधानक्रियान्वयस्याभ्यन्तर्हितत्वात् ।

पान्ने,—

आचम्य विधिवत् सम्यगालिखेत्पद्मप्रयतः ।
 अक्षताभिः सुपुष्पाभिः सतिलारुचचन्दनैः ॥
 अर्घ्यं दद्यात् प्रयत्नेन सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।
 नमस्ते विष्णुरूपाय प्रभाकर नमोऽस्तुते । इत्यन्तो नम-
 स्कारमन्धः पद्धतौ लेख्यः ।

एवं सूर्यं नमस्कृत्य त्रिः कृत्वा च प्रदक्षिणम् ।
 द्विजं गां काश्चनं स्पृष्ट्वा^२ ततो विष्णुमृद्वं व्रजेत् ।
 अक्षताभिरर्घ्यं दद्यादिति पूर्वेषामन्वयः ।
 सूर्यनामानुकीर्त्तनैः ।
 एवं सूर्यं नमस्कृत्येति परेषामन्वयः । तेनार्घ्यदानानन्तरं
 नमस्ते विष्णुरूपायेत्यादिना सूर्यनमस्कारः ।
 प्रदक्षिणत्रयं चार्घदानाङ्गम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

निष्पीड्य ज्ञानवस्त्रं तु आचम्य प्रयतः शुचिः ।
 देवानामर्चनं कुर्याद्ब्रह्मादीनाममन्तरः ॥

ब्राह्मणैर्वारौद्रेण सावित्रैर्मैत्रवारुणैः ।
 तस्मिन्नेतर्पयेन्नम्यैः सर्वान् देवान् समाहितः ॥
 ध्यात्वा प्रथमपूर्वं तु दैवतं तु समाहितः ।
 नमस्कारेण पुष्पाणि विन्यसेत्तु पृथक् पृथक् ॥
 आवाहनादिकं कर्म यत्तु नोक्तं मया त्विह ।
 तत्सर्वं प्रथमेनैव कर्त्तव्यं चक्रपाणिनः ।
 दद्यात् पुरुषसूक्तेन यः पुष्पास्थप एव वा ॥
 अर्चितं स्वात्मगदिदं तेन सर्वचराचरम् ।
 विष्णुर्ब्रह्मा च रुद्रश्च विष्णुर्देवो दिवाकरः ॥
 तस्मात् पूज्यतमं नान्यमहं मन्ये जनार्दनात् ।
 सावित्र्या दद्याद्गुपादि यथाशक्ति समाहितः ॥
 एवं सम्पूज्य देवेशं चणं ध्यात्वा निरञ्जनम् ।
 ततोऽवलोकयेदकीं हंसः शुचिषदित्यूषा ॥
 स याति ब्रह्मणः सप्त स्रात्वेचेतानया तु यः ।
 अदृश्यमस्येति मन्त्रैरुपस्थाय दिवाकरम् ॥
 सम्बर्चयेति पाणिभ्यां तोयेन विसृजेन्मुखम् ।
 स्वयम्भुरित्युपस्थाय सूर्यस्येति प्रदक्षिणम् ॥
 आहत्य तु नमस्कुर्याद्दिशो दिग्देवता अपि ।
 ब्रह्मणेऽन्नये पृथिव्यै 'ओषधीभ्यस्तथैव च ॥
 वाचे च वाचस्पतये विष्णवे महते तथा ।
 एतेभ्यो देवताभ्यश्च नमस्कारादि वै जलम् ॥

दत्त्वा नमस्तेत्प्रमशस्वन्ते वै सर्वकर्माणाम् ।
 नमोऽङ्गोऽपां पतये वारुचाय नमो नमः ॥
 इत्युक्त्वा ऽपो नमस्कृत्यावनी देवांश्च नामवत् ।
 इदमापः प्रवहत धावन् धावन्स्तथैव च ॥
 विमोचनञ्च तीर्थस्य आप्यायस्तेति वै जपेत् ।
 देवगा तु विद इति कृत्वा जप्यनिवेदनम् ॥
 प्रक्ष्वाप्य तीर्थदेशं तु गत्वा स्वं धर्ममाचरेत् ।

ब्रह्मविष्णुमहेश्वरा एवैकेन तस्मिन्मन्त्रेण पूज्याः । सविता-
 मित्रो वरुणश्चानिरेव च ।

उपादेयबहुत्वस्य विवक्षितत्वात् तस्मिन्ब्रह्मादिदेवताप्रकाशन-
 सम्बन्धैः, ब्रह्मादीनां मूर्त्तिध्यानं कृत्वा तस्मिन्मन्त्रमुच्चार्य प्रक्षवेन
 नामान्युक्त्वा ॐ ब्रह्मणे नम इत्येवं पृथक् पृथक् पुष्पं विन्यसेत्,
 अले क्षिपेदिति पूजाप्रकारः पुष्पदानमात्रेणैतत्पर्यः ।

विष्णुपूजायां विशेषः, प्रक्षवेनावहनादि पुरुषसूक्तेन समस्तेन
 पुष्पदानं, समस्तस्य करणत्वेन श्रुतेः, तेन तद्विरुद्धं विष्णुस्मृतिगतं
 प्रत्येकस्य पुष्पदानसाधनत्वमत्र न ग्राह्यं, उदकदानं पुण्याभावे,
 गायत्र्या धूपाद्युद्घासनान्तं कर्म, निरञ्जनं निष्पृषञ्चब्रह्म,
 अत्र नियुक्तान् पुरुषान् ब्रह्मपुरुषे नारायणेनाभिष्टौ इति श्रुत्या
 मन्त्रगतपुरुषपदस्य नारायणपरत्वेन व्याख्यानात् मन्त्रलिङ्गस्यापि
 नारायणपरत्वात् विरुद्धस्मृतिगतपुरुषोत्तमनरसिंहविष्णुचक्रपाणि-
 पदानां पूजावाक्याश्रुतनामप्यनादरः ।

नरसिंहपुराणे,—

ध्येयः सदेति नारायणध्यानमुक्तं एवं नारायणाय पुष्पं ददा-
जीति प्रयोगः, अतएव प्राचीनपद्धतौ तथैव लिखनं, समाचारो-
ऽप्येवं, दिशः प्राच्यादिकाः, दिग्देवता इन्द्राद्याः, दिग्भ्यो नमः,
दिग्देवताभ्यो नम इति वद्वः ।

अवनौ भूमौ देवनमस्कारः, नामवत्, ऋग्वेदाय नम इत्येवं
क्रमेण, आप्यायस्व इति देवा गातुविद इति निवेदनम् । अनेन
जपेन परमात्मा मे प्रीयतामित्येवं रूपेण ।

अथ मध्याह्नसन्ध्यापद्धतिः,—

तत्र प्रमाणं प्रातःसन्ध्यायां लिखितम् ।

तत्र विशेषः,—

गायत्र्या जलाञ्जलिप्रक्षेप एक एव ।

तत्र पुष्पमिश्रयणनियमः,—

जलाञ्जलिप्रक्षेपकाले सावित्रीध्यानम् ।

तदुच्यते,—

सावित्री वैष्णवी चतुर्भुजा शङ्खचक्रगदापद्मधारिणी युवतिः
शुक्लवर्णा शुक्लवस्त्रद्वयोपेता गरुडमारुह्य विष्णुलोकादागत्य सूर्य-
मण्डले प्रविष्टेति ध्यानं, तेजोऽसीत्यावाहनम् ।

अमन्त्रं प्रदक्षिणं कृत्वा उदयं उदितं चित्रं तच्चक्षुः हंसः
शुचिषदित्येतैरुपस्थानं कृत्वा गायत्र्या ऋथादिस्मरणम् ।

कराङ्गन्यासौ,—

सावित्र्यादिपूर्ववच्चरानं ध्येयः सदेति वा ध्यानं यथोक्तार्ध-
ध्याननियमेन तिर्यक्पाणिना अतमष्टोत्तरं अष्टादश वा गायत्री-

अपः कार्यः, ततो गायत्र्युपस्थानपूर्वकं पूर्ववद्वायव्यो-
विसर्जनम् ।

अथोपस्थानादितर्पणपद्धतिः, ऊर्ध्वबाहोः सूर्याभिसुखस्य
उपस्थानं, असंसक्तपार्श्वरित्यादि प्रातर्वत्, विभ्राङ्गित्यनुवाकस्य,
स्वयम्भु ऋषिः, विभ्राङ्गुहृती छन्दः, उदुत्यं पावक, दैव्या
अध्वर्यू, गायत्र्यास्त्रिभुः, तं प्रमथ्या । जगती छन्दः, अयं वेनस्त्रिं
देवानां, चान इलाभिस्त्रिस्त्रिष्टुभः, तरणिर्विश्वः पदद्विकस्र
हे गायत्र्यै' तत् सूर्यस्य तस्मिन्नस्य हे त्रिष्टुभौ,' वस्त्रहान्,
वर्यश्रवसा आयन्त इवेति वृहत्स्य ।

अथा देवा आकृष्येति हे त्रिष्टुभौ, अत्र तं प्रमथ्या ।

अयं वेनस्त्रिं देवानामिति ऋक्षायं, प्रतीकोक्तम् पूर्वोक्तात्
स्मारितम् ।

लोकं शृणुता अस्येन्द्रं विश्वा इतिवत्, एवं सप्तदशर्षी भवति,
प्रथमं विभ्राङ्गित्यनुवाकः, विभ्राङ्गुहृत्पिवत् सोमं मध्यायुर्दध-
व्यङ्गपत्ना अविहृतं, वातयुतो यो अभिरक्षन्तु जना प्रजाः गुणो
अपुरुषा विराजति ।

उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति कीतवः, दृशे विश्वाय सूर्यं,
येनापावकचक्षुषा भुरक्षन्तं जना अनु ।

त्वं वरुणं पश्यसि ।

दैव्या अध्वर्यू अगतएरथेन सूर्यत्वचा, मध्यायकं समं जाये, तं
प्रमथ्या पूर्वथ्या विश्वथेमथा ज्येष्ठतात्रिं बर्हिषदए स्वर्विदं, प्रती-

(१) यद्विद्वद्देवायत्यै ।

(२) तत्सूर्यस्य तज्जनितस्य हे त्रिष्टुभौ ।

चीनं वृजिनं दोहवे धुनि माणुं जयन्त मनुया सुवर्चवे, अयं वेन-
सोदयत् पृष्णिगर्भाज्योतिर्जरायूरजसोविमाने, इममगाण् सङ्गमे
सूर्यस्य णिशुं न वित्रामतिभौरियन्ति ।

चिचं देवाना मुदकादनीकं चक्षुर्मित्रस्य वरुणस्याग्नेः ।

आप्राद्यावा पृथीवी अन्तरीक्षं सूर्य आत्मा जगतस्तस्युषश्च ॥

आन इलाभिर्विदधे सुशस्तिविश्वानरः सविता देव एतु ।

अपियथा युवानो मत्स्रथानो विश्वं जगदभिपित्वे मनीषा ।

यदद्यकच्च वृत्रहं मुदगा अभिसूर्यः, सर्व्वं तदिन्द्र ते वशे,
तरणिर्व्विश्व दर्शतोऽज्योतिष्कृदसि सूर्य्य, विश्व मा भ्रामि रोचनं,
तत्सूर्य्यस्य देवत्वं तन्महत्वं मध्वा कर्त्तोर्विततण् सङ्गभार,
यदेतयुक्ताहरितण् सधस्यादादात्रीवासस्तनुतेऽसि मञ्जै । तन्मित्रस्य
वरुणस्याभिचक्षे सूर्य्यीरूपं कृणुदतहोरुपस्ये ।

अनन्त मन्ददृषदस्यपाजः' कृष्णमन्दहरितः सञ्चरन्ति ।

वस्महां असि सूर्य्यबलादित्य मर्द्दासि, महस्तेसतो महिमागनिस्स-
तेर्द्दा देवमहांसि । वटुर्य्यसहसा महाण् असि सत्रा देवमहाण्
असि, महादेवानामसूर्य्यः पुरोहितोविभुज्योतिरदामः ।

आयन्त इव सूर्य्यं विश्वेदिन्द्रस्य भक्षतः, वसूनि जाते जन-
मान ओजसा प्रतिभागं न दौधिम । अद्या देवा उदिता सूर्य्यस्य
निरण्हुसः पिपृतानि रजद्यात्, तन्नोमित्रोवरुणोमामहन्ता

(१) पाणिः ।

(२) मङ्गानाम-

(३) ज्योपाण् ।

मदिनिः निःसृज्योः उन्मूल्योः । काष्ठेन रजसा वर्तमानो
निर्देयककृतं सर्वं हि रजसेन कृत्वा स्वेना देवो याति
मृगानि वनम् ।

ॐ पुरुषः सृष्टमन्त्रः, नारायणश्च, कश्चिदर्थोऽनुष्टुप्-
कृतः । सोऽयं निष्टुप्कृतः । अमर्त्यं पुरुषो देवता, पुरुष-
मेवे विनश्योः, पुरुषोऽहं नारायणो कामदेवादि ब्राह्मणं ।

ॐ सहस्रश्रीर्वां पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रधात् ।

स भूमिं सर्व्वतः सृष्ट्वा निष्ठस्य शान्तम् ।

पुरुष एवेदं सर्व्वं यद्भूतं यच्च मातृ, उता यत्तत्त्वस्येवानो यदने-
नातिरोहति, एतावानस्य महिमातो आसा एष पुरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिषादसायतं दिवि ।

त्रिषादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्मेहामवत्पुनः ।

ततो विश्वङ्मन्त्रमन्त्रानानन्त्रेण चमि, ततो विराज आयत,
मिराजोऽधिपुरुषः ।

स जातोऽत्यरिचत पश्चात् भूमिमधोभुरः ।

तस्माद् यन्नात्सर्व्वभूतः सन्भूतं पृथदाज्यं पुशूँस्ता एवमे वायं
नारक्ष्यामाम्याहये, तस्माद् यन्नात्सर्व्वभूत इवः सामानि जग्निरे,
इन्द्रा एषि जग्निरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत । तस्मै मनः शिव-
सङ्कल्पमसु, येनेदं भूतं भवनं मविष्यत् परिच्छीतमसृतेन सर्व्वं,
येन यज्ञस्तायते सप्तहीता तस्मै मनः शिवसङ्कल्पमसु, यस्मिन्बृचः
सामयजु एषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मि एषितं
सर्व्वमोतं प्रजानां तस्मै मनः शिवसङ्कल्पमसु । सुसारधिरसा

निवचन्मनुष्यान्नेनीयते भिषुभिर्व्याजिन इव, हृष्यतिष्ठं यद्वज्रं
जविष्ठं तस्मै मनः शिवसङ्कल्पमसु ।

मण्डलब्राह्मणं,—

विनियोज्यत्वेन मन्त्रकार्यं करणामन्त्रलाभेन ऋष्यादिस्मरणं,
प्रजापति ऋषिः, यजुः सूर्योदेवता सूर्यो पस्वानि विनियोगः, यदेत-
न्मण्डलं तपति तन्महदुक्तं अरुचः सरुचं लोकोथ यदेतदतिदीप्यते
तन्महाव्रतं तानि सामानि सप्तान्नां लोकोथ य एष एतदस्मिन्
मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः सैषा
व्रथेव लोकविद्या तपतीति वाग्वै ते पश्यन्ती वदति । य एष-
एव सृत्सुर्यः एष तस्मिन् मण्डले पुरुषैवममृतं यददर्चिर्दीप्यते
तस्मान् सृत्सुर्निस्त्रियते मृते ह्यस्तस्मादून दृश्यते विवस्ते सर्वतो-
हेनेन परिवृत्तो सृत्सो पुसा विवस्वतीत्येतस्मिन्विमण्डल एतस्य
पुरुषास्मेति तदेव ज्ञोको भवति, तयोर्वा एतयोरुभयो रेतस्य
प्राशिष एतस्य च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा तस्मान्महदुक्तं
परस्मै न शृणु सन्नेदेतां प्रतिष्ठां चित्रदा इत्येतां हस प्रतिष्ठां
व्रत्तेयो मन्त्रदुक्तं परस्मै शृणु सति तस्मादुक्त्यशंसं भूयिष्ठं परि-
चक्षते प्रतिष्ठा च्छिको हि भवतीत्यधीदेवतम् ।

अथा यन्नं यदेतन्मण्डलं यदेतन्मण्डलं यतस्मादज्ञा अजायन्त
एके चोभयादतः ।

गावो ह जग्निरि तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ।

तं यन्नं वह्निषि प्रोक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ॥

तेन देवा अजायन्त साध्या ऋषयश्च ये ।

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्, सुखं किमस्त्रासि किं बाह्व
किमूरु पादा उच्येते । ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदाह राजन्यः
क्षत्रः, उरु तदस्य यद्वैश्यः पद्भ्यां शूद्रो भजायत ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षोः सूर्यो भजायत ।

त्रोत्राद्वायुश्च प्राचक्ष' मुखादग्निरजायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरीक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत ।

पद्भ्यां भूमिर्दिशः त्रोत्रात्तथासोकान् चकल्पयन्, यत्पुरुषश्च
हविषा देवा यज्ञ मतन्वत ।

वसन्तोऽस्त्रासीदाज्यं श्रीक्ष इधः शरद्भविः ।

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधकृता ॥

देवाय यज्ञं तन्वाणा अवधन् पुरुषं पशुम् ।

यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् तेहनाकं
महिमानः सचन्त यत्र पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ।

यज्जायत इत्यस्य षट्कस्य, प्रजापतिऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
मनोदेवता सूर्योपस्थाने विनियोगः, ॐ यज्जायतो दूरमुदैति
दैवं तदुसुप्तस्य तथैवेति, दूरं गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः
शिवसंकल्पमस्तु ।

येन कर्माण्यपसो मनीषिणो यज्ञे कृत्स्नन् वितथेषु धीराः ।

यत्पूर्वं यच्चमन्तः प्रजानां तन्मेमनः शिवसंकल्पमस्तु ।

यत्प्रज्ञानं भूदचेतो धृतिश्च ज्योतिरन्तरमृतं प्रजासु ।

यस्मान्मृते किञ्चन कर्म कुरुते तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु ।

न पत्न्यः सक्तो यदेत इदं तत्पुष्करपर्णमापोह्येतामापः
पुष्करपर्णमथ 'स एष तस्मिन् मण्डले पुरुषोऽयमेव 'सत्योऽयः
हिरण्यमयः पुरुषः, तदेवैतन्नयः सः 'स्मृत्येहोपे भेतदयन्न-
स्यैवानुसः स्थामूर्ध्वमुपक्रामति तदेतमप्येति तस्मादग्निनाद्रियेत
परिहृतममृतक्षेत्रे 'तदा भवति त्वु एवाधि यज्ञं, अथाध्यात्मं
यदेतन्मण्डलं तपति यच्चैषरुक्म इदं तत्शुक्लमं क्षण्यथ यदेत-
दक्षिर्दीप्यते यच्चैतत् पुष्करपर्णमिदं तत्क्षणमक्षय्यथ यएष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यच्चैष हिरण्यमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयं
दक्षिणे यत्पुरुषः । य एष एव लोकं 'पृथितामेष 'सर्वोऽग्निरभि-
संपद्यते, तस्यैतन्मिथुनं योऽयः सव्येयन्पुरुषोर्ध्वमूलत्वे तदात्मनो
यन्मिथुनं यदा वै सहमिथुने नाथसर्वोऽकृत्स्नतायैतदत्ते द्वे भवतो-
इहः हि मिथुनं प्रजननं तस्मादेव च व्यरोकं गृणे उपधीयते
तस्मादुद्याभ्यां चित्तिं प्रणयन्ति, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेयन्
पुरुषो योऽयमन्वाणी ताभ्यां देवा एतां विधृतिमकविज्ञासिकां
तस्माज्जायाया अन्तेनास्त्रियाद्वीर्यवान् वास्माज्जायते वीर्यवन्त-
सुहसा जनयन्ति यस्या अन्तेनाश्नाति ।

तदेत देवव्रतः राजन्य 'ववी मनुष्याणा मनुत्तमां गोपयन्ति
तस्मादुतेषु वीर्यवान् जायते सृतवाकावयसाः साक्षिप्रस्येनं न

(१) यएष एतस्मिन् ।

(२) सत्योऽयः-

(३) स्मृत्येहोपपत्ते तदयन्नस्यैव-

(४) ह्येहो भवति-

(५) यद-

(६) सर्वोऽ-

(७) द्वे द्वे लोकं-

(८) वन्त वो-

जनयति ती हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्तौ यदा
मिथुनस्यान्तं गच्छतोऽथ हैतत् पुरुषः स्वपिति तदर्था है वेशं
मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा समिति भव इति देवः ह्येतन्मिथुनं
गरमोद्धेष आनन्द तस्मादेवं वित्स्वपां लोकाः है ते एव तदेव
ते मिथुने प्रियेण धाम्ना सम्बर्द्धयति तस्मादुह स्वपन्तं धूरेण वन-
बोधयेन्नेतदेते देवते मिथुनीभवन्त्यो हिनसानौति तस्मादुहैतत्
सृष्टगुणस्त्रेष्माणमिव सुखं भवत्येते एव तदेव ते रेतः सिञ्चन्तः
तस्माद्रेतः स इदः सर्व एव सम्भवति यदिदं किं च, स एष एव
मृत्युर्य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यस्यायं दक्षिणेयन्पुरुषः तस्य
ह्येतस्य हृदये पादावतिष्ठतीती हैतदाच्छिन्नो क्रामति यन्नो
क्रामत्यथ हैतत् पुरुषो म्रियते तस्मादुहैतयेतमाहुराच्छैदितस्वैते
षड् एव प्राण एषहीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः
स्वासयदास्वपित्यथैनमेते प्राणाः स्वा अपि यन्ति तस्मात्
स्वापीयस्वाप्ययोहः सर्वतः स्वप्ननुत्या चक्षते परोपरोक्षका
माहिदेवाः ।

स एतैः सुप्तो न कस्यानवेदमनसा सङ्कल्पयति न वाचाब्रह्म
रसं विजानाति न घ्राणेन गन्धं विजानाति न चक्षुषा पश्यन्ति न
श्रोत्रेण शृणोत्येवः ह्येते तदापिता भवन्ति स एष एकः सन्मजा-
सु बहुधा व्याविष्टः तस्मादेकासति लोकं पृणाति सर्वमग्निमनु-
विभत्यथ यदेक एव तस्मादेका, तदाहुरेको मृत्युविभना इत्येकश्च
वहवश्चेति अब्रूयादयेहासावमूत्र तेनैकोथ यदिह प्रजासु बहुधा
व्यादिष्टस्तेनो रहवः, तदा दुरन्तिके मृत्युदुरात्यन्तिकः दूरे चेति

ह्यन्नूयाद्यदहाय मिहाध्वासं तेनान्तिकेय यदस्य 'वसुत्र तेनोदूरे,
तदेष श्लोको भवति अन्ये भात्ययश्रितो रसानां साक्षरेष्ट इति
यदेतन्मण्डलं तपति तदन्नमथना एष एतन्मण्डले गुरु असोभासं
एतस्मिन्ननेपश्रितो भातीत्यधिदेवत, अथाध्यात्ममिदमेव शरीरमन्न-
मथयो यां दक्षिणे यन्पुरुषस्येता स एतस्मिन्ननेपश्रितो भाति,
तमेतमग्निरित्यध्वयं उपासते यजुरित्येषहीदः सर्वं युनक्ति
सामेति हृन्दोगा एतस्मिन्हीदः सर्वं समानमुक्तमिति वक्ष-
एषहीदः सर्वमुत्पापयति यान्तरिति यन्तविद एतेन हीदः, सर्वं
क्षतं विषमिति सर्पा सर्पा इति सर्पविद उर्जति 'देवायिरिति
'मनुष्यमायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन इति देवजनपदोरुप-
मिति गन्धर्वागन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तद्देवो 'भवति
'तद्देवत्वावतितस्मादेनमेन' एवंवित्त्वरेवेतैरुपासीत सर्वं हेत-
भवति सर्वं हेनमेतद्भूत्वावति ।

स एष तैष्टकोऽग्निरुचो वायुशुरेकास्त्रस्यैकातथ्यं कांशगर्गेपद-
धातिरुक्म एव तस्या आयतनमथ यां यजुषा पुरुष एव तस्या
आयतनमथयां साक्षा पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं तैष्टकः
ते एवैते उभे एष च रुक्म एतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुषमपीत उभे
क्षन्ना 'सेनावरपीत एवत स्मृकेष्टकं स एष एव सृत्वर्य एष

(१) वसुत्र ।

(२) देवारयिति ।

(३) मनुष्या- ।

(४) तत्तद्देवभवति ।

(५) तद्देवाभूत्वावति ।

(६) तस्मादेनमेवं वित्- ।

(७) ह्यक्कासिञ्जरपीत ।

तस्मिन्मण्डले पुरुषो यस्यायं दक्षिणे यन्पुरुषः स एष एवं विदि
आत्मा भवति स यदेवं विदस्माज्ञोका रौत्ययैतमे अत्मानमभि-
संसवन्ति सोऽमृतो भवति सृत्युर्हिंस्यात्मा भवति इतिमण्डल-
ब्राह्मणं, दिवाकीर्णैः, शतरुद्रीयः शतैरिति लक्ष्मीधरः, नमस्त-
इति तिसृणां प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दः,
रुद्रो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

नमस्ते रुद्रमन्त्रव उतोत इषवे नमः, बाहुभ्यामुतते नमः,
या ते रुद्र शिवातनूरघोरा पापकाशिनौ, तथा नस्तन्वशन्त मया
गिरिशन्ताभिचाकसिह्वौ, यामिषुं गिरिशन्तहस्ते विभर्ष्यऽस्तवे,
शिवां गिरिव्रतां कुर्व मां हिंस्रीः पुरुषं जगत् ।

सीराः,—

परमेष्ठिप्रजापति ऋषिः, द्वयोरनुष्टुप्छन्दस्य विराट्
आदित्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः, कदाचनस्तरौरसि-
नेन्द्रसद्य सिदाशुषे, उपौपेसु मघवन् भूयइत्युतेदानं देवस्य पृच्छते
आदित्येभ्यस्त्वा ।

कदाचन प्रयच्छस्युमे निभासि जन्मनी, हरीयादित्यसवनन्त्र-
'इन्द्रियमात्रस्थाममृतं दिव्या आदित्येभ्यस्त्वा ।

यज्ञोदेवानां प्रत्येति सुम्नामादित्यभवता सृगयन्तः, आवी-
र्वाचि सुमतीववृत्त्या दत्तं होसिद्रावरिवीविभरासदादित्येभ्यस्त्वा,
अघमर्षणसूक्तेनोपस्थानम् ।

गृह्योपनिषत्,—

पूर्णमिदं पूर्णापूर्णमुच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

ॐ खं ब्रह्मण्यं पुराणं वायुरमितिहस्माह कौरव्यायणीपुत्री
वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ।

असम्भवे मण्डलब्राह्मणान्तं, असक्तो विभ्राडित्यनुवाक-
मात्रेण वोपस्थानं, 'तत्र प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कृत्योपवेशनं आसन-
स्थेषु प्राग्येषु दर्भेषु, प्राङ्मुखत्वेन सव्यतयोपवीत परामर्शः, हस्त-
योस्तोयेन घर्षणं, त्रिराचमनं अङ्गुष्ठमूलेन ओष्ठयोर्माञ्जनं, ओष्ठ-
योरेवाङ्गुल्यग्रेः सकृदुपस्पर्शनं, उदकेन वामपाणिना प्रोक्षणं, पाद-
योश्च प्रोक्षणं, शिरश्चक्षुर्द्वयनासिकाद्वयश्रोत्रद्वयानां हस्तेन स्पर्शनं,
पवित्रलक्ष्णोपेतकुशत्रयेण इन्द्रियस्पर्शनं, तदेव पावनं, पञ्चदश-
मात्राभिः प्रणवेन प्राणायामत्रयं, दक्षिणजानूपरि पवित्रोपग्रह-
व्यतिरिक्तपवित्रलक्ष्णोपेतकुशत्रययुक्ताञ्जलिधारणं, प्रणवमुच्चार्य-
व्याहृतित्रयोच्चारणम् ।

गायत्र्याः पादानां व्यस्तानां उच्चारणं, पुनः गायत्र्याः पाद-
द्वयरूपमर्धर्चमुच्चार्य तृतीयपादोच्चारणम् ।

ततः आद्यावारभ्य मन्त्रसंहितायाः प्रथमम् ।

अध्यायाध्यायक्रमेण । अनुवाकानुवाकक्रमेण वा । प्रति-

दिनं यावत्समाप्तिं पाठः । मन्त्रसमाप्ती ब्राह्मणसंहितायाः
अध्यायाध्यायक्रमेण ब्राह्मणक्रमौ यावत्समाप्तिं पाठः ।

अशक्तौ कर्षिकाक्रमेण वा, एवमेकां शाखां समाप्य यस्मा-
न्नेकवेदाध्ययनं तस्यापरस्य वेदस्यैवमेव क्रमेण समापनम् ।
पञ्चादार्थवपुराणैतिहासाङ्गानां यथाक्रमेण समापनम् । एवं
यावद्विदिर्नैरेतेषां समाप्तिः पुनरादावारभ्य वेदमित्येवं क्रमेण
यावज्जीवमभ्यासः । अशक्तौ गायत्रीमात्रं, प्रणवमात्रं वा, फल-
विशेषार्थिनः पुरुषसूक्तस्य जपनियमः । भूः, भुवः, स्वः, सत्त्वं,
तपः, अक्षायां, लुहोमीत्येतावन्मात्रं वा, अशक्तौ सर्ववेदफलार्थिनः,
सौंकारचतुराष्टुतिगायत्रीजपः, त्र्यम्बकजातवेदा गायत्रीरूपशता-
क्षरा जपो वा काम्यः, एवं ब्रह्मयज्ञं कृत्वा अन्ते भुतप्रणवोच्चारणं,
ॐ नमो ब्रह्मणे, नमस्त्वम्नये, नमः पृथिव्यै, नमो ओषधीभ्यो,
नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, नमो विष्णवे बृहते करोमीति
त्रिजपः, इति तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मयज्ञविधिः । अस-
प्रत्यक्षश्रुतिगतप्रकारान्तरं न गृह्यते स्मृत्युक्तत्वात् ।

अथ तर्पणविधिः ।

प्रागयजुश्चयस्तरणं, विश्वेदेवा स इत्यस्य मन्त्रस्य, 'पृच्छ-
मह ऋषिः, गायत्रीछन्दः, विश्वेदेवा देवताः, ब्रह्मादीनामावाहने
विनियोगः । विश्वेदेवा स आगत शृणुताम इमं हवं, एवं
वर्हिर्निषीदत, इत्यक्षतपुष्पाभ्यां ब्रह्मादयो विश्वेदेवा अत्रागच्छते—
त्यावाहनं, अक्षतानि वीकीर्य, विश्वेदेवाः शृणुतेमं इत्यस्य मन्त्रस्य
सुहोत्र ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, विश्वेदेवा देवताः, जपे विनियोगः,
विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरीक्षे च उपद्यविष्ट, येऽग्नि-
जिह्वा उत्तवायजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषिमादयध्वं इति जपः ।

दक्षिणजानुपातनं, उदङ्मुखत्वं, ऋजुकुशचयस्य दक्षिणहस्तेन
तर्पणार्थं ग्रहणं, वामहस्तेन दक्षिणहस्तस्पर्शनं, ॐ ब्रह्मा दृष्यतां,
इति अङ्गुष्ठमूलरूपब्रह्मतीर्थेन अक्षतयुक्तजलैर्यवाभिर्वा प्रादेश-
मात्रमुद्धृत्य जले जलप्रक्षेपेण सकृद्ब्रह्मतर्पणं, इदं ब्रह्मणे मनसा
त्यागं कुर्यात्, एवं सर्वत्र, एवं ॐ विष्णुस्तृप्यतां, इत्यङ्गुल्यग्र-
रूपेण देवतीर्थेन सकृत्तर्पयेत् ।

रुद्रस्तृप्यतां इति पूर्ववत्, ॐ प्रजापतिस्तृप्यतां इति
कनिष्ठामूलरूपेण प्रजापतितीर्थेन सकृत् ।

इतः प्रभृति देवतर्पणं देवतीर्थेन सकृत् कार्यं, देवास्तृप्यन्तां
छन्दांसि दृष्यन्तां, वेदास्तृप्यन्तां, ऋषयस्तृप्यन्तां, सनातनास्तृप्यन्तां,
पुराणाचार्यास्तृप्यन्तां, गन्धर्वाचार्यास्तृप्यन्तां, इतराचार्या-

मदितिः सिन्धुः पृथिवी उत्तम्यीः । आकृष्टेन रजसा वर्त्तमानो
निवेशयन्नमृतं मर्त्यञ्च हिरण्येन सविता रथेना देवो याति
भुवनानि पश्यन् ।

ॐ पुरुष सूक्तमन्त्रस्य, नारायणऋषिः, पञ्चदशार्चाऽनुष्टुप्-
छन्दः । षोडशार्चान्निष्टुप्छन्दः । जगद्बीजं पुरुषो देवता, पुरुष-
मेधे विनियोगः, पुरुषोऽहं नारायणो कामयतेत्यादि ब्राह्मणं ।

ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

स भूमिं सर्वतः स्पृष्ट्वात्यतिष्ठद्यशाङ्गुलम् ॥

पुरुष एवेदं सर्वं यज्ञूतं यच्च भाव्यं, उतामृतत्वस्येशानो यदक्वे-
नातिरोहति, एतावानस्य महिमातो जायाँश्च पूरुषः ।

पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि ।

त्रिपादूर्ध्वं उदैत्पुरुषः पादोऽस्येहाभवत्पुनः ॥

ततो त्रिम्बङ्गव्यक्तामक्षाग्रनानशने अभि, ततो विराल जायत,
विराजोऽधिपूरुषः ।

स जातोऽत्यरिच्यत पश्चात् भूमिमग्नोसुरः ।

तस्माद् यज्ञात्सर्व्वहुतः सम्भृतं पृषदाज्यं पुशूँस्ताँश्चक्रो वायव्या
नारण्याग्राम्याश्चये, तस्माद् यज्ञात्सर्व्वहुतं रुचः सामानि जग्निरे,
छन्दाँसि जग्निरे तस्माद् यजुस्तस्मादजायत । तन्मे मनः शिव-
सङ्कल्पमसु, येनेदं भूतं भवनं भविष्यत् परिगृहीतममृतेन सर्व्वं,
येन यज्ञस्तायते सप्तहोता तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु, यस्मिन्नुचः
सामयजुँषि यस्मिन् प्रतिष्ठिता रथनाभाविवाराः । यस्मिँश्चितं
सर्व्वमोतं प्रजानां तन्मे मनः शिवसङ्कल्पमसु । सुसारथिरसा

निवचन्मनुष्यामेनीयते भिषुभिर्वाजिन इव, ह्यतिष्ठं यदजरं
जविष्ठं तस्मै मनः शिवसङ्कल्पमसु ।

मण्डलब्राह्मणं,—

विनियोज्यत्वेन मन्त्रकार्यं करणामन्त्रलाभिन ऋष्यादिस्मरणं,
प्रजापति ऋषिः, यज्ञः सूर्योदेवता सूर्यो पस्थाने विनियोगः, यदेत-
न्मण्डलं तपति तन्महदुक्तं अरुचः सरुचं लोकोथ यदेतदतिदीप्यते
तन्महाव्रतं तानि सामानि सप्तानां लोकोथ य एष एतदस्मिन्
मण्डले पुरुषः सोऽग्निस्तानि यजूंषि स यजुषां लोकः सैषा
वय्येव लोकविद्या तपतीति वाग्वै ते पश्यन्ती वदति । य एष-
एव मृत्युर्यः एष तस्मिन् मण्डले पुरुषैवममृतं यददर्चिर्दीप्यते
तस्मान् मृत्युर्निश्चियते मृते ह्यस्मादून दृश्यते विवस्ते सर्व्वतो-
हेनेन परिवृत्तो मृत्यो पुसा विवस्वतीत्येतस्मिन्विमण्डल एतस्म
पुरुषास्मेति तदेष लोको भवति, तयोर्वा एतयोर्बभूवौ रेतस्म
आशिष एतस्म च पुरुषस्यैतन्मण्डलं प्रतिष्ठा तस्मान्महदुक्तं
परस्मै न शृणु सन्नेदेतां प्रतिष्ठां चिन्वदा इत्येतां हस प्रतिष्ठां
प्रत्तेयो मन्त्रदुक्तं परस्मै शृणु सति तस्मादुक्त्यशंसं भूयिष्ठं परि-
चक्षते प्रतिष्ठा ष्विन्नो हि भवतीत्यधीदेवतम् ।

अथा यज्ञं यदेतन्मण्डलं यदेतन्मण्डलं यतस्मादश्वा अजायन्त
एके चोभयादतः ।

गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ।

तं यज्ञं वह्निषि प्रोक्षन् पुरुषं जातमग्रतः ॥

तेन देवा अजायन्त साध्या ऋषयश्च ये ।

यत्पुरुषं व्यदधुः कतिधा व्यकल्पयन्, सुखं किमस्यासि किं वाङ्
किमूरु पादा उच्येते । ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदाङ्ग राजन्यः
जतः, उरु तदस्य यद्वैश्वः पद्माङ् शूद्रो भजायत ।

चन्द्रमा मनसो जातश्चक्षुः सूर्यो भजायत ।

ओजाहायुश्च प्राणश्च^१ मुखादग्निरजायत ॥

नाभ्या आसीदन्तरीक्षं शीर्ष्णो द्यौः समवर्त्तत ।

पद्मां भूमिर्दिशः ओत्रात्तथालोकान् भकल्पयन्, यत्पुरुषेच
हविषा देवा यन्न मतन्वत ।

वसन्तोऽस्यासीदाज्यं ग्रीष्म इध्मः शरद्भविः ।

सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधस्तता ॥

देवाय यन्नं तन्वाना भवध्नन् पुरुषं पशुम् ।

यज्ञेन यज्ञमजयन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन् तेहनावं
महिमानः सचन्त यन्नं पूर्वं साध्याः सन्ति देवाः ।

यज्जायत इत्यस्य षट्कस्य, प्रजापतिर्ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
मनोदेवता सूर्योपस्थाने विनियोगः, ॐ यज्जायतो दूरमुदैति
दैवं तदुत्सुस्य तथैवेति, दूरं गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं तन्मे मनः
शिवसंकल्पमसु ।

येन कर्माख्यपसो मनोविष्णो यज्ञे कृण्वन्त वितथेषु धीराः ।

यत्पूर्वं यच्चमन्तः प्रजानां तन्मेमनः शिवसंकल्पमसु ।

यत्प्रज्ञानं भूदचेतो धृतिश्च ज्योतिरन्तरश्चतं प्रजासु ।

यस्मावृते किञ्चन कर्म कुरुते तन्मे मनः शिवसंकल्पमसु ।

न पत्ययः सक्तोय यदेत इदं तत्पुष्करपर्णमापोह्येतामापः
पुष्करपर्णमथ 'स एष तस्मिन् मण्डले पुरुषोऽयमेव 'सत्योऽयः
हिरण्यः पुरुषः, तदेतन्नयः सः 'स्मृत्येहोपे भेतदयज्ञ-
स्यैवानुसः स्थामूर्ध्वमुपक्रामति तदेतमध्येति तस्मादग्निनाद्रियेत
परिहृतममृतह्येषु 'तदा भवति त्वु एवाधि यज्ञं, अथाध्यात्मं
यदेतन्मण्डलं तपति यक्षैषरुक्म इदं तत्शुक्लं चक्षुष्यं यदेत-
दक्षिर्दीप्यते यक्षैतत् पुष्करपर्णमिदं तत्क्षणाक्षयं यएष
एतस्मिन्मण्डले पुरुषो यक्षैष हिरण्यः पुरुषोऽयमेव स योऽयं
दक्षिणे यत्पुरुषः । य एष एव लोकं 'पृणितामेष 'सर्वोऽग्निरभि-
संपद्यते, तस्यैतन्मिथुनं योऽयः सव्येयन्पुरुषोर्ध्वमूलत्वे तदात्मनो
यन्मिथुनं यदा वै सहमिथुने नाथसर्वोऽस्मत्सुतायैतद्वत्ते द्वे भवतो-
इन्द्रः हि मिथुनं प्रजननं तस्माद्देवचव्यरोकं गृणे उपधीयते
तस्मादुद्याभ्यां चितिं प्रणयन्ति, स एष एवेन्द्रो योऽयं दक्षिणेयन्
पुरुषोथोऽयमन्त्राणी ताभ्यां देवा एतां विधृतिमकवित्रासिकां
तस्माज्जायाया अन्तेनास्त्रियाद्वीर्यवान् वास्माज्जायते वीर्यवन्त-
मुहसा जनयन्ति यस्या अन्तेनाश्नाति ।

तदेत देवव्रतः राजन्य 'ववी मनुष्याणा मनुत्तमां गोपयन्ति
तस्मादुतेषु वीर्यवान् जायते मृतवाकावयसाः साक्षिप्रस्थेनं न

(१) यएष एतस्मिन् ।

(२) सयोऽयः-

(३) स्मृत्येहोपपत्ते तद्यज्ञस्यैव-

(४) ह्येहो भवति- ।

(५) यद-

(६) सर्वोऽ-

(७) द्वे द्वे लोकं-

(८) वन्त वो-

जनयति तौ हृदयस्याकाशं प्रत्यवेत्य मिथुनीभवतस्ती यदा
 मिथुनस्यान्तं गच्छतोऽथ हैतत् पुरुषः स्वपिति तदर्थं है वेद्यं
 मानुषस्य मिथुनस्यान्तं गत्वा समिति भव इति देवः छेतस्मिथुनं
 गरमोद्धेष आनन्द तस्मादेवं वित्स्वपां लोकाः है ते एव तदेव
 ते मिथुने प्रियेण धाम्ना सम्बर्द्धयति तस्मादुह स्वपन्तं धूरेण वन-
 वोधयेन्नेतदेते देवते मिथुनीभवन्त्यो हिनसानौति तस्मादुहैतत्
 सुष्टगुणस्त्रेष्माणमिव सुखं भवत्येते एव तदेव ते रेतः सिञ्चन्तः
 तस्माद्रेतः स इदः सर्व एव सम्भवति यदिदं किं च, स एष एव
 मृत्युर्य एष तस्मिन्मण्डले पुरुषो यश्चायं दक्षिणेयन्पुरुषः तस्य
 छेतस्य हृदये पादावतिष्ठ तौ तौ हैतदाच्छिन्नो क्रामति यन्नो
 क्रामत्यथ हैतत् पुरुषो म्रियते तस्मादुहैतयेतमाहुराच्छेदितस्ते
 षड् एव प्राण एषहीमाः सर्वाः प्रजाः प्रणयति तस्यैते प्राणाः
 स्वासयदास्वपित्यथैनमेते प्राणाः स्वा अपि यन्ति तस्मात्
 स्वापीयस्वाप्ययोहः सर्वतः स्वप्नन्त्या चक्षते परोपरोक्षका
 माहिदेवाः ।

स एतैः सुप्तो न कस्यानवेदमनसा सङ्कल्पयति न वाचास्स
 रसं विजानाति न घ्राणेन गन्धं विजानाति न चक्षुषा पश्यन्ति न
 श्रोत्रेण शृणोत्येवः छेते तदापिता भवन्ति स एष एकः सम्प्रजा-
 सु बहुधा व्याविष्टः तस्मादेकासति लोकं पृणाति सर्वमग्निमनु-
 विभत्यथ यदेक एव तस्मादेका, तदाहुरेको मृत्युविभना इत्येकश्च
 बहवश्चेति अब्रूयादद्येहासावमूत्र तेनैकोथ यदिह प्रजासु बहुधा
 व्यादिष्टस्तेनो रहवः, तदा दुरन्तिके मृत्युदुरात्यन्तिकः दूरे चेति

ह्यब्रूयाद्यदहाय मिहाध्वासं तेनान्तिकेय यदस्य 'वसुत्र तेनोदूरे,
तदेव स्त्रोको भवति अन्ये भात्ययश्चितो रसानां साक्षरेभ्य इति
यदेतन्मण्डलं तपति तदन्नमथना एष एतन्मण्डले गुरु असोभासं
एतस्मिन्ननेपश्चितो भातीत्यधिदेवत, अथाध्यात्ममिदमेव शरीरमन्न-
मथयो यां दक्षिणे यन्पुरुषस्येता स एतस्मिन्ननेपश्चितो भाति,
तमेतमग्निरित्यध्वयं उपासते यञ्जुरित्येषहीदं सर्वं युनक्ति
सामेति छन्दोगा एतस्मिन्वीदं सर्वं समानमुक्तमिति वक्ष्य-
एषहीदं सर्वमुत्पापयति यान्तरिति यन्तविद एतेन हीदं, सर्वं
क्षतं विषमिति सर्पा सर्पा इति सर्पविद उर्जति 'देवायिरिति
'मनुष्यमायेत्यसुराः स्वधेति पितरो देवजन इति देवजनपदोरूप-
मिति गन्धर्वागन्ध इत्यप्सरसस्तं यथायथोपासते तद्देवो 'भवति
'तद्देवत्वावतितस्मादेनमेन' एवंविक्त्वेरेवैतैरुपासीत सर्वं हैत-
न्नवति सर्वं हैनमेतद्भूत्वावति ।

स एष तैष्टकोऽग्निश्चो वायुरेकास्त्रस्यैकातथ्यं कांशगर्गेपद-
धातिरुक्ता एव तस्या आयतनमथ यां यञ्जुषा पुरुष एव तस्या
आयतनमथयां साक्षा पुष्करपर्णमेव तस्या आयतनमेवं तैष्टकः
ते एवैते उभे एष च रुक्ता एतच्च पुष्करपर्णमेतं पुरुषमपीत उभे
ह्यन्ना 'सेनावरपीत एवत स्मृकेष्टकं स एष एव सत्युर्य एष

(१) वसुत्र ।

(२) देवायिरिति ।

(३) मनुष्या- ।

(४) तत्तद्देवभवति ।

(५) तद्देवभूत्वावति ।

(६) तस्मादेनमेवं वित्- ।

(७) ह्यन्नासेनावरपीत ।

तस्मिन्मण्डले पुरुषो यस्यायं दक्षिणे यन्पुरुषः स एष एवं विदि
 आत्मा भवति स यदैवं विदस्मात्लोका रौत्यथैतमे अत्मानमभि-
 संसवन्ति सोऽमृतो भवति मृत्युर्हिस्यात्मा भवति इतिमण्डल-
 ब्राह्मणं, दिवाकीर्णैः, शतरुद्रीयः शतैरिति लक्ष्मीधरः, नमस्त-
 इति तिसृणां प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, हयोरनुष्टुप्छन्दः,
 रुद्रो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

नमस्ते रुद्रमन्यव उतोत इषवे नमः, बाहुभ्यामुतते नमः,
 या ते रुद्र शिवातनूरघोरा पापकाशिनी, तथा नस्तन्वशन्त मया
 गिरिशन्ताभिचाकसिही, यामिषुं गिरिशन्तहस्ते विभर्ण्यऽस्तवे,
 शिवां गिरित्रतां कुरु मां हिंसीः पुरुषं जगत् ।

सौराः,—

परमेष्ठिप्रजापति ऋषिः, हयोरनुष्टुप्छन्दोयस्य विराट्
 आदित्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः, कदाचनस्सरीरसि-
 नेन्द्रसख सिदाशुषे, उपोपेभु मघवन् भूयद्भुतेदानं देवस्य पृच्छते
 आदित्येभ्यस्त्वा ।

कदाचन प्रयच्छस्युमे निभासि जम्बनी, हरीयादित्यसवनन्द-
 'इन्द्रियमात्रस्याममृतं दिव्या आदित्येभ्यस्त्वा ।

यज्ञोदेवानां प्रत्येति सुन्नामादित्यभवता मृगयन्तः, आवो-
 र्वाचि सुमतीववृत्त्या द० होशिद्रावरिवीविभरासदादित्येभ्यस्त्वा,
 अघमर्षणसूक्तेनोपस्थानम् ।

गृह्योपनिषत्,—

पूर्णमिदं पूर्णापूर्णमुच्यते ।

पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ।

ॐ खं ब्रह्मण्यं पुराणं वायुरमितिहस्माह कौरव्यायणीपुत्री
वेदोऽयं ब्राह्मणा विदुर्वेदेनेन यद्वेदितव्यम् ।

असन्भवे मण्डलब्राह्मणान्तं, असक्तो विभ्राडित्यनुवाक-
मात्रेण वोपस्थानं, 'तत्र प्रदक्षिणमावृत्य नमस्कृत्योपवेशनं आसन-
स्थेषु प्रागग्रेषु दर्भेषु, प्राङ्मुखत्वेन सव्यतयोपवीत परामर्शः', हस्त-
योस्तोयेन घर्षणं, त्रिराचमनं अङ्गुष्ठमूलेन ओष्ठयोर्मांस्पर्शनं, ओष्ठ-
योरेवाङ्गुल्यग्रेः सक्तदुपस्पर्शनं, उदकेन वामपाणिना प्रोक्षणं, पाद-
योश्च प्रोक्षणं, शिरश्चक्षुर्द्वयनासिकाद्वयश्रोत्रद्वयानां हस्तेन स्पर्शनं,
पवित्रलक्ष्णोपेतकुशत्रयेण इन्द्रियस्पर्शनं, तदेव पावनं, पञ्चदश-
मात्राभिः प्रणवेन प्राणायामत्रयं, दक्षिणजानूपरि पवित्रोपग्रह-
व्यतिरिक्तपवित्रलक्ष्णोपेतकुशत्रययुक्ताञ्जलिधारणं, प्रणवमुच्चार्य-
व्याहृतित्रयोच्चारणम् ।

गायत्र्याः पादानां व्यस्तानां उच्चारणं, पुनः गायत्र्याः पाद-
द्वयरूपमर्द्धर्चमुच्चार्य तृतीयपादोच्चारणम् ।

ततः आद्यावारभ्य मन्त्रसंहितायाः प्रथमम् ।

अध्यायाध्यायक्रमेण । अनुवाकानुवाकक्रमेण वा । प्रति-

दिनं यावत्समाप्ति पाठः । मन्त्रसमाप्ति ब्राह्मणसंहितायाः
अध्यायाध्यायक्रमेण ब्राह्मणक्रमौ यावत्समाप्ति पाठः ।

अशक्तौ कर्षिकाक्रमेण वा, एवमेकां शाखां समाप्य यस्मा-
नेकवेदाध्ययनं तस्मापरस्व वेदस्वेवमेव क्रमेण समापनम् ।
पश्चादाद्यवर्षपुराणैतिहासाङ्गानां यथाक्रमेण समापनम् । एवं
यावद्विदिर्नैरेतेषां समाप्तिः पुनरादावारभ्य वेदमित्येवं क्रमेण
यावज्जीवमभ्यासः । अशक्तौ गायत्रीमात्रं, प्रणवमात्रं वा, फल-
विशेषार्थिनः पुरुषसूक्तस्य जपनियमः । भूः, भुवः, स्वः, सत्यं,
तपः, अक्षायां, सुहोमीत्येतावन्मात्रं वा, अशक्तौ सर्ववेदफलार्थिनः,
सौंकारचतुरावृत्तिगायत्रीजपः, त्र्यम्बकजातवेदा गायत्रीरूपशता-
क्षरा जपो वा काम्यः, एवं ब्रह्मयज्ञं कृत्वा अन्ते भुतप्रणवोच्चारणं,
ॐ नमो ब्रह्मणे, नमस्त्वन्नये, नमः पृथिव्यै, नमो ओषधीभ्यो,
नमो वाचे, नमो वाचस्पतये, नमो विष्णवे बृहते करोमीति
त्रिजपः, इति तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण ब्रह्मयज्ञविधिः । अस-
प्रत्यक्षश्रुतिगतप्रकारान्तरं न गृह्यते स्मृत्युक्तत्वात् ।

अथ तर्पणविधिः ।

प्रागग्रकुशत्रयास्तरणं, विश्वेदेवा स इत्यस्य मन्त्रस्य, 'पृच्छ-
मह ऋषिः, गायत्रीछन्दः, विश्वेदेवा देवताः, ब्रह्मादीनामावाहने
विनियोगः । विश्वेदेवा स आगत शृणुताम इमं हवं, एवं
वर्हिर्निषीदत, इत्यक्षतपुष्पाभ्यां ब्रह्मादयो विश्वेदेवा अत्रागच्छते—
त्यावाहनं, अक्षतानि वीकीर्यं, विश्वेदेवाः शृणुतेमं इत्यस्य मन्त्रस्य
सुहोत्र ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, विश्वेदेवा देवताः, जपे विनियोगः,
विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं मे ये अन्तरीक्षे च उपद्यविष्ट, येऽग्नि-
जिह्वा उत्तवायजत्रा आसद्यास्मिन् वर्हिषिमादयध्वं इति जपः ।

दक्षिणजानुपातनं, उदङ्मुखत्वं, ऋजुकुशत्रयस्य दक्षिणहस्तेन
तर्पणार्थं ग्रहणं, वामहस्तेन दक्षिणहस्तस्पर्शनं, ॐ ब्रह्मा ढ्यतां,
इति अङ्गुष्ठमूलरूपब्रह्मतीर्थेन अक्षतयुक्तजलैर्यवाभिर्वा प्रादेश-
मात्रमुद्धृत्य जले जलप्रक्षेपेण सकृद्ब्रह्मतर्पणं, इदं ब्रह्मणे मनसा
त्यागं कुर्यात्, एवं सर्वत्र, एवं ॐ विष्णुस्तृप्यतां, इत्यङ्गुल्यग्र-
रूपेण देवतीर्थेन सकृत्तर्पयेत् ।

रुद्रस्तृप्यतां इति पूर्ववत्, ॐ प्रजापतिस्तृप्यतां इति
कनिष्ठामूलरूपेण प्रजापतितीर्थेन सकृत् ।

इतः प्रभृति देवतर्पणं देवतीर्थेन सकृत् कार्यं, देवास्तृप्यन्तां
छन्दांसि ढ्यन्तां, वेदास्तृप्यन्तां, ऋषयस्तृप्यन्तां, सनातनास्तृप्यन्तां,
पुराणाचार्यास्तृप्यन्तां, गन्धर्वाचार्यास्तृप्यन्तां, इतराचार्या-

स्तृप्यन्तां, सम्बत्सरः सावयवस्तृप्यतां, देव्य स्तृप्यन्तां, अप्सरस-
स्तृप्यन्तां, देवानुगास्तृप्यन्तां, नागास्तृप्यन्तां, ॐ सागरास्तृप्यन्तां,
ॐ पर्वतास्तृप्यन्तां, ॐ मनुष्यास्तृप्यन्तां, यक्षास्तृप्यन्तां, रक्षांसि-
हृप्यन्तां, ॐ सुपर्णास्तृप्यन्तां, भूतानि हृप्यन्तां, पशवस्तृप्यन्तां,
वनस्पतयस्तृप्यन्तां, ॐ शीषधयस्तृप्यन्तां, ॐ भूतग्रामचतुर्विध-
स्तृप्यतां,

स्थलस्य समीपे चेज्जले जलप्रक्षेपः, स्थले चेदुद्धृतोदकेन
'चांवाहनस्थानकुशेषु ताम्नादिपात्रादिस्थेषु जले स्थलेऽपि वा ।

ततो यज्ञसूत्रोत्तरीये कण्ठावसक्ते कृत्वा देवावाहनं कुशत्रय-
मुत्तरायं कृत्वा दक्षहस्तस्थितकुशत्रयमध्यस्थ तोयाभिमुखं धृत्वा
उदङ्मुखः सनकाद्याः सप्त मनुष्या अत्रागच्छत इति आवाह्य
सव्यान्वारब्धे दक्षहस्तेन प्राजापत्यतीर्थेन सनकादीनां प्रत्येकं
वारहयं तर्पणं, ॐ सनकस्तृप्यतां, ॐ सनन्दस्तृप्यतां, ॐ
सनातनस्तृप्यतां, ॐ कपिलस्तृप्यतां, ॐ आसुरिस्तृप्यतां, ॐ
वोदुस्तृप्यतां, ॐ पञ्चशिखस्तृप्यताम् ।

अत्र सर्व्वत्रापि मानस स्थागः, ततो यज्ञोपवीतोत्तरीये
अपसव्ये कृत्वा दक्षिणाभिमुखः सव्यं जागु भूमौ निपात्य तत्र
देवावाहनं कुशत्रयं दक्षिणाग्रं कृत्वा तिलपुष्पमादद्यात् ।

ॐ उग्रन्त इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, पितरो
देवता, आवाहने विनियोगः । ॐ उग्रन्तस्त्वा निधीमह्युग्रन्तः-

(१) स्थलस्य समीपे चेज्जले चेदुद्धृतोदकेन स्थले सम्भवे चावाहन-
स्थानकुशेषु ताम्नादिपात्रादिस्थेषु जले स्थलेऽपि वा ।

समिधीमहि । उशशुशतं भावह पितृन् हविषेऽस्तवे इति पठित्वा कथ्यवालनलादयो दिव्यपितरोऽत्रागच्छत ।

वसवो रुद्रा आदित्या आचार्या अत्रागच्छत, अमुकसगोत्रा-
अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकामुकशर्माण अत्रा-
गच्छत, अमुकसगोत्रा अस्मन्मातृपितामहीप्रपितामह्यः अमुका-
मुकामुका देव्यः अत्रागच्छत, अमुकसगोत्रा अस्मन्मातामह-
प्रमातामह-वृद्धप्रमातामहा अमुकामुकामुकशर्माणः अत्रागच्छत
इति आवाहयेत्, असामर्थ्ये सामान्यतः पितरो अत्रागच्छत-
इति आवाहयेत्, जीवत्पितृको वस्त्रादिवृद्धप्रमातामहान्तानामा-
वाहनं न कुर्यात्, केवलं मातरि नृतायां मातृपितामहीप्रपिता-
मह्य अत्रागच्छत इति वर्हिषदः पितर इत्यनन्तरं आवाहयेत्
तिलविकिरणं, आयान्तुन इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप्-
छन्दः, पितरो देवता जपे विनियोगः ।

आयान्तुनः पितरः सोम्यासोऽग्निश्चान्तापयिभिर्देवयानैः
अस्मिन् यज्ञे स्वधयामदन्तोऽधिब्रुवन्तु तेवन्त्वस्मान् ।

इति जपः, रजतादिताम्रादिपात्राभावे रजतादिकीलकयुते-
नाञ्जलिना वा, केवलाञ्जलिना वा तर्पणं, तर्पणसाधनदक्षहस्त-
स्थितकुशत्रयस्य द्विगुणीकृत्य कुशद्विदलेन मोटककरणम् ।

कुशमूलाग्रयोर्जले प्रवेशाय सव्यहस्ते कुशमध्यधारणम् ।

पितृतीर्थेन पात्रे जलपूरणं, दक्षिणहस्तेन अङ्गुष्ठतर्जनीरूप-
सुद्रां परिहृत्य पात्रस्थलेषु तिलप्रक्षेपः ।

शुद्धाक्षलिना ग्रहणे पूर्वमेव दक्षिणहस्तेन तिलानादाय वामहस्ते कृत्वा जलपूरणं, उद्धृतीदकेन पक्षे भूमिष्ठजलपूर्णपात्रे तिलान् प्रक्षिप्य तत्पात्रात्पात्रेण सतिलजलग्रहणं जीवत्पिष्टकस्य तिलतर्पणाभावः, कथ्यबालनलादीनां प्रत्येकं वारत्रयं तर्पणं, ॐ कथ्यबालनलस्तृप्यतां, इति गोशुक्लमात्रमुद्धृत्य पिष्टतीर्थेन जलं क्षिपेत् । त्यागो मानसः ।

ॐ सोमस्तृप्यतां, ॐ यमस्तृप्यतां, ॐ अर्यमा हृप्यतां, ॐ अग्निश्वाप्ताः पितरस्तृप्यन्तां, ॐ सोमपाः पितरस्तृप्यन्तां, ॐ वह्निषदः पितरस्तृप्यन्तां, एतावज्जीवत्पिष्टकः कुर्यात् ।

पितरि जीवति मातरि मृतायां मातृपितामहीनां तर्पणमत्रैव, प्रपितामही ततः प्रमीतपिष्टकस्याधिकं, ॐ वसवस्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधानमः, इति पिष्टतीर्थेन गोशुक्लमात्रमुद्धृत्य वारत्रयम् ।

इतःप्रभृति सर्वेषां प्रत्येकं वारत्रयं तर्पणं, ॐ रुद्रास्तृप्यन्तामिदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः, ॐ आदित्यास्तृप्यन्तां इदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः, ॐ आचार्यास्तृप्यन्तां इदं जलं तेभ्यः स्वधा नमः ।

अत्र मन्त्रादौ प्रणवोच्चारणं, नामविशेषणगोत्रादौ च ।

अथ पित्रादितर्पणं, उदीरतामित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापतिः ऋषिः त्रिष्टुप्छन्दः, पितरो देवताः, पिष्टतर्पणे विनियोगः, ॐ उदीरतामवर उत्परा स उन्मध्यमाः पितरः सोम्यासः ।

असुं य ईथुरवृकावतन्नास्तेनोऽवन्तु पितरो हवेषु इति पठित्वा

अमुकसगोत्रोऽस्मात्पिता अमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै
स्वधा नमः, इति प्रथमाञ्जलिं दद्यात् ।

अङ्गिरस इत्यस्य मन्त्रस्य, अङ्गिरा ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
पितरो देवताः, पितृतर्पणे विनियोगः, अङ्गिरसोनः पितरो-
ऽनवग्वा अथर्वाणो भृगवः सोम्यासः, तेषां वयं सुमतीयन्नियाना-
मपि भद्रे सौमनसे स्थायः, अमुकसगोत्रोऽस्मात्पिता अमुकदेवशर्मा
दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधा नमः, इति द्वितीयाञ्जलिं दद्यात् ।
आयान्तुन इत्यस्य मन्त्रस्य, शङ्ख ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः पितरो
देवताः पितृतर्पणे विनियोगः, ॐ मधुवाता ऋतायते मधुचरन्तु
साधवः, माध्वीर्नः सन्तोषधीः ।

आयान्तुन इति अस्मानित्थन्तं पठित्वा अमुकसगोत्रोऽस्मात्
पिता अमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति
तृतीयाञ्जलिं दद्यात्, प्रत्यञ्जलि मानसस्वागः ।

जर्जमित्थस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुःपितरोदेवताः,
पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ जर्जबहन्तीरमृतं घृतं पयःकीलालं
परिस्सृतं, स्वधास्यतर्पयतमे पितृन्, ॐ अमुकसगोत्रोऽस्मात्पिता-
महोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इतिप्रथमा-
ञ्जलिदानं, त्वागः सर्वत्र मानसः ।

ॐ पितृभ्य इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः पितरो-
देवताः पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ पितृभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधा-
नमः, पितामहेभ्यः स्वधायिभ्यः स्वधानमः, प्रपितामहेभ्यः
स्वाधायिभ्यः स्वधानमः, अक्षन् पितरोऽमीमदन्त पितरोऽति-

दृष्यन्तु पितरोपितरः शुन्धध्वं, अमुकसगोत्रोऽस्मात्पितामहो-
ऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति द्वितीया-
ञ्जलिदानम् ।

येचेह इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप् छन्दः, पितरो
देवताः पितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ येचेह पितरो येचनेह
यांश्च विद्मयाँ । उच न प्रविद्म, त्वं वेत्य यति ते जातवेदः
स्वधाभिः यज्ञं सुकृतं जुषस्व, ॐ अमुकसगोत्रोऽस्मात्पितामहो
ऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति द्वितीया-
ञ्जलिदानम् ।

ॐ मधुवाता इत्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्री छन्दः
विश्वेदेवा देवताः, प्रपितामहतर्पणे विनियोगः ।

ॐ मधुवाता ऋताय ते मधु क्षरन्ति 'साधवः, माध्वीर्नः
'सन्तोषधीः, अमुकसगोत्रोऽस्मात्पितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यता-
मिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति प्रथमाञ्जलि-दानम् ।

मधुनक्तमित्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्री छन्दः, विश्वे-
देवा देवताः प्रपितामहतर्पणे विनियोगः, ॐ मधुनक्तमुतोषसी-
मधुमत्पार्थिवं रजः, मधुद्यौरसुनः पिता, अमुकसगोत्रोऽस्मात्-
प्रपितामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति
द्वितीयाञ्जलिदानम् ।

ॐ मधुमां न इत्यस्य मन्त्रस्य, गौतम ऋषिः, गायत्री छन्दः,
विश्वेदेवा देवताः, प्रपितामहतर्पणे विनियोगः ।

ॐ मधुमाक्षो वनस्पतिर्मधुमां असु सूर्यः, माध्वीर्गावो भवन्तु नः, अमुकसगोत्राऽस्मत्प्रपितामही अमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः, इति तृतीयाञ्जलिदानम् ।

अमुकसगोत्रास्मत्प्रपितामहप्रपितामहा अमुकासुकासुक-
देवशर्माणस्तृप्यध्वमिदं जलं युष्मभ्यं स्वधानमः, इति मन्त्रं
प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयदानं, पितामहे जीवति प्रपिता-
महे पितामहसम्बन्धिमन्त्राः ।

एवमन्यदूष्णं,—

ॐ नमोव इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, पितरो-
देवताः जपे विनियोगः, ॐ नमोवः पितरो 'शुष्पायनमो वः
पितरस्तपसे नमोवः पितरो यज्जीवं तस्मै नमोवः पितरो रसाय,
नमो वः पितरो घीराय मन्यवे स्वधायै वः पितरो नमः, इति
कृताञ्जलिर्जपेत्, पुनः षट्कृत्वो नमस्कुर्यात् ।

अथ मातृतर्पणं,—

अमुकसगोत्राऽस्मन्माताऽमुकादेवी दृष्यतामिदं जलं तस्मै
स्वधानमः, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्, एवं
अमुकसगोत्राऽस्मत्प्रपितामही दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः
इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात्, अमुकसगोत्राऽस्म-
त्प्रपितामही दृष्यतामिदं जलं तस्मै स्वधानमः इति प्रत्यञ्जलि
पठित्वा अञ्जलित्रयं दद्यात् ।

अथ मातामहादितर्पणम् ।

अमुकसगोत्रोऽस्मन्मातामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधानम्, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलिद्वयं दद्यात् ।

अमुकसगोत्रोऽस्मत्प्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधानम्, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलिद्वयं दद्यात्,
अमुकसगोत्रोऽस्मद्दृष्टप्रमातामहोऽमुकदेवशर्मा दृष्यतामिदं जलं
तस्मै स्वधानम्, इति प्रत्यञ्जलि पठित्वा अञ्जलिद्वयं दद्यात् ।

ततो ज्येष्ठमात्रादीनां तत्पुत्राभावे तर्पणम् ।

यथा,—

अमुकसगोत्रोऽस्मद्ज्येष्ठमाताऽमुकादेवी दृष्यतामिदं जलं तस्मै
स्वधानम्, इत्येकवारं तर्पणं, एवं कनिष्ठमात्रादीनामूह्यम् ।

देवा सुरास्तथायक्षा नागागन्धर्वराक्षसाः ।

पिशाचा गुह्यकाः सिद्धाः कुष्माण्डास्तरवः खगाः ॥

जलेचरा भूनिलया वाय्वाहाराश्च जन्तवः ।

दृप्तिमेते प्रयान्थाश्च महत्तेनाम्बुनाऽखिलाः ॥

इति पिढतीर्थेन जलाञ्जलिदानम् ।

एते च प्रेतभावं गता इति बुद्ध्वा तर्पणम् ।

तथा,—

नरकेषु समस्तेषु यातनासु च ये स्थिताः ।

तेषामाप्याययायैतद्दीयते सलिलं मया ॥

इत्येकाञ्जलिः,—

तथा,—

ये बान्धवा अबान्धवा अन्यजन्मनि बान्धवाः ।

ते दृष्टिमखिला यान्तु ये चास्मत्तोयकांक्षिणः ॥

इत्येकाञ्जलिदानं—

ततः स्नानवस्त्रे मूर्त्तिकां त्रिवारं दत्त्वा वस्त्रञ्चालनं समा-
चारादास्तरणकुशत्रयं तर्पणकुशत्रयं च एकीकृत्य भूमौ संस्थाप्य
तत्र स्नानवस्त्रनिष्पीडनम् ।

ये चास्माकं कुले जाता अपुत्रा गोचिणो मृताः ।

ते मृत्तान्तु मया दत्तं वस्त्रनिष्पीडितोदकम् ॥

इति मन्त्रेण,—

ज्ञानाभावेऽपि एतञ्जलाञ्जलिदानमचैव ॥

निष्पीडनकाले चासंस्कृतप्रसौतानां बुद्धौ करणं ततो यज्ञो-
पवीतो भूत्वा पूर्वमुखः सकृदाचमेत् ।

अथ जपयज्ञः—

गायत्र्या ऋष्यादिकं स्मृत्वा यथा शक्तिगायत्रीजपः, अस्य शक्तौ
सत्यामघमर्षणादीनां जपः ।

जपविधिस्तद्वर्माद्योक्ताः ।

अथ सूर्यार्घ्यः—

अथतस्ताम्रादिपात्रेऽष्टदलपद्मं लिखित्वा तिलतण्डुलरक्त-
चन्दनयुक्तजलपात्रं असम्भवे केवलजलपूरितपात्रं गृहीत्वा
ऋष्यादिस्मरणपूर्वकं हंसः शुचिषदित्यृचा मूर्धपर्यन्तं पात्रमुत्थाप्य
सूर्याय अर्घ्यो नमः, इति लिखितपद्मेऽर्घ्याम्बुप्रक्षेपः, शिरस्यञ्जलिं

निधाय, नमः सवित्रे जगदेकचक्षुषे जगत्प्रसूतिस्थितिनाशहेतवे,
त्रयोमयाय त्रिगुणामधारिणे विरञ्चिनारायणशङ्करात्मने नमः,
इति नमस्कुर्यात्, त्रिः प्रदक्षिणं कुर्यात् ।

अथ तर्पणोत्तरकर्म,—

तत्र ब्रह्मपूजा,—

ब्रह्माय चतुर्वक्त्रं रक्तवर्णकमण्डलुस्त्रक्'स्रवहस्रं ध्यात्वा
हिरण्यगर्भं इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः,
हिरण्यगर्भो देवता, ब्रह्मपूजायां विनियोगः ।

हिरण्यगर्भः समवर्त्तताये भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् ।

सदाधार पृथिवीं व्यासुतेमां तस्मै देवाय हविषा विधेम ॥

इतिजले पुष्पप्रक्षेपः, नात्रावाहनादि, पुष्पदानरूपैव पूजा ।

विष्णुपूजायां विशेषः—

यथा,—

प्रणवमन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, देवो गायत्रीछन्दः परमात्मा
देवता, विष्णुपूजाकर्म्मणि विनियोगः, प्रणवेनार्धसंस्कारः, जले
नारायणमावाहयामि नारायण अत्रागच्छेति जलेन ध्येयः सदेति
ध्यात्वा आवाहनं, नारायणाय नमः, नारायणाय गम्भी नमः,
इति जलेन गन्धदानं, पुष्पसूक्तस्य ऋष्यादिस्मरणम् ।

पूजाया विनियोग इति विशेषः ।

ॐ सहस्र शीर्षेत्वादि साध्याः सन्तु देवा इत्यन्तं सूक्तमुच्चार्य

नारायणाय पुष्पं ददामीति पुष्पदानं, असम्भवे तदर्थमपि जल-
दानं, गायत्र्या ऋष्यादि स्मृत्वा गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय धूपः
स्वाहेति धूपदानं, गायत्रीमुच्चार्य नारायणायेति दीपः स्वाहेति
दीपदानम् ।

गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नैवेद्यं स्वाहेति नैवेद्यदानं, आच-
मनं, गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नमः इति पुष्पाञ्जलित्रयदानं,
गायत्रीमुच्चार्य नारायणाय नमः स्वस्थानं गच्छेति हृदयकमले
यत इति चिन्तनं, इदं सर्व्वं जलेनैव निर्वाहयेत्, सम्भवे पुष्पेण,
शक्ती सत्यां सर्व्वोपचारान् साक्षाद्दद्यात्, तदन्ते निरञ्जनब्रह्मत्वेन
ध्यानं इति विष्णुपूजा ।

अथ रुद्रपूजा ।

नमस्त इत्यस्य मन्त्रस्य, अघोर ऋषिः, गायत्रीछन्दः रुद्रो-
देवता, रुद्रपूजायां विनियोगः ।

रुद्रं वृषं रुद्रं शूलहस्तं शूलं शूलवाससं ध्यात्वा नमस्तो रुद्र
मन्त्रव उतोत इषवे नमः, बाहुभ्यामुतते नमः इत्युच्चार्य रुद्राय
नम इति जले पुष्पं दद्यात्, अभावे जलदानं, इयमेव रुद्रपूजा ।

अथ सूर्य्यपूजा ।

देव सवितरित्यस्य मन्त्रस्य, नारायण ऋषिः, यजुः सविता
देवता, सूर्य्यपूजायां विनियोगः ।

देव सवितः प्रसुवयन्नं प्रसुवयन्नपतिं भगाय दिव्यो गन्धर्वः
केतपः^१ केतवः पुनातु वाचस्यतिर्वाचं नः स्वदतु ।

गायत्र्याः विष्णामित्र ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सविता देवता,
पूजायां विनियोगः ।

ततो गायत्रीं पठेत्, विष्णानित्यस्य मन्त्रस्य, नारायण-
ऋषिः, गायत्रीछन्दः, सविता देवता, पूजायां विनियोगः,
विष्णानि देव सवित दुरितानि परासुव, नाभिर्द्रं तन्न आसुव, इति
मन्त्रत्रयं पठित्वा सूर्यं रक्तं द्विभुजं पद्महस्तं ध्यात्वा सवित्रे नमः,
इति जले पुष्पं जलं वा दद्यात्, इति सूर्यपूजा ।

अथ मित्रपूजा ।

दण्डहस्तं महिषवाहनं कृष्णवर्णं मित्रं ध्यात्वा, मित्रसेत्यस्य
मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः, मित्रो देवता, मित्र-
पूजायां विनियोगः ।

मित्रस्य तृर्षणीधृतो गोदेवस्य मानसे, द्युम्नं वित्रं स्तवस्समं,
मित्र इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, मित्रो देवता,
मित्रपूजायां विनियोगः ।

मित्रो न एहि सुमित्रधा इन्द्रस्य रुमाविशदक्षिणं
उग्रानुशतं स्यो नः स्योनम् ।

धृत इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, मित्रो देवता
मित्रपूजायां विनियोगः ।

धृते द्रुहमामित्यस्य मा चक्षुषा सर्व्याणि भूतानि समीक्ष्यं,
मित्रस्याहं न चक्षुषा सर्व्याणि भूतानि समीक्षे, इति मन्त्रत्रय-
मुच्चार्य मित्राय नमः, इति जले पुष्पं जलं क्षिपेत् । इति
मित्रपूजा ।

अथ वरुणपूजा ।

शुक्लवर्णं पाशहस्तं मकरवाहनं वरुणं ध्यात्वा इमं मे वरुण तत्वा-
यामि उरुं इति मन्त्रः तस्य यस्य ऋथादिस्मरणं कृत्वा मन्त्रत्रय-
मुच्चार्य वरुणाय नम इति जले पुष्पं जलं वा क्षिपेत् । इति
वरुणपूजा ।

हंसः, शुचिषदिति सूर्यावलोकनम् ।

अदृश्यमस्येति मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, गायत्रीछन्दः,
सूर्यो देवता, सूर्योपस्थाने विनियोगः ।

अदृश्यमस्य केतवो विरस्मयो जनां अशु ।

भ्राजन्तो अग्नयो यथा ।

इति सूर्याभिमुखस्य ऊर्ध्ववाहोरवस्थानं, संवर्चसेत्यस्य मन्त्रस्य,
प्रजापति ऋषिः, त्रिष्टुप्छन्दः, त्वष्टा देवता, मुखविमार्जने
विनियोगः, संवर्चसा पयसी संतनूभिरगन्नाहिमनसासंशिवेन,
त्वष्टसुदन्तो विदधातु रायोनुमार्ष्टितन्मोयद्विष्टम् । अनेन तोयेन

पाणिभ्यां मुखविमार्जनम् । स्वयम्भूरित्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति-
ऋषिः, यजुः, सूर्यो देवता, उपस्थाने विनियोगः ।

स्वयम्भूरसि श्रेष्ठोरश्मिर्वर्चोदा असिवर्चो मे देहि ।

सूर्यस्थावृतमन्वावर्त्ते, अनेन सूर्योपस्थानम् ।

सूर्यस्येत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, सूर्यो देवता,
प्रदक्षिणे विनियोगः । सूर्यस्थावृतमन्वावर्त्ते, अनेन प्रदक्षिणम् ।
उपविश्य दिग्भ्यो नम इति दिङ्मन्त्रस्कारः । दिग्देवताभ्यो नम-
इति दिग्देवतानमस्कारः, नमो ब्रह्मणे इति नमस्कृत्य जला-
ञ्जलिदानम् ।

एवमग्नये नमः, पृथिव्यै नमः, ओषधीभ्यो नमः, वाचे नमः,
वाचस्यतये नमः, विष्णवे नमः, महते नमः, एतेभ्यो नमस्कृत्य
प्रत्येकं जलाञ्जलिदानं, तीर्थे च तीर्थदेशक्षालनं, नमो ऽद्विभ्यो
अपाम्पतये वरुणाय नमो नमः, इति जलनमस्कारः ।

अत्र भूमौ शिरः कृत्वा वेदनमस्कारः, ऋग्वेदाय नमः,
यजुर्वेदाय नमः सामवेदाय नमः, अथर्ववेदाय नमः ।

इदमाप इत्यस्य मन्त्रस्य, 'परमेष्ठौ ऋषिः, अनुष्टुप्छन्दः,
वरुणो देवता, तीर्थविसर्जने विनियोगः ।

इदमापः प्रवहत यत्किञ्चिद्भुरितं मयि, यद्वाहमभिदुष्टोह
यद्वाशेष उतावृतम् ।

धान्न इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, धान्नो धान्न इति

यजुः यदाङ्गुरघ्न इति गायत्रीछन्दः, वरुणो देवता, तीर्थविसर्जने विनियोगः ।

धान्नो धान्नोराजस्सतो वरुण नो मुञ्च । यदाङ्गुरघ्नया वरुणेति श्रपामहे ततो वरुण नो मुञ्च ।

गङ्गे स्वस्थानं गच्छेति तीर्थविसर्जनं, एवमावाहितस्य तीर्था-
न्तरस्यापि विसर्जनं, आप्यायस्वेत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः
गायत्रीछन्दः, सोमो देवता, जपे विनियोगः, आप्यायस्व समे तु
ते विश्वतः सोमवृष्णां,^१ भवावाजस्य सङ्गत्वे, इति दश जपेत्,
देवागातुर्विद इत्यस्य मन्त्रस्य, प्रजापति ऋषिः, यजुः, गातुविदो
देवता, जपसमर्पणे विनियोगः ।

देवागातु मिदो गातु मित्वा गातु मित, मनसम्पतइमं^२
देवयज्ञं खाहा वातेधाः, अग्नेन जपेन परमात्मा विष्णुः
प्रीयतामिति जपनिवेदनं, एवं ज्ञात्वा गृहागमनं, माध्याह्निक-
कर्मानन्तरम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

प्रज्ञात्वा तीर्थदेवीं^३ तु गत्वा स्नं धर्ममाचरेत् ।

तथा,—

श्रवन्त्यादिष्वथाचम्य सोपानलो द्वसंस्पृशन् ।

आचान्तः सोदकुम्भस्तु यद्वेन शुचिरेव सः ॥

(१) विष्णुं ।

(२) देवं त ।

(३) दानसम्पतत ।

तेनोदकेन द्रव्याणि प्रोक्षाचम्य पुनर्गृहे ।

ततः कर्माणि कुर्वीत नित्यं वै यानि कानि च ॥

द्रव्याणि पूजापञ्चयज्ञोपयुक्तानि,—

पात्रादिरहितं तोयमुद्धृतं सव्यपाणिना ।

न तेन प्रोक्ष्यं कुर्याद्दक्षनिष्पीडनेन च ॥

शातातपः,—

नाधोवस्त्रैकदेशेन शुद्धार्थमप आहरेत् ।

यदानीतं तु सव्येन प्रोक्षयेद्दक्षिणेन तु ॥

अत्र प्रोक्ष्यलक्षणं, पूजापञ्चयज्ञभोजनार्थमीदृशमेव जलमित्यव-
गन्तव्यं,

विष्णुपुराणे, तर्पणानन्तरं ततो गृहार्चनं कुर्यादभीष्ट-
सुपूजनम् ।

जलाभिषेकपुष्पाणां धूपादीनां निवेदनैः ।

पद्मपुराणे,—

द्विजङ्गां काञ्चनं स्पृष्ट्वा ततो विष्णुगृहं व्रजेत् ॥

आश्रयेषु ततः पूज्यः प्रतिमां वापि पूजयेत् ।

नरसिंहपुराणे,—

जले देवं नमस्कृत्य ततो गृहगतः पुनः ।

विधिना पुरुषसूक्तस्य ततो विष्णुं समर्चयेत् ॥

एवमाचान्तपूर्व्वं विष्णुपूजायां कृतायामपि पुरुषसूक्तेन मध्याह्ने
पूजा आवश्यकी नित्यवद्दिधानात् ।

(१) -दमित्पूजनं “जलाभिषेकपुष्पाणां वस्त्रनिष्पीडनेन च ।

तथाच शिष्टाः,—

प्रातस्तु पूजयेद्विष्णुं पञ्चरात्रविधानतः ।

मध्याह्ने पूजयेद्दिहान् विष्णुपुरुषसूक्तकौः ॥

पुरुषसूक्तयाग्नवस्कीयकल्पे ।

चतुरस्रपुरं कृत्वा चतुर्द्वारि विभूषितम् ।

तन्मध्ये विलिखेत् पद्मं कर्णिकाकेशरान्वितम् ॥

प्रणवेन फट्स्तेन करौ संशोधयेत्ततः ।

दिग्बन्धनं ततः कुर्याद्विधिवद्भूतशोधनम् ॥

प्रणवं भुतमुच्चार्य वीजं सञ्चित्य निर्दहेत् ।

तन्मध्ये तूर्द्धरन्ध्रेण मरुता शोषयेत्ततः ॥

निर्दहेदग्निबीजेन प्रावयेद्धारुणेन च ।

एकार्णवमपर्यन्तं भावयेत्सचराचरम् ।

ततोऽण्डं जलमध्यस्थं शुद्धकाञ्चनसप्रभम् ॥

वारुणेन तु सञ्चिन्त्य तन्मध्ये पूजयेद्दरिम् ॥

फुल्लारविन्दवदनं पीतनिर्मलवाससम् ।

पद्मजासनमध्यस्थं शुद्धजाम्बूनदप्रभम् ॥

केयूरकटकोपेतं हारकुण्डलमण्डितम् ।

सशङ्खचक्रं सुस्मेरं सुकुटाद्युपशोभितम् ।

सञ्चिन्त्य जीवमात्मानं तं हृदिस्थं विचिन्तयेत् ॥

सोऽहमस्मीत्यभेदेन चिन्तयित्वात्म'पूजनम् ।
 कृत्वा मुद्रात्रयं धृत्वा कुर्यान्त्यासविधानतः ॥
 आद्यामृतं न्यसेदामे द्वितीयां दक्षिणे करे ।
 तृतीयां वामपादे तु चतुर्थीं दक्षिणे तथा ॥
 पञ्चमीं वामजानौ तु षष्ठीं वै दक्षिणे न्यसेत् ।
 सप्तमीं वामकट्यां तु दक्षिणस्यां तथाष्टमीम् ॥
 नवमीं नाभिदेशे तु दशमीं हृदये न्यसेत् ।
 एकादशीं कण्ठदेशे द्वादशीं वामबाहुके ॥
 त्रयोदशीं दक्षिणे च मुखे चैव चतुर्दशीम् ।
 अष्टोः पञ्चदशीं चैव षोडशीं मूर्द्धि विन्यसेत् ॥
 एवं न्यासविधिं कृत्वा पश्चात्पात्रस्य शोधनम् ।
 अस्त्रेण क्षालयेद्विष्णोर्गायत्र्या जलपूरणम् ॥
 गन्धादि दत्त्वा दशधा बीजं तु प्रणवं न्यसेत् ।
 मन्त्रन्यासं ततः कृत्वा प्रोक्षयेत् मण्डलान्तिकम् ॥
 अवगुण्ठ्य ततोऽस्त्रेण शङ्खमुद्रां प्रदर्शयेत् ।
 हृदये श्रीधरं देवं गन्धाद्यैर्मानसैर्यजेत् ॥
 पूजयेदासनं तत्र क्रमादाधारशक्तिः ।
 आधारशक्तिं कूर्मं च अनन्तं क्षितिमण्डलम् ॥
 धर्मं ज्ञानञ्च वैराग्यमैश्वर्यमपि कोणतः ।
 पूर्वतोऽधर्ममज्ञानमवैराग्यमनैश्वरम् ॥

संपूज्याऽष्टदलं पद्ममर्कसोमाम्निमण्डलम् ।

उपर्यपरि संपूज्य मध्ये तु पुरुषं यजेत् ॥

ध्येयः सदा सवितुर्गण्डलमध्यवर्त्ती, नारायणः सरसिजासन-
सन्निविष्टः केयूरवान् मकरकुण्डलवान् किरीटी हारौ हिरण्य-
वपुर्धृतशङ्खचक्रः ।

आद्ययावाहयेद्देवं पूर्वमुद्राः प्रदर्शयेत् ।

एतावन्तो प्रिया विष्णोर्वन्दनीयास्तु भो द्विजाः ॥

एतावद्दर्शयेत्तिस्रः कृतकृत्यस्ततो भवेत् ।

द्वितीययासनं दद्यात्पाद्यं दद्यात्तृतीयया ॥

स्वदेहे विन्यसेद्देवं सूक्तेन पुरुषस्य तु ।

चतुर्थार्घं ततो दद्यात्पञ्चम्याचमनीयकम् ॥

षष्ठ्या ज्ञानं प्रकुर्वीत सप्तम्यां पीतवाससी ।

यज्ञोपवीतमष्टम्यां नवम्यां गन्धमेव च ॥

पुष्पं दद्याद्दशम्यां तु एकादश्यां तु धूपकम् ।

द्वादश्यां दीपदानं स्यान्नयोदश्यां निवेदनम् ॥

पूर्ववत् ज्ञाननैवेद्यवस्त्रेषाचमनं भवेत् ।

गणेशं क्षेत्रपालं च नारदं गुरुमेव च ॥

सर्वतः पूजयेद्द्विद्वान् मध्ये लोकेऽपन्नयोः ।

इन्द्रमग्निं यमं चैव नैर्ऋतं वरुणं तथा ॥

वायुं कुबेरमीशानमनन्तं परमेष्ठिनम् ।

स्नातु द्विष्टु ततोऽस्नाति नामभिः प्रणवादिभिः ॥

सर्व्वतः पूजयेद्द्विजान् तत्सर्व्वं प्रचवे स्त्रितम् ।
 देवं प्रचवबीजिन संपूज्यान्त्रलिभिस्त्रिभिः ॥
 जपेदष्टोत्तरशतं तन्ममोऽन्तं ततो द्विजाः ।
 गुह्यातिगुह्यगोप्ता त्वं गृहाणास्मत्कृतं जपम् ॥
 सिद्धिर्भवतु मे देव त्वत्प्रसादादधोक्षज ।
 एवं निवेश्य विधिवत्क्षपं त्रीपुरुषोत्तमे ॥
 षड्वर्षं पुरतो जप्त्वा जर्द्धमन्यत्ततो जपेत् ।
 विश्वक्सेनं तन्नेशान्यां प्रचवेनैव पूजयेत् ॥
 गन्धपुष्पादिभिः कृत्वा दंष्ट्रिषं घोरदर्शिनम् ।
 चतुर्दशान्नलिं कुर्यात् पञ्चदश्या प्रदक्षिणम् ॥
 कृत्वा देवस्य पुरतः प्रचमेहृष्टवत् क्षितौ ।
 ध्यायेन्मण्डलमध्यस्थं सकलं निष्कलं हृदि ॥
 अष्टिद्रुमवधार्थ्यान्ते क्षमस्वेति ततो वदेत् ।
 संकृत्य मण्डलाहेवं षोडश्या प्रचवं पठेत् ॥
 नासाकर्षणयोगिन हृदि संस्थापयेत् प्रभुम् ।
 आदित्यवर्षं पुरुषं पुण्डरीकनिभेक्षणम् ॥
 भक्तिस्त्रिगुणेन मनसा ध्यायेत् पापहरं हरिम् ।
 योगमूर्तिं चतुर्बाहुं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
 यो वा ध्यायेद्बिभृत्यर्थमाप्नोति वसुमिष्टितम् ।

अत्र बीजं सच्चिन्म निर्देहेदिति बीजं वायुबीजं यं सच्चिन्म
 मरुता शोषयेत् इति सम्बन्धः, निर्देहेदिति वक्ष्यमाणवज्रिदाहस्य
 शोषणसाध्यत्वदर्शनाय प्रथममुपासं निर्देहं शोषयेदित्यर्थः ।

मध्याह्नं रन्ध्रेणेति जीवमात्मानं हृदिसं विचिन्तयेदिति वक्ष्य-
माणत्वान्मध्याह्नमध्याह्नं सुषुम्णामार्गेण ऊर्ध्वरन्ध्रेण जीवं
हादशान्तं नयेदिति सम्बन्धः ।

निर्दहेदित्यत्र निर्णयेदिति पाठे स्पष्टमेव जीवनयनचिन्तनम् ।
रमिति अग्निबीजं, वं वाक्बीजं सोऽहमस्मीति विश्वरहमस्मी-
त्यर्थः, आत्मपूजनं मन्त्राभावे भेदचिन्तनमेव मानसपूजाया-
वक्ष्यमाणत्वात्, मुद्राभयमत्र विष्णोरसाधारणं श्रीवत्सकौस्तुभवेन-
तेयमुद्रारूपम् ।

एतावन्तः प्रियाविष्णोरिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

एवं तत्त्वसागरसंहितोक्तं सर्वदेवसाधारणं अक्षलिवन्दिनी
नामकमुद्रात्रयं नात्रोपादेयम् ।

कुर्यात्त्रासं विधानं तु इति मातृकान्यासकेशवादिन्यास-
भावनाचतुष्टयरूपन्यासाः तन्त्रान्तरोक्ताः सूचिताः, पूजाङ्गमन्त्र-
न्यासमाह ।

आद्यास्तं न्यसेदाम इत्यादिना विष्णोर्गायत्रेति गायत्री-
हृन्मुखो वैष्णवो मन्त्रस्तद्विष्णोरितियाङ्गगन्वादिस्थादिशब्देन
गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलखेतसर्षपदूर्वाः, मन्त्रन्यासं ततो
कृत्वेति उक्तस्य दशधा प्रणवजपस्यानुवादः, पूर्वोक्तविष्णुगायत्री-
वा मन्त्रः ।

पूजाङ्गपुरुषसूक्तमन्त्रो वा, प्रोक्षयेन्मण्डलान्तिकमिति, अर्घ-
संस्कारस्तत्र कृतस्तु दृष्टार्थत्वादर्थक्रमेण पाठक्रमवाधाप्रोक्षये-
न्मण्डलान्तिकमिति शङ्कमुद्रादर्शनानन्तरं सम्बध्यते, तच्च मण्डलं

स्थितपत्रं तत्पथ्यं द्रव्यजातं सर्वमर्घं संस्कृत्य प्रोक्षयेदिति
सम्बन्धः, पूजयेदासनं तत्रेति तत्र मानसपूजायां, आधारादि-
क्रमेणासनपूजा कार्या ।

अर्थादाह्नपूजायामप्यनेनैव विधिना आसनपूजेति नम्यते ।
आसनं पूजयेदिति तत्रापि सम्बन्धात् ।

आवाहयेदिति हृदये विष्णुं ध्यात्वा नासादारेणावाहनम् ।

नासाग्रदेशेनोदासनस्य वक्ष्यमाणत्वात्, आसनपाददानान्तरं
सदेहवदाद्यासृतं न्यसेदाम इत्यादिक्रमेण न्यासः ।

लोकेशपद्मयोरिति कार्ष्णिकायां लोकेशो विष्णुः तद्वा
दृष्टानि, तयोर्मध्य इत्यर्थः, तेन दलमूले शक्रादयः, ततोऽस्त्राणि
तदनन्तरं दलमध्येऽस्त्राणि वज्रादीनि स्वासु दिक्षु पूजयेदिति
सम्बन्धः ।

सहस्रं जप्त्वा सहस्रमन्त्रजपेदिति स्तोत्रानन्तरं सहस्रनामादि
जपेदित्यर्थः, मध्याह्ने गोपालपूजायां ध्याने विशेषः ।

बन्धं देवैर्मुकुन्दं विकसितकरविन्दाभमिन्दीवराक्षम् ।

गोगोपीवृन्दवीजं जितरिपुनिवहं कुन्दमन्दारभासम् ॥

नीलश्रीवाग्रपिच्छाकलनसुविलसत्कुन्तलं भानुमन्तम् ।

देवं पीताम्बरं तं यजतु च दिनशो मध्येऽहो रमायै ॥

ततो गृहपतिः कुर्यादभीष्टसुरपूजनं, इत्युक्तत्वादस्मिन् कार्त्तिके-
ऽभीष्टगृहदेवतानां पक्वान्नेन पूजा विशेषविधिना कार्या असम्भवे
पञ्चोपचारपूजादिनाऽपि पाकस्य सर्वार्थत्वाच्चैश्च देवापूर्वमपि

नैवेद्यविनियोगे दोषाभावात्, वैश्वदेवात्पूर्वमपि 'यदि भोजने
दोषाभावात्, यत्तु पञ्चमभागे वैश्वदेवार्थं भूतवाचनसुक्तं तद्वैश्व-
देवाङ्गमिति न कश्चिद्विरोधः, पूजानन्तरं वैश्वदेवसमाचारश्च
सिद्ध एव इति चतुर्थभागकृत्यम् ।

अथ पञ्चमभागकृत्यम् ।

दृष्टः,—

पञ्चमे च तथा भागे संविभागो यथार्हतः ।

देवपितृमनुष्याणां क्रीडानां चोपदिश्यते ॥

यथार्हतो यथायोम्यं, मनुः,—

पञ्चसूना गृहस्वस्य पुत्री पेषिष्युपस्कारः ।

कण्डूनी चोदकुम्भश्च वध्यन्ते यासु वाहयन् ॥

आसां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यर्थं महर्षिभिः ।

पञ्चकृत्ता महायज्ञाः प्रत्यहं गृहमेधिनां ॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञश्च तर्पणम् ।

होमो दैवो वलिर्भौतो नृयज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥

पञ्चेतान् यो महायज्ञाच्च हापयति शक्तितः ।

स गृहेऽपि वसन्निवस्य सूनादोषैर्न लिप्यते ॥

याः सूना वाहयन् अतिक्रामन् विप्र इति शेषः ॥

वध्यते युज्यते पापेनेति शेषः ।

हृन्दोगपरिशिष्टे,—

त्राहं वा पिढयन्नः स्वात्पित्रो वलिरथापिवा ।

यश्च श्रुतिवपः प्रोक्तो ब्रह्मयन्नः स उच्यते ॥

अध्यापनस्य ब्रह्मयन्नत्वं,—

वैकल्पिकं, अथ सन्धवे समुच्चयः, असन्धवे विकल्पः ।

तर्पणत्राहवस्त्रीणां चयाचां सति सन्धवे पिढयन्नत्वम् ॥

वलिदाननित्यत्राहायन्नस्य तर्पणमात्रेण पिढयन्नसिद्धिः ।

यदेव तर्पयेत्त्वद्धिः पितृन् स्वात्वा द्विजोत्तमः ।

तेनैव सर्व्वमाप्नोति पिढयन्नक्रियाफलम् ॥

इति मनुवचनात्,—

नित्यत्राहायन्नस्य वलिदानमात्रे पिढयन्नसिद्धिः ॥

पित्रोवलिरथापि वेत्युक्तेः, अत्यन्तायन्नस्य तु गोतमः, देवपिढ-
मनुष्यभूतर्षिपूजकः, नित्यः स्वाध्यायः पिढभ्यश्चोदकदानं
यथोक्ताहमन्यत् इति, ब्रह्मयन्नतर्पणमात्राच्च यन्नसिद्धिमाह, अथ
ऋषिपूजेति ब्रह्मयन्नः,—

भूतपूजा वलिपूजा मनुष्यपूजा अतिथिपूजा एतेषां नित्यत्वा-
दुपाप्तदुरितक्षयफलं, तद्युरितं चात्र सूनाजन्यं, तदभावे दुरित-
न्तरक्षय इत्येव ।

वैश्वदेवविचारः, शातातपः,—

लौकिके वैदिके वापि इतोच्छिष्टे जले क्षितौ ।

वैश्वदेवसु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

हुतोच्छिष्ट इति अग्निहोत्राद्यनन्तरं अपहृत्तकर्माऽलौकिक-
इत्युक्तकृपाहवनीयादौ, जले क्षितौ चाग्निस्थापनाङ्गपरिसमूहना-
द्यभावः ।

अत्र शिष्टाः,—

पचनान्निं न गृह्णीयात्परवेक्ष्मनि जातुचित् ।

तत्पक्षेन तु यः कुर्यादग्निदस्य तु तत्फलम् ॥

तस्माच्चक्षुर्गन्तं वज्रं न कुर्यात्तु विनाशिनम् ।

तद्दिनाशे मथित्वा तु त्रीत्रियागारतोऽपि वा ॥

श्रीतस्मात्तान्गिरहितस्य तु मतुः,—

वैवाहिकेऽग्नीं कुर्वीत गृहकर्म यथाविधि ।

पञ्चयज्ञविधानञ्च^१ पंक्तिगात्राहिकीं गृही ॥

अत्र अग्निहोत्रं कुर्वीति यवागुं पचतीत्यत्र यवागुपाकस्या-
दृष्टकल्पनाभयेनाग्निहोत्रार्थत्ववत् गृह्याग्न्याधाराग्राहिकपावक-
स्यापि पञ्चयज्ञार्थत्वं, साम्नेः प्रवासे पाकेऽपि न दोषः ।

तथाङ्गिराः,—

शालाग्नीं निर्वपेदन्नं लौकिके वाऽपि नित्यशः ।

यस्मिन्नेव पचेदन्नं तस्मिन् होमो विधीयते ॥

शालाग्निरावसथ्यः, समारोपेऽपि न दोषः ।

पचनं यदि कुर्वीत प्रवसन्नग्निमान् द्विजः ।

समारोपे कृते चाग्नीं वैश्वदेवं तु लौकिके ॥

(१) पञ्चयज्ञविधानं चाग्राहिकीं गृहीपंक्तिपाकम् ।

कात्यायनः—

सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो नस्तिकस्य च ।

अनग्रतापि सततमन्यथा क्लिप्तिषी भवेत् ॥

एवं—

प्रातर्होमं ततः कृत्वा समुद्रृत्य हुताग्रनात् ।

श्रेवं महानसे कृत्वा तत्र पाकं समाचरेत् ॥

तत्र विशेषः,—

आहुतो यदि संसृज्येत् संसृष्टमुपग्रामयेत् ।

असंसृष्टं जागरयेदेष धर्मः सनातनः ॥

चुक्षीतः आर्त्ताम्नो अग्न्यन्तरं संसर्गे तत्प्रागः कार्यं इत्यर्थः ।

कात्यायनः,—

भूतं प्रवाचयेत्पत्नीं यद्यसन्निहिता भवेत् ।

महानसेऽन्नं च यावत्सर्वान्तां प्रवाचयेत् ॥

प्रब्रवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा ।

स्वामी सिद्धमन्नं भो इत्यादिरूपेण पत्नीं वाचयेत् ।

पत्न्यभावेऽन्यां पाककर्त्री, पत्नी अग्न्या वा यदि भूतमिति वक्तुं न

शक्नोति तदा ॐमिति सम्प्रतिं सूचयेदित्यर्थः ।

श्रष्टाः—

आर्द्रामलकमानेन कुर्यादोमबलिं तथा ।

वैश्वदेवाधिकारे विष्णुः, सर्व्वतः पाकात् समुद्रृत्य 'सुहुयात्,

तत्र देवयज्ञः ।

विष्णुपुराणे,—

अपपूर्वमग्निहोत्रञ्च कुर्यात्पाकब्रह्मणे ततः ।

प्रजापतिं समुद्दिश्य दद्यादाहुतिमादरात् ॥

गुह्याभ्यः कश्यपायाथ ततोऽनुमतये क्रमात् ।

अपपूर्वं जलेन आदौ पर्युक्षणं कृत्वेत्यर्थः, अग्निहोत्रपदेनात्र ब्रह्मादिहोमो गृह्यते अग्नौ ह्ययमानत्वात्, अनेन पर्युक्षणमात्र-विधानेन होमसामान्येति कर्तव्यता निर्वर्त्यते ।

पारस्कारः,—

अथातः पञ्चमहायज्ञा वैश्वदेवादन्नात् पर्युक्ष्व^१ स्वाहाकारैर्जुहुयात्, ब्रह्मणे प्रजापतये गुह्याभ्यः कश्यपायानुमतये, वैश्वदेवादन्नादिति, वैश्वदेवसम्बन्धित्वेन क्षुमादन्नादित्यर्थः, तेन वैश्वदेवार्थः पाकः, अतएव बलिहरणादिकमपि, वैश्वदेवपदञ्च होमकर्त्तव्यो नाम-धेयम् ।

अथ भूतयज्ञः ।

वैश्वदेवहोमानन्तरं विष्णुः । ततोऽन्नशेषेण बलिमुपाहरेत् । तेन होमशेषद्रव्येणैव बलिर्न पृथग्द्रव्येण, स्विष्टकृत्स्नपरप्रयुक्तद्रव्यो-पजीवित्वात्, नचैवं तन्नाशे वा जिनयागवत्तोपप्रसङ्गः, नित्येनादृष्ट-सिद्धार्थं द्रव्यान्तराच्चेपात् । पदपांशुनाशे पांश्वन्तरेण यूपोपानवत् । कात्यायनः,—पिण्डवत्पश्चिमा प्रतिपत्तिः ।

तथा,—

अमुञ्चे नम इत्येवं वलिदानं विधीयते ।
 वलिदानप्रदायार्थं नमस्कारः कृतो यतः ॥
 स्वाहाकारनमस्कारवषट्कारा दिवौकसाम् ।
 स्वाहाकारः पितृणां तु इत्यकारो नृणां ततः ॥
 स्वाधाकारेण निर्वपेत्पितॄणां वलिमतः सदा ।
 तदप्येके नमस्कारैः कुर्वन्ते नेति मोतमः ॥

नचापराद्धां वलयो भवन्ति महामार्जारश्ववक्षप्रमाणात् ।
 एकत्र चेत् कृत्या भवन्ति इतरैतरसंस्काराच्च, पिच्छवदिति पिच्छानां
 यद्या पश्चिमा प्रतिपत्तिरग्निषेपादिका एवं बलीनामपि ।
 विहासकर्षप्रमाणान्यूना वलयो न भवन्ति इति केचित् ।
 आचारसु चार्द्रामलकमानेनेति वचनादार्द्रामलकप्रमाणा
 एव वलय इति ।

आपस्तम्बः,—

बलीनां तस्य तस्य देशस्य संस्कारः ।
 'इत्येन परिमृज्यावोध्य न्युष्य परिषेचनम् ॥
 तस्य तस्येति वीष्णावलात्तन्त्रेण न स्थानसंस्कारः ।
 न्युष्य निवापं कृत्वा परिषेचनम् ॥

गोभिलः,—

सकृदपो निनीय वलिं निदध्यात्सकृदन्ततः ।

(१) इत्येन परिमृज्यावोध्य न्युष्य परिषेचनम् ।

परिषेधेदेकैकम्बा, एवं च सर्व्वबलीनां प्रादावन्ते च सक्तदेव
परिषेचनं, प्रत्येकं वादावन्ते च इति विकल्पः ।

परिमार्जनादि तु प्रत्येकमेव न तन्मेष ।

तथाचापस्तम्बः, सक्तदन्ते परिषेचनम् ॥

ततस्त्रोयसुपादाय तेषामात्मनाय वै ।

स्नानेषु निक्षिपेत्प्राज्ञो नास्त्रा तूहिम्न देवताम् ।

एतच्च नामकौर्त्तनं परिषेचनाङ्गम् ॥

धारस्कारः,—

परिहरणं भूतगुह्येभ्यो मणिके त्रीन् ।

पर्जन्यायाभ्यः^१ पृथिव्यै, धात्रे विधात्रे च हार्य्ययोः ॥

प्रतिदिशं वायवे, दिशां च मध्ये त्रीन् ब्रह्मणे अन्तरीक्षाय
सूर्याय, विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो उत्तरतः ।

उषसे भूतानाञ्चपतये परं उत्तरतः, पिष्टभ्यः स्वधानम इति
दक्षिणतः पात्रं निर्णेज्योत्तरापरस्त्रां दिशि निनयेत् । यक्षै तत्त
इति गृहान्तरेऽपि, दक्षिणे चोदकं दद्यात् यक्षैतत्त इति वदन्
उद्धृत्यार्थं ब्राह्मणाय प्रयच्छेदन्त इति ।

यथार्हं भिक्षुकानतिथींश्चैव संविभजेत् ॥

वालज्येष्ठा गृह्णा यथार्हमग्नीयुः, षष्ठा गृहपतिः पत्नी च
पूर्व्वो वा गृहपतिः, पूर्व्वमतिथिभ्योऽग्नीयादिति श्रुतेरिति ।

ग्रासप्रमाणा भिक्षा स्वादन्नं ग्रासचतुष्टयम् ॥

अग्रं चतुर्गुणं प्राहुर्हन्तकारं द्विजोत्तमा इति विष्णुपुराणीयं
अग्रहन्तकारयोर्लक्षणम् ।

बालज्येष्ठा इत्यादि सूत्रार्थः क्रियते, गृह्या गृहभवाः पुत्रादयः
बालज्येष्ठो येषां ते तथा, बालानन्तरमग्नीयुरित्यर्थः अतिप्र-
भोजनानन्तरं गृहस्थः पत्नी च यङ्मुञ्जीयातामिति एकः पक्षः,
पत्न्याः पूर्व्वं वा गृहपतिरित्यपरः, सूत्रोक्तश्रुतौ अतिथिभ्य इत्य-
त्रानन्तरमपि शेषः, स्वादु इष्टमन्नमग्नीयादिति कर्काचार्याः,
स्वाहन्नादिष्टमिति हरिहरभाष्यम् ।

तथाच पाठद्वयं,

विष्णुपुराणे,—

ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुची पुनः ।

दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तु समाहितः ॥

देवा मनुष्याः पशव इत्यादि मन्त्रा लिखिताः ।

तत्र स्वेच्छयेति काम्यत्वोक्तेर्न नित्यकरणसमाचारः ॥

तत्र,—

श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

अन्यदन्नमिति वलिहरणोपयुक्तव्यतिरिक्तम् ॥

स्मृत्यन्तरे च,—

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् ।

तथाच एतानुद्दिश्यान्नत्यागमादं न चाण्डालादिसौकर-
पर्यन्तं तेन तदयोग्यस्थाने प्रक्षेपमात्रम् ।

वशिष्ठः,—

श्रोत्रियायां दत्त्वा ब्रह्मचारितत्त्वानन्तरं पित्रभ्यो दद्यात् इदं
च बलिकर्मान्तर्गतम् । एतदनन्तरमेव अतिथींश्च सम्भावयेदिति
पारस्करवचनात् ।

मनुः,—

भिक्षामप्युदपात्रं वा सत्कृत्य विधिपूर्वकम् ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे ब्राह्मणायोपपादयेत् ॥

तथा,—

नश्यन्ति हव्यकव्यानि नराणां अविजानताम् ।
भस्मीभूतेषु विप्रेषु मोहाहृतानि दाढभिः ॥
विद्यातपःसमुद्भेसु हुतं विप्रमुखादिषु ।
निस्तारयति दुर्गा तं महतश्चैव क्रिस्विषात् ।

यमः,—

सत्कृत्य भिक्षवे भिक्षां यः प्रयच्छति मानवः ।
गोप्रादनसमं पुण्यं तस्याह भगवान् यमः ॥

इति भूतयज्ञः, शंखलिखितौ, गोदोहमार्चं कालमन्वाकांक्षेद-
तिथिः, श्रोत्रियो वेदव्रती यतिधर्मा नैष्ठिकः समानवृत्तिर्योऽभ्या-
गच्छेत्तस्मिन् काले इति ।

तस्मिन्काले' वलिदानकाले श्रोत्रियः, एकशाखाध्यायी,
यतिधर्मा यतिः, नैष्ठिको नैष्ठिकब्रह्मचारी, समानवृत्तिसुख-
जीवनोपायः ।

अथ पिढयन्नित्यश्राद्धम् ।

मनुशातातपी,—

शङ्ख प्रथमे,—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्नायेनोदकेन वा ।

पयोमूलफलैर्वापि पिढभ्यः प्रीतिमाहरन् ॥

अप्येकमाशयेद्विप्रं पितृयर्थं पाकयन्त्रियम् ।

न चेवात्राशयेत्कश्चिद्वैश्वदेवं प्रति द्विजम् ॥

माख्ये,—

नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घावाहनवर्जितम् ।

अदैवं तद्विजानीयात् पार्वणं पर्वसु स्मृतम् ॥

कात्यायनः,—

अप्येकमाशयेद्विप्रं पिढयन्नार्थसिद्धये ।

अदैवं नास्ति चेदन्यो भोक्ता भोग्यमद्यापि वा ॥

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि ।

पिढभ्यश्च मनुष्येभ्यो दद्यादहरहो द्विजः ॥

पिढभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारेण कारयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ।

बहुषु काव्येषु^(१) एकेनैव सिद्धेन वर्गद्वयार्थं ब्राह्मणद्वयापेक्षा,
मनुष्येभ्य इति सनकादिभ्यः, मनुष्येभ्योनिर्वत्या^(२) हन्तेत्युत्सृजे-
दिति स्मृत्यन्तरात्, इदञ्च नित्यश्राद्धाङ्गं तत्प्रकरणात्, नित्य-

आहमदेवं स्यान्मनुष्यैः सह गीयत इति स्मृत्यन्तराच्च, अप्युद्धृत्ते-
त्युक्तेर्नात्र ब्राह्मणापेक्षा, समाचारश्चैवमेव, इत्तकारं षोडशशास-
परिमितमवम् ।

श्रिष्टाः,—

आप्तिलेः पाणिनैवार्धो देयोत्सर्गोऽप्यस्तथा ।

स्वधावाचनमित्येतन्नित्यत्राष्टे चतुष्टयम् ॥

अतो नात्र आदेतिकर्त्तव्यतान्तरातिदेशः, तेन निमग्नसाध्यभावः ।

आर्क्षीयद्रव्यनियमस्त्राप्यभावः, प्रमाणाभावात् ।

आपस्तम्बः,—

यस्य चाम्नी न क्रियते यस्य चाग्रं न दीयते, न तद्भोक्तव्यं
वस्येतिभोक्तव्यस्य ।

विष्णुः,—

यन्न दद्यात्तन्नाग्रीयात्, भोक्तव्यमात्रस्य नित्यत्राहदेयत्वेनोक्ते-
र्महिषीक्षीरादेरप्यत्र परिग्रहः, उपदेशातिदेशाभावेन अत्र तद्वर्ज-
नाप्रसक्तेश्च, अतएव मांसभोक्तव्यमपि देयं,

देवान्पिष्टन् समभ्यर्च्य खादन्मांसं न दोषभाक् इति मनुना
नित्यत्राह्वाभिप्रायेण भोक्तव्यताभ्यनुज्ञानात् ।

विशेषतः स्मृतिश्च,—

मांसमन्नं तथा ग्राह्यं गृहे यच्चोपसाधितमिति ।

यत्तु,—

दद्यादहरहः आहमन्नाद्येनोदकेन वा ।

पयोमूलं फलैर्वापि मांसवर्जमदैवतमिति, तदुदाहृतमांस-
दानपरवचनविरोधाद्दानप्रस्थविषयम् ।

काम्यमांसवर्जनं सङ्ख्यकर्तृविषयं वा, न तु सर्वविषयम् ।
तथाच पार्श्वस्थधर्मानतिदेशेऽपि ।

तच्च षट्पुरुषं ज्ञेयं पिण्डपात्रविवर्जितम् ।

यत्र पूज्यास्तु पितरस्तत्र मातामहा अपि इति वचनान्तरात्,
पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि ।

अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषास्वरकं ब्रजेदिति ऋष्यशृङ्गोक्ताना-
रभ्यवादाच्च ।

तथा,—

पिता भुङ्क्ते द्विजकरे मुखे भुङ्क्ते पितामहः ।

प्रपितामहस्तु तालुस्थं कण्ठे मातामहः स्मृतः ।

प्रमातामहस्तु हृदये वृद्धो नाभौ प्रतिष्ठितः ॥

तस्मादुत्सर्गे षष्ठां प्रत्येकं देवतात्वम् ।

तेन त्यागकाले इदं पित्रे इत्यादि प्रयोक्तव्यं,

पितृभ्य इदमित्युक्ता स्वधाकारेण चार्चयेत् इति कात्यायन-
वचनं, अर्घ्यस्वधावाचनविषयं, एवं च षट्पुरुषात्मकं मांसादिरहितं
एकमेव पञ्चं केचित् कुर्वन्ति, केचित्तु पित्रादितिपुरुषात्मक-
मेकं मातामहादित्रिपुरुषात्मकं चान्यत्पत्रमितिपत्रद्वयं कुर्वन्ति,
भिन्नयोः पञ्चद्वयकरणेऽपि,

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपि इति वचनस्य न विरोध इति समादधते च, वहवस्तु मांसरहितं पृथक् पृथक् पत्रद्वयं कृत्वा मांसयुक्तं षट्पुरुषात्मकं च पत्रमेकं कुर्वन्ति ।

मांसवर्जमदैवतमिति वचनानुरोधेन पृथक् पृथक् पत्रद्वयं, मांसमन्नं तथा ग्राह्यमित्यादिवचनानुरोधेन षट्पुरुषात्मकमेकं पत्रमिति व्यवस्थाया युक्तत्वात्, इति तत्र कुलाचारव्यवस्थैव ग्राह्या वलिदानेऽपि न हविष्यान्ननियमः ।

श्रुतिस्मृतिसमापन्नं देवद्रव्यगुणान्वितम् ।

देवतायै यथाकृतं प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥

इति शङ्खलिखिताभ्यां हविष्यमांसादेरपि देवद्रव्यत्वेन अभ्यनुज्ञातत्वात् ।

यदन्नाः पुरुषा राजन् तदन्नाः पिबदेवताः ।

इति वचनाच्च प्रोक्षितमिति यथाविहितभोजनानुवादेन अधिक-
प्रोक्षणविधिपरः, तस्मात् शुचिः परिमिताहारः स्यादाहारशुद्धौ
सत्वशुद्धिरिति आपस्तम्बवचनात् हविष्यभोजनं सत्वशुद्धयर्थं काश्यं,
एवमन्यदपि ज्ञेयम् ।

तत्र कर्तृविचारः । विष्णुपुराणे—

प्रेते पिबत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः सर्वाः प्रोच्यन्ते तानृपोत्तराः ॥

(१) इति शङ्खलिखिताभ्यां हविष्यमांसमांसादेरपि देवद्रव्यत्वेन अभ्यनुज्ञा-
तत्वात् ।

तथा पुत्राद्यैरेव चोत्तरा इति तथैवानुक्रान्तानां पुत्रपौत्रभ्रातृ-
सन्ततिदौहित्रतदन्वयानां कर्त्तृत्वस्योक्तत्वात् प्रेतसंस्कारप्रायपाठात्
प्रेतसंस्कारत्वेऽपि पिढ्यादीनामपुत्राणां भ्रातृसन्तत्यादयः सर्व-
एव नित्यश्राद्धं कुर्वीरन् ।

• एवं पितरि मृते पितामहे च जीवति, पितामहस्य तु,
वृत्तः स्वाज्जिवेहापि पितामहः ।

पितुः स्वनाम संकीर्त्तयन् कौर्त्तयेत् प्रपितामहमिति
विष्णुपुराणवचनाद्वृत्तप्रपितामहप्रवेशेन श्राद्धं, त्रिपुरुषनियमस्य
प्रमाणत्वात् ।

तथाच कात्यायनः,—

द्वौ द्वौ पिण्डान् विभज्य दद्यात् इति । एवं पितरि
पितामहे च मृते प्रपितामहे जीवति वृत्तप्रपितामहप्रवेशेन
श्राद्धम् ।

एतद्वचनस्यैव मानत्वात्, एवं मातामहे जीवति प्रमाता-
महादित्रयमुद्दिश्य श्राद्धम् ।

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति त्रिपुरुषनियम-
स्यैव मानत्वात्, एवं मातामहप्रमातामहयोर्मृतयोर्वृत्तप्रमातामहे
जीवति अतिवृत्तप्रमातामहप्रवेशेन श्राद्धम् । एवं मातामहे
मृते प्रमातामहे जीवति अतिवृत्तप्रमातामहप्रवेशत्रिपुरुषत्रय-
श्राद्धम् ।

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षण इति विष्णुस्मृति-
वचनात् पितृगदित्रयश्राद्धप्रकरणाधीतानारब्धविहितसर्वाङ्गानाम-

तिदेशसिद्धौ, त्रयाणामुदकं कार्यं त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते इत्यस्यैव प्रमाणत्वात् । एतद्वैश्वदेवकर्म जीवत्पितृकेषापि नित्यश्राद्धवर्जं कार्यं, पित्रावल्लिख्य कार्यः ।

श्राद्धस्यैव निषिद्धत्वात्, न जीवन्तमतिदद्यात् इति प्रत्यक्ष-
स्मृत्या निषेधात्, तत्र केचित् । यस्तु विष्णुवचनम् । जीवति
पितरि येभ्यः स दद्यात्तेभ्यः । पितरि पितामहे च जीवति येभ्यः
पितामहे दद्यात् । पित्रादित्रये जीवति नैव कुर्यादिति ।

तथा—

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो वापि प्रदापयेदिति तत्सर्वं
साग्निकविषयम् ।

न जीवत्पितृकः श्राद्धं कुर्यादग्निमृते द्विजः ।

येभ्यो वापि पिता दद्यात्तेभ्यो दद्यात्तु साग्निकः ॥ इति
सुमन्तुवचनात् ।

तस्यापि वैकल्पिकं इति तत्र ।

न जीवन्तमतिदद्यादिति प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात् ।

तथा—

स पितुः पितृकृत्येषु अधिकारो न विद्यते ।

इति विष्णुस्मृतिविरोधाच्च । सपितृकस्य तु साग्नेरपि न सर्वथा
नित्यश्राद्धसमाचारः । प्रसीतपितृकस्यापि मातामहादिद्वय-
जीवनेन नित्यश्राद्धकरणं, पित्रादित्रये जीवति नैव कुर्यादित्य-
स्यातिदेशात् । एतद्वैश्वदेवादिकं पितृपुत्रभ्रात्रादीनामभिभक्ताना-

मेकेन करणे सर्वेषां प्रत्यवायपरिहारात् सर्वेः पृथक् पृथक् न कार्यम् ।

एकपाके निवसतां पितृदेवद्विजार्चनम् ।

एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद्गृहे गृहे ॥ इति वचनात् ॥

मानवे विभागप्रकरणे—

ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्रं धनमशेषतः ।

शेषास्तमुपजीवेरन् यथैव पितरं तथा ॥

एवं सह वसेयुर्वा पृथग्वा धर्मकाङ्क्षया ।

पृथग् हि वर्हते धर्मस्तस्माच्चर्या पृथक् क्रियाः ॥

इति, तथाच विभागाभावे वैश्वदेवादीनां तत्र करणं सिद्धं, पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा अपीति गौतमोक्तेर्मातामहादिश्राद्धस्य पितृश्राद्धाधीनत्वात् अविभक्तसपत्नभ्रातृणामेकेन षाट्पुरुषिके श्राद्धे कृते अपरेण स्वमातामहाद्यर्थं पुनः पञ्चान्तरं कार्यम् । एवं दर्शादिष्वपि बोध्यम् ।

यत्कैश्चिदुक्तम्, वैश्वदेवस्यापि एकपाके निवसतामिति वचन-
वलाद्यदि एकत्वमङ्गीकर्त्तव्यं, तदा अविभक्तानां देवार्चनादीनामपि
न कार्यत्वं स्यादविशेषादिति ।

न किञ्चिदेतत् । एकपाकस्थितानां पाके एकपूजाया एव
समाचारात् । प्रवासे गृहान्तरावस्थाने वाऽप्यविभक्ताः ।

पृथक् पाके सति पृथग्वैश्वदेवं कुर्वन्ति, तन्न न्याय्यम् । पाकस्य
वैश्वदेवे निमित्तत्वापादकवचनाभावात् ।

लौकिके वैदिके वापि हुतोष्णिष्टे जले क्षितौ ।

वेखदेवसु कर्त्तव्यः पञ्चसूनापनुत्तये ॥

इति शातातपाद्युक्तौ पञ्चसूनादोषस्यैव तन्निमित्तत्वमिति एक-
पाके इत्यादि वचनादेकपाकेन तत्करणे दोषनिवृत्तेर्न पृथकरणम् ।
गृहस्थधर्मात्तानां पूजादीनां पृथकरणं तु यथा कथञ्चिन्निर्वा-
ह्यति, न पक्वद्रव्येणैव कुर्वन्त्यविभक्ताः । अथ यदि गृहस्थामी
अनुपनीतः स्यात्तदा पञ्चयज्ञान् कुर्यात् ।

तथाच षष्ठे जैमिनिः अपि वा वेदतुल्यत्वादुपायेन
प्रवर्त्तेरन्निति ।

स्मृतीनां वेदतुल्यत्वादुपायेन उपनयनादूर्ध्वं स्मार्त्तधर्माः प्रवर्त्ते-
रन्नित्यर्थः । तथाच जैमिनिना स्मार्त्तकर्ममात्रे उपनीताधिकार-
प्रतिपादनात् । अत्र केचित्, सम्बर्त्तेन तु ततः पञ्चमहायज्ञा-
निति उद्वाहानन्तरं पञ्चयज्ञा उक्ताः,

अनुपनीतोऽपि कुर्वीत मन्त्रवत् पेट्मेधिकम् ।

यदसौ कृतचूडः स्याद्यदि न स्यान्नवत्तरः ॥

इति सुमन्तुवचनम् । नाभिव्याहरयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते इति
मनुवचनाच्च सपिण्डीकरणान्तप्रेतसंस्कारपरम् ।

मनुना तु, एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात् सर्वेषु पर्वस्विति यदुक्तं
तदपि दर्शादिश्राद्धानन्तरपरं, पार्वणश्राद्धानन्तरं तद्वचनस्योक्त-
त्वात् । इति,

वसुतसु पारस्करः । समावर्त्तनमुक्ता ।

अथातः पञ्चमहायज्ञाः ।

अथ समावर्त्तनानन्तरं पञ्चमहायज्ञेष्वधिकारः ततो हेतोः,
पञ्चसंस्थका महायज्ञशब्दाच्चाः कर्मविशेषा इत्यादि, तथा च
समावर्त्तनानन्तरं उद्वाहेऽनुद्वाहेऽपि पञ्चयज्ञकरणमुचितम् ।

गृह्यसूत्रात् स्मृतेदुर्वलत्वात् सम्बर्त्तवचनमनादेयम् ।

यद्वा, समावर्त्तनानन्तरितविवाहपञ्चश्रयणपरं वा तत् ।
अनुपनीतस्य तु सर्वथा न पञ्चयज्ञाधिकारः । नित्यश्राद्धे तु
उपदेशातिदेशयोरभावादकरणं, एतद्वैश्वदेवकर्म स्त्रिया क्लीवेन च
कार्यम् । स्त्रिया क्लीवेन न कृते भुञ्जीत ब्राह्मणः कचिदिति
मनूक्तेः । अत्र यद्यपि पारस्करसूत्रादिषु सनकाद्यनन्तरं अतिथि-
भोजनदानमुक्तं हरिहरभाष्ये च यक्ष्यवर्त्यनन्तरं श्वादिवलय उक्ताः,
तथापि, नित्यश्राद्धानन्तरं, ततोऽतिथीन् भोजयेत् श्रेयांसं श्रेयांस-
मानुपूर्वेणेति वशिष्ठोक्तेरेव नित्यश्राद्धानन्तरं अतिथिब्राह्मणेभ्यो-
दानसमाचारः ।

तथा,—

ततोऽन्यदन्नमादायेति विष्णुपुराणवचनमन्यदन्नमिति बलि-
हरणोपयुक्तान्नादन्यान्नेन श्वस्वपचवायसवलीनां करणप्रसक्तौ
तद्वलिपात्रादन्यपात्रे श्वादिबल्यर्थमन्नं स्थापयित्वाऽतिथिब्राह्मणा-
नन्तरं श्वादिबलिदानसमाचारः ।

तत्र विष्णुपुराणे,—

श्वचाण्डालविहङ्गानां भुवि दद्यात्ततो नरः ।

इत्युक्त्वा एतेषां मन्त्रा नोक्ताः । तस्मात्, श्वभ्यो नमः, स्वपचेभ्यो नमः, वायसेभ्यो नमः, इति स्वनामचतुर्थ्यन्ता एव मन्त्राः आहृताः ।

यसु वायुपुराणे ऐन्द्रवारुणवायव्या इति मन्त्रः । यस्य श्वानौ द्वौ श्यामश्वलादिमन्त्रश्च तयोर्गयाश्राद्ध उक्तत्वाच्च ताभ्यां दान-समाचारः ।

युक्तं चैतत्, वायुपुराणीयमन्त्राणां गयाश्राद्ध एवोपयुक्तत्वात् । श्वभ्यो नमः इत्यादि बहुवचनप्रयोगसु विष्णुपुराणे बहुवचन-स्योक्तत्वात् ।

अन्नं भूमौ श्वचाण्डालवायसेभ्यश्च निक्षिपेत् इति स्मृतेः ।

शुनां च पतितानां च स्वपचां पापरोगिणाम् ।

वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निवपेद् भुवि ॥

इति बहुवचनस्य मनुनोक्तत्वाच्च । बहुस्मृतिषु स्वपचवायसानां उक्तत्वात् पतितादीनां न वक्ष्यकरणसमाचारः ।

अथ गोद्यासदानम् ।

तच्च काम्यं भविष्यपुराणे,—

दण्णोदकादिसंयुक्तं यः प्रदद्याद्गवाङ्गिकम् ।

कपिलादानस्य फलं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥

इदं च स्वगोपरगोसाधारणम् ।

महाभारते, 'परगोसंप्रदानकं पृथक् दानान्तरम् ।

यथा—

घासमुष्टिं परगवे साक्षं दद्यात्तु यः सदा ।

अकृत्वा स्वयमाहारं स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

एवं गोघासदानस्य काम्यत्वान्न सर्वेषां तत्करणसमाचारः ।

अतिथिभ्यो दानविचारः ।

विष्णुपुराणे,—

ततो गोदोहमार्गं वै कालं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ।

अतिथिग्रहणार्थाय तदूर्ध्वं वा यथेच्छया ।

अतिथिं तत्र संप्राप्तं पूजयेत् स्वागतादिना ॥

तथासनप्रदानेन प्रियप्रश्नोत्तरेण च ।

गच्छतश्चानुपातेन प्रीतिमुत्पादयेत् गृही ॥

अज्ञातकुलनामानमन्यतः समुपागतम् ।

पूजयेदतिथिं सम्यक् एकग्रामनिवासिनम् ॥

अकिञ्चनमसम्बन्धिमन्यदेशादुपागतम् ।

असम्पूज्यातिथिं भुञ्जन् भोक्तुकामो व्रजत्यधः ॥

स्वाध्यायगोत्रचरणमपृष्ट्वा च तथा कुलम् ।

हिरण्यगर्भवुद्ध्या तं मन्ये अभ्यागतं गृही ॥

(१) परगोघासदानकं पृथक् पृथक् दानान्तरम् ।

(२) तिष्ठेद्गृहाङ्गणे ।

तथा,—

अतिथिर्यस्य भग्नाग्नौ गृह्णाद्यात्स्वगतो मुखः ।
 स तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥
 धाता प्रजापतिः ब्रह्मो वह्निर्वसुगणोऽर्यमा ।
 प्रविश्वातिथिमेवैते भुञ्जते वै नराधिप ॥
 तस्मादतिथिपूजायां यतेत सततं नरः ।
 स केवलमघं भुङ्क्ते यो भुङ्क्ते त्वतिथिं विना ॥

मनु,—

संप्राप्तायाप्यतिथये प्रदद्यादासनोदके ।
 अन्नं चैव यथाशक्ति प्रदद्याद्-विधिपूर्वकम् ॥
 अग्निं हुत्वा विधानेन यत् पुण्यफलमश्नुते ।
 तेन तुल्यं विग्रिष्टं वा ब्राह्मणे तर्पिते फलम् ॥

तथा,—

द्वयानि भूमिरुदकं वाक्चतुर्थी च स्रष्टता ।
 एतान्यपि सतां गेहे नोच्छिद्यन्ते कदाचन ॥

तथा,—

विप्रपादोदकस्निग्धा यावत्तिष्ठति मेदिनी ।
 तावत् पुष्करपात्रेण पिवन्ति पितरो जलम् ॥

शङ्खलिखितौ । यथा प्रणीतस्याप्रणीतस्याग्निदैवतं, एवं विद्वांस्य
 विद्वांस्य ब्राह्मणः पूज्य एव सर्वेषां, यत्र हि ब्राह्मणो न भुङ्क्ते-
 तद्भुतमग्नावहुतमेवेत्यादि ।

तथा,—

ययोवित्तविघ्नातपःसंपन्नाय पाद्यमर्घ्याचमनीयमक्षविशेषांश्च
तस्मै दद्यात्, सहासीत, प्रदीपेऽनुज्ञाप्य शयीत, पूर्णं प्रतिबुध्येत,
प्रस्थितमनुब्रजेत्, विद्योद्यानारामवापीतट्टागदेवगृहमहाकूद-
स्थाननदीनामन्यतरस्मिन् प्रदक्षिणं कुर्यात्, वाचमुत्सृज्य पुन-
र्दर्शयेति, विद्यादीनामन्यतरस्मिन् स्थाने पुनर्दर्शयेति, वाचमुत्-
सृज्य प्रदक्षिणीकुर्यादित्यर्थः ।

हारीतः,—

अतिथिसेवागच्छेत्तिर्वैखानसः समानवृत्तिः स्नातको वा
तस्य स्वागतमर्घ्यं पाद्यमाचमनीयं च प्रदाय यासोपचयः सन्ति
तासोपहरेत्, त्वत्तं प्रयान्तमनु विष्णुक्रमान् क्रामति, मोदन्ते
पितरः प्रपितामहाः ।

तेनानुग्रातो निवर्त्तेत, वसेच्चेद्दिवित्परिचरणं, पञ्चत-
विवाहोऽत्र स्नातकः, गृहस्थः समानवृत्तिः, विष्णुक्रमादि वि-
विष्णुर्व्यक्रस्त इत्यादि मन्त्रकरणकपादन्यासा यन्त्राङ्गरूपाः,
एते च काम्याः ।

आपस्तम्बः,—

यानवन्तमायानात्, यावन्नानुजानीयादितरं, अप्रतिभायां
सीजो निवर्त्तेत, इतरं आनरहितमित्यर्थः ।

दक्षः,—

मनश्चक्षुर्मुखं वाचं सौम्यं दद्याच्चतुष्टयम् ।

अभ्युत्थानमिहागच्छ पूर्व्वालापः प्रियान्वितः ॥

उपासनमनुगृह्यन्त्या कार्यान्वेतानि यत्नतः ।

तथा,—

पादशीर्षं तच्चाऽभ्यङ्गमाश्रयः शयनं तथा ।

सृज्यलं चार्चिने देयं एतान्यपि सदा गृहे ॥

गुरौ विशेषमाहापस्तम्भः, वेदाचार्योऽभ्यागच्छेत्, तमभिसुखो-
ऽभ्यागम्य उपसंगृह्य न वीभक्षमानमुदकमुपस्पृशेत्, पुरस्कृत्यो-
पस्थाप्य यथोपदेशं पूजयेदासने शयने भक्षभोज्ये वाससि संनिहिते
हीनतरप्रवृत्तिः, तिष्ठन् सव्येन पाणिनानुगृह्याचार्यमाचामयेदन्धम्
वासमुदेतं स्नानासनचक्रमण्डितेष्वनुचिकीर्षेत्, संनिहिते मूत्र-
पुरीषे वा वान्तकर्मोच्चैर्भाषाहासनिष्ठौवनदन्तनिष्ठौवनसिंहन-
भूषेपण्टाङ्गनिष्ठादीनि ।

दारे प्रजायां चोपस्पर्शनं भाषा विग्रहपूर्वकः परिवर्जयेत्,
वाक्येन वाक्यप्रतिघातमाचार्यस्य वर्जयेत्, श्रेयसां च, उपसंगृह्य
पादावितिशेषः, न वीभक्षमानमिति आचार्यं पादस्पर्शं दृष्ट्वा
कुर्वन् पादौ प्रक्षालयेत्, पुरस्कृत्य सत्कृत्य मान्येनोपस्थाप्य मदीयम्
सर्व्वमिति निवेद्य यथोपदेशं यथाशास्त्रं, संनिहिते गुरौ तिष्ठन्ना-
चार्यमाचामयेन्नोपविष्टः सव्येन पाणिनानुगृह्य दक्षजलपात्रं
वामपाशौ कृत्वा आचामयेत्, अनुचिकीर्षेत्, 'आचार्यस्य स्नानादि
कुर्यात्, संनिहिते गुरौ मूत्रादि वर्जयेत्, दारे प्रजायां चोप-

स्पर्शनं, अङ्गपरिष्वङ्गः, त्रेयसां च विद्यातपःसंयुक्तानां गुरु-
वदातिथ्यमित्यर्थः ।

यतौ विशेषः ।

दत्तः,—

जन्मप्रभृति यत्पापं गृहस्थेन तु संचितम् ।
निर्माजयति तत्सर्वमेकरात्रोषितो यतिः ॥
आश्रमे तु यतिर्यस्य विनाम्यति मुहूर्त्तकम् ।
किं तस्यान्येन धर्मेण कृतकृत्यो हि स स्मृतः ॥

मनुः,—

यत् पुण्यफलमाप्नोति गां दत्त्वा विधिवद्गुरौ ।
तत् पुण्यफलमाप्नोति भिक्षां दत्त्वा च भिक्षवे ॥

पाप्मे,—

यः पात्रपूरणं भिक्षां यतिभ्यः सम्प्रयच्छति ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो नासौ दुर्गतिमाप्नुयात् ॥
यतिहस्ते जलं दत्त्वा भैक्षं दत्त्वा पुनर्जलम् ।
तद्भक्ष्यं मेरुणा तुष्यं तज्जलं सागरोपमम् ॥
यतिर्यस्य गृहे भुङ्क्ते तस्य भुङ्क्ते हरिः स्वयम् ।

नारसिंहे,—

अकृते वैश्वदेवे तु भिक्षार्थे गृहमागते ।
चतुर्थ्यै वैश्वदेवार्थं भिक्षां दत्त्वा विसर्जयेत् ॥
वैश्वदेवकृतं दोषं शक्नो भिक्षुर्व्यपोहति ।
न तु भिक्षुकृतं दोषं वैश्वदेवो व्यपोहति ॥

मनुः,—

अप्रणीव्योऽतिथिः सायं सूर्योदो गृहमागते ।
काले प्राप्तस्वकाले वा नास्नानम्न गृहे वसेत् ॥
न वै स्वयं तदग्नीयान्नातिथिं यच्च भोजयेत् ।

तथा,—

आसनावसथौ शय्यामनुव्रज्यामुपासनम् ।
उत्तमेष्टमान् कुर्याद्दीने हीनं समे समम् ॥

तथा,—

न ब्राह्मणस्य त्वतिथिर्गृहे राजन्य उच्यते ।
वैश्यशूद्रौ सखा चैव ज्ञातयो गुरुरेव च ॥
यदि त्वतिथिधर्मेण क्षत्रियो गृहमाव्रजेत् ।
भुक्तवन्तु तु विप्रेषु कामं तमपि भोजयेत् ॥
वैश्यशूद्रावपि प्राप्तौ कुटुम्बेऽतिथिधर्मिणो ।
भोजयेत् सङ्गं शत्रुस्थान् दृशंसं संप्रयोजयन् ॥

आपस्तम्बः,—

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ।

पथास्त्रे दद्यात्, दासा वा राजकुलादाहृत्यातिथिवत् शूद्रं
पूजयेद्युः । इति, एतेन कर्मकरणं विना शूद्राय स्वयं न
दद्यादित्यर्थः ।

शातातपः—

अन्योऽन्यं गुरवो विप्रा अन्योऽन्यातिथयः स्मृताः ।

सुधार्त्तस्तृषितः श्रान्तो दूराध्वानमुपागतम् ।

तं पूजयेद्यज्ञेन सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

देशो भार्यादिभिः सहितः, कालो वैश्वदेवान्तः ।

शातातपः,—

प्रियो वा यदि वा द्वेषो मूर्खः पण्डित एव वा ।

वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥

इदञ्च यथोक्तातिथ्यलामिऽनुकल्परूपेण ।

वशिष्ठः,—

चण्डालपतितवायसेभ्यो भूमौ निक्षिपेत् ॥

यमः,—

येषामनश्नन्तिथिर्विप्राणां व्रजते गृहात् ।

ते वै खरत्वमुद्धत्वमश्नत्वमुपपेदिरे ॥

तथा,—

अतिथिं यत्र वै ग्रामे भिक्षमाणो यतस्ततः ।

शेते निरशनस्तत्र ब्रह्महत्या विधीयते ॥

इत्यादयो बहवो गुणा दोषाश्चेतेषु तेषु प्रोक्ता द्रष्टव्याः, विस्तर-
भयाद्द्विरम्यते ।

स्वभोजनानन्तरमतिथ्यागमने विशेषमाह—

मनुः,—

वैश्वदेवे तु निर्वृत्ते यद्यन्योऽतिथिराव्रजेत् ।

तस्याप्यन्नं यथाशक्ति प्रदद्यान्न बलिं हरेत् ॥

वैश्वदेवे सर्वार्थान्नपाके निर्वृत्ते कृतप्रयोजने ।

यथाशक्तीति पक्ता शक्त्यनुरूपेवेत्यर्थः ॥

बलिहरणं देवयज्ञपितृयज्ञयोरप्यपलक्षणम् ।

पुरुषार्थस्य बलिहरणस्य कृतत्वात्पाकनिमित्तकत्वाभावाच्च ।

अनेनैव लिङ्गेन अहरहः क्रियमाणस्यापि वैश्वदेवस्य संयोग-
पृथक्त्वेन पाकनिमित्तकत्वमप्यसु, तथाच बहुषूदाकृतवाक्येषु वैश्व-
देवसम्बन्धश्रवणमिति प्रतिभाति ।

तत्र,—

पाकस्याङ्गत्वेन तत्सम्बन्धोक्तेर्लिङ्गमात्रस्यासाधकत्वात् ।

अथ देवयज्ञादिपद्धतिः ।

तत्र प्रथमप्रयोगे यज्ञं चतुष्टयार्थकं मातृपूजापूर्वकमेकमेव
आभ्युदयिकश्राद्धं कार्यम् ।

गच्छेत् क्रियमाद्ये तु मातृणां पूजनं सकृत् ॥

इति कात्यायनोक्तेः, सिद्धेऽन्ने पत्नी भूतमिति स्वामिने ब्रूयात् ।
तदभावेऽन्याऽपि पाककर्त्री तस्मिन्भूतमन्नं विराट् तन्माख्याहोति
प्रतिवदेत्स्वामी ।

साम्निकः स्वामी आवसथ्यसमीपे प्राप्नुयुः उपविशेत् ।

मणिकस्योत्तरत आवसथ्याग्नेः पश्चिमप्रदेशे एकं मण्डलं
चूर्णेन कृत्वा ब्रह्मादियस्मान्तानां वस्तुधर्मैकपात्रे अन्नं स्थाप-

येत् । तदुत्तरतः सनकाद्यर्थमेकपात्रेऽन्नादिकं ब्रह्मादिवलिपात्रा-
हक्षिणतः पित्रादित्रयार्थमेकपात्रेऽन्नादिकम् । तत्पूर्वस्मिन्
मातामहादित्रयार्थमेकपात्रेऽन्नादिकं, एतयोर्मध्ये देशे षट्पुरुषार्थ-
मेकपात्रेऽन्नादिकं, सनकादिपात्रात्पूर्वस्मिन् अतिथिब्राह्मणार्थ-
मेकपात्रेऽन्नादिकम् ।

एतयोर्मध्ये श्नादिवत्पर्यर्थमेकपात्रेऽन्नं स्थापयेत् । अनग्निकसु
यत्र कुत्राप्येकमेव पात्रं स्थापयेत् । अनग्निकसु तत्रोपविष्टः,
कुशत्रयं, गोमयं, उदकपात्रं, पुनः कुशत्रयं, इति पात्रास्थासाद्य
प्रथमकुशत्रये च भूमेः चिः परिसमूहं गोमयोदकेन त्रिरुपलिप्य
द्वितीयकुशत्रये च त्रिरुलिप्य तां रुदं त्रिः प्राक्संस्वमुद्धृत्य
तेनोदकेन त्रिरभ्युक्ष्य इति पञ्चभूसंस्कारान् कृत्वा । पाकसाधन-
लौकिकान्निमान्नीयं स्थापयेत् । दक्षिणजानुं भूमौ निपात्य-
मणिकोदकेन लौकिकोदकेन वाऽग्नेः पर्युक्ष्यन् । दक्षिणहस्तेन
ब्रह्मादिपात्रादन्नमादाय, ॐ ब्रह्मणे स्वाहा इत्यग्नी जुहुयात्,
इदं ब्रह्मणे इति त्यागः । एवं ॐ प्रजापतये स्वाहा इदं प्रजा-
पतये, ॐ गुह्याभ्यः स्वाहा इदं गुह्याभ्यः, ॐ कश्यपाय स्वाहा
इदं कश्यपाय, ॐ अनुमतये स्वाहा इदमनुमतये अन्यसम्भवे
ताम्रपात्रे जलं स्थापयित्वा तत्र ब्रह्मादिपञ्चाहुतीर्जुहुयात् ।
इति देवयज्ञः ।

अथ भूतयज्ञः ।

वक्ष्यमाणबलिदेशे सर्वत्र प्रत्येकं मार्जनमुपलेपनं च वैकल्पिकम् । बलिदानात् पूर्वं सर्वत्र बलिदेशे जलदानम् ।

सर्वत्र बलीनां समामौ वा प्रतिबलि वा पूर्वापरजलदानम् ।

हुतशेषेणान्नेन बलयः । मणिकस्य समीपे दक्षिणतः किञ्चिद्देशं त्यक्त्वा भूमौ प्राक्संस्थम् । ॐ पर्जन्याय स्वाहा इदं पर्जन्याय ।

ॐ अङ्गो नमः इदमङ्गः । ॐ पृथिव्यै नमः इदं पृथिव्यै । इति दक्षिणदिशि मध्ये स्थानं स्थापयित्वा दक्षिणदिग्द्वारग्राखा-समीपयोः प्राक्संस्थम् ।

ॐ घात्रे नमः, इदं घात्रे, ॐ विधात्रे नमः, इदं विधात्रे । एवं बलिद्वयं ततः प्राच्यादिक्रमेण प्राग्दक्षिणेन चतुर्दिक्षु वायुबलिचतुष्टयम् ।

तद्यथा,—

ॐ वायवे नमः, इदं वायवे इति प्राच्यां दिशि, ततः ॐ वायवे नमः इति दक्षिणदिशि, एवं पश्चिमोत्तरयोः इदं वायवे इति सर्वत्र त्वागः । ततो वायुबलीनामुत्तरदेशेषु ॐ प्राच्यै दिशे नमः इदं प्राच्यै दिशे, ॐ दक्षिणायै दिशे नमः, इदं दक्षिणायै दिशि, ॐ प्रतीच्यै दिशि नमः, इदं प्रतीच्यै दिशि, ॐ उदीच्यै दिशि नमः इदमुदीच्यै दिशि, ततः पर्जन्यादिसमीपोत्तरतः प्राक्संस्थं बलित्रयं, ॐ ब्रह्मणे नमः, इदं ब्रह्मणे, ॐ अन्नरीच्याय

नमः, इदमन्तरीचाय, ॐ सूर्याय नमः, इदं सूर्याय, तद्वि-
त्रयस्त्रोत्तरतः प्राक्-संखं बलिद्वयं, ॐ विश्वेभ्यो देवेभ्यो नमः,
इदं विश्वेभ्यो देवेभ्यः, इति त्वागं च कुर्यात् ।

पुनर्यज्ञोपवीती बलिपात्रप्रक्षालनजनं गृहीत्वा यज्ञै ततो
निर्घेजलं नमः । इति ब्रह्मबलिदानात्कीर्षे बलिं दद्यात् । इदं
यज्ञै इति त्वागं च कुर्यात् ।

अथ पितृयज्ञः ।

ततः कण्ठलम्बयज्ञोपवीत उदक्षुब्धः कुशाक्षतजलान्वादाय
ॐ सनकाद्याः सप्त मनुष्या इदमन्नादिकं यथाविभागं युष्मभ्यं हत
इति सृजेत् ।

इदं सनकादिसप्तमनुष्येभ्य इति त्वागं कुर्यात् । ततो
दक्षिणामुखोऽपसव्यो भूत्वा वामजानुं भूमौ निपात्य द्विगुण-
कृतकुशतिलजलान्वादाय अमुकसगोत्राः अस्मत्पितृपितामह-
प्रपितामहा अमुकामुकामुकशर्माणः इदमन्नादिकं यथाविभागं
युष्मभ्यं स्वधा नमः । इति सृजेत् ।

(१) ॐ विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यो नमः इदं विश्वेभ्यश्च भूतेभ्यः, एतद्विद्वत्तरतः प्राक्-
संखं बलिद्वयम् । ॐ उपसे नमः इदमुपसे, ॐ भूतानां च पतये नमः इदं
भूतानाञ्च पतये, ततो ब्रह्मबलिदक्षिणतोऽपसव्यो भूत्वा दक्षिणमुखाः सन्,
ॐ पितृभ्यः स्वधा नमः इति बलिं दद्यात्, इदं पितृभ्यः इति बलित्वागः ।

(२) वयस्ये-

इदमस्मत्पित्रे असुकदेवशर्मणे, इदमस्मत्पितामहाय असुक-
देवशर्मणे इदमस्मत्पितामहाय असुकदेवशर्मणे इति त्यागं
कुर्यात् ।

इदमस्मातामहाय असुकशर्मणे, इदमस्मत्प्रमातामहाय
असुकशर्मणे, इदमस्मद्दृष्टप्रमातामहाय असुकशर्मणे, इति त्यागं
कुर्यात्, इदं षट्पुरुषात्मकमेकं पत्रम् ।

तद्यथा,—

असुकसगोत्र अस्मज्ज्येष्ठपितृभ्य असुकशर्मन् इदमन्नादिकं
तुभ्यं स्वधानम्, इति पित्रधर्मेष्टीत्सृजेत्, त्यागं च कुर्यात् ।

अथ मनुष्ययज्ञः ।

ततो यज्ञोपवीती कुशाक्षतजलान्यादाय अतिथिब्राह्मणेभ्यो-
नमः, इत्युत्सृजेत्, इदमतिथिब्राह्मणेभ्य इति त्यागं कुर्यात्,
इति मनुष्ययज्ञः, ततः श्नादियोग्यस्थाने जलं पातयित्वा
श्नादिबलिपात्रादन्नमादाय इदं श्वभ्यो नम इति बलिं दद्यात्,

(१) तथैव असुकसगोत्राऽऽस्मत्पितामहप्रमातामहदृष्टप्रमातामहाः असुकासुक-
शर्माश्च इदमन्नादिकं अथाविभागं युष्मभ्यं स्वधा नमः इत्युत्सृजेत्, इति पत्रद्वयं,
अथ असुकसगोत्राऽऽस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा असुकासुकशर्माश्च असुकसगोत्रा-
ऽऽस्मत्पितामहप्रमातामहदृष्टप्रमातामहाः असुकासुकशर्माश्च इदमन्नादिकं यथा-
विभागं युष्मभ्यं स्वधानम् इति पूर्ववत् सृजेत्, इदमस्मत्पित्रे असुकशर्मणे
इदमस्मत्पितामहाय असुकशर्मणे इदमस्मत्पितामहाय असुकशर्मणे ।

इदं शब्दः इति त्यागं कुर्यात्, एवं स्वपचेभ्यो नमः इदं स्वपचेभ्यः,
एवं वायवेभ्यो नमः इदं वायवेभ्यः इति यज्ञचतुष्टयम् ।

ततः काम्यगोप्रासदानं, यथाशक्ति अतिथिभोजनं
इति पञ्चमभागे पञ्चमहायज्ञप्रकरणम् ।

अथ भोजनविधिः ।

पञ्चमे चेत्याख्यानन्तरम् ।

संविभागं ततः कृत्वा गृहस्थः शेषभुग्भवेत् ॥

मनुः,—

भुक्तवत्सु तु विघ्नेषु स्त्रेषु मृत्येषु चैव हि ।

भुञ्जीयातां ततः पश्चादवशिष्टं तु दम्पती ॥

देवावृषीनित्यादि च,—

तथा,—

अघं स केवलं भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् ।

तथा,—

विघ्नसाशी भवेन्नित्यं नित्यश्चामृतभोजनः ।

विघ्नसं भृत्यशेषं तु यज्ञशेषमथामृतम् ॥

सूतकादौ पञ्चयज्ञाकरणेऽपि, अमृताशी भवेन्नित्यं विघ्नसा-
शीति वा पुनरिति यमवचनात्, भृत्यशेषभोजनेनापि ग्रन्थवाय-
परिहारः ।

याज्ञवल्क्यः,—

बालस्ववासिनीवृद्धगर्भिण्यातुरकन्यकाः ।

संभोज्वातिविश्रुत्यांश्च दम्पत्योः शेषभोजनम् ॥

तथा,—

भोजयेद्भागतान् काले सखिसम्बन्धिवान्धवान् ।

स्ववासिनी विवाहिता पित्रगृहस्त्रिता कन्या ॥

मनुविष्णू च,—

स्ववासिनीं कुमारांश्च रोगिणीं गर्भिणीं तथा ।

अतिथिभ्योऽथ एवेतान् भोजयेदविचारयन् ॥

तथाचातिथिभ्यः प्राक् बालादिभोजनं एतेषां भोजनं स्वभोजन-
समानम् ।

तथाच मार्कण्डेयः,—

कुटुम्बिनो भोजनीयाः स्वसमं भोजने सति ।

असिक्तं चातिमासाद्य यो चातिरवसीदति ॥

सीदता यत्कृतं पापं तेन पापेन क्षिप्यते ।

यत्तु स्मृत्यन्तरे बालादिभोजनात् प्राक् अतिथिभोजनसुक्तं
तदतिथिभोजनसुत्यर्हम् ।

आत्मानन्तर्पयेत्पश्चाद्व्रियतोऽथाग्रतः शुचिः ।

स्त्रीगृहं भोजयेत्पश्चादेव धर्मः सनातनः ॥

इति वचनात् गर्भिणीव्यतिरिक्तस्त्रीणां स्वपत्नीप्रसुखानां पश्चा-
द्भोजनं पूर्वं वा गृहपतिरिति पारस्करसूत्रं व्याख्यातमनु-
सन्धेयम् ।

तसु श्रुत्यन्तरेऽतिथिभोजनात् प्राक् स्वभोजनमुक्तं तद्देवा-
नरोपासकानां इति सिद्धं, स्वभोजनाप्याक् यदन्नमुक्तम्
तत्काम्यमिति न नित्यमध्ये लिखितम् ।

मनुः,—

सायं प्रातर्हिजातीनामग्निं श्रुतिचोदितम् ।

नान्तरा भोजनं कुर्यादग्निहोत्रसमो विधिः ॥

अत्र प्रातःशब्देन दिनपञ्चमभागः 'पञ्चमे च तथा भागे ।

सायं शब्देन रात्रेः सार्द्धप्रहरः ।

मुनिभिर्हिरण्यं प्रोक्तं विप्राणां सप्तवासिनाम् ।

नित्यमङ्गि तमस्त्रिभ्यां सार्द्धप्रहरयामतः, इति कात्यायनोक्तेः ।

विष्णुः,—

न तृतीयमघ्नाग्नीयान्नापथ्यञ्च कथञ्चन ।

नातिप्रगे नातिसायं न सायं प्रातराशितः ॥

अतिप्रगेऽतिप्रातः, नातिप्रगे नातिसायमिति गौतमेन प्राप्तयो-
र्निषेधः, आशितः सर्वतोभावेन दप्तो न रात्रौ भुञ्जीतेत्यर्थः ।

तथाच पुनर्विष्णुः—

नाग्नीयाञ्चाजीर्णे नार्द्धरात्रे न मध्याह्ने न सन्ध्ययोः ।

मनुः,—

नाग्नीयास्तन्धिवेलायां,

(१) पञ्चमे च तथा भागे संविभागो न चार्द्धतः ।

तथा,— संविभागं ततः कृत्वा षट्पथः शेषमक्ष भवेत् ॥ इति दक्षोक्तेः ।

विष्णुः,

प्रवसितशान्निहोत्री यदाग्निहोत्रं कृतं मन्येत, यदा कृतं
मन्येत वैश्वदेवमपि, निरग्निरपि वैश्वदेवमित्यर्थः ।

वैधायनः,—

अन्तरा प्रातराग्नश्च सायमाग्नं तथैव च ।

सदीपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥

प्राणाग्निहोत्रमग्न्यांश्च निरुद्धे भोजने जपेत् ।

त्रेताग्निहोत्रमग्न्यांस्तु द्रव्याभावे यथा जपेत् ।

स एवमाचरन् संस्तु ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

केवलं एकादशुपवासादिषु प्राणाहुतेरपि भोजनात्मकत्वादेव
निषेधः, भोजनासम्भवे प्राणाहुतिप्रकरणे वैधायनेन स एव-
महरहः सायं प्रातर्जुडयादग्निर्वा सायमिति रात्रौ भोजनाभावे
जलेनापि तत्करणस्योक्तत्वात् तस्य भोजनात्मकत्वसिद्धेः, नास्ति-
कादिद्वितीयभोजनेऽपि आपोशानादि कार्यं,

आपोशानेनोपरिष्ठादधस्ताच्च विजानता ।

अनग्नममृतं चैव कार्यमग्नं द्विजग्ननेति, याज्ञवल्क्यीयापो-
शानक्रियायां भोज्यस्य कर्मत्वात् संस्काररूपत्वेन तद्वद्वत्तेः,

वशिष्टः,—

अनङ्गान् ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः ।

अग्नस्त एव सिध्यन्ति नास्ति सिद्धिरनग्नताम् ॥

अत्र सन्धीधरः, यत्राहिताग्न्युद्देशेन उपवासः प्रायश्चित्तं

विधीयते तदेतस्य कार्यमिति ।

वस्तुतोऽयं निषेधः काम्योपवासविषयः ॥

एकादशीजन्माष्टम्यादिष्वपि नित्येषु साम्नेरप्युपवासः, शिष्टैः
क्रियत इति न नित्यविषयः ।

अतएव,

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनग्रंस्तु तपश्चरेत् ।

प्राणान्निहोषलोपेन अवकीर्णो भवेत्तु सः ॥

अन्यतः प्रायश्चित्तत्वात्, प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति
वीधायनवचनेऽपि गृहस्थपदं चेताम्याहिताग्निगृहस्थपरम् ।

अथ नैवेद्यमन्त्रविचारः ।

शिष्टाः,—

अनुष्ठीष्टावसृष्टान्नं ग्रासं ग्रासार्हमेव वा ।

विष्णोर्निवेदितान्नं यो नित्यं भुङ्क्ते स मुक्तिभाक् ॥

षड्भिर्मांसोपवासेषु यत्फलं परिकीर्तितम् ।

विष्णोर्निवेदितान्नेन तुल्यं तद्भुञ्जतां कलौ ॥

इति विष्णुनैवेद्यमवश्यं भक्ष्यं पञ्चप्राणादुत्पन्नतरमेव ।

तथा,—

अलाभे तु विशुद्धान्नं भुञ्जीयात्प्रोक्ष्य मन्त्रवित् ।

विष्णुभुक्तमिति ध्यात्वा वैष्णवसु विशेषतः ॥

अलामि परकीयपूजानैवेद्यालामि ।

विष्णुभुक्तचिन्तनस्य नैवेद्यभक्ष्यकार्यापत्तिः ।

अत्र उच्छिष्टहृत्हीतावलोभमृहीतवृष्टाक्षयोः पर्युदासनञ्-
समासः, तेन देवास्तथा भक्ष्ये न दोषो न फलं, भोजन-
मध्येऽकस्मादानीते भक्ष्ये विष्णुभुक्तचिन्तनम् ।

अनिवेद्य हरेः किञ्चित् समन्नीयाच्च पावनम् ।

यत्त्वकस्मात् प्रवृत्तं तन्ननसाऽपि समर्चयेत् ॥

इति वचनात्,—

प्रायशो न महाविष्णो वैश्वदेवं करोति यः ।

प्राणान्निहवनं चैव तेन लोका जितास्तयः ॥

इति वचनादापोशानात्पाक् विष्णुभुक्तचिन्तनम् ।

प्राणानां जुहुयादन्नमनिवेदितमन्वहम् ॥

कथं हि महाप्राणा अनिवेदितभोजना इति वचनात्-
निवेदिताग्नेन कुर्वन्ति शिष्टाः,—

ब्राह्मे, देवाभ्यश्चष्टाधिकारे,—

ब्रह्माङ्गलम् विप्रेभ्यो वैष्णवं च प्रदीयते ॥

ब्रह्माङ्गलमम्ब्वी च दद्वैश्वं च तत्क्षणात् ।

शिष्टेभ्यस्त्वय देवेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् ॥

शिष्टेभ्यो ब्रह्मविष्णुशिवव्यतिरिक्तेभ्यो देवेभ्यो यदुद्धृत-
मङ्गलममित्यर्थः ।

तत्रैव नैवेद्याधिकारे,—

विप्रेभ्यस्त्वय तद्देयं ब्रह्मणे यन्निवेदितम् ।

वैष्णवं सात्वतेभ्यश्च भस्माङ्गेभ्यश्च शाश्ववम् ॥

सौरं मगेभ्यः^१ शाक्वेभ्यस्तायिने यन्निवेदितम् ।

स्त्रीभ्यश्चापि तु तद्देयं मातृभ्यो यन्निवेदितम् ॥

शिष्टेभ्यस्त्वय देवेभ्यो यत्तद्दीनेषु निक्षिपेत् ।

सात्वतो विष्णुस्तस्मे सात्वता वैष्णवाः ॥

न तु उपनयनसंस्काररहितवैष्णवजन्मसंस्कारजातिः ।

ब्राह्मे,—

ब्राह्मणाः पूजनीयाश्च विष्णोराद्याश्च मूर्त्तयः ।

संविभाज्याश्च दायादा ब्राह्म्याः सात्वतजातयः ॥

ब्राह्म्याः कृतैकादशीव्रताः,—

ब्राह्मणा विष्णोराद्यमूर्त्तिरूपाः, सात्वता विष्णोर्दायादरूपाः,

उभये पूज्या उक्ताः,

देवीपुराणे विष्णुपूजायां, विष्णुभागवतैः सदेति भागवतानां
नियुक्तत्वात् भागवता एव सात्वतपदेनाभिधीयन्ते । तत्रापि
यस्य यत्पूजायां विनियोगस्तन्नैवेद्यस्य प्रतिपत्तिः, पाशुपतसिद्धान्ते
शिवस्य, पाश्चात्यप्रसिद्धेषु मागधब्राह्मणेषु सूर्यस्य, शाक्वे
तायिपरनामकेषु बुद्धस्य, प्रतिपत्तेः संस्काररूपत्वात्तस्य च भस्माङ्गे
वा द्रव्ये समत्वादित्यधिकरणे भस्मद्रव्यस्य पुरुषे समर्पणे भस्मपत्तेर्वै
प्रतिपत्तिरिति निर्णीतम् ।

तथाच देवनिवेदितद्रव्यस्वीकारे न प्रतिपददोषः । नैवेद्य-
प्रतिपत्तेरपि पूजाहृत्येन स्विष्टकृत्तस्य स्वीकारपूर्वकदानत्वेऽपि
पूजाप्राधान्यात्तत्स्वीकारो यजनान्तर्गत एवेति ज्ञेयम् ।

पाश्चरात्रिकापूजाया देवतायै प्रकल्पनभावे सिद्धस्यैवदत्त-
त्वाभावेऽपि आर्त्तपूजायामिव विप्रैश्च स्वयं तद्देयमिति विधेर-
वैकल्याय भक्ष्यत्वं प्रतिपत्तिरिति बोध्यम् ।

यत्तु, मनुविष्णुयमस्मृतिषु देवानामिह हवींषि च, देवाहं
हविरिति याज्ञवल्क्यावचनम् ।

स्वास्तीपाकानूद्देश्यानि वर्जयेदित्यापस्तम्बीयवचनं च अभक्ष्य-
प्रकरणे उक्तं, तत्र देवाभ्युपदेन देवतार्थपदेन च धनूद्देश्यपदेन
च नैवेद्यार्थमुपकल्पितस्य द्रव्यस्य नैवेद्यदानात् प्राक्मन्त्रे दोषा-
भिधानपरमिति सर्वैर्न्यास्यातं, यथा हविषो होमाभ्याम्, अतएव
हारीतयमो,

वलयश्चोपहाराश्च हवींषि चरवस्तथा,

निर्विशङ्गेन भोक्तव्या व्रतमस्य न लुप्यत इति ।

व्रतप्रकरणे भक्ष्यत्वमुच्यते, उपहारशब्दस्य नैवेद्यवचनत्वात्,

एवं, चरवश्चोपहाराश्च भक्ष्यमुक्तमयाचितम् ।

एतान्यनुव्रतान्याहुः शस्त्रानि जपकर्माचीति बोध्यम् ॥

तेनान्यदत्तनैवेद्यस्य भक्ष्ये न दोषः, उक्तं विशिष्टं फलं स्वादेव,
स्वपूजादत्तनैवेद्यस्य भक्ष्यं स्वपूजावैगुण्यापादकत्वात् कर्त्तव्यं,
अतएव परदत्तनैवेद्यालाभे स्वभोग्यस्य विष्णूपभोग्यत्वात् नैवेद्य-
फलार्थमित्युक्तं, इत्येवं पूजाधिकारिदत्तनैवेद्यस्य भक्ष्यत्वोक्तावपि

अथ दशममन्त्रे पूजावैश्वदेव्याभ्यर्चनार्थकालेन वैदेव्यभ्यर्चने पञ्च-
ब्राह्मणात् भ्यर्चने पञ्चमेवेति कस्यैतन्नेवेद्यभ्यर्चनसंज्ञात्कस्मिन्नि
संगच्छते ।।

इत्तु, न चेत्तत् सवस्त्रीयादयदिष्टोक्तं निवेदितम् ।
तस्मात्परावस्ये वराहपुराणे, अग्निवेदितव्यमस्मिन्नि गणितं च,
तदुभयं यज्जातीयं 'तज्जातीयं न भोज्यमिच्छेत् परं,
अहीतवैश्वदीपस्य तु विष्णोर्निवेद्यं संश्रुत् सुनिर्मितं
सुचते,

अथ देवनिवेद्यं तु भुक्त्वा चाग्रायणं कुर्यात् ।

मन्त्राधिकारे भविष्यपुराणे,—

पूजयित्वा तु ते देवान् नेवेद्यं प्राश्य वा विभी ।
यान्ति ते परमं स्थानं यत्र देवो दिवाकरः ॥
तथाच मागधानां सूर्यनैवेद्यं भक्ष्यं, ब्राह्मणानामेव ब्रह्मनैवेद्यं भक्ष्यं,
न भुञ्जीत निवेद्यान्नं गणानां च शिवस्य च ।
दुर्गाया वासुदेवस्य गोच्छिष्टसु कचिन्नवेत् ॥
इति वचनाद्भगवन्नेवेद्यं शिवनैवेद्यं च सर्वेषां भक्ष्यम् ।

यत्तु 'योगशब्दीये,—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं अक्षं पानं महीप्रधम् ।
अग्निवेद्यं न भोक्तव्यं यद्वाचानुपकल्पितम् ॥

(१) न इत्तं-

(२) तद्देवान् ।

(३) न भक्ष्यम् ।

(४) कोनद्वितीये,—

इति तच्छिवमन्त्रस्यैव, श्रीगुरुवोत्तमस्यैव श्रीजगन्नाथनैवेद्ये न
स्वर्गपयुषितत्त्वदूरममनादिदोषा नापि लोभप्रदुःखदोषभय-
दोषाश्च ।

ब्रह्मवैवर्ते,—

जगत्त्रयस्य नैवेद्यं महात्मातन्त्रनामकम् ।

भक्षणात् फलमाप्नोति कपिलाकोटिदानकम् ॥

ब्रह्माण्डपुराणे,—

अनिवेदितमन्त्रं तु क्षेत्रे श्रीगुरुवोत्तमे ।

मोहादन्नाति यो मर्त्यः स नरः स्वपचायमः ॥

विष्णुयामले,—

यत्किञ्चिन्नक्षणादेव मुक्तिमाप्नोति दुर्लभम् ।

पतितादिक्षिप्तं संस्पृष्टं नास्ति दोषोऽपि भक्षणे ॥

तत्त्वयामले,—

तत्सोपशुक्तदानेन नरः पापाग्रमुच्यते ।

नास्ति तत्रैव राजेन्द्र स्पृष्टास्पृष्टविवेचनम् ॥

यस्य संस्पृष्टभाषेण यान्त्रमेध्याः पवित्रताम् ।

वृहद्विष्णुपुराणे,—

नैवेद्यं चबद्दीनस्य जगत्पानादिकं च यत् ।

भक्ष्याभक्ष्यविचारस्तु नास्ति तद्वक्ष्ये हिज ॥

ब्रह्मवन्निर्विकारं हि यथा विष्णुस्तथैव तत् ।

विचारं ये प्रकुर्वन्ति भक्ष्येऽत्र विद्याततः ॥

कुडव्यामिसमावृत्ताः पुनर्दारविमर्जिताः ।

निरयं यान्ति ते विप्रा यस्माच्चावर्त्तते पुनः ॥

ब्रह्मवैवर्ते,—

कुङ्कुरस्व मुखाद्भृष्टं मदन्नं यदि जायते ।

इन्द्रादीनां तु तन्नन्नं भाष्यते यदि सम्भवे ॥

भविष्यपुराणे,—

अमृतवर्षैर्हीनवर्षैः सहस्रप्रभवेरपि ।

सृष्टं जगत्पतेरन्नं भुक्तं सर्वाद्यनाशनम् ॥

मातृपुराणे,—

न काश्चनियमो विप्रा ब्रूते चान्द्रायणे तथा ।

प्रातःप्रायेण भुञ्जीत यदीच्छेन्नोद्यमानः ॥

भगवद्वाक्यं,—

ये नाश्रन्ति ममान्नं तु सृष्टासृष्टविवेकतः ।

तान् भक्षयामि संपन्नो दण्डं तेभ्यो ददाम्यहम् ॥

स्कान्दे,—

नाभिमानं प्रकुर्वीत विष्णोर्निर्मात्यभक्षणे ।

भक्त्या लोभात्कौतुकाद्वा सुधासंगमनेऽपि वा ॥

आकण्ठं भक्षितं तच्च पुनाति सकलाघसः ।

शुष्कं पर्युषितं वापि नीतं वा हृस्वेष्टतः ॥

तत्र,—

यथा तद्योगभुक्तं तत्सर्वपापापनीदनम् ।

न विक्रयः क्रयो वापि मयस्तस्मात्स भो हिजाः ॥

निर्मात्रं जगदीशस्य नाशित्वाऽग्नौ किञ्चन ।

इति सत्यप्रतिज्ञो यः प्रत्यहं तच्च भक्षयेत् ॥

सर्वपापविनिर्मुक्तः शुद्धान्तःकरणो नरः ।

स शुद्धं वैष्णवं स्थानं क्रमाद्याति न संशयः ॥

यः श्राद्धकाले हरिभुक्तशेषं दद्यात् सुभक्त्या पितृदेवतानाम् ।

तेनैव पिण्डांश्च तिलैर्विमिश्रानाकोटिकल्पं पितरः सुदृप्ताः ॥

भविष्यपुराणे,—

जगन्नाथस्य नैवेद्यं भक्त्या च पितृदेवताः ।

संतर्प्य यः स्वयं भुङ्क्ते सोऽश्वमेधफलं लभेत् ॥ इत्यादि,

अन्यानि तु विस्तरभयान्न लिख्यन्ते,—

श्रीभुवनेश्वरचेत्त्रे तु, तत्रैवेद्यं यत्नतः चोपभुञ्क्ष्व, इति शिव-
पुराणादिवचनामिहाराजनेवेद्यं भक्ष्यमेव,

तथा न लिङ्गं भुवनेश्वर इत्यादि, विस्तरस्तु अस्मात्कृते
शुद्धिसारे द्रष्टव्यः ।

अथ भोज्यक्रमः ।

देवलः,—

ज्ञात्वा प्रक्षाल्य पादौ च स्नानम्यालङ्कृतः शुचिः ।

पञ्चयज्ञावशिष्टं तु यो भुङ्क्ते सोऽमृताशनः ॥

इति स्नानमन्त्रार्चधारणं निर्व्व, तद्गृहीतविधिनेति केचित्,

दन्तधावनादीनि नित्यमपीति प्रारम्भरवचनात् ।

कुष्ठव्याधिसमाशुक्ताः पुनर्दारविषजित्वा

निरयं यान्ति ते विप्राः यस्मात्तावत्

नृजवेवर्त्ते,—

कुक्षुरस्य मुखद्वष्टं मदभं

रन्नादीनां तु तन्मत्तं भाग

भविष्यपुराणे,—

अन्त्यवर्षेर्हीनवर्षेः

स्यष्टं जगत्पतेर

गारुडपुराणे,—

न काचमि

प्राप्तमा

भगवद्वाक्यं,—

वे

१, संस्कृते वस्त्रादिना वेष्टिते इत्यर्थः ॥

स्कान्ते

राशरः,—

।जने वर्त्तुलं प्रोक्तमिति वटुकधारणं प्राह ।

एकवस्त्रो न भुञ्जीत इति, तृतीययज्ञोपवीतेनापि उत्तरीयधारणं
भवतीति पृथक् न उत्तरीयधारणसमाचारः,

देवसः,—

प्राप्तुखोऽस्मानि भुञ्जीत हविः पीठादिष्ठितः ।

एतेन वस्त्रचर्माश्वासनान्तरनिवृत्तिः ॥

आचारसारः ।

३६३

वत्सा पादिनैवेन वा पुनः ।

खं चार्धचन्द्रकान् ।

नेषु मण्डलम् ।

तेः ।

भस्मना ॥

त तत्र वर्जयेत् ।

नव्वर्थानुरूपेषु, अर्थानुरूपेषु विभवानुरूपेषु
स्वर्णरजतपित्तलादिरूपेषु,

पुराणे,—
भूमी पात्रं प्रतिष्ठाप्य ॐकारेण च संस्पृशेत् ।

पुनः,—

पूजयेद्दशनं मित्यमद्याद्यैनमकुक्षयम् ।

दृष्ट्वा हृद्येप्रसीदेच्च अभिनन्देच्च सर्वशः ॥

पूजनं नमस्कारः, अकुक्षानमनिन्दा, हर्षः कायिकः, प्रसादो

मानसः, अभिनन्दनं वचसा,

अथ दृष्ट्वा प्रसन्न्यादौ प्राप्नोतिः कथयेत्ततः ।

विष्णुपुराणे,—

प्रशस्तरत्नपात्रिणु भुञ्जीत प्रयतो गृही ।

तथा,—

प्राप्तुखोऽन्नानि भुञ्जीत पश्चाद्ग्रीं चाग्यतः शुचिः ॥

प्रशस्तरत्नानि गारुडादीनि, पश्चाद्ग्रीः करचरचवदनाङ्गः

आपस्तम्बः,—

भोक्ष्यमाचसु प्रयतोऽपि हिराचमेत्,

द्विः परिसृजेत्, पंक्तावाचमने द्रोणमभिधाय ।

ब्राह्मे,—

तस्माद्वह्निपस्पृश्य स्वाचान्तः प्रविशेद्गृहे ।

उपसिते समे स्थाने शुचौ स्रक्ष्यसमन्विते ॥

वीधायनः,—

संस्कृते शुचौ देशे, संस्कृते वस्त्रादिना वेष्टिते इत्यर्थः ॥

पवित्रप्रकरणे पराशरः,—

भोजने वर्त्तुलं प्रोक्तमिति वटुकधारणं ग्राह्य ।

मनुः,—

एकवस्त्रो न भुञ्जीत इति, तृतीययज्ञोपवीतेनापि उत्तरीयधारणं
भवतीति पृथक् न उत्तरीयधारणसमाचारः,

देवलः,—

प्राप्तुखोऽन्नानि भुञ्जीत शुचिः पीठाविहितः ।

एतेन वस्त्रचर्माद्यासनान्तरनिवृत्तिः ॥

स्मृतिः,—

पादाभ्यां धरणीं गत्वा पादेनैवेन वा पुनः ।

ब्राह्मे,—

चतुरस्रं त्रिकोणं वा वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ॥

कर्त्तव्यमानुपूर्व्येष ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ।

मण्डलद्रव्यं समाचाराच्छुक्लचूर्णम् ।

आहप्रकरणे ब्राह्मे,—

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैश्चूर्णकैः शुभैः ।

गौरमूर्त्तिकया वापि प्रणीतेनाय भक्षणा ॥

पाषाणचूर्णसंकीर्णमाहृतं तत्र वर्जयेत् ।

पुनर्ब्राह्मे,—

पात्रेष्वर्थानुरूपेषु, अर्थानुरूपेषु विभवानुरूपेषु

स्वर्णरजतपित्तलादिरूपेषु,

विष्णुपुराणे,—

भूमौ पात्रं प्रतिष्ठाप्य ॐकारेण च संस्पृशेत् ॥

मनुः,—

पूजयेदशनं निखमन्याद्यैर्मनुजैस्तनून् ।

दृष्ट्वा हृद्येग्रसीदेच्च अभिनन्देच्च सर्वशः ॥

पूजनं नमस्कारः, अङ्गुष्ठनमनिन्दा, हर्षः कायिकः, प्रसादो मानसः, अभिनन्दनं वचसा,

अर्चं दृष्ट्वा प्रबन्धादी प्राप्नोतिः कथयेत्ततः ।

अस्माकं नित्यमख्येतदिति भक्त्याऽथ वन्दयेत् । —

अक्षं त्रिष्टुः स्वयं ग्राह नित्यमेव जनार्दनः ॥

प्राचार्थं मां सदा ध्यायेत् स मां संपूजयेत् सदा ।

वामेन पाणिना पाचं गृहीत्वा भूमिसंस्थितम् ।

तेजोऽसीति जपंस्त्वन्नं प्रक्षमेदद्यतं च यत् ॥

अथ यद्यपि वामपाणिनापि पात्रधारणमुक्तम् ।

तथापि, आपस्तम्बो विकल्पमाह, नापजीहीत सख्येन पाणिना
मुञ्चेत्, अपजीहीत मुञ्चेद्वा, तत्र कपदिभाष्यं, प्रथमं पात्रधारण-
मुपक्रान्तं चेन्न त्यागः, अष्टत्वेव भोजनारम्भे न धार्यमिति ।

तथाच तत्र, वामपाणिना धारणपक्षस्य न समाचारः ।

तदभावात्तेजोऽसीति मन्त्रपठनस्वाध्यभावः ॥

अन्नोपरि दृतेनाभिधारणम् ।

शिष्टाः,—

धर्मराजचिन्मगुप्ताभ्यां दद्यात्पिण्डद्वयं भुवि ।

धर्मराजाय नमः, चिन्मगुप्ताय नमः, इति मन्त्र इत्यर्थः ।

वलिकर्मत्वात्तमःशब्दप्रयोगः ।

ब्राह्मे,—

आपोशानं च गृहीयात्स्वर्वातीर्धर्मयं च यत् ॥

अमृतोपस्तरणमसीति विष्णोरन्नमयस्य च ।

हस्तेन लघयेन्नात्रं सीदकेन कदाचन ॥

स्वाहान्तोऽयं मन्त्रः, द्वितीयापोशानवाक्ये स्वाहान्तप्रयोगदर्शनात्,
एतदपोशानोदके विष्णुपादोदकादि पातयित्वा पिबन्ति शिष्टाः ।

नैवेद्यप्राशनादौ तु दिव्यपादोदकाहुतिः ।

होतव्या जठराग्नी तु स्वेन पाचिसुवेष तु ॥

इति वचने च पठन्ति, तथा,—

पादोदकसमायुक्तं तुलसीदलमिश्रितम् ।

भुक्ता भुक्ता हरेर्भुक्तं हत्याकोटिविनाशनम् ॥

भुक्तं हरेरुच्छिष्टान्नमित्यर्थः ।

योगी याज्ञवल्करः,—

प्राणो व्यानस्तथापानः समानोदान एव च ।

ॐकारपूर्वैः स्वाहान्तैः पञ्च दद्यात्तथाहुतीः ॥ इति वाक्यं

प्रणवस्वाहान्तमन्त्रकथनार्थं, नतु क्रमार्थम् ।

तत्र क्रमः, लेखे,—

प्राणयेति ततस्तस्य प्रथममाहुतिस्ततः ।

अपानाय द्वितीया च व्यानायेति च तत्परा ॥

उदानाय चतुर्थी स्यात्समानायेति पञ्चमी । अयमेव क्रमो-

गृह्यते, तथा हारीतस्मृतौ, सर्वान् प्राणान् प्रीषेतेत्यत्र प्राणापानो-

दानसमानानां ग्रहणमिति क्रमो लक्ष्मीधरेण दर्शितः, वीधायनी-

वेऽप्ययमेव क्रमः ।

तत्र,—

आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्दोसवलिं तथा ।

प्राणाहुतिविधानं च रुदं गात्रविशोधनम् ॥

इति दर्शनादुक्तपरिमाणान्नं ग्राह्यम् ।

विष्णुपुराणे,—

सर्वकामप्रदा नित्यं तिस्रोऽनामिका कृता ।

प्राचाङ्गुतिविधौ चैव किञ्चिदाङ्गुष्ठयोगतः ॥

इति वचनादनामिकाङ्गुष्ठाभ्यां ग्रहणं, अनेन स्वीकृता च निर्दिश्यते, अनामिकाङ्गुष्ठयोगेन यावद्दृष्टम् इति अयस्माद्व्याख्यानात् ।

विष्णुपुराणे,—

पञ्चग्रासान्धहामीनी प्राचाद्याप्ययनाव तत् ।

ध्वनिवर्चोभयशब्दनिवृत्तिः, निगिरदिति सरीतोत्प्रेर्दन्तसंलग्नं न कार्यम् ।

पञ्चाङ्गुतीसु शुद्ध्याप्ययान्निनिभे तथा, इति ब्रह्मपुराणाप्ययान्निनिभत्वेन जठरान्निधानं, आङ्गुत्यादिशब्दप्रयोगादामरूपत्वात्प्राणाद्युद्देशेन त्वागः, इति प्राचायेत्यादि त्वागः, स च मानस एव, नास्य भोज्यसंस्कारत्वं, तथा कृति रात्रौ भोजनाभावे तत्क्षीपः स्नात्, नच तथा,—

गृहस्थो ब्रह्मचारी च योऽनञ्सु तपचरित् ।

प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्षी भवेत्सुतः ॥

अन्यतः प्रायश्चित्तात्, प्रायश्चित्ते तु तदेव विधानमिति ब्रीधायकवचनात्, पञ्चग्रासानन्तरं प्रथमं विष्णुनेवेद्यभक्षणं, तच्च नैवेद्यं परकीयं, तदभावे निर्णीते तु आपोशान्नायाक् विष्णुभुक्तचिन्तनं, एवं पञ्चग्रासनैवेद्यजनकपानादि मिश्रित्वा द्वाविंशद्वाचभोजनम् ।

अष्टौ ग्रासा यतेहृत्ता दशारक्षन्निवासिनाम् ।

द्वाविंशच्च गृहस्थानाममितं ब्रह्मचारिणामिति वचनात् ॥

देवसः,—

न भुञ्जीताद्यतं नित्यं गृहस्थो भोजनं स्वकम् ।

पवित्रमथ ह्ययं च सर्पिराहुरघापहम् ॥

कामक्रोधलोभमोहानपहृत्य सर्वाङ्गुलिभिः शब्दमकुर्वन् प्राञ्जीयात्
न पिण्डशेषं पात्रगामुत्सृजेत्, भोजनमध्ये उपस्थितस्य द्रव्यस्य
मनसा विष्णुप्रभुत्वचिन्तनम् ।

यत्स्वकस्मात् प्रवृत्तिं च मनसाऽपि समर्चयेदिति वचनात् ।

श्रिष्टाः,—

भुक्ता शेषं समादाय अवप्राय क्षिपेद्भुवि ।

दत्तार्थं नरकस्थानां मन्त्रेणानेन धर्मवित् ॥

रौरवे पुष्पनिक्षये पश्चार्बुदनिवासिनाम् ।

प्राचिनां सर्वभूतानामक्षय्यमुपतिष्ठताम् ॥

आपोशानं यन्ना पूर्वं पश्चादपि सज्जत्तथा ।

अमृतापिधानमसि स्वाहेति चतुर्धं पिवेत् ॥

अर्धं पिवति गण्डूपमर्धं त्यजति भूमिषु ।

पिवन्ति पितरस्तास्य वै प्राण्ये भूमिदेवताः ॥

हस्तं प्रक्षाल्य मण्डूषं यः पिबेदविचक्षणः ।

इतं देवं च पिब्यं च आत्मा वै तेन पातितः ॥

आपोशाने तु चरमे गृहीते यः पयः पिवेत् ।

सपवित्रकरेणैतद्रक्तपानसमं भवेत् ।

तथा,—

अवगुह्यित उच्छिष्टो 'मेधातुरो' नामिभाषेत ।
 नोहं ज्योतीषि वीक्षेत नोच्छिष्टः कुत्रचिद्भजेत् ॥
 भुक्त्वाचामेद्ययोक्तेन विधानेन समाहितः ।
 शोधयेन्मुखहस्ती च सदन्निर्वणशैरपि ॥

भुक्तपात्र नाचामेत्,—

पादाभ्येचनोच्छिष्टे प्रक्षिपेत् सृष्टाङ्गये ।

दन्तोच्छिष्टं त्वाङ्गा रुचिः,—

भोजने दन्तलम्बानि निहन्त्याचमनं चरेत् ।
 यसु गण्डूषसमये तर्जन्या दन्तधावनम् ॥
 कुर्वीतात्पन्तपूताङ्गा पतते नरके स वै ।

ब्राह्मे,—

विप्रस्त्रेवमुपसृष्टं पांशुद्भुष्टं च दक्षिणे ।
 हस्ताभ्यां विधिवद्द्व्याभ्यामवचावनेजनम् ॥
 अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽङ्गुष्ठं च समान्वितः ।
 ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्राचान्तविश्वभुक् ॥

हस्तयोर्वर्षणजलेन चक्षुर्मर्जने,—

शर्यातिं च सुकन्यां च व्यजनं शक्रमश्विनी ।
 भोजनास्ते स्मरेद्यसु तस्य चक्षुर्न सीदति ॥

मधुमांसतिलसंस्पृष्टभक्षणाभिहितमप्युपसर्गनम् ।

मनुः,—

आत्मभिः समुपसृजेत्, पाण्डुरङ्गयोर्धारणम् ॥

तथाचापस्तम्भः,—

आचम्योर्ध्वपाणिर्धारयेद्वा प्रोदकाभावात्, प्रकटोदकत्वनिवृत्ति-
पर्यन्तमित्यर्थः, तदनन्तरं सुखार्थं करप्रोच्छ्वनम् ।

विष्णुपुराणे,—

भुक्ता सम्यगवाचम्य प्राप्तुस्त्रोदमुचोऽपि वा ।

आचान्तः पुनराचामेत् पाणी प्रक्षाल्य मूलतः ॥

स्वस्थः प्रशान्तचित्तश्च कृताशनपरिग्रहः ।

अभीष्टदेवतानां च कुर्वीत स्मरणं ततः ॥

भुक्ता चैवार्द्रपाणिस्तु यस्मिष्ठेदविचक्षणः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुः प्रज्ञा यशो वलम् ॥

मा करेण करं साक्षान्मार्जयेन्ना च चक्षुषी ।

सम्भार्य बाहुं जानुं च गोप्रदानफलं लभेत् ॥

तथा,—

आचान्तोऽप्यशुचिस्तावद्यावत् पात्रमनुवृत्तम् ।

उद्धृतेऽप्यशुचिस्तावद्यावन्नोभृज्यते मही ॥

आपस्तम्बः,—

यत्र भुज्यते तत्समूहनं निर्हृत्यावोक्षतं देशम् ।

अमात्रेभ्योऽन्नं संकथाभिसंश्रित्योत्तरतः ॥

शूची देशे रुद्राय निनयेदेवं वासु शिवं भवति, समूहनं पतिता-

आदिवह्निःकरणं सम्प्राजंन्या, निर्हरणं पात्रस्य अवोचणं समः
चाराज्ञोमयोदकं दत्त्वा लेपनं, अमात्राणि पात्राणि ।

वैद्यशास्त्रे,—

अगस्त्यं कुम्भकर्णं चाशनिं च वद्धवानसम् ।

आहारपरिणामाय संस्मर्यु वृकोदरम् ॥

विष्णुपुराणे,—

अगस्तिरग्निर्वद्धवानसस्य भुक्तं ममाक्षं जरय त्वशेषम् ।

मुखं च मे तत्परिणामसम्भवं यच्छत्वरोगं च ममासु देहे ॥

विष्णुः समस्तेन्द्रियदेहदेही प्रधानभूतो भगवान् यच्चैकः ।

सत्येन तेनात्मशेषमेतदारोग्यदं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरप्ता यद्यैवाक्षं परिणामस्य वै यथा ।

सत्येन तेन मे भुक्तं जीर्यत्वन्ममिदं तथा ॥

इत्युच्चार्य स्वहस्तेन परिमार्प्य तथोदरम् ।

अनायासप्रधानानि कुर्यात्कर्माण्यतन्द्रितः ॥

हारीतः,—

पञ्चात्पत्नी शेषं वलिं हरितुं, पाकभाण्डमिष्टेनेति जयस्वामी ।

इति भोजनक्रमः, तत्र भोजनप्रकारः ।

आपस्तम्बः,—

यावद्भासं भासं न स्नान्दयन् कृतस्त्रिभासं ग्रहेत् सहाङ्गुष्ठम् ।

यावद्भासं यावद्भक्षितुं शक्यं,

ब्राह्मे,—

सर्वाङ्गुलिभिर्वाञ्जीयान्नावधूयेत्तरं क्वचित् ।

कुर्यात् क्षीरान्तमाहारं न तु पश्चात्पिवेदधि ॥

जठरं पूरयेद्दर्शमन्त्रैर्भागं जलेन च ।

वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

तथा,—

यसु पाण्डित्ये भुङ्क्ते यसु फुत्कारसंयुतम् ।

प्रसृताङ्गुलिभिर्यच्च तस्य गोमांसवच्च तत् ॥

नाजीर्ये भोजनं कुर्यात्स्याच्च नातिवसुचितः ।

तथा,—

अन्नजन्मकालुष्यं दुःप्रसिद्धं च न कुक्षयेत् ।

आसशेषं न चाञ्जीयात्पीतशेषं पिवेच्च तु ॥

शाकमूलफलेष्वादि दन्तच्छेदैर्न भक्षयेत् ।

संचयेन्नान्नमन्त्रेण न क्षिप्तं पात्रसञ्चितम् ॥

वृथा न विकिरेदन्नं नोच्छिष्टसु क्वचिन्नजेत् ।

न स्पृशेत् स्वशिरो विप्रः सोच्छिष्टेनैव पाणिना ।

तिलकस्कं जलं क्षीरं दधि क्षौद्रघृतानि च ॥

न त्यजेदङ्गजन्धानि सक्थंस्त्रैव कदाचन ।

अत्र क्षौद्रग्रहणं आहमधुपर्कयोरेव, अन्यत्र भोजनस्य निषेधात्,

यद्वा शूद्रसाधारणत्वतोक्तं, अन्नेन पूपादिना पात्रे विक्षिप्तमन्नं

न राशीकुर्यादित्यर्थः ।

विष्णुः, नोच्छिष्टो घृतमादद्यात्,

विष्णुपुराणे—

अग्नीयास्तन्मना भूत्वा पूर्वं तु मधुरं रसम् ।

लवणाब्जौ तथा मध्ये कटुतिक्तादिकं ततः ॥

ग्रान्द्रवं पुरुषोऽग्नीयास्थे च कठिनाग्रनः ।

अन्ते पुनर्द्रवाग्नी च वलारोग्ये न सुचति ॥

वीधायनः,—

सर्व्वभिन्नापूपकन्दफलमूलमांसानां दन्तैर्नावयेत् ॥

कन्दपदेन सूरणादि, मूलानि मूलकादीनि ।

हारौतः, नाग्यमभिभाषमाणोऽग्नीयात् ॥

वृहस्पतिः,—

न सृशेहामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।

न पादौ न शिरो वस्त्रिं न पदा भाजनं सृशेत् ॥

गीतमः,—

न रात्रौ प्रोष्याद्धतं सर्व्वमेव द्रव्यं नाद्यादित्यर्थः ॥

वीधायनः,—

नाति सुहितोऽसृतापिधानमसीत्यपः पीत्वेत्यादि' ॥

मनुः,—

अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यं चातिभोजनम् ।

चतुःषष्ट्या पलैः शुद्धैः कुण्डं प्रस्थचतुष्टयम् ॥

एतावद्यसु निगिरेत् कुष्ठाग्नी-पतत्त्वधः । इति कुष्ठामित्वमति-
निषिद्धम् ।

तद्वाभिसुखं, विष्णुपुराणे,—

विशुद्धवदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदिङ्मुखः ।

प्राप्नुखोदप्नुखो वापि न चैवान्नमनादरः ॥

मनुः,—

आयुषं प्राप्नुखो भुञ्जे यशस्यं दक्षिणामुखः ।

ऋतं सत्यं यज्ञं वा,—

एवञ्च, भुञ्जीत नैवेद्यं च दक्षिणामुखो न च प्रतीचीमभि-
भोजनीयमिति दक्षिणापश्चिमाभिसुखत्वनिषेधो निष्कामस्य ।

पुष्टिकामाधिकारे आपस्तम्बः, वाग्यतो दक्षिणामुखो
भुञ्जीत, अनायुषं त्वेवमुखस्य मातुरूपदिशतीति, एवं च सति
निष्कामस्य मातुरहितस्य न दक्षिणामुखत्वं, किं तु पुष्टिकामस्य
यशस्तामस्य वा, जीवन्मातृकस्य तु सर्वथा न दक्षिणामुखत्वमिति,
जीवत्पितृकस्यापि दक्षिणामुखत्वं निषिद्धम् ।

तथाच,—

अमाद्यानं गयाश्रावं दक्षिणामुखभोजनम् ।

न जीवत्पितृकः कुर्यात्कृते च पितृहा भवेत् ॥ इति वचनात्,

अथ निषिद्धदेशः ।

आपस्तम्बः,—

न चार्वाङ्भुञ्जीत तथा प्रासादे छतभूमौ, प्रासादे प्रासादस्योपरि,
छतभूमौ पाषाणमथ्यादौ मृत्पथेष्वेव कल्पितभूमौ ।

भ्राह्मी,—

इत्थञ्छरययानोऽप्रासादस्यो न भक्षयेत् ।

अग्न्यानाभ्यन्तरगती देवास्यगतीऽपि वा ॥

अयनस्यो न भुञ्जीत न पाषिण्यं न चासने ।

मर्द्धवासा मर्द्धशिरा न वाऽयन्नोपवीतवान् ॥

न प्रसारितपादसु पादारोपितपाणिमान् ।

नवसक्त्यिकसंस्पर्श न च पर्यङ्किकास्थितः ॥

न वेष्टितशिराश्चापि नोक्तङ्गे छतभोजनः ।

नैकवस्त्रो दुष्टमध्ये सोपानत्कः सपादुकः ॥

न चर्मोपरिसंस्पर्श चर्मवेष्टितपार्श्ववान् ।

विष्णुपुराणे—

चासन्दौ स्थिते पात्रे न चादेशे नगेश्वर, चासन्दौ वैशाखि-
निर्दिष्टता ।

अदेशे रथ्यादौ ।

विष्णुः,—

नास्त्रीयाग्नार्थं वा सार्धं नाकाशे न तथोत्थितः ।

बह्वनां प्रेक्षमाणानां नैकस्मिन् वक्षवस्तथा ॥

शून्यागारे वक्रिच्छे देवागारं तथैव च ।

आकाशेऽनाहतदेशे एकस्मिन् प्रेक्षमात्रे इत्यर्थः ।

उभयाः,

खट्वाकूटो न भुञ्जीत न चोत्तानः कवचम् ।

मनुः,

एकवक्त्रो न भुञ्जीत कवाटमपिघ्राय च ।

भूमौ चानन्तरीकृत्य भिक्षपात्रे न चाशनम् ॥

भूमौ पात्राभावे केषसंभूमौ, आसनाभावे वा ।

तथा,

नाह्वारसुपभुञ्जीत तिष्ठन् गच्छन् हसन्नपि ।

स्वपाने ग्रामतो वापि सन्निकृष्टे सृते सति ॥

न भुञ्जीताशनं धीमान्नाधर्म्यं शोककारणात् ।

स्वपाने स्वपानीये, ग्रामतः सन्निकृष्टे सन्निकृष्टपानीये ।

याज्ञवल्क्यः,

न भार्यादर्शनेऽग्नीयास्त्रेणां वीक्षेत चाश्रमीम् ॥

श्रुतिः,

तस्माज्जायाया अन्ते नाग्नीयादवीर्यवान् ह्यस्य पुत्री जायते ।

वीर्यवन्तसुदसा^१ जनयन्ति यस्या अन्ते नाश्रमीतीति ।

तेन विष्णुस्मृतौ भार्यया सार्धं सन्निधावित्यर्थः ॥

एवं ब्राह्मण्या भार्यया साहं कचिद्भुञ्जीते चांश्वनीत्रि ब्राह्म-
वचनमपि ।

सन्निधिपरं न त्वेकत्रभोजनपरम् ।

केवलं तत्र विवाहकासविप्रश्नेऽपवादमाह अङ्गिराः,—

ब्राह्मण्या सह योऽग्नीयादुच्छिष्टं वापि कर्हिचित् ।

न तत्र दोषं मन्यन्ते सर्व्व एव मनीषिणः ॥

विष्णुः,

न गोब्राह्मणोपरोधोऽग्नीयान्न राजव्यसने ।

यमः,

अत्राति यो बृहन्ननस्य मध्ये बृष्टावमेकोरसमृद्भुवुविः ।

दीनैः कटाक्षैरभिवीक्ष्यमाणो व्यक्तं विषं हासहसं स-भुञ्जे ।

हारीतः,

न क्रुद्धो नाव्यग्नना नाभिभाषमाणोऽग्नीयात्, न शिम्भूनभर्षयन्
नाप्रदाय प्रेक्षमाणेभ्यः, साभिलाषमीक्षमाणेभ्यो वासादन्येभ्यो-
ऽपीत्यर्थः ।

ब्राह्मे,

अप्येकपन्तथा नाग्नीयात् संवृत्तः स्वजनैरपि ।

भक्षस्तभजलहारमार्गैः पन्तिं च भेदयेत् ॥

तथा,—

पञ्चमासांस्तु भुक्तादौ कचिद्विभ्रमनि सङ्कटे ।

पाचमुद्धृत्य शेषं तु भक्षयेत् सांकराङ्गयात् ॥

(१) ब्राह्मण्या सह यो भुञ्जेऽग्नीयादुच्छिष्टं वापि कर्हिचित् ।

पित्रे कर्मणि भुञ्जानो भूमौ पात्रं न चालयेत् ॥

पञ्चशासोत्तरमपि पंक्तिदोषज्ञाने पात्रमुत्तोष्य स्वयमतुल्याय
उपविश्य गत्वा स्नानान्तरे भोजनं कार्यम्, पित्रे न गन्तव्यं
पश्चात् प्रायश्चित्तं कार्यं, इति निषिद्धदेशादि ।

अथ निषिद्धासनम् ।

देवसः,—

न भिक्षासनगतो न शयनगतः ।

स्मृतिः,—

लोहवह्नं च दग्धं च वर्जयेदासनं वुधः ॥

तथा,—

अध्यास्य शयनं यानमासनं पादुके तथा ।

पालाशस्य द्विजश्रेष्ठ त्रिरात्रं तु व्रतौ भवेत् ॥

अथ पात्रम् ।

शौदुम्बरसमसः सुवर्णनाभिः प्रशस्तो न चान्येनापि भोक्तव्यं,
प्रशस्तो भोजन इति शेषः, अन्येन स्वस्य पुत्रादिनापि तत्र भोजने
तदात्मनो योम्नानीत्यर्थः ।

एवं च,—

करे कर्पटके चैव प्रायसे ताम्रभाजने ।

भुञ्जन् भिक्षुर्न दुष्येत लिप्यन्ते गृहमैधिनः ॥

इति ताम्रपात्रनिषेधः ।

सुवर्णनामिताम्बुपात्रव्यतिरिक्तपरः, अथवा अथपस्तम्बीयताम्बुपात्र-
किञ्चिः पुष्टिकामस्य, पुष्टिकामान् विना निषेधः, इति चेत्ति,
वसुतो न ताम्रपात्रे भक्ष्यमाचारः,
शिष्टाः,—

अश्वत्थवटपत्रेषु कुक्षीतिन्दुकपत्रयोः ।

वटाश्वत्यार्कपत्रेष्विति वा पाठः ॥

कोविदारकपत्रेषु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत्, कोविदारकदम्बेष्विति
वा पाठः ।

पलाशपत्रपत्रेषु गृही भुङ्क्तेन्दवं चरेत् ।

ब्रह्मचारियतीनां च चान्द्रायणफलं लभेत् ॥

प्रशस्तपत्रेष्वपि पृष्ठभागे निषिद्धः ।

पत्रपृष्ठे तु यो भुङ्क्ते पञ्चगव्यं समाचरेदिति, वचनात् ॥

भोजनाधिकारे विष्णुः, न भिन्नभाजने नोत्सङ्गे न भूवि न पात्री,
अत्र सुवर्णरजतशङ्खशुक्तिस्फटिकानां भिन्नमभिन्नमितिवचनात्
सुवर्णादिपात्रेषु भङ्गेऽपि न दीपः,

इत्येतत्,—

नादिशक्त्यासने चान्द्रायणात्, न कार्त्तयसे न सुत्पाने न भिक्षाव-
कीर्णे, अधिशयने खट्वोपरि अध्यासने पीठीपरि कार्यं स्थाप-
यित्वा न भुङ्क्तेत्यर्थः, अथकीर्णं शूद्रादिदत्ते भोजने, अथ
पाषाणपात्रस्य निषेधाभावात्तत्र सीजने दीप्याभवे,

एक एव तु यो भुङ्क्ते विमले कांक्षभाजने ।

चत्वारि तस्य वर्षाणि आयुः प्रश्ना यत्रो वत्स इति कांस्यपात्रभोजनं
कांस्यं,
कांस्यपात्रे न भूञ्जीत न पन्नवटपत्रयोः, इति वैश्वपाधिकारे
नारदीयपञ्चरात्रवचनात्कांस्यं वैश्ववस्त्र त्याज्यमेव, इति पात्र-
विचारः ।

तत्र परिवेषणविचारः, भविष्ये,—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपदीयते ।

भोक्ता विष्टासमं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजति ॥

परिवेषकस्य उच्छिष्टभोजनस्यर्धे भूमौ तदन्नादिकं निधायाचम्य
पुनः परिवेषणम्, अन्नादिभिक्षद्रव्ये तु तद्बृत्तैवाचम्य परिवेषणम् ।
आचमनप्रकरणं प्रमाणं लिखितं, उच्छिष्टशूद्रस्यर्धे तु ब्राह्मे,

उच्छिष्टेन तु शूद्रेण संस्पृष्टः परिवेषकः ।

द्रव्यहस्तस्तु यत्किञ्चिद्दद्यात्तच्च न भक्षयेत् ॥

एकेन पाणिना दत्तं शूद्रदत्तं न भक्षयेत् ।

घृतं तैलं च लवणं पानीयं पायसं तथा ॥

भिक्षा च हस्तदत्ता या न शङ्का कुत्रचित् क्वचित् ।

पराशरः,—

माञ्जिकं फणितं भावं गौरसं लवणं घृतम् ।

हस्तदत्तानि सुक्ता तु दिनमेकमभोजनम् ॥

शूद्रहस्ते तु यो भुङ्क्ते पानीयं वा पिवेद्विजः ।

अहीरान्नोपितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

अतएव भोजनस्थाने पत्रपातनादिकं जलपात्रस्थापनं च संस्कृते-
रपि न क्रियत इति समाचारः,

चाण्डालपतितीदक्षावाक्यं श्रुत्वा द्विजोत्तमः ।

भुङ्क्ते तु आसमात्रं तु दिनमेकमभोजनम् ॥

पंक्त्यां न विषमं दद्यान्न याचेन्न च दापयेत् ।

कृच्छ्रं द्वादशरात्रेण मुच्यते कर्मणस्ततः ॥

अथ ताम्बूलादिभक्षणविचारः ।

दक्षः,—

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

इति,—

अन्नपरिणामश्च वैद्यशास्त्रे ताम्बूलखदिरक्रमुकजातिफल-
लवङ्गादीनां चर्वणादित्युक्तमनुसन्धेयम् ॥

शिष्टाश्च,—

भोजनानन्तरं विष्णोरर्पितं तुलशीदलम् ।

भक्षितं पापराशिघ्नं महापातकनाशनम् ॥

भुक्त्वा तु सुखमास्थाय तदन्नं परिणामयेत् ।

भूयोऽप्याचम्य कर्त्तव्यं ततस्ताम्बूलभक्षणम् ॥

अत्राचमनकथनं भोजनोत्तरद्विराचमनानुवादत्वेन, ताम्बूल-
भक्षणस्य भोजनत्वाभावेन नापि भोजनपूर्वविहिताचमनप्रसङ्गः,
अतएव प्राप्नुखोऽन्नानि भुञ्जीतेत्यन्नाद्यदृष्टताम्बूलभक्षणादी

न दिङ्निघम इति कल्पतङ्कारः, भट्टाचार्यैरपि पूर्वं नाचमनं
लिखितं, ताम्बूलभक्षणावसनाचमनमपि दुराचारत्वेन च
लिखितम्, तथाच विष्णुः,—

चर्वणे नित्यमाचामीशुक्ता ताम्बूलचर्वणम् ।

तथा,—

ताम्बूले चेषुखण्डे च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ।

त्वग्भिः पुण्यैर्दलैर्मूलेस्तृषकाष्ठमयैस्तथा ॥

सुगन्धिभिस्तथान्यैश्च नोच्छिष्टो भवति द्विजः ।

खर्जूरतालकन्दं च मृचालं पद्मकेसरम् ॥

नारिकेलं केसरं च नोच्छिष्टं मगुरव्रवीत् ।

ताम्बूलं च कषायं च सर्वं च जलसम्भवं ॥

मधुपर्कं च सोमं च लवङ्गाद्यं तथा क्वचित् ।

अन्यत्र,—

ताम्बूले च फले चैव भुक्तस्नेहावशिष्टके ।

दन्तलग्नस्य संस्पर्शं नोच्छिष्टो भवति द्विजः ॥

भुक्तस्नेहो मुखादिषु, दन्तलग्नस्पर्शो जिह्वया ।

तथा भूलेऽपि न,—

दन्दलग्ने फले मूले भक्षस्नेहे तथैव चेति वचनात् ।

कषायं खदिरहरीतक्यादि, जलसम्भवं शृङ्गाटकादि ॥

अत्र खदिरस्य शृङ्गादिगृहपक्षस्यापि समाचारात् भक्षणं, एवं

स्त्रिंशत्तन्त्राणि पूनफलधान्यहरिद्रामरिचादेरपि, पक्कस्य स्त्रिंशदीष-
तदभावयोः समाचारेकप्रमाचत्वात्,

श्रिष्टाः,—

मरीचधान्ययोश्चैव हरिद्राणां तथैव च ।

तथा पूनफलानां च स्त्रिंशदीषो न विद्यते ॥

एतत् खदिरस्य चूर्णस्य च तदन्नं परिणामयेदिति वचनात्ताम्बूल-
सहचरिततया भक्ष्यत्वविधेर्न दोषशङ्का, पूगादीनां स्त्रिंशत्वदोषा-
भावः, शुष्कतायामेव, अशुष्कतायां स्वादेव दीषः, शुष्के त्ववयव-
संयोगमिदरूपपक्कत्वनिवृत्तेः,

अथवाऽकाठिनद्रव्ये अग्निना सम्यगवयवसंयोगविशेषः, पाकः,
न चेवं पूगादी, अतएव स्त्रिंशं तदुच्यते न पक्कमिति,

पक्कमेव तु शुद्धस्पष्टं दुष्टं न स्त्रिंशम् ।

तथैव समाचारात्, खदिरस्य शुद्धपक्कत्वेऽपि शुद्धोपहतमन्नमभोज्य-
मिति अन्नादावेवाभक्ष्यत्वोक्तेः, खदिरे तु पाककाले पेयत्वलेघ-
त्वयोरेवाभावान्नाभक्ष्यता ।

एवं चूर्णस्यापि, यथा काष्ठे दग्धे भस्मीभूते न काष्ठत्वं तथा
चूर्णे नास्त्वित्यम् ।^१

किन्तु भक्ष्यत्वमेव, तेन चूर्णस्य नाभक्ष्यता, न ह्यभक्ष्यद्रव्यजं
भक्ष्याप्यभक्ष्यं, निषेधाभावात्, केवलं—,

(१) यथा काष्ठे दग्धे भस्मीभूते काष्ठं न काष्ठत्वं तथा चूर्णे नास्त्वित्यम् ।

प्राख्यङ्गमामिषं चूर्णं क्षीरं गव्येतरं तथा ।

आमिषं च मधु प्रोक्तं काश्यभोजनममिषम् ॥

आमिषं सुन्दरीशाकं चर्मपानीयमामिषम् ।

इति वाक्यदर्शनात् त्रितिलकाचार्यादीनां अभस्यम् ।

तथा चास्मत्कृतशुद्धिसारसंग्रहकारिकाः—

स्त्रिचत्वदोषो खदिरं हरिद्रामरीचपूगादिफलैषु धान्ये ।

नाप्यस्ति तेषामग्र्यं तु शूद्रेः अग्रे समाचारज्ञतं वदन्ति ॥

शूद्रादिसंस्पर्शनदुष्टतायां स्त्रिचैषु पूगादिषु नेति चोक्तम् ।

कानीत तच्छोषण एव धोरा अग्रोषणे तत्र विगानसत्वात् ॥

यद्वाऽग्निना योऽकठिनेषु सम्यक् सर्वाङ्गयोगः स हि पाक उक्तः ।

पूगादिके यद् स न विद्यते तु स्त्रिचत्वमस्यर्शनदुष्टता तत् ॥

अथ तु शूद्रोपहितं न भक्ष्यमित्युक्तिः स्यात् खदिरं हि भक्ष्यम् ।

शूद्रादिभिः पक्वमपीति वृथा नञ्ज्ञममध्ये खदिरं प्रविष्टम् ॥

चूर्णं तु ताम्बूलगतं हि भक्ष्यं तस्यास्थिजत्वेऽपि च भक्ष्यता यत् ।

परं तु प्राख्यङ्गजताप्रशुक्तामिषत्वतस्तद्भूतिभिर्न भक्ष्यम् ॥

अत्र ताम्बूलादीनां उच्छिष्टत्वाभावेऽपि भक्ष्यमित्युक्तिः

हिराचमनं कार्यम् ।

सुप्तां सुत्वा च भुक्ता च निष्ठित्योक्ताऽमृतानि च ।

पीत्वाऽपोऽध्येषमाणश्च आचामेत्ययतोऽपि सन् ॥

इति मनुवचनात् । उच्छिष्टसर्गादिप्रतिप्रसवार्थत्वाद्गुच्छिष्ट-

वचनस्य सार्थकत्वम् ।

तथाच वृहस्पतिः,—

उच्छिष्टेनान्यविप्रेच विप्रः स्पृष्टसु तादृशः ।

उभौ स्नानं प्रकुर्वतः सद्य एव समाहितौ ॥

नोच्छिष्टसु कचिन्नजेत् इत्यादिकमेव ताम्बूलभक्षणादी नास्ति ।

यत्तु भट्टाचार्यैः परस्परताम्बूलभक्षणं दुराचारत्वेनोक्तं तन्नो-
च्छिष्टस्य स्पर्शदोषमभिप्रेत्य ।

किन्तु,—

शुद्धानस्य तु विप्रस्य सर्वसंस्पर्शनं यदि ।

त्यक्त्वाऽर्चं स शुचिर्भूत्वा प्राचायामेन शुद्ध्यति ॥

इति भक्षकालेऽन्नस्पर्शनमात्रस्याशुद्धिकरत्वमभिप्रेत्य दुराचारत्वे-
नोक्तम् ।

न स्नेतस्नोजनधर्मः । किन्तु भोजने निमित्ते पुनरुपायः ।

तेनाचामनं ताम्बूलभक्षणेऽपि स्यादेव ।

अथाभक्ष्याणि ।

विष्णुमित्रः,—

जातिक्रियास्वभावदुष्टतासत्संसर्गदुष्टं सुदृक्तेष्वं च न भक्षयेत् ।

एतदुपलक्षणं अभक्ष्याणामष्टविधत्वात् ।

तथाच,—

जातिदुष्टं क्रियादुष्टं कालाश्रयविदूषितम् ।

संसर्गैरसदुष्टं च सुदृक्तेष्वं स्वभावतः ॥

इति भविष्यपुराणे सुहृन्नेष्ट्यमिति भावदुष्टमुच्यते । चिकित्सा
तु हृदये इत्यादि वक्ष्यमाणनिरुक्तेः वाग्दुष्टमपि सुहृन्नेष्ट्यमिति
वक्ष्यते ।

तत्रादौ जातिदुष्टानि भविष्ये,—

लशुनं गृच्छनं चैव पलाण्डुं कवकानि च ।

वार्त्ताकुं नालिकालावुमुपेयाज्जातिदूषितम् ॥

गृच्छनं लशुनसदृशः कन्दविशेषः, उत्तरापथे प्रसिद्ध इति लक्ष्मी-
धरः, गृच्छने 'गजरस्थेति' निरुक्तपाठात् पश्चिमप्रसिद्धः पलाण्डु-
विशेष इत्येके न तु शक्नाशनम् । तत्र पर्यायाभावात्, तत्तु
मादकत्वादभक्ष्यमिति केचित्, गृच्छनपलाण्डू लशुनप्रमेदौ इति
केचित् । कवकश्चैत्यवृक्षस्थितं पिण्डोपमं कुमुदकलिकाकृति
छत्राकसदृशं शुक्लं शिथिलावयवम् ।

तथाच ब्राह्मे,—

मधुकैटभवृक्षाणां त्रिशोर्धस्यासुरस्य च ।

विष्णुना हन्यमानानां यन्मेदः पतितं भुवि ॥

पिण्डोपमं तु खख्खुण्डं कवकं चैत्यसन्निभम् ।

छत्राकं छत्रसदृशं दैत्यदेहसमुद्भवम् ॥

अत्र वार्त्ताकुपदेन श्वेतवार्त्ताकुः ।

खख्खुण्डं श्वेतवार्त्ताकुं कुम्भाण्डश्च न भक्षयेत्, इति देवसंवचनात्,

तथा,—

वार्ताकुकुब्धीत्वादि यमवचनेऽपि बोध्यम् ।

यत्र वार्ताकुम्भोऽस्ति तत्त्वाज्जं हरिमिच्छतेत्वादावपि बोध्यम् ।
समाचारोऽप्येवमेव, नालिका कलम्बिका, कुम्भाण्डो दाडिम-
सदृशः, फलविशेषः, कुम्भाण्डनिषेधे चक्षुषाफलं निषिद्धमिति
स्मृतिरन्नमालायां व्याख्यातम् ।

अभक्ष्यप्रकरणे, यच्चान्यत् परिचक्षते इति आपस्तम्बवचनात्,
विशेषतोऽनिषिद्धमपि शिष्टविगीतं न भक्ष्यं, तथा चक्षुषाफलम-
भक्ष्यमिति निबन्धकृतः ।

यमः,—

भूमिजं वृक्षजं वापि कृत्राकं भक्षयन्ति ये ।

ब्रह्मघ्नान्स्थान् विजानीयाद् ब्रह्मवादिषु गर्हितान् ॥

इति द्वयोरपि कृत्राकयोर्निषेधः ।

ब्राह्मे—

राजमाषाः स्थूलमुद्गास्तथा वक्त्रकवासकौ ।

मसूराः शतपुष्पाश्च कुसुमं त्रीनिकेतनम्^१ ॥

शस्यान्येतान्यभक्ष्याणि न च देयानि कस्यचित् ।

तथा,—

भुक्त्वा तु चारलवणं त्रिरात्रं तु व्रतक्षरेत् ।

राजमाषाः पश्चिमदेशप्रसिद्धाः, स्थूलमुद्गाः वासकः प्रसिद्धः, शत-
पुष्पाः सौप इति प्रसिद्धाः, चारलवणमुषरमूर्त्तिकाप्रभवलवणम् ।

(१) मसूराः शतपुष्पाश्च कुसुमं त्रीनिकेतनम् ।

भविष्ये,—

अङ्गुल्या दन्तकाष्ठञ्च प्रत्यक्षलवणञ्च यत् ।

मूर्त्तिकाभक्षणञ्चैव तुल्यं गोमांसभक्षणम् ॥

प्रत्यक्षलवणं अन्नव्यञ्जनादिसंस्कारप्रवेशमन्तरेण साक्षादेव केवल-
भक्षणमाखलवणम् ।

प्रचेताः,—

सृष्टोष्टखादनेऽहोरात्रमभोजनाच्छुद्धिः ।

विज्ञानेष्वरष्टता स्मृतिः,

कुम्भाण्डकेषु हन्ताककोविदाराञ्च वर्जयेत् ।

तथाऽकालप्ररूढानि पुष्पाणि च फलानि च ।

विकारवञ्च यत्किञ्चित्तत् प्रयत्नेन वर्जयेत् ।

हन्ताको वार्त्ताकिसट्टग्रः, फलविशेषो हरितः ।

पाके रक्त इति लक्ष्मीधरः, केवु केवुकम् ।

मनुः,—

अभक्ष्याणि द्विजातीनामभेद्यप्रभवानि च ।

लोहितान् वृक्षनिर्यासान् व्रश्चनप्रभवांस्तथा ॥

शैलं गव्यञ्च पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ।

अभेद्यप्रभवानि विष्टाजातानि तण्डुलीयकादीनि ॥

यद्वा,—

वीजानि शुद्धमार्गनिर्गतानि विष्टामध्यगतानि यानि वृक्षं
जनयन्ति तानि ।

तत्र—

चेचविष्ठाक्रान्तभूमिजानामपि चाम्नाहृत्वादीनां फलपुष्पे
ग्राह्ये ।

तथा वीधायनः—

अभिध्येषु च ये जाता वृक्षाः पुष्पफलोपगाः ।

तेषामपि न दुष्यन्ति पुष्पाणि च फलानिच ॥

पुष्पफलोपगा इति विशेषणाद्वहुपुष्पफला चाम्नादयो ग्राह्या न तु
क्षुद्रवार्त्ताम्बादय इति मेधातिथिः, तथा च तद्विधलतावृक्षा-
दीनां पुष्पफले ग्राह्ये, निर्यासा वृक्षनिर्गतकठिनरसास्ते चेष्टो-
हितवर्षास्तदा न भक्ष्याः, यथा नारिकेलवृक्षादिषु, तेन हिङ्गु-
कर्पूरादिषु न दोष इति लक्ष्मीधरः, ब्रश्चनं छेदनं, तत्प्रभवासु
निर्यासा लोहिता अभक्ष्याः, पुनर्निर्देशात्, अथो खलु यो लोहितो-
यथा ब्रश्चनाभिर्यसति तस्य नाशं काममन्नस्येति तैत्तिरीयश्रुतेषु ।

शैलुः श्लेष्मातकः, बहु आलु इति प्रसिद्धः ।

दुग्धप्रकरणे हारीतः, मासे न पेय्युषं भवतीति ॥

तथा च नवप्रसूताया गोः क्षीरं मासपर्यन्तं अभक्ष्यम् ।

अनिर्देशाया गोः क्षीरमिति अनुवचनं तु अत्यन्तापद्विषयमिति-
बोध्यं, तथा यदग्निसंयोगात् कठिनं भवति तच्चेद्ब्रह्मं तदाऽभक्ष्यम् ।

आपस्तम्बः—

अभयेद्यदि नीलं तु प्रमादाद्ग्राह्यः सक्तत् ।

चान्द्रायणेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽन्नवीक्षुनिः ॥

तथा,—

तथा कीसालोषधीनां च कीसाली सुरा ।

तदर्थं स्थापिता भस्त्रा अप्योषधयोऽभस्त्राः ॥

गौतमः—

उद्धृतस्त्रेहविलयपिष्टाकमयितप्रकृतीनि नाद्यात् विलयो-
द्धृतम् ।

षट्चिंशन्मते,—

षण्णपुष्पं शाकालिं च करनिर्मयितं दधि ।

वह्निर्वेदिपुरोडाशं जग्ध्वा नाद्यादहर्निशम् ॥

उग्रनाः,—

कुसुमं नासिकाशकं वार्त्ताकुं पीतिकं तथा ।

भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो द्विजः ॥

पीतिकं, पोद् इति प्रसिद्धं, वार्त्ताकुः श्वेतवार्त्ताकुर्बल एव, आप-
स्तम्बेन नवपल्लवस्य पैठीनसिना स्मार्त्तकनाम्नो ह्यस्य अभक्ष-
त्वमुक्तम् ।

यमः,—

भूस्तृणं शिग्रुकक्षेव खख्खुण्डं कवकं तथा ।

एतेषां भक्षणं कृत्वा प्राजापत्यं समाचरेत् ॥

भूस्तृणं, गन्धदृणं, अतएव शिग्रुभक्षणे सहस्रिगानं, शङ्ख-
लिखिताभ्यां करञ्जकुम्भीभक्षणं घनहृद्राकभक्षणञ्च निषिद्धं, कुम्भी
विल्वफलसदृशं फलमरस्ये प्रसिद्धम् ।

(१) उद्धृत स्त्रेहविलय विलयाच्च प्रकृति नाद्यात् ।

घनहृत्वाको मेघसमयोत्पन्नः कवकः ।

देवसः,—

न बीजान्मुपयुञ्जीत रोगोत्पत्तिवृत्ते द्विजः ।

फलान्मेघामनन्तानि बीजानां हि विनाशयेत् ॥

बीजानि कुष्माण्डबीजानीति लक्ष्मीधरः, तस्मायमाशयः, यद्यपि मुद्गादीनि धान्यादीन्मध्यहुरयोर्म्यानि तथापि तेषां भक्ष-
चानुष्ठानात् यान्येव कुष्माण्डबीजादीनि विशेषतो भक्षत्वेन-
नोक्तानि ।

‘अन्यान्यपि यदाहुरजननयोर्म्यानि तदा न भक्ष्याणि, कोमल-
तदयोर्म्यानि चेद्भक्ष्याणि, मुद्गधान्यादीन्यपि अहुरजननयोर्म्यानि
तदर्थं पृथक्कृत्य रक्षितानि न भक्ष्याणीत्येके ।

ब्राह्मे,—

पिप्पलीनिकरञ्जानि कुम्भीराणि वटानि च ।

मातुलङ्गानि झञ्जाणि पनसोदुम्बराणि च ॥

शिशुशोभाञ्जने चैव कोविदाराणि चैव हि ।

अथ तिक्तकपित्थानि शैलुञ्जेष्वातकानि च ॥

विभीतकानि च तथा न भक्ष्याणि फलानि तु ।

अलक्ष्मीस्तेषु वृक्षेषु बद्धा दुर्वाससा यतः ॥

वनवासव्रतं कुर्याद्दिनं तद्वाशनाद्विज ।

लताभिर्वेष्टिता ये च शुल्मारोगहृताश्च ये ॥

भूतप्रेतपिश्याचैश्च पक्षिभिर्ये च संश्रिताः ।

शिशु शोभाञ्जनस्येव भेदः, तत्र पनसस्य भक्ष्यसमाचारात् विष्णु-
देयत्वाच्च पनसाम्बहरीतकीति हविष्यप्रकरणोक्तत्वाच्च पनस-
निषेधो भूभोतफलकदाक्षिणात्यप्रसिद्धपनसजातिपर एव इति
निबन्धकृतः, मातुलङ्गोदुम्बरप्लक्षफलानां विष्णुदेयत्वान्नसत्वेऽप्य-
लक्ष्मीकरत्वात् वर्जनमुचितम् ।

यथा,—

दधिसक्त्युफलादीनां भक्ष्याचामपि रात्रावलक्ष्मीकरत्वाद्दर्जनं ॥

तथा च विष्णुः,—

न दिवाधानाः, न रात्रौ तिलसम्बन्धः, न दधिसक्त्यु-
कोविदारवटपिप्पलशकम् ।

देवलः,—

दिवापि दधिधानासु रात्रौ च दधिसक्त्युषु ।
श्लेष्मातके तथा लक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालयः ॥

ब्राह्मे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राशयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

यद्यपि विष्णुस्मृती नामभक्ष्यनैवेद्यार्थ इति निषिद्धद्रव्याणां नैवेद्ये-
पर्युदासः कृतो न तु वराहपुराणोक्तनैवेद्यद्रव्याणां शिष्टभक्ष्यता
कथिता, तथा सति वाक्यभेदापत्तेः ।

तथापि,—

अतिश्रुतिसमापन्नं देवद्रव्यशुचाम्बितम् ।

देवतायै यथाकृतं प्रोक्षितं शिष्टभोजनम् ॥ इति

ग्रन्थलिखितकृतौ देवनेवेद्यद्रव्यसादृशलिङ्गास्तत्त्वोक्तविष्णादि-
नेवेद्येऽभक्ष्यसंस्थावनाऽपि नास्ति ।

एवञ्च,—

वराहोक्तनेवेद्यद्रव्याणि भक्ष्याण्येव ।

तानि पूजाप्रकरणे लिखितानि, यद्यपि कर्मविपाकसमुच्चये,—

लशुनं गुञ्जनञ्चैव तालक्षान्नाति यो द्विजः ।

स वातरोगी भवति कृच्छ्रक्षान्द्रायणचरेत् ॥ इति

वर्जनाद्वर्जनं प्राप्तं तथा तालफलानि चेति विष्णुदेयत्वान्नक्ष-
समाचारः, तालफलप्रतिषेधवाक्यानाञ्च कल्पतरुकारेण नादृ-
त्वादिति केचित् ।

मूलकं तु भक्ष्यं तन्निषेधवाक्यानामसम्भूलत्वात् ।

मूलकस्य च शाकं चेति वाराहे मूलकशाकस्य विष्णुनेवेद्य-
देयत्वात्, “मूलकं दीर्घमेव चे”ति वायुपुराणे आहृदेयत्वात् ।

हाविष्मू हे च मूलके इति मनुवचने आन्तद्विजस्य स्तेयापवादेन
भक्ष्यत्वाभ्यनुज्ञानत् । सर्वदेशीयाविगीतभक्षणसमाचाराच्च ।

कथञ्चिन्निषेधवाक्यानां ग्रामाण्यसन्देहेऽपि वर्षाकालीनपिण्ड-
मूलकरत्नमूलकपरत्वोपपत्तेस्तद्वर्जनं अनादरणीयम्,
इति केचित् ।

वसुतसु, माघोपक्रमे स्कान्दे,—

मातृणां देवतानाञ्च मूलकं नैव दापयेत् ।

ददन्नरकमाप्नोति भुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ॥

ब्राह्मणो मूलकं भुञ्जा चरेच्चान्द्रायणं व्रतम् ।

अन्यथा याति नरकं क्षत्रं विट् शुद्र एव हि ॥

वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं यदिवागममिति, माघे मूलकं निषिद्धम् ।

अतएव,—

योऽर्चयेन्माधवं मूढो भक्षयित्वाऽच मूलकम् ।

अपराधशतं तेन कृतं भवति वासवेति वाक्यस्य प्रामाण्य-
सन्देहेऽपि माघे विष्णोर्माधवनामकत्वान्माघपरत्वमेव,

आषाढशुक्लेकादश्यादिचातुर्मास्यव्रतोपक्रमे स्कन्दपुराणक्षेत्र-
माहात्म्ये,—

पटोलं मूलकञ्चैव वार्त्ताकुञ्च न भक्षयेदिति । तत्रापि

मूलकवर्जनं, तथाच अन्येषु सप्तसु माघेषु मूलकं भक्ष्यमेव ।

अथ दुग्धानि ।

मनुः,—

अनिर्दशाया गोः क्षीरमौष्ट्रमेकग्रफन्तथा ।

आविकं सन्धिनीक्षीरं विवक्षायाञ्च गोः पयः ॥

आरण्यानां च सर्वेषां मृगाणां महिषीं विना ।

स्त्रीक्षीरं चैव वज्र्यानि सर्वशुक्लानि चैव हि ॥

अनिर्दशायाः प्रसवदिनादारभ्य दशदिनानपक्रान्तायाः ।

इदञ्चात्यन्तापक्षिणमिति प्रागुक्तम् ।

मासोत्तरं दोहनं सम्मगित्वप्युक्तं, तद्वरपि विशेषमाह—

हारीतः,—

द्वौ मासौ पालयेद्दत्तं तृतीये द्विस्तनं दुहेत् ।

चतुर्थे त्रिस्तनं दुग्नादुद्यमान्यायं यथाबलम् ॥

एकशफा अम्नादयः, आविकं मेवक्षीरं, सन्धिनी या ऋतुमतौ
वृषमिच्छति, विवक्षा, वत्सरहिता, आरण्यामृगाः, वरुणपतादयः,
शोच क्षीरमनिर्दशायाः सूतके अजामहिषीश्च, स्वन्दिनीयमस-
सन्धिनीनाश्च, स्वन्दिनी वत्सं विना प्रसुता, यमसूर्यमहापत्न्या,
अजामहिषीः सूतकं दशदिनपर्यन्तम् ।

तथाच यमः,—

अजा गावो महिषश्च ब्राह्मणी च प्रसूतिका ।

दशरात्रेण शुद्धान्ति भूमिष्ठश्च नवोदकम् ॥

क्षीरनिषेधं प्रकृत्य वीधायनः, विवक्षाऽन्यवत्सेन दुग्धा ।

हारीतः,—

न सूतवत्सायाः शोकाभिभूतत्वात् ।

न निर्णिक्तायाः असत्त्वात्, निर्णिक्ताया निःशेषदुग्मायाः,
वत्सं प्रत्यवशेषश्च असत्त्वादित्यर्थः ।

आपस्तम्बः,—

अपेयं तद्योदकं पयः ।

निषेधप्रकरणे विष्णुः, अमेध्यमुज्जेति ।

तद्याच विष्टामुजो गोः क्षीरं अपेयम् ।

क्षीराणि यान्यभक्ष्याणि तद्विकाराग्ने बुधः ।

सप्तरात्रं व्रतं कुर्याद्यदेतत्परिकीर्तितम् ॥

ब्राह्मे,—

वृताक्ष्णं वृतात्फेनं पेयूषमथवापि गोः ।

सगुडं मरीचाक्तञ्च तथा पर्युषितं पयः ॥

सगुडं मरीचाक्तञ्च पर्युषितं पयोऽप्यभक्ष्यमित्यर्थः ।

भविष्ये,—

कपिलायाः पिवेच्छूद्रो नरके स विपश्यते ।

हुतशेषं पिवन् विप्रो विप्रः स्वादन्यथा पयः ॥

विज्ञानेश्वरीये,—

अत्रिश्चापि वृत्तस्थो वैश्वः शूद्रोऽथवा पुनः ।

यः पिवेत्कपिलाक्षीरं न ततोऽन्योऽस्य पुण्यकृत् ॥

अथ मांसानि ।

तत्र पचिप्रभृतयः ।

मनुः,—

क्रव्यादः शकुनीन् सर्वान् तथा ग्रामनिवासिनः ।
 अनिर्दिष्टांश्चैकशफान् टिट्ठिभञ्च विवर्जयेत् ॥
 कलविह्वं भ्रवं हंसं चक्राङ्गं ग्रामकुकुटम् ।
 सारसं रज्जुदालञ्च दात्यूहं शुक्सारिके ॥
 प्रत्युदान् जलपादांश्च कीयष्ठिनखविष्किरान् ।
 निमज्जतश्च मत्स्यादान् सीनं वल्गुरमेव च ॥
 वक्त्रैव वलाकश्च काकोलं खञ्जरीटकम् ।
 मत्स्यादान् विह्वराहांश्च मत्स्यानेव च सर्वशः ॥

क्रव्यादो मांसाग्निनो गृध्रादीन् ग्रामवासिनः, पारावतादीन्, रज्जु-
 दालः, काष्ठकुट्टकः, दात्यूहः डाडुक इति सिद्धः, प्रत्युदा ये चष्पा-
 प्रत्युद्य प्रत्युद्य भक्षयन्ति, जलपादा पाद्व्यादयः, नखविष्किरा-
 नखैर्विकीर्य्य ये भक्षयन्ति, निमज्ज मत्स्यादा मदगुरप्रभृतयः,
 सीनं सुनास्थानभवं मांसं, वल्गुरं शुष्कमांसं, काकोलो द्रोचकाकः,
 मत्स्यादा नक्रादयः, सर्वशः सर्वप्रकारेण ।

देवः,—

वलाकहं सदात्यूहश्चक्राङ्गकचिचकाः ।
 उलूककुररिग्येनगृध्रकुकुटवायसाः ॥

चकोरः कोकिलो रक्तकुस्विसखासमुद्रकौ ।

कङ्कसारवशीभासः^१ शतपत्रवृक्षमाः ॥

उत्क्रोशो वर्हिणः क्रीडसक्रवाकः शिलीमुखः ।

पारावतकपोतौ च अभङ्गाः पक्षिणः स्मृताः ॥

भृङ्गराजो धूम्याटः, धनञ्जया इति प्रसिद्धः, चित्रकः चित्रकपोतः,
कङ्को लोहितपत्रः । भङ्गा इत्यनुवृत्तौ वीधायनः,—

पक्षिणस्तित्तिरिक्पोतकपिञ्जललावटश्चमयूरवारणवर्हिणाः
पञ्च विकिराः ।

शङ्कः,—

तित्तिरश्च मयूरश्च लावकश्च कपिञ्जलम् ।

वर्हिणं संवर्त्तकश्च भङ्गानाह यमः सदा ॥

एवमुक्तानामपि पक्षिणां ब्राह्मणा मांसं न भक्षयन्त्येव ।

अथ पशवः ।

वशिष्टः,—

खड्गे तु विवदन्ते, ग्राम्यशूकरे च, खड्गग्राम्यशूकरयोर्मुनीना-
मपि विवादास्तत्त्वान्^२ भक्षणसमाचारः ।

(१) वचो- ।

(२) -विवादास्तत्त्वान् भक्षणसमाचारः ।

ब्राह्मे,—

पशोश्च मार्गमाचक्ष न मांसं ग्राहयेद्विजः ।

पृष्ठमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमवापिवा ॥

भूमेरन्तरितं कृत्वा सृन्निवाण्यादितं च यत् ।

पक्षमांससृज्यन्तु प्रयत्नात्तत्र भक्षयेत् ॥

एतेन भौमोत्पन्नद्रव्यमात्रमभक्ष्यं, इति निबन्धकृतः ।

मांसे तु विशेषः, भूम्यामन्तर्गतं इति पठित्वा भूम्यां गमे पक्षमिति व्याख्यानात् गर्भे धूमपक्षमपि सृज्यपक्षमुक्तं, चाहिताम्बेरस्य पृथक् निषेधः प्रायश्चित्तविशेषार्थं इति कर्काचार्याः ।

मनुः,—

न भक्षयेदेकचरानन्नातांश्च सृग्विजान् ।

भक्षेष्वापि ससृदिष्टान् सर्वान् पक्षनखांस्तथा ॥

एकचरा एकाकिनः प्रायेण स्वभावतो ये चरन्ति सर्पादयः ।

अभक्ष्यप्रकारेण आपस्तम्बः,—

पक्षनखानां गोधाकण्डपक्षाविष्टस्य खड्गशय्यपूतिशयवर्षे, शल्यको भिन्न इति सिद्धः, पूतिशो हिमवति प्रसिद्ध इति कपर्दिभाष्यम् ।

मनुः,—

खाविधं शल्यकं गोधां खड्गकूर्मशय्यांस्तथा ।

भक्ष्यान् पक्षनखेष्वाम्बुरमुष्टाश्चैकतोदतः ॥

एकतोदत एकदन्तान्,

महाभारते,—

आजङ्गव्यञ्ज यन्मांसं मायूरञ्च विवर्जयेत् ।

हारीतः,—

आम्भारस्थानां पशूनामग्नान्ति, यथाजमेवमहिषहरिषश्चक्ररु-
ष्टपतश्चव्यङ्गुमहारश्चनिवासिनश्च वारहांस्तथा शशकशल्बकसे-
धागोधाकूर्मवर्तिकतित्तिरिमयूरवार्ध्वाणिसलावककुक्षुटकपिप्पलान्,
सशल्कान् मत्स्यान्वयोपपन्नान् भक्षयेत् रुक्वङ्गुशाखमृङ्गो मृगः,
कृष्यो मृदुमृङ्गो गोधा इति प्रसिद्धः, न्यङ्गुः, सम्बरसदृशः
मृङ्गरहितः वेधा सखिलवर्त्ती ।

पैठीनसिः,—

आमारश्चाश्चतुर्हय, गौरविरजोऽम्बोऽम्बतरो गर्दभोमनुष्येति
सप्त आम्बाः पशवः महिषवानरपक्षिसरीसृपश्चरुष्टपतश्चगाचेति-
सप्तारश्चाः पशवः ।

अथ मत्स्याः ।

मनुयमी,—

यो यस्य मांसमग्राति स तन्मांसाद उच्यते ।

मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मात्तद्व्यान् विवर्जयेत् ॥

यमः,—

अभक्ष्या मकरसर्पसरीसृपमहुमयूरकर्मिकनक्रकर्कटकशिशु-
माराः, ये चान्ये हयकर्षकाः, ये चान्येऽशल्कला मत्स्या उभय-

काखाः, सर्पोऽत्र दुष्कुम्भः, सरीसृपोऽत्र जलोकाः महुर्जसकाकः,
मयूरोऽत्र तल्लङ्घो जलपक्षी, कर्मिकः स्वल्पसर्पसदृशो मत्स्यः
उभयतोमुखाः ।

पुनर्यमः,—

मत्स्यान् सकलान् वेदाध्यायी च वर्जयेत्, त्रैवर्णिकोऽत्र
वेदाध्यायी ।

मनुः,—

पाठीनरोहितावाक्षी नियुक्ती हव्यकव्ययोः ।

राजीवाः सिंहतुण्डाश्च समस्काश्चैव सर्वशः ॥

हव्यकव्ययोर्नियुक्ती आक्षी आदनोयावित्वर्थः,

अभक्षा इत्यनुवृत्तौ वीधायनः,—

मत्स्याः सहस्रदंष्ट्रश्चिनिविमोवर्मानौहृष्टिरसः 'श्रुतिश्चोभयपरी-
लोहितराजीवाः ।

अभक्ष्या इत्यनुवृत्तौ गौतमः,—

मत्स्याश्च विकृताः, अत्रास्मत्प्रपितामहकृष्णवृहस्पतिताः,
आकारविकृता जन्मविकृताश्च अभक्ष्या इति । तथाच लवणजल-
प्रभवचिह्नटकानां अर्णजत्वाभावाज्जन्म वैकृतमिति न श्रावे-
देयत्वम् ।

मत्स्यानामण्डजत्वं मयुराह,—

अण्डजाः पक्षिणः सर्पा नक्ताः सर्पाः सकच्छपाः ।

यानि चैवंप्रकाराणि स्थलजान्घोदकानि च ॥ इति ।

अथ मांसभक्षणवर्जनविधिः ।

मनुः,—

एतदुक्तं द्विजातीनां भक्ष्याभक्ष्यमशेषतः ।
 मांसं स्वातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्षणवर्जने ॥
 प्रोक्षितं भक्ष्येन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ।
 यथाविधि नियुक्तञ्च प्राचानामिव चात्यये ॥
 प्राणस्त्राकमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।
 जङ्गमं स्यावरं चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ॥
 चराणामन्नमचरा दंष्ट्रिणाञ्चाप्यदंष्ट्रिणः ।
 षड्स्तासु सहस्तानां शूराणाञ्चैव भीरवः ॥
 नाप्ता दुष्कृत्यदन्ताद्यान् प्राणिनोऽहन्त्यहन्त्यपि ।
 धात्रेव सृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोऽस्तार एव च ।
 यज्जाय जग्धिमांसस्तेत्येष दैवो विधिः स्मृतः ॥
 अतोऽन्यथा प्रवृत्तिसु राजसो विधिरुच्यते ।
 क्रीत्वा स्वयम्वाऽप्युत्पाद्य परोपहतमेव वा ।
 देवान् पितृचार्ययित्वा स्वादन्मांसं न दुष्यति ॥

एतदुक्तं द्विजातीनामिति पूर्वोक्तभक्ष्याभक्ष्ययोर्ब्राह्मणादित्रया-
 धिककथनं शूद्रव्युदासार्थम् ॥

तेन लसुनादिभक्ष्येन दोषः, तन्मध्यपतितशकाकादिभक्ष्यं
 तु महाजनविगानादोषावहं, अतो वक्ष्यमाणमांसवर्जनविधानं

चातुर्वर्ण्यसाधरणं, वर्जनेऽत्र विधिः । सूर्याभिषेकवत्सङ्करूप,
 प्रोक्षितं यन्मार्धं मन्त्रैः संस्कृतं, संस्कृतान् पशून् मन्त्रैरित्यादि वाक्य-
 शेषात्, ब्राह्मणानां काम्ययेति, यदा ब्राह्मणाः किञ्चिदन्त्येकम्
 कामयन्ते त्वया मांसं भोक्तव्यमिति तदा तेषामिच्छया एकवारं
 भक्षयतो न दोषः, सकृद्ब्राह्मणकाम्ययेति यमोक्तेः । प्राणाना-
 मेव चात्थय इति, रोगेण अन्नाभावेन वा यदा मांसभक्षणव्यति-
 रीकेण वा प्राणचात्थयः सम्भाव्यते तदा मांसं भक्ष्यमित्यर्थः, एषामेव
 पूर्वोक्तानां अर्धवादाः प्राणस्वात्मित्यादयः, वराहहरिचादयः,
 दंष्ट्रिणी व्याघ्रादयः, बहस्ता मनुष्यादयः, बहस्ता मन्त्रादयः,
 जग्धिर्भक्ष्यं, स्वयमुत्पाद्येति क्षत्रियविषयः ।

तथाच महाभारते,—

क्षत्रियाणाञ्च यो दुष्टो विधिस्तमपि ने शृणु ।

वीर्येणोपार्जितं मांसं यथाश्वादं न दुष्यति ॥

भारक्षाः सर्वदेवत्वाः प्रोक्षिताः सर्वेणो मृगाः ।

अगस्त्येन पुरा राजन् मृगया येन युज्यते ।

नात्मानमपरित्याज्या मृगया नाम विद्यते ॥

समतामुपसङ्गम्य भूतं हन्ते वा न वा । शीला संयमेन
 नेन च देवपितृर्चनपूर्वके मांसभक्षणे दोषाभावः प्रदर्शितः ।

यस्तु मांसवर्जनात् फलश्रवणं तदप्येतत्कारमांसवर्जन-
 भक्षणविषयं न नियुक्तादिविषयं तत्राकरणे दोषश्रुतेः ।

(१) वर्जनेऽत्र विधिः ।

(२) सूर्याभिषेकवत् ।

यमः,—

भक्षयेद्योक्षितं मांसं सक्तप्राप्तकाम्यया ।

दैवे नियुक्ताः श्राद्धे वा नियमे तु विवर्जयेत् ॥

नियमे मांसवर्जनव्रते कृते सति, एतच्च प्रोक्षितातिरिक्तैः सर्वैरेव सम्बध्यते, प्रोक्षिते तु न सम्बध्यते, प्रत्यक्षश्रुतिविरोधात्, एवमन्यत्रापि ।

मांसभक्षणाभ्यनुज्ञाते स्मृत्यन्तरोक्ते बलवत्प्राप्ताव्यविषयं विहाय नियमे तु विवर्जयेदिति सम्बन्धनीयम् ॥

पैठीनसिः,—

श्राद्धे तु मांसमश्लीयात्तथाऽतिथिनिमित्तके ।

यो नाश्राति, यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमश्नुति । श्राद्धे निमग्निते इति शेषः, अतिथिनिमित्तके अतिथ्यर्थे यदुपार्त्तं तदतिथीनां भक्षणमित्यर्थः ।

यमः,—

आमन्त्रितस्तु यः श्राद्धे दैवे मांसं समुत्सृजेत् ।

यावन्ति पशुरोमाणि तावन्नरकमश्नुते ॥

हारीतशातातपी,—

क्षत्रियैस्तु वृगव्येन विधिना समुपार्जितं ।

श्राद्धकाले प्रग्रसन्ति सिंहव्याघ्रहतश्च यत् ।

न प्रग्रसन्ति वै श्राद्धे यश्च मग्नविवर्जितम् ॥

वृगव्येन आखेटेन विधिना, तीर्थक्षेत्रे सिंहव्याघ्रहते पशवः ।

आपस्तम्बः,—

हिंसार्थेनासिना ष्विचं मांसमभोज्यम् ।

प्राचिवधार्थमेव यन्निश्चितं तेन यष्विचं पाकार्यङ्कृतं, अग्निग्रहण-
मुपसचयम् ।

मनुः,—

नाद्यादविधिना मांसं विधिज्ञो नामविहिजः ।

जम्बू द्वविधिना मांसमेत्य तैरव्यतेऽवयः ॥

मांसभक्षयिताऽमुद्र यस्तु मांसमिहान्नग्रहम् ।

एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

हारीतः,—

भक्षयित्वा तु यो मांसमग्निः शीघ्रं समाचरेत् ।

इहसन्ति देवतास्तस्य अश्वचेः शुचिदर्शिनः ॥

मनुः,—

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

संस्कर्त्ता क्षोपहर्त्ता च खादाकषाष्टघातकाः ॥

यमः,—

यसु खादति मांसानि प्राणिनां जीवितैषिणां ।

इतानाञ्च मृतानाञ्च यथा हन्ता तथैव सः ॥

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी ।

घातकः षट् समाख्याता भोक्ता तत्र तु सप्तमः ॥

वशां तेषां सकाशात्तु उपभोक्ताऽतिरिच्यते ।

क्रोतारं ब्रजते पादः पादो भोक्तारमृच्छति ॥

घातकं ब्रजते पादः पादस्य च्छेद्यतस्त्रयः ।

यदि तत्खादको न स्वाहातको न तथा भवेत् ॥

खादको घातकः क्रीता त्रयस्तुल्या न संशयः ।

न भूमे जायते मांसं न च वृक्षापरोहति ॥

घोरं प्राणिवधं कृत्वा तस्मान्मांसं विवर्जयेत् ।

यस्य खादति मांसानि ब्राह्मणो वेदवित्तया ॥

स पच्यते निराश्रये नरके तेन कर्मणा ।

यस्य भक्षयते मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ॥

स लोकेऽप्रियतां याति ब्याधिभिश्चैव पीष्यते ।

याज्ञवल्काः,—

सर्वान् कामानवाप्नोति हयमेधफलं तथा ।

मृद्देऽपि निवसन् विप्रो मुनिर्मांसस्य वर्जनात् ॥

ब्राह्मे,—

भक्षयित्वा तु मांसानि पचाद्ये मांसवर्जिताः ।

तेषां ब्रह्मपुरे वासो निश्चलो नात्र संशयः ॥

महाभारते,—

चतुरो वार्षिकान् मासान् यो मांसं पक्विवर्जयेत् ।

चत्वारि भद्राप्स्यन्तीति कीर्त्तिमायुर्यशोवत्सम् ॥

अथवा मासमध्येकं सर्व्वमासमभक्षयन् ।

अतीत्य सर्व्वदुःखानि सुखी जीवेन्निरामयः ॥

मासस्तु कौमुदं पक्वं वर्जितं सर्व्वराजभिः ।

शारदं कौमुदं मांसं ततस्ते स्वर्गमाप्नुयुः ॥

ब्रह्मसोमे च तिष्ठन्ति ज्वलमानाः त्रिव्याहताः ।

उपास्त्रमानाः त्रिवाहताः,—

उपास्त्रसानां गन्धर्वैः स्त्रीसहस्रसमन्विताः ॥

कौमुदः कार्त्तिको मासः ।

वृहस्पतिः,—

रोगार्त्तोऽम्बुर्बितो वापि त्र्यो मांसं नास्त्वसोऽक्षुपः ।

फलं प्राप्नोत्यग्रत्वेन सोऽम्बुमेवयतस्तु ॥

मयं मांसं मेघुनस्य भूतानां खालनं कृतम् ।

तदेव त्रिभिर्ना कुर्वन् सर्वं प्राप्नोति मानवः ॥

अथ पशुर्हिसाविधिप्रतिषेधौ ।

मनुः,—

यन्नार्थं ब्राह्मणैर्वध्याः प्रशस्ता ह्यनपचिचः ।

अत्यानाद्यैव हृत्स्वर्थमगस्वी ज्ञापयत्पुरा ॥

यन्नार्थं इति दृष्टार्थम् ।

प्रशस्ता भक्षत्वेन निर्दिष्टाः, अत्यानां हृत्स्वर्थं प्रकारान्तरेण
अत्यभरणासम्भवे ।

मनुः,—

कुर्व्यादृतपशुं सक्ते कुर्व्यात्पिष्टपशुन्तथा ।

न त्वेव तु वृषा हन्तुं पशुमिच्छेत्पशुं च न ॥

वृत्तपंथं पशुकार्ये वृत्तं, सङ्गे लोकाचारप्राप्तौ सत्त्वां, यज्ञादी पशु-
बधप्रसङ्गे, अत्र वृत्तं प्रिष्टं कुर्यादित्यर्थः ।

अथ मद्यानि ।

मनुहारीतयमाः,—

सुरा वै मलमन्त्रानां पाप्मा च मलमुच्यते ।

तस्माद्ब्राह्मणराजन्यौ वैश्यश्च न सुरां पिबेत् ॥

गौडौ पैष्टौ च माध्वौ च विज्ञेया त्रिविधा सुरा ।

यथैवेका तथा सर्व्वान् न पातव्या द्विजोत्तमैः ॥

यक्षरक्षःपिशाचानां मर्द्य मांसं सुरासवम् ।

तद्वाङ्मयेन नास्तव्यं देवानाम्मन्त्रता इविः ॥

अनेध्ये वा पतेन्मृत्तो वैदिकं वाप्युदाहरेत् ।

अकार्यमन्यत्पुर्त्याच ब्राह्मणे मद्यमोहितः ॥

यस्य कथयन्तं ब्रह्म मद्येनाप्लाव्यते सक्तम् ।

तस्य व्यपेति ब्राह्मण्यं शुद्धत्वं च निषेच्छति ॥

एतेन आतीफलादेरप्यधिकमद्ये मादकत्वाद्यप्रायश्चित्तं, शक्ता-
सनमहिमेन च मादकत्वादिगौतमेव ।

यथा एका सुरा सर्व्वेर्न पेया तथा त्रिविधा ब्राह्मणेर्न पेया,
तथा पैष्टौ मुख्यसुरा, तत्पाने महापातकत्वादकामतो द्वादश-
वार्षिकं गौडौमद्यपाने छच्छातिक्षप्ते वृत्तप्राशनं पुनःसंस्कारश्च
मद्यत्वेनैव निषेधात् । त्रिविधा सुरेति तयोरपि ब्राह्मण्यं प्रति

सुरापानसमानदोषत्वेन सुराग्रन्दस्य गौचत्वात् । गौचत्वं च
गौडीमाध्वीप्रसृत्येकादशमख्यनचनोत्तरं द्वादशं तु सुरामयं
सर्वेषामधमं श्रुतमिति पौलस्त्येन पेष्यामिव सुराग्रन्दप्रयोगात् ।

वर्ण्यप्रकरणे गौतमः,—

मयं नित्यं ब्राह्मणः तेनानुपनीतस्यापि अग्नूटायाः कन्याया-
अपि मय्यमात्रनिषेधः, जातिपुरस्कारेण निषेधात् ।

तथाच श्रुत्यन्तरे,—

सुरापाननिषेधसु जात्यान्वय इति स्थितिरिति ।

वशिष्टो दशमस्यान्वाह ।

माधूकमैश्वरं टाह्वं कौलं खार्जूरपानसम् ।

सृष्टीकारसमाध्वीकुं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

अभिधानि दशैतानि मय्यानि ब्राह्मणस्य तु ।

राजन्यश्चैव वैश्यश्च शूद्रा वै 'तेन' दुष्यतः ॥

माधूकं मधुकपुष्पोद्भवं, इक्षुरसभवमैश्वरं टह्वः कपित्थसदृशः,
काश्मीरदेशप्रसिद्धसद्भवं टाह्वं, कौलं कोलफलजं, खार्जूरं खर्जूर-
वृक्षजं तत्फलजञ्च, एवं पानसं, सृष्टीका द्राक्षा तद्रसजं सृष्टीका-
रसं, माध्वीकं मधुसन्धानजं, मैरेयं धातुकीपुष्पगुडधान्यसहित-
मिति शब्दार्थवे वाचस्पतिः ।

पौलस्त्यो द्वादशाह,—

पानसं द्राक्षमाधूकं खार्जूरं तालमैश्वरम् ।

मधूथं सौरमारिष्टं मैरेयं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मन्थान्येकादशैव तु ।

द्वादशन्तु सुरामयं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥

एतेषां जात्यैव मद्यत्वादत्यमप्यभक्ष्यं, न मांसभक्ष्ये दोषो न मद्य-
इति क्षत्रियवैश्यविषयम् ।

कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि समाहितः ।

पिवेतां मधु वा तत्र न दोषं किञ्चिदृच्छतः ॥

इति यमवचनात् ।

किन्तु तयोः शुद्धस्यापि पैष्टी सुरा निषिद्धेव ।

एवञ्च मैत्रारक्षां तथा मयं श्रुतौ भक्ष्यमुदाहृतमिति
बृहस्पतिवचनमपि क्षत्रियवैश्यविषयम् ।

मद्यमूत्रपुरीषाणां भक्ष्ये नास्ति कश्चन ।

दोषाश्चापञ्चमाहर्षात् पूर्व्यं पित्रोः सुहृद्गुरोरिति कुमारवचन-
मपि न ब्राह्मणविषयं, तद्विषयत्वे वा दोषात्पत्वपरं, अन्यत् सर्वं
प्रायश्चित्तप्रकरणे विवेचनीयम् ।

इति जातिदुष्टान्धभक्ष्याणि ।

अथ क्रियादृष्टानि ।

भविष्ये,—

न भक्षयेत्क्रियादृष्टं यददृष्टं पतितैः पृथक् ।

वशिष्टः,—

उच्छिष्टमगुरोरभोज्यं स्वमुच्छिष्टमुच्छिष्टोपहतं वसनकीटो-
पहतञ्च अत्र गुरुपदं पिढ्येष्ठभ्रातृपरम् ।पितृज्येष्ठस्य च भ्रातृरुच्छिष्टं भोज्यं, धर्मविप्रतिपत्ता-
वभोज्यमित्यापस्तम्बचनात्, पिढ्येष्ठभ्रातृभिन्नगुरोरप्युच्छिष्ट-
मभोज्यं तयोरपि धर्मविप्रतिपत्तावधार्मिकत्वे न भोज्यम् ।मातापिभोरघोच्छिष्टं बालो भुञ्जन्सुखीभवेदिति ब्राह्मण-
वचनं अनुपनीतपरं, तथैवाचारदर्शनात् ।स्वमुच्छिष्टं भुञ्जता त्वत्तमन्नं त्वत्तपात्रस्य, उच्छिष्टोपहतं
उच्छिष्टेनापि कालान्तरेण मिश्रितं, वसनोपहतं परिहितवस्त्र-
स्फुटम् ।

शङ्कः,—

शूद्रोच्छिष्टाशने मांसं पक्षमेकं तथा विशः ।

अभियस्य तु सप्ताहं ब्राह्मणस्य तथाह्निकम् ॥

सोच्छिष्टाशने चान्द्रायणम् ।

आपस्तम्बः ।

अन्त्यानां भुक्तशेषान् भक्षयित्वा द्विजातयः ।

चान्द्रं कृच्छ्रं तदर्धञ्च ब्रह्मचरविशाम्बिधिः ॥

अङ्गिराः,—

चाण्डालपतितादीनामुच्छिष्टान्नस्य भक्षये ।

चान्द्रायणक्षरेहिमः क्षत्रः सान्तपनक्षरेत् ॥

षड्वारानक्ष त्रिरात्रक्ष वर्षयोरनुपूर्व्वगः ।

षट्त्रिंशन्नाते,—

दीपोच्छिष्टन्तु यत्तैलं राक्षी रथ्याहृतक्ष यत् ।

अभ्यङ्गस्य तथोच्छिष्टं भुक्त्वा नक्त्रेण शुध्यति ॥

हृद्यमातातपः,—

पीतशेषन्तु यत्तैयं भाजने सुखनिःसृतम् ।

अभोज्यं तद्विजातीनां भुक्त्वा चान्द्रायणक्षरेत् ॥

सुमन्तुः,—

क्षुतवचोऽभिहतं श्वभिरान्नातं प्रेक्षितं चाक्षमभोज्यमन्वजः
हिरण्योदकैः स्पृष्टात्, यस्यान्नस्य निकटे क्षुतं क्षतं यस्य वा निकटे
वचनमुच्चारितं तत्क्षुतवचोऽभिहतं, प्रेक्षितं श्वभिरेव, एतेषूपघातेषु-
हिरण्यमिन्नजलसेकः शोधकः, तदक्षत्वा भोजने गायत्र्यष्टोत्तर-
शतजपः ।

मनुः,—

मत्तक्रुद्धातुराणां च न भुञ्जीत कदाचन ।

केशकीटावपन्नक्ष पदा स्पृष्टं च कामतः ॥

भृताप्लावेक्षितक्षैव संस्पृष्टक्षाम्पुदक्षया ।

पतन्निश्वावलीढक्ष शुना संस्पृष्टमेव च ॥

याज्ञवल्क्यः,—

उदका सृष्टसंष्टपथ्यायामश्च वर्जयेत्, संष्टं क्षुधार्थिनः
के सन्ति मदृष्टहे भुज्यतामिति घोषणेन दत्तं, पथ्यायामं,
ब्राह्मणानां ददच्छूद्रः शूद्रानं ब्राह्मणो ददत् इत्यादिरूपम् ।

तथा,—

अभोज्यं ब्राह्मणस्यान्नं वृषलेन निमन्त्रितम् ।

तथैव वृषलस्यान्नं ब्राह्मणेन निमन्त्रितम् ॥

विडालकाकाखूच्छिष्टं जम्घाऽश्ननकुलस्य च ।

केशकीटावपक्वश्च पिवेद्ब्राह्मणीं सुवर्चसाम् ॥

कश्यपः,—

गर्हभोद्वाश्चोच्छिष्टभोजने चिरात्रम् ।

विष्णुः,—

गोवृच्छिष्टप्राशने दिनमेकं उपोषितः, पञ्चगव्यं पिवेत् ।

शङ्खः,—

काकोच्छिष्टं गवाध्रातं भुक्त्वा पक्षं व्रती भवेत् ।

उशनाः,—

विड्वराहगृध्रश्चेनकुक्कुटभासकंकवकसृगायामुच्छिष्टप्राशने
सप्तकच्छम् ।

यमः,—

काकुकुक्कुटसंसृष्टमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—

अप्रयतोपहतमन्नस्य 'प्रयत तत्त्वभोज्यम् ।

अन्नावधिन्नयनादिना शुचं कृत्वा भोजनं भवति, एतच्चाप्रयतत्वात्
ब्राह्मणादिस्पृष्टविषयम् ।

तथा,—

प्रयतेन शुद्धेन स्पृष्टमभोजनं, सर्वत्राऽभोज्यमित्यर्थः ।

तथा,—

अनर्हन्निः समानपंक्तां, अभोज्यमित्यर्थः ।

भुञ्जानेषु यदि कश्चिदुत्थावाचं प्रयच्छेत् ।

एकपंक्ती कश्चित्स्थानं यदि भृत्वादिभ्यो दद्यादितरेषामन्नम-
भोज्यम् ।

तथा,—

भुञ्जानेष्वर्हं भुक्तेषु कश्चिदाचामति तदन्येषामन्नमभोज्यम् ।

तथा,—

कुक्षयित्वा यदन्यदन्नं, विषं भुंक्षेत्वादिना इत्यर्थः ।

तथा,—

मनुष्यैरवघ्रातं, प्रयत्नादित्यर्थः ।

तथा,—

अमीधैरवघ्रातं, गर्हभादिभिरित्यर्थः ।

न रजस्त्रया दत्तं न पुंस्रया न क्रुद्धया, न मलवाससा नापरया
द्वारा यहत्तं, न द्विःपक्वं, मलवाससाऽमेध्वस्त्रया परस्त्रामिक-
मप्यन्नं, रजस्त्रयादिभिर्दत्तमन्नं न भोज्यमित्यर्थः, अपरद्वारं

अतिविभोजनमुत्सहारं विना हारान्तरं, द्विःपक्वं सिद्धमेवाव
यदि पुनः पचते दोषत्वाभावात्, यत्तु धान्यं स्निग्धं तच्छोषणेन
धान्यमेव जातं, तस्य स्निग्धता धान्ये गुणसम्पादनाद्यां, न
त्वोदनाद्यां । तेन तच्छुद्धदशायां निवमन्नाद्यं पाक इति द्विःपक्वता ।

एवम्,—

मरीचहरिद्रादावपि, 'अतएवावर्त्तितदुग्धस्य' पुनः काशान्-
रेव पाके द्विःपक्वता, पूर्वपाकेन दुग्धस्य सिद्धत्वात्, आमिषा-
दशायां तस्य पुनः पाकेऽपि पूर्वपाकस्य आमिषासाधकत्वा-
भावाच्च द्विःपक्वता, एवं तद्विकाराणां लडुकादिसाधकत्वा-
भावाच्च लडुकादेर्द्विःपक्वता ।

गौतमः,—

वृषाकाचमनोत्थानव्यपेतानि उत्प्लुष्टमस्त्रामिकं, वृषाकं सार्य-
मात्रपक्वं, उत्थानव्यपेतं यत्रार्धभुक्ते उत्थानं एवं यत्राचमनं तदूर्ध्व-
मन्नमभोज्यम् ।

आपस्तम्बः,—

नापचोयमन्नमन्नीयात्तथाऽन्यरसानाममांसमधुलवणानि परिहाय ।

शङ्खलिखितौ, भीतवदितकन्दितक्षुतावधूतानि वक्ष्येत्,
क्षुतमिच्छितवान्, अवधूतः साधुत्यक्तः ।

पराशरः,—

एकपक्ष्युपविष्टानां विप्राणां सहभोजनं ।

यद्येकोऽपि त्यज्येत्पात्रं शेषमन्नं न भोजयेत् ॥

जातुः,—

यसु भुंक्ते द्विजः पंत्यासुच्छिष्टायां कदाचन ।
अहोरात्रोपितो भूत्वा पञ्चमव्येन शुध्यति ॥

ब्राह्मे,—

शूद्रभुक्तावशिष्टं तु नाद्यान्नाच्छ्रितं त्वपि ।
भिक्षभाण्डगतं तद्वन्मुखवातीपशामितम् ॥
उच्छ्रयपक्वमस्त्रिष्टमवलितमसंस्कृतम् ।

आपस्तम्बः,—

ऋत्विजः प्रत्युपविष्टाय चानग्रन् परिवेशयते तावन्तं कालं,
उत्तमर्शो यदि धनग्रहचार्धमनग्रन्नुपविशति तावत्कालं द्वयोरन्नम-
भोज्यम् ।

भविष्ये,—

उपचेपचधर्मोश्च शूद्रानं यः पचेन्नरः ।
अभोज्यं तद्वेदन्नं स च शूद्रः पुरोहितः ॥
उपचेपचधर्मः शूद्रसम्बन्धे सत्येव ब्राह्मणसप्तनि पाकः शूद्रस्य
कार्यायम् ।

ब्राह्मे,—

का क्रियास्त्रिभिर्दं कस्य दीयते किमनेन वा ।
इत्युक्ता दीयते यच्च तन्नाथं विस्मयान्वितम् ॥

भक्षस्वभक्षवाक्येन दत्तं नायं कथञ्चन ।

न भुञ्चेतेत्यनुष्ठौ मनुः,—

उग्राक्षं सूतिकाक्षं च पर्याचान्तमनिर्देशम् ।

पर्याचान्तं यस्याक्षस्य सन्निधावाचमनं कृतम् ॥

यमः,—

प्रेताक्षं प्रेतसुहिम्नं शुचिनाऽपि दत्तम् ।

सूतिकासुहिम्नं पक्वं सूतिकाक्षम् ।

शङ्खः,—

ऋजंषपक्वं भुक्त्वा च त्रिरात्रं तु व्रती भवेत्, तत्तत्क्षणं पूर्व्यसुक्तम् ।

धीम्यः,—

ब्रह्मोदने च सोमे च सौमन्तोन्नयने यथा ।

जातश्राद्धे नवश्राद्धे भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

ब्रह्मोदनमाधानाङ्गभूतश्चातुःप्राश्वम् ।

अथ चत्वार ऋत्विजः प्राश्नन्तीति विधिः, सोमेऽग्निषोमीय-
पथ्यन्तं, अग्नीषोमीयसंख्यायां यजमानस्य गृहे भोक्तव्यमिति
श्रुतेः, क्रीतराजको भोक्तव्य इत्याथर्वणश्रुतिरापह्नय्या,
क्रीतो राजा सोमो येनेति समासः ।

आपस्तम्बः,—

यन्नार्थं वा निर्दिष्टे भोक्तव्यम् ।

यन्नार्थं यावद्द्रव्यं अपेक्षितं, तावद्द्रव्ये पृथक् कृतेऽवशिष्टहीनि-
तान्नं भोक्तव्यमित्यर्थः ।

एतदप्यापह्नयमेव ।

भरद्वाजः,—

अतिथौ तिष्ठति द्वारि ह्यपः प्राशन्ति ये द्विजाः ।

रुधिरं तद्भवेद्वारि पीत्वा चान्द्रायणश्चरेत् ।

एवं श्राद्धद्रव्यमपि क्रियादुष्टम् ।

विष्णुः,—

प्राजापत्यं नवश्राद्धे पादोनश्चाद्यमासिके ।

त्रैपक्षिके तदर्धं तु पादोनञ्च द्विमासिके ॥

षट्त्रिंशन्मते,—

पादोनं कृच्छ्रमुद्दिष्टं षष्मासे तु तथाद्दिके ।

त्रिरात्रश्चान्यमासेषु प्रत्यङ्गे चेदहः स्मृतम् ॥

भरद्वाजः,—

भुक्त्वा तु पार्वणश्राद्धे प्राणायामान् षड्वाचरेत् ।

उपवासस्त्रिमासादिवत्सरान्ते प्रकीर्तितः ॥

प्राणायामत्रयं वृद्धावहोरात्रं सपिण्डने ।

द्विगुणं क्षत्रियश्राद्धे त्रिगुणं वैश्यभोजने ॥

साक्षाच्चतुर्गुणं स्मृतम् स्मृतं शूद्रस्य भोजने ।

उग्रनाः,—

दशकृत्वः पिवेदापो गायत्र्या श्राद्धभुक्द्विजः ।

ततः सन्ध्यामुपासीत शुध्येत तदनन्तरं इति अनुक्तप्राय-

श्चित्तश्राद्धविषयम् ।

षट्त्रिंशन्मते,—

शामश्राद्धे भवेदर्धं प्राजापत्यञ्च सर्व्वदा ।

प्राजापत्यपदमुपलक्ष्यम् ।

पक्वनाहे यत्प्रायश्चित्तमुक्तं तत्स्थानापचामनाहे तस्माद्
स्वादित्यर्थः ।

ब्राह्मे,—

योगः पितृवयोदक्षां कुक्षरक्षायसंज्ञकः ।

भवेन्मघासंस्थिते च शशिन्यर्के करोत्यिते ॥

सूतके सूतके चैव ग्रस्तयोश्चन्द्रसूर्ययोः ।

छायायां कुक्षरस्थाय भुक्ता चान्द्रायणक्षरेत् ॥

पितृपदेन मघानक्षत्रं, अत्र पूर्वनिर्दिष्टगजछायायोगे चन्द्र-
सूर्योपरागे च यत् श्राद्धं तत्राभोजनमित्यर्थः, पूर्वयोगनिर्देश-
स्थानन्यायत्वात्, छायायां कुक्षरस्थेति, गवामयनादिपदवद-
समस्तस्यापि कुक्षरछायेति एकं योगनाम, व्यत्ययनिर्देशसु-
हान्दसः ।

अङ्गिराः,—

जन्मप्रवृत्ति संस्कारे वालस्यान्नस्य भोजने ।

असपिण्डैर्न भोक्तव्यं श्मशानान्ते विशेषतः ॥

अन्नभोजने कर्माङ्गब्राह्मणभोजने, सपिण्डानां भोजने
न दोषः ।

श्मशानान्ते पितृमेधकर्मणि ।

तथा,—

निवृत्ते चूड्हीमे तु प्राङ्नामकरणात्ततः ।

चरेस्मान्तपनं भुक्ता जातकर्ण्ये चैव हि ।

ततोऽन्यत्र तु संस्कारे उपवासः प्रकीर्तितः ॥

मनुः,—

नाश्रोत्रियतते यज्ञे ग्रामयाजितते तथा ।

स्त्रिया क्लीवेन च हुते भुञ्जीत ब्राह्मणः कश्चित् ॥

अश्रोत्रियतते अश्रोत्रियत्विजे, एवं ग्रामयाजकत्विजे स्त्रिया
क्लीवेन च वैश्वदेवे कृते तद्गृहे न भोक्तव्यं, समासमाभ्यां विषमं
समञ्च दीयमानमभोज्यम् ।

हारीतः,—

परमान्नक्षरशाललीमांससंयावापूपान्नं पाचयेदात्मार्थे, शलली
सुक्तादिचूर्णसिद्धा सतिला स्नेहपक्वा, संयावो वृतक्षीर-
चूर्णसिद्ध-उत्कलिकेति सिद्धः ।

अत्र यान्नवल्क्योक्तमुपवासत्रयं स्मृतम् ।

श्रुतिः—

न ह वै स्नात्वा भिक्षेत, एतदनापदि ।

अनापदि चरेद्भक्षुसिद्धां भिक्षां गृहे वसन्निति वचनात् ।

यमः,—

एकाकी सृष्टमश्नाति वक्षयित्वा सुहृत्सुतान् ।

रौरवे नरके घोरे त्ववशः पात्यते नरः ॥

तत्र विष्णूक्तच्छपादः ।

सम्बर्त्तः,—

समुत्पन्ने द्विजज्ञाने भुञ्जीताद्य पिवेत्तथा ।

गायत्र्यष्टसहस्रञ्च जपेत्स्नात्वा समाहितः ॥

ज्ञाने ज्ञाननिमित्तेऽभ्यङ्गादावित्यभियुक्ताः ।

शङ्कः,—

नीलीरक्तं परिधाय भुञ्जा ज्ञानार्हकस्तथा ।

त्रिरात्रन्तु व्रतं कुर्याच्छिप्त्वा गुल्मलतास्तथा ॥

जलादिपीतशेषपानमपि क्रियादुष्टं, अत्र चारणपूर्वकं पानं,
तत्र प्रमाणञ्च लेखनीयम् ।

इति क्रियादुष्टान्यभ्याणि,—

अथ कालदुष्टानि ।

भविष्ये,—

कालदुष्टं तु विज्ञेयं ह्यस्तनं चिरसंस्थितम् ।

दधिभक्ष्यविकारांस मधुवर्जं तदिष्यते ॥

ह्यस्तनमेकरात्रान्तरितं अन्नादिकं तथा चिरसंस्थितं अनेक
दिनान्तरितं, तथा भक्ष्यविकारा विकृतभक्ष्याणीत्यर्थः, काल-
दुष्टानीत्यर्थः, एवं पर्युषितदोषरहितमपि दध्यादिकं विकृत-
रसगन्धं सन्न भक्ष्यमित्यर्थः, मधु पुनर्न वर्जनीयमित्यर्थः ।

शङ्कः,—

पर्युषितं भुञ्जा त्रिरात्रं व्रतौ भवेत्, तत्रापवादः,

तथाच—

याज्ञवल्क्यः,—

अन्नं पर्युषितं भोज्यं स्नेहात्तं चिरसंस्त्रितम् ।

अस्नेहा अपि गोधूमयवगोरसविक्रियाः ॥

यमः,—

अपूपान् करान् धाना वटकसकथवः ।

शाकं मांसं च पूपं च सूपं कुशरमेव च ॥

यवागुं पायसं चैव यक्षान्यत्स्नेहसंयुतम् ।

सर्वं पर्युषितं भोज्यं शुक्तं च परिवर्जयेत् ॥

अपूपा गोधूमपिष्ठकविशेषाः, करान् दधिमिश्रसकथुः धाना-
शुष्ठयवा व्रीहयो वा, वटकं स्वनाम्ना प्रसिद्धं, सकथवो शुष्ठयव-
चूर्णानि धान्यचूर्णानि च, उभयत्र प्रसिद्धे, पूपाः पुलिका इति
प्रसिद्धाः, कुशरस्तिलसुहाभ्यां सह सिद्धं चोदनः, पायसं परमान्नं,
मन्यस्व सकथुविकारात्सकथुग्रहणेन ग्रहणम् ।

चरके,—

सकथवो दृढसंमिश्राः शीतवारिपरिप्लुताः ।

नातिसान्द्रा न चाल्पच्छा मन्यमित्यभिधीयते ॥

एतान्येव पर्युषितत्वेन रसान्तरमापद्यन्ते यदि तदा न भक्ष्याणी-
त्युक्तं शुक्तं परिवर्जयेदिति दिनान्तरे प्रायेणान्यरसापत्तेः शुक्तग्रहणं
रसान्तरमात्रत्वेऽप्यभक्ष्यत्वात् ।

शङ्खलिखितौ,—

न पर्युषितमन्यत्र रागांशुक आङ्गवदधिगुहगोधूमयवपिष्ठक-

विकारेभ्यः, रागांशुका मुद्गदाङ्गिममांसाद्या अंशुकगालिताः
प्रलेह्याः, भाङ्गवाः स्वाद्वन्कटुप्रायवस्वाद्याः प्रलेह्या एव ।

आपस्तम्बः,—

पर्युषितं वर्ज्यमुक्ता, फोषितपृथक्त्तण्डुलशार्कोषधिवनस्पति-
फलमूलवर्जं, फोषितं पाकजन्य इक्षुरसविकारः, पृथक्त्तण्डुला-
भृष्टनिष्पादिताश्चिपिटका इति प्रसिद्धाः, गुडा इति प्रसिद्धाः ।

पर्युषितापवादे मनुः, हविः शेषं च सर्व्वतः, एतच्च रात्र्यन्त-
रितहविःशेषादि ।

गौतमः,—

पर्युषितमभक्ष्यमांसमधुशार्कादिवर्जं, पर्युषितमभक्ष्यमित्यर्थः ।
न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ हारीतः, न पर्युषितमन्यत्र गुडपिष्टक-
गौर'सर्षपनारिकेलस्नेहादिग्रहणम् ।

न भक्षयेदित्यनुवृत्तौ सुमन्तुः, पर्युषितं पुनः सिद्धं भुक्त्वा तु
त्विदमाचरेत्, यत्पक्वं पुनः पच्यते, यत्पुनः कदलीफलादि
दिनान्तरे पुनः पच्यते तस्य द्वितीय एव दिने पाकनिर्वाहात् न
द्विःपक्वता ।

एवं यदामिष्ठापिष्टकादिकं दिनान्तरे गुडादिना संस्क्रियते
मांसादि वा प्रथमदिनेऽसिद्धावस्थपाकं दिनान्तरे पच्यते तस्य
द्वितीय एव दिने पाकस्य संपूर्णत्वात् न द्विःपक्वता, एतच्च यज्ञ-
त्वेनाभ्यनुज्ञातं पर्युषितं तदपि द्विःपक्वमभक्ष्यमित्युक्तं,

चातुर्मास्ये निषिद्धानि शिष्टाः पठन्ति ।

कलिङ्गानि पठोलानि वृन्ताकं सन्धितानि च ।

निष्ठावान् राजमाषांश्च सुप्ते देवे तु भक्षयन् ॥

सप्तजम्भार्जितं पुष्पं दह्यते नात्र संशयः ।

कलिङ्गानि चक्षणाफलानि, पश्चिमे कलिङ्गपदेन प्रसिद्धेः,

अस्याभक्षत्वेऽपि चातुर्मास्ये दोषभूयस्त्वम् ।

चातुर्मास्ये,—

पटोत्तं मूलकं चैव वार्त्ताकुं च न भक्षयेत् ।

यानि कानि च पापानि ब्रह्महत्यादिकानि च ॥

पुनः स्कान्दे,—

अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति संग्राप्ते हरिवासरे ।

नभःक्षणाष्टमीं प्राप्य भुञ्जते ये द्विजाधमाः ॥

तथा,—

त्रैलोक्यसम्भवं पापं भुञ्जन्त्येव न संशयः ॥

तथा,—

अष्टम्यां च चतुर्दश्यां दिवा भुञ्जीन्मृतं चरेत् ।

एकादश्यां दिवा रात्रौ मृतं चैवान्यपर्वसु ॥

अन्यपर्वणि संक्रान्तिपूर्वमास्यमावास्याः ।

तत्र संक्रमे संक्रमोपलब्धिताहोरात्रे रात्रिभोजननिषेध इति
सम्प्रदायविदः, एवं तैलाभ्यङ्गमांसवर्जनकामोपवासादेरपि संक्रा-

न्धुपलक्षिताहोरात्रं कालः, अन्यत्र तु तिष्यवच्छिन्नरात्रिदिवस-
ग्रहणं, एवं पर्वसु मांसमपि कालदुष्टम् ।

वामनपुराणे,—

जयासु मांसं, तृतीयाष्टमीत्रयोदश्वो जया ।

तथा,—

कुजे मांसं भौमवारे च, तथा, “मूले सृगे भद्रपदे च मांसं”
एवमादिषु मांसभोजने स्नातकव्रतलोपादुपवासः, एवं ग्रहणात्
पूर्वं तत्काले अस्तास्तमने च सूर्यचन्द्रदर्शनपर्यन्तं नाग्नीयात्,
एवममावस्यायां परात्रं नाग्नीयात् तद्वात्री च नाग्नीयात्,
इत्यादि सर्वे कालदुष्टं, तत्र प्रमाणं तत्प्रकरणे लेख्यम् ।

विष्णुः,—

न रात्रौ तिलसम्बन्धः, न दधिसक्थुकोविदारवटपिप्पलशाकम् ।

देवलः,—

दिवा दधित्यधानासु रात्रौ च दधिसक्थुषु ।

श्लेष्मातके तथाऽलक्ष्मीर्नित्यमेव कृतालयया ॥

ब्राह्मे,—

अपि प्रयाणसमये रात्रौ न प्राणयेद्दधि ।

मधुपर्कप्रदानं तु वर्जयित्वा तु कामतः ॥

आपस्तम्बः,—

दास्या वा नक्तमाहृतं, अभोज्यमित्यर्थः ।

अत्र न च रात्रौ प्रेषाहृतमिति गौतमवचनमपि दासीपरम् ।

तथा रात्रौ रथाङ्गतमपि न भोज्यं, अनुक्तप्रायश्चित्तेषु प्राच्यायाम-
शतं, गायत्र्यष्टसहस्रं वा, इति कालदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथाश्रयदुष्टानि ।

तानि यद्यपि भविष्ये विशिष्य नोक्तानि तथापि जातिक्रिया-
रसामिध्वसंसर्गभावस्वभावदोषरहितानि द्रव्यस्वामिदोषेषु दुष्टानि
तानि गृह्यन्ते ।

आपस्तम्बः,—

त्रयाणां वर्षानां क्षत्रियप्रभृतीनां समावृत्तेन भोक्तव्यम् । प्रकृत्या
ब्राह्मणस्य भोक्तव्यं, कारणादभोज्यं यथाप्रायश्चित्तं कर्ष्यं सेवते,
प्रकृत्या भोज्यमित्यस्य व्याख्या यथाप्रायश्चित्तं कर्ष्यं प्रायश्चित्त-
व्यतिरिक्तं नित्यनैमित्तिकं कर्ष्यं सेवते ।

ब्राह्मे,—

रात्रां पर्वणि वैश्यानामग्नीयाभ्यङ्गले गवामिति राजानभोजना-
नुष्ठा पर्वविषया वैश्यस्य गोमङ्गलविषया ।

पुनर्व्राह्मे,—

गोभूमिरब्रह्माभार्थं स शूद्रस्य गृहे सदेति प्रीतिदायेन
गवादिलाभकामनया शूद्रस्यान्नं ग्राह्यम् ।

मनुः,—

नाद्याच्छूद्रस्य पक्वान्नं विद्वानग्राह्यं हिजः ।

आददीताममेवास्मादहस्तावैकरात्रकम् ॥

अत्राहिनी नित्यश्राद्धमकुर्वतः, अत्राहिनी इत्युद्योत्यविशेषत्वा-
दविवक्षितं, आहिनीऽपि यस्मान्नमनापद्यथाहमेव ।

अवृत्तावापदि,—

यमहारीतजमदन्मिपैठीनसबः,—

ब्राह्मणां चत्रियां वैश्यां शूद्रमेव च ।

तां तां योनिमवाप्नोति भुक्त्वा यस्य वै मृतः ॥

शूद्रां भुक्त्वा मरणे हारीतः,—

स वै स्वरत्वमुद्भवमवशत्वञ्चाधिगच्छति ।

वशिष्ठः,—

शूद्रात्परिपुष्टाहो ह्यधीयानोऽपि नित्यमः ।

भुङ्क्ते वापि जपन् वापि गतिं पूर्वां न गच्छति ॥

शूद्रात्तेन तु भुक्तेन मैथुनं शीऽधिगच्छति ।

यस्यान्तं तस्य ते पुत्रा न च स्वर्गार्हको भवेत् ॥

अङ्गिराः,—

पश्मासान् यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्तं विगर्हितम् ।

स च जीवन् भवेच्छूद्रो मृतः श्वा चाभिजायते ॥

तस्मात् प्रशस्तशूद्रस्याप्यामात्रभोजनं मरणसन्निधाने वर्ज्यं एवं
पश्मासपर्यन्तं भोजनमपि ।

हारीतः,—

कन्दुपक्वं स्नेहपक्वं पायसं दधिसकथवः ।

एतान्यशूद्राभ्युजो भोष्यानि ममुरव्रवीत् ॥

कन्दुपदेनाग्निस्नानवाचिनाग्निर्लक्ष्यते, तेन वाङ्मज्जलनिरपेक्ष-
याग्निमानेन पक्वं लाजादि कन्दुपक्वमुच्यते, एवं वाङ्मज्जलनैर-
पेक्षेण केवलघृतादिपक्वं स्नेहपक्वमुच्यते, पायसं पयोविकारो न
परमात्मन् ।

तथाचाङ्गिराः,—

गोरसश्चैव सक्थूंश्च तैलं पिष्ट्वाकमेव च ।

अपूपान् भक्षयेच्छुद्धादयश्चान्यत् पयसा कृतम् ॥

अपूपा गोधूमविकाराः, एवं शास्त्रसत्त्वेऽपि गोधूमविकारस्य जल-
निरपेक्षगोरसमात्रपक्वस्य कन्दुपक्ववच्छूद्रगृहाद्वाङ्मज्जलनोक्तावपि
समाचारविरोधाद्वर्जनं तद्वक्ष्ये विगानश्च, एवं लवणवाङ्मज्जल-
निरपेक्षस्नेहपक्वमूलकन्दादेरपि भक्ष्ये अस्मद्देशे विगानं स्नेहपक्व-
फलमूलकन्दादौ वाङ्मज्जलभावेऽपि पाककाले तप्तत्रिःशतजलस्य
'सत्त्वाभावात्, अन्येषां गोरसादीनां भक्ष्यं निर्विगानमेव ।

एवञ्च,—

गोरसे कन्दुशालायां तैलयन्त्रेषु यन्त्रयोः ।

अमीमांसानि शीचानि जीषु राजकुलेषु च ॥

इति शातातपवचनेऽग्नीचापवादोऽपि यथाचारं गृह्यते, मरीचा-
दीनां स्त्रिभानां अपि शुद्धसर्गेऽपि परिग्रहस्य समाचारैकमूल-
पाकदोषरहितत्वेऽप्यन्तत्वाभरणकाले वर्जनं, तस्मात्स्त्रिभतस्तुला-
दीनां मरणकाले वर्जनम् ।

यथा यतस्ततोऽप्यापः शुचिं यान्ति नदीं गताम् ।

शूद्रादिप्रगृहेऽप्यसं प्रविष्टं च तथा शुचिं, इत्यङ्गिरोक्तं न
शूद्राप्रतिग्रहलब्धविषयम् ।

तथा च पराशरः—

तावन्नवति शूद्रासं यावन्न स्पृशति द्विजः ।

द्विजातिकरसंलग्नं सर्वं तन्न विरुध्यते ॥

थमः,—

यथा जलं निर्गमनेऽप्यपेयं नदीगतं तत् पुनरेव पेयम् ।

तथाऽन्नपानं विधिपूर्वमागतं द्विजातिहस्तान्तरितं विशुद्धम् ॥

एतेन ब्राह्मणं भोजयामीति बुद्ध्या यदि शूद्र आमासं ददाति
तद्यदि पक्ता ब्राह्मणो भुङ्क्ते तदा शूद्रासंभोजनं तदेव मरण-
काले वर्ज्यं, आमद्रव्यविधिना चेद्ददाति तद्यदि पक्ता भुङ्क्ते
तदा प्रतिग्रहदोष एव न तु शूद्रासंभोजित्वदोषः, प्रतिग्रहलब्धं
भुक्त्वा मरणेऽपि न शूद्रजन्मलाभ इति लक्ष्मीधरस्वरसः, प्रशस्त-
शूद्रा निग्यशूद्रा अप्रतिग्राह्यान्नाद्य प्रतिग्रहप्रकरणे वक्ष्यन्ते ।

यो गृहीत्वा विवाहान्निं गृहस्य इति मन्यते ।

असं तस्य न भोक्तव्यं वृथापात्रो हि स स्मृतः ॥

तदन्नाशने तु,—

प्राणायामं चिरभ्यस्य घृतं प्राश्यं विशुध्यतीति च ।

तथा सूतकाद्यशीचान्नादि नाश्नीयात्, एतद्विधानमशीचप्रकरणे
लेख्यम् ।

अङ्गिराः,—

अन्यावसायिनामन्नमन्त्रीयाद्यदि मानवः ।

यतिचान्द्रायणं कुर्याच्चान्द्रायणमथापि वा ॥

चण्डालश्चैवः क्षता सूतवेदेहकौ तथा ।

मागधीयोगवौ चैव सर्वेऽप्यन्यावसायिनः ॥

विष्णुः,—

चण्डालानं भुक्ता त्रिरात्रं सिद्धं भुक्ता पराकम् ।

वशिष्ठे पुनरुपनयनमधिकं,

पैठीनसिः,—

परिवित्तिपरिविदानविद्वज्जनानां रुधिरमक्षं, अभोज्य-
मित्यर्थः ।

बौधायनः,—

अवलितस्य मूर्खस्य दुर्वृत्तस्य च दुर्मतेः ।

अन्नस्य अह्वानस्य यो भुङ्क्ते ब्रह्महा तु सः ।

शङ्खलिखितौ,—

परपाकनिवृत्तस्य परपाकरतस्य च ।

अपरस्य च भुक्ताऽन्नं द्विजचान्द्रायणश्चरेत् ॥

गृही चाम्निं समारोप्य पञ्चयन्नान्न कारयेत् ।

परपाकनिवृत्तोऽसौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥

पञ्च यज्ञान् स्वयं कृत्वा पराक्रमपुञ्जीवति ।

सततं घ्रातवत्याय परपाकरतस्तु सः ॥

मृदस्त्वधर्मवृत्तौऽसौ ददाति परिवर्जितः ।

ऋषिभिर्धर्मतत्त्वज्ञैरपरः परिकीर्तितः ॥

याज्ञवल्क्यः,—

परपाकश्चिन् स्यादग्नित्वा मन्त्रपादते ।

तत्रापवादः,—

गुर्वक्षं मातुलानं च श्वशुरानं तथैव च ।

पितुः पुत्रस्य चैकाग्रं न पराक्रममिति स्मृतम् ॥

यत्तु बोधायनः,—

श्वशुरानं तु यो भुङ्क्ते स भुङ्क्ते पृथिवीमलमिति ।

तद्वर्जितश्च श्वशुरधनोपजीवनपरम् ।

श्वशुरानस्य वृत्तिः स्वादिग्रस्यैव करोति य इति महाभास्व-
वचनात् ।

एतेनासक्तिर्न कार्या ।

याज्ञवल्क्यः,—

यतिश्च ब्रह्मचारी च पक्वान्नस्वामिनावुभौ ।

तयोरक्षं न भोक्तव्यं भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥

भरद्वाजः,—

पक्षे वा यदि वा मासे यस्य नाग्रन्ति देवताः ।

भुक्त्वा दुरात्मनस्तस्य द्विजश्चान्द्रायणश्चरेत् ॥

आदित्यपुराणे,—

विष्णुं जामातरं मन्ये तस्य मन्युं न कारयेत् ।

अप्रजायां दुहितरि नाग्नीयात्तस्य वै गृहे ॥

ब्रह्मदेये विधिवेष दैवतोटे सदैव हि ।

गान्धर्वे राक्षसे चैव कुर्याच्चैव समागमम् ॥

अथ देवब्रह्मविधिना दत्तायाः सुतायाः श्वशुरसम्बन्धेन भर्तृ-
सम्बन्धेन वा यद्गृहं तत्र तत्स्वामिकस्यान्नस्य भोजने महान्
दोषः, भार्वादिविवाहेऽपीयान् दोषः, गान्धर्वराक्षसयोर्न दोषः,
दुहितरि सुतायां तद्गृहे भोजने न दोषः, प्रजापदस्त्रापत्यमाच-
वाचकत्वेऽपि यजमानप्रजासंस्थान्नाम्बकहविःकरभपात्रादौ पुत्रा-
पत्यग्रहणादिहापि तद्ग्रहणं, दुहितरि सत्यां जामातृनामिऽपि
पितुर्गृहे न भोजनं, तद्गृहे परकीयान्नभोजने न दोषः ।

आपस्तम्बः—

बलाहासीकृता ये च क्षेप्यचण्डालदस्युभिः ।

अशुभहारिताः कर्म गवादिप्राणिहिंसनम् ॥

उच्छिष्टमार्जनञ्चैव तथोच्छिष्टस्य भोजनम् ।

खरोद्भविङ्ग्वराहाणामामिषस्य च भोजनम् ॥

तत् स्त्रीणाञ्च तथासङ्गस्ताभिश्च सहभोजनम् ।

मांसोषिते द्विजाती तु प्राजापत्यं विप्रोधनम् ॥

चान्द्रायणं त्वाहितान्नेः पराकस्त्वयवा भवेत् ।

चान्द्रायणं पराकञ्च चरेत् सम्मत्खरोषितः ॥

सम्बन्धरोषिते शूद्रे मासार्धं यावत् पिवेत् ।

मासमात्रोषितः शूद्रः कृच्छ्रपादेन शुद्ध्यति ॥

जर्हं सम्बन्धराज्यस्य प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमेः ।

सम्बन्धरैस्त्रिभिश्चैव तद्भावं सोऽधिगच्छति ॥

अनुक्तप्रायश्चित्तनिराचारनिषिद्धाचरितदृष्ट्यान्नभोजने, षट्त्रिंश-
न्मते,—

निराचारस्य विप्रस्य निषिद्धाचरणस्य च ।

अन्नं भुक्त्वा द्विजः कुर्याद्दिनमेकमभोजनम् ॥

इत्याश्रयभूतास्यप्रतिग्रहीतदोषदुष्टानि ।

अथ संसर्गदुष्टानि ।

भविष्ये,—

सुरालसुनसंसृष्टं पेयूषादिसमन्वितम् ।

संसर्गदुष्टमेतच्च शूद्रोच्छिष्टवदाचरेत् ॥

मद्यभाण्डस्थितशवीपङ्कतजलादि च संसर्गदुष्टम् ।

तत्रमाणं जलशुद्धौ लिखितं, एवं गोघ्रातकेशकीटादिपात-
दूषितान्नादि संसर्गदुष्टं, तत्रमाणं अन्नादिशुद्धौ लेख्यम् ।

पराशरः,—

भाण्डस्थितमभोज्यानामपः पीत्वा पयोदधि ।

ब्रह्मकूर्चीपवासस्य योज्यं कर्मास्य निष्कृतिः ॥

शूद्रस्य नोपवासस्तु दिनेनेकेन शुध्यति ॥

सूत्रान्तरे,—

नारिकेलोदकं कांक्षे मधु ताम्रे च संस्थितम् ।

गोरसं ताम्रपात्रस्थं मद्यतुल्यं घृतं विना ॥

सम्बन्धः,—

शूद्राणां भोजने भुक्ता भुक्ता वा भिन्नभाजने ।

अहोरात्रोषितो भूत्वा पञ्चगव्येन शुध्यति ॥

विष्णुः,—

मृदारिकुसुमादींश्च फलकन्दैस्तुमूलकान् ।

विष्णुमूत्रदूषितान् भुक्त्वा क्षण्णपादं समाचरेत् ॥

क्षत्रिज्जटेऽर्धमेव स्वात्कृष्टं स्वात् शुद्धिशीघ्रनम् । अत्र सर्वत्र
अमेध्यावयवस्य साक्षात् प्रत्यभिज्ञाने तदमेध्यभक्षणे प्रायश्चित्तं
अवयवप्रवेशशङ्कायामुक्तानि प्रायश्चित्तानि । इति संसर्गदुष्टाक्ष-
भक्ष्याणि ।

अथ रसदुष्टानि ।

अविष्ये,—

रसदुष्टं विकाराच्च रसस्येति प्रकीर्तितम् ।

पायसक्षीरपूपादि तस्मिन्नेव दिने यथा ॥

दिनान्तरितस्य कालस्य दुष्टत्वात् तस्मिन् दिने यदि द्रव्या-
न्तरायोगेनाहं भवति । तदा रसदुष्टमुच्यते । आदिपदेन शुद्ध-
युक्तदुग्धदध्यादिकं पर्युषितप्रपानकादिकं च रसदुष्टम् । इदं

सर्वे दिनान्तरितमेव दुष्टमिति समाचारः । एवं शुक्तादिकं रस-
दुष्टम् । तत्रमात्रमामात्रादि शुद्धौ लेख्यम् ।

इति रसदुष्टान्यभिव्याधि ।

अथ सङ्क्षेपाख्यानि परनामकानि भावदुष्टानि ।

भविष्ये,—

विचिकित्सा तु हृदये यस्मिन्नन्ते प्रजायते ।

सङ्क्षेपं तु विज्ञेयमिति, विचिकित्सा संशयः, सा च त्रिविधा
अभिव्यक्तद्रव्यसादृश्येन यत्राभिव्यक्तान्तिर्भवति, आहार्यारोपो वा
तत्र संशयहेतुसादृश्यसत्त्वात्संशयो भवतीति, अनाश्वसंशितं^(१) गृह्यते
यथा भेकादिसदृश्यफलमूलादि यथा पुरीषादिसदृश्यं, द्वितीय-
प्रकारस्तु अभिव्यक्तसंसर्गसंशयः ।

काकाद्युपघातसंशयो वा अन्नस्वामिदोषसंशयो वा, तृतीय-
प्रकारस्तु भक्षितेऽपि द्रव्ये भक्षणं वा भुक्तमभक्षणं वा भुक्तमिति संशयः ।

पराशरः,—

वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्च भोजने भावदूषिते ।

शुक्ता तु ब्राह्मणः पश्चाच्चिरान्तेणैव शुध्यति ॥

वाग्दुष्टमिति वचसाऽपि संशयजनकत्वात् सङ्क्षेपखत्वेन संगृहीतं,
शुद्धमपि यद्द्रव्यं यदि कश्चिद्दत्तौदमभिव्यक्तमिति तदा वाग्दुष्ट-
मुच्यते, वाग्दुष्टपदेन सादृश्यातिरिक्ताभिव्यक्तसंशयहेतुमात्रं संगृह्यते ।

वशिष्टः,—

शङ्कास्थाने समुत्पन्ने अभीर्ज्य भक्ष्यशङ्किते ।
 आहारशुद्धिं वक्ष्यामि तां मे निगदतः ऋषे ॥
 अक्षारलवणासृक्षां पिवेद्ब्राह्मीं सुवर्चलाम् ।
 त्रिरात्रं शङ्खपुष्पां वा ब्राह्मणः पयसा सह ॥
 पक्षाग्रपद्मपत्राणि कुम्भान् पत्रमुदुम्बरम् ।
 क्षाययित्वा पिवेद्भस्त्रिरात्रेणैव शुध्यति ॥
 सहस्रपरमां देवीं शतमध्यां दशावराम् ।
 गायत्रीं वा जपेन्नित्यं महापातकनाशिनीम् ॥
 सम्बत्सरस्यैकमपि चरेत्कृच्छ्रं समाहितः ।
 अज्ञातभुक्तशुद्धयर्थं ज्ञातस्य तु विशेषतः ॥

इति भावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ स्वभावदुष्टानि ।

भविष्ये,—

पूर्ववाक्यस्य शेषः, पुरीषन्तु स्वभावतः, पुरीषपदं शरीर-
 मलोपलक्षणम् ।

मनुः,—

अज्ञानात् प्राश्य विस्मृतं सुरासंस्मृतेव च ।
 पुनः संस्कारमर्हन्ति त्रयो वर्णा द्विजातयः ॥

विष्णुः,—

मद्यानां प्राशने चान्द्रायणम् ।

वसाशुक्रमरुहप्रजामूत्रविट्कर्णविश्रव्याः ।

श्लेष्मानुदूषिका खेदो द्वादशैते नृणां मलाः ॥

मानुषास्त्रि शवं विष्टां रेतो मूत्रार्त्तवं वसा ।

खेदानुदूषिका श्लेष्मा मद्यं चामेध्यमुच्यते ॥

इत्यादिषु चान्द्रायणं पुनः संस्कारस्य, श्वविङ्गवराहगृध्रश्येनकुक्कुट-
श्यामभासवक्त्राककङ्कशृगाणां मूत्रपूरीषप्राशने तप्ततृणं,
स्वभावदुष्टेषु हृदयं हृदयनासभवे च त्रिरात्रं सत्परात्रं वा उपोष
निःपुरीषाभावः कार्यः ।

इति स्वभावदुष्टान्यभक्ष्याणि ।

अथ अष्टविधभक्ष्याणि ।

सुमन्तुः,—

लशुनपलाशकुश्लीनवय्राहसूतिकामधुमांसमूत्ररेतोऽमेध्यभक्ष्ये
मूर्ध्नि सम्पातानवनयेदुपवासस्य, एतान्येव व्याधितस्य मिषक्-
क्रियायामनिषिद्धानि भवन्ति यानि चान्यान्येवं प्रकाराच्चीति ।

अत्र यद्यपि सर्वत्र आत्मानं गोपायेदिति विधिनाऽनन्वीष्य-
व्याधिनिवृत्त्यर्थं विहितस्याप्यभक्ष्यस्याप्यौषधस्याग्नीषोमीव हिंसाव-
न्निषेधविषयत्वायोगात् पृथग्वचनमनर्थकं, तथापि,

कर्मणा येन केनापि मृदुना दास्येन वा ।

उद्धरेद्हीनमात्मानं समर्थो दानमाचरेत् ॥

धर्मस्य प्रथमं तावत्प्रायश्चित्तात्मको भवेत् ।

ततस्तेन विशुद्धस्य फलार्थोऽन्यो भविष्यति ॥

इति न्यायेन सर्वत्र आत्मानं गोपायेदित्यस्य न्यायप्राप्तानुवादात् ।
येषां व्याधिनाशप्राणात्ख्यादौ विशेषानुष्ठा नास्ति तेषामल्पदोषत्वं
यत्र विशेषानुष्ठा तत्र दोषलेशस्याभावान्न प्रायश्चित्तं, तत्रापि
महापातकहेतुसुरापानादेः प्राणात्ख्यादावपि त्याज्यते, न च
यानि चान्यान्धेवं प्रकाराणीति सुमन्तुवचनात् सुरापानस्यापि
व्याधितस्य भिषक्क्रियायां निर्दोषता किं न स्यादिति वाच्यं,
एवंप्रकारशब्देन महापातकहेतुव्यतिरिक्ताभक्ष्याणामेवोक्तत्वात्,
अन्यथा तद्वैयर्थ्यापत्तेः ।

इत्यष्टविधान्यभक्ष्याणि ।

अथ षष्ठसप्तमभागकृत्यम् ।

दक्षः,—

इतिहासपुराणाभ्यां षष्ठसप्तमकौ नयेत्, इतिहासो महा-
भारतं, पुराणान्यष्टादश तथोपपुराणान्यष्टादश, तन्निर्गतं नन्दि-
पुराणनरसिंहपुराणादि, विष्णुधर्मसीरधर्मविष्णुशिवसूर्यरह-
स्यानि रामायणञ्च ।

(१) धर्ममाचरेत् ।

विष्णुधर्मोत्तरादीनि च,—

एतच्च नित्यवह्निधानाद्देदार्यज्ञानोपायत्वेन नित्यमेव कर्त्तव्यम् ।

तदुक्तं,—

इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपवृंहयेत् ।

विमेत्यस्यात् श्रुताद्देदो ममायं प्रहरिष्यति ॥ इति ।

अतएवात्र इतिहासपुराणपदं वेदार्थज्ञानोपयोगिशास्त्रीपलक्ष-
मिति ।

मनुः,—

बुद्धिबुद्धिकरास्याशु धन्यानि च हितानि च ।

नित्यं शास्त्राण्यवेक्षेत निगमांश्चैव वैदिकान् ॥

बुद्धिबुद्धिकराणि न्यायवैशेषिकासांख्यशास्त्राणि, धन्यानि नीति-
शास्त्राणि हितानि वैद्यशास्त्राणि, निगमान् वैदिकान् निर्घण्टु-
ग्रन्थतीन् ।

यान्नवल्काः,—

वेदार्थानधिगच्छेच्च शास्त्राणि विविधानि च, विविधानि
पातञ्जलपञ्चरात्रपाशुपतादीनि ।

साख्यं योगः पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा ।

अतिप्रमाणाग्येतानि हेतुभिर्न विरोधयेत् ॥

इति यान्नवल्कोऽनैवोक्तेः,—

एवं मन्वादिधर्मशास्त्रावेक्षणस्याप्ययमेव कालः ।

सायं प्रातस्तथा रात्रौ शुचिर्भूत्वा शृणोति यः ॥

भविष्यपुराणायुक्तेतिकर्तव्यता च काम्यश्रवणविषया न तु वेदार्थ-
ज्ञानोपयोगिपुराणायवेक्षण्ये, पुराणादीनि पूर्वमुक्तानि ।

इति षष्ठसप्तमभागकृत्यम् ।

अथाष्टमभागकृत्यम् ।

दक्षः,—

अष्टमे लोकयात्रा तु वह्निःसन्ध्या ततः परम् ।

लोकयात्रा गृह्याय व्ययचिन्ताधनार्जनप्रकारान्वेषणञ्च सुहृदादि-
गृह्यगमनञ्च, लोकयात्रान्तर्गतत्वाद्देवशास्त्रायवेक्षणमिहैव ।

उदयास्तमयं यावच्च विप्रः क्षणिको भवेदिति दक्षवचनाल्लोक-
यात्राभावे पुराणशास्त्रावेक्षणाध्यापनविष्णुशिवदूर्गानामकीर्त्त-
नादिकमिहापि कर्त्तव्यम् ।

इत्यष्टमभागकृत्यम् । इत्यष्टधाविभक्तदिवसकृत्यानि ।

अथ सायंसन्ध्या ।

यद्यपि वह्निःसन्ध्या ततः परमित्यनेन अस्तमनानन्तरमेव-
सन्ध्येति प्रतिभाति तथापि आतारोदयात्सायमर्द्धास्तमित-
भास्करामिति व्यासवचनादर्द्धास्तमिते सन्ध्यारम्भः ।

उपास्य पश्चिमां सन्ध्यां हुत्वाऽग्निस्तानुपास्य च ।

भृत्यैः परिवृतो भुक्ता नातिहृष्याथ संविशेत् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनात्,—

त्रोचामिमांशु, सूर्येऽस्तगैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्विंशत्याऽङ्गुलैः,
इत्युक्तकाले, उदरेति यजमानो ब्रूयात् सायं प्रातरग्निहोत्र इति
कात्यायनवचनात्, अध्वर्युं प्रति उदरेति प्रैषः ।

स्वयं होमपक्षे प्रैषाभावः, उदरं, उपासनस्यापि प्रादुष्करणं,
ततोऽर्घ्यास्तमिते सूर्ये सम्भारम्भः ।

अथातः सम्भोपासनविधिं व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्य मन्त्र-
ज्ञानं बोधायनेनोक्तमिति मन्त्रज्ञानमदृष्टार्थं ज्ञाननिमित्ताभावे-
ऽपि सायंसम्भार्यां कार्यम् ।

याज्ञवल्क्यः,—

प्राधानायम्ब संप्रोक्ष त्वृचेनाद्देवतेन^१ तु ।

अपवासीत सावित्रीं प्रत्यगातारकोदयात् ॥

प्रत्यक् पश्चिमासुखः, तत्राञ्जलिदानकाले पश्चिमा सन्ध्या सरस्वती
कण्ठवर्णा वृद्धा कण्ठवस्त्रा वृषारूढा त्रिलोचना त्रिभुजा उम्बर-
त्रिशूलहस्ता रुद्राणी रुद्रदेवता सूर्यमण्डलादायान्ती कैलास-
निलया इति गायत्रीध्यानम् ।

प्रत्यङ्मुखत्वेन यथारूपां सरस्वतीं ध्यात्वा यद्वा ध्येयः
सदेत्यादि ध्यात्वा बहुनञ्चदर्शनपर्यन्तं सहस्रशतं दश वा
गायत्रीजपः उपविश्य कार्यः ।

उत्थाय प्रत्यङ्मुखस्व इमं मे वरुण^२ तत्त्वायामीति हाभ्यां
रात्रेरुपस्थानम् ।

(१) -हृचेन देवतेन च ।

(२) तं त्वांवामीति ।

उपविश्य समाचारत् अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहेति
जलाञ्जलिद्वयदानम् ।

अन्यत्सर्वं प्रातःसन्ध्यावत्, देवाद्वयधीक्षककाले सन्ध्याया असम्भवे
प्रातस्तनात्प्रदोषाद्वा सन्ध्याकालो विभिद्यत इति वृद्धमनुवचनात्
प्रथमप्रहरमध्ये करणं, साम्निकस्य विशेषतः ।

यावत् सम्यङ् न भाव्यन्ते नभसृक्षाणि सर्वतः ।

न च लोहितमत्येति तावत् सायं च ह्यते ॥ इति

होमकालात् प्राक् जपत्यागेन होमारम्भः, गार्हपत्यं प्रदक्षिणी-
कृत्य यजमान उपविशेत् । अग्निर्ज्योतिषं त्वा वायुमतीं प्राणमतीं,
स्वर्गांश्च स्वर्गायोपदध्यामि भास्वतीं, इति मन्त्रेणाहवनीये
समिधमादध्यात्, अग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निः स्वाहेति प्रथमाहुतिं
बुड्यात्, प्राक्संख्यं समिदाधानं, धरापर्युक्ष्णं च, शेषः
प्रातर्वत् ।

स्मार्त्तहोमे, अग्नये स्वाहेति प्रथमाहुतिः, शेषं प्रातर्होम-
वत्, “सायंप्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्यो बलिकर्म चे”ति वचनात् पक्वाग्नेन
तण्डुलादिद्रव्यान्तरेण वा वैश्वदेवहोमो बलिहरणं च यथोक्तं,
यत्तु सायं त्वन्नस्य सिद्धस्य पन्नमन्त्रं बलिं हरिदिति तद्यज-
मानस्य ऋत्विजां चासन्निधाने बोध्यम् ।

अप्रश्नीयोऽतिथिः सायं सूर्योदये गृहमागतः ।

इत्यतिथिपूजा च कार्या, हुत्वाऽग्नींस्तानुपास्ते चेत्युक्तेरग्नीना-
मुपस्थानं प्रदक्षिणावर्त्तनं प्रणामः ।

तत्र प्रदोषे सप्तजन्मपापक्षयार्थं शिवलिङ्गदर्शनं कार्यम् ।

त्रिकालं नो प्रपश्यन्ति मुखं ज्ञाणस्य नित्यशः ।

न तेषां पुनरावृत्तिर्विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥

इत्युक्तेर्विष्णुालयं गत्वा दर्शनं कार्यम् ।

प्रदोषे न हरिं पश्येत् इत्युक्तेः तदनन्तरं कार्यम् । प्रदोषी-
रजनीमुखं न तु दर्शने चतुर्थादिप्रदोषो ग्राह्यः । चतुर्थीसप्तमी-
त्रयोदशीप्रदोषवाक्येषु अध्ययनस्य निषिद्धत्वात्, तत्रमात्रं
लेख्यं, यत्तु सा रात्रिः सर्वकर्मघ्नी महेश्वाराधनं विनेति पठन्ति,
तत्रामाश्वेऽपि न तावत्तिथिविशेषे रात्रिविशेषे विहितकर्मसु
बाधकत्वम् । नापि,

दिवोदितं तु यत्कर्म कदाचिदतिवर्त्तते ।

रात्रौ प्रथमयामे तु कर्त्तव्यमविशङ्कितैरित्यत्र बाधकत्वम् ।
नापि त्रिकालविहितपूजाजपहोमादौ विहितप्रतिषेधे विकल्पा-
पत्तेः । कर्मप्रकरणेऽस्य वाक्यस्याभावात् एतादृशरात्रिव्यतिरिक्ते
पूजादिकं कार्यमिति न पर्युदासोऽपि ।

नापि,

सर्वकालमुपस्थानं संन्ययोः पार्थिवेभ्यते ।

अन्यत्र सूतकाशीचविभ्रमातुरभीतितः इति वाक्यवत्पर्यु-
दासः । ईदृशवाक्याभावात् तेनाध्ययननिषेधस्यैवायमनुवादः,
सर्वकर्मघ्नी सर्वविद्याध्यायनकर्मघ्नीत्यर्थः । “या या प्रतिष्ठिता
मूर्त्तिस्तस्यास्त्रिकालमर्चन”मिति तत्त्वसारसंहितावचनात् प्रति-
ष्ठितसर्वदेवपूजा कार्या, गोपालपूजायां ध्याने विशेषः ।

विज्ञान्तध्वस्तवैरिषमजितमुपास्तावनीभारमादै-
रावीतं नारदाद्यैर्मुनिभिरनुदिनं तत्त्वनिर्णीतहेतोः ।
सायाङ्गे निर्मलं तं निरुपममजरं पूजयेन्नीलभासम्,
मन्त्री विश्वोदयस्थित्यपहरणपरं मुक्तिदं वासुदेवम् ॥

हारीतः,—

तिसन्ध्यमवस्तन्देवार्चनजपहोमध्याननियमानुष्ठानं दृक्-
व्रतत्वं त्रिसन्ध्यनियमिनां पाप्मा ग्रीर्यते, तपो भूयस्त्वमुपैति, ब्रह्म
प्रकाशतां गच्छति, अवस्तन्नं सर्वाङ्गोपेतं, देवार्चनादिनियमाः
तैर्ब्रह्म प्रकाशतां यातीत्यर्थः । जपः प्रणवस्य, ध्यानं निराकारं
साकारं च, होमस्तु नित्य एव ।

दक्षः,—

प्रदोषपश्चिमौ यामौ वेदाभ्यासेन तौ नयेत् ।

यामद्वयं शयानो हि ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥

तस्मिन्नेव प्रयुञ्जानस्तस्मिन्नेव प्रलीयते ।

तस्मिन् प्रदोषपश्चिमयामे प्रयुञ्जानो वेदं पठन् तस्मिन्नेव परं-
ब्रह्मणि लीयते, इति वचनाद्देदाभ्यासः कार्यः, अत्र प्रदोष-
पश्चिमयामयोः कर्मान्तरविधानादावश्यककर्मान्तरव्यतिरिक्त-
काले वेदाभ्यास इति भोजनमपि प्रथमप्रहररूपे प्रदोषे, सार्ध-
प्रहरयामत इति ग्रामद्वयं शयान इत्यस्य सङ्कीचकत्वेन प्रदोषा-

(१) -माद्यै ।

(२) रागीतं ।

सम्भवे बोध्यं, तेन पूजाद्यनन्तरं कियत्कालं वेदाभ्यासः । तथा
सम्भवे तदूर्ध्वघटिकाद्यं यावत् ।

अर्धरात्रे भोजननिषेधात् ।

महानिशा तु विज्ञेया मध्यमं घटिकात्रयम् ।

इति वाक्यस्य सम्बलत्वेऽपि सूक्ष्मार्धरात्रस्य निषेधायोग्यत्वेन
तदुभयपार्श्वकालयद्भवेन महानिशायां भोजनविधानं, अतएव
सुप्ते शयिनि भुञ्जीत यदि न स्वास्महानिशा इति लिङ्गं दृश्यते,
एवं नक्तं चैवान्यपर्वस्विति अमावास्यासंक्रान्तिपौर्णमासीसु नक्त-
भोजनं निषिद्धम् ।

न सायं प्रातराशित इति वचनाद्दिवा पूर्वाह्नस्य न रात्रौ
भोजनं, तदा जलेन प्राणाद्भुतिस्त्वान्नजपो वेत्युक्तं, भोजनधर्माः
पूर्ववत् ।

शिष्टाः,—

रात्रौ भोजनकाले तु यदा दीपो विनश्यति ।

पाणिभ्यां पात्रमादाय भास्करं मनसा स्मरेत् ॥

ततो दीपं पुनर्दृष्ट्वा तच्छेषं भोजयेन्नरः ।

दधिसक्वधुधानातिलसम्बन्धदास्याहृतानि वर्जयेत् ॥

विश्वफलमपि श्रीकामेन नाद्यं, न रात्रौ दीपं विना, तेन चन्द्रा-
लोकादिसत्वेऽपि दीप आवश्यकः, इति रात्रिभोजनप्रकरणम् ।

अथ शयनम् ।

दशः,—

यामद्वयं शयानस्य ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

शर्वर्या मध्यमौ यामौ हुतशेषं हविष यत् ॥

भुञ्जानस्य शयानस्य ब्राह्मणो नावसीदति ।

अथ त्रयाणां वर्षानां पूर्वरात्रे प्रजागरणमिति शङ्खलिखितवचनम्
प्रथमयामपरम् ।

नारदः शङ्ख, —नार्द्रपादः सुप्याक्रोत्तरापरशिराः, न नमो
नानुवंशं नाकाशे न पलाशशयने न पञ्चदारुहते न 'गच्छन्मृते
न विसृज्यन्मृते ।

न भिक्षे नाग्निमुष्टे न घटसिक्तदुग्धजे न श्मशानशून्यालय-
देवतायतनेषु, 'न चपलमध्ये न धनधान्यगोशु रुहुताशसुराणासुपरि,

नोच्छिष्टो न दिवा स्वपेक्ष सन्ध्यायां न भस्मनि ।

देशे न चासुचौ नार्द्रे न च पर्वतमस्तके ।

अपरः पश्चिमप्रदेशः, वंशो गृहमूर्धन्यत्रेषीसन्नकदीर्घकाष्ठं
तस्याधस्तात्तद्द्वैर्घ्याङ्गुकारेण दन्तं काष्ठं अनुवंशं, पञ्चदारुहते पञ्च-
जातीयकाष्ठकृते, चपलोऽत्र व्यसनी, नार्द्रे देशे शयनादौ च ।

(१) न राजभग्नकृते- ।

(२) न च जलमध्ये न धनधान्यगोशु रुहुताशसुराणासुपरि ।

कचित्सु, एकद्रुमे यशो वृक्षद्वयनिर्मितश्च धन्यतरः, त्रिभिरा-
ब्जजट्टहिकरस्रतुर्भिरपि यशस्वायं, पञ्चवनस्पतिरचिते पञ्चलं
याति यः श्रेते, षट्सप्ताष्टतरूणां काष्ठैर्घटिते च कुलचयः ।

अन्येन च संयुक्ता तिन्दुकी शिंशपा च शुभफलदा ।

न श्रीपर्णीतरुघटिता न देवदारुवृक्षरचिता च ।

हारीतः,—

नान्यपूर्व्वे नाश्मप्रीठोपधाने न तिर्य्यगुदक्प्रत्यक्शिराः,
न नम्रो नाशुचिर्नोच्छिष्टो न प्रगे नोच्चैर्निशायां भाषेत, अन्यपूर्व्वे
पूर्व्वमन्योपभुक्ते, तिर्य्यक्शिरा विदिक्शिराः । शङ्खलिखितौ,
न त्रिशीर्षस्रटायां नान्यवर्षीप्रसेवितायां अनभ्युक्ष्य, न भूतपक्ष-
ग्रहायतनेषु न श्मशानवृक्षच्छायासु न पर्व्वणि न रभसोत्सवे वा,
अनभ्युक्ष्य अप्रक्षाल्य, इदमापदि, शुद्धान्तरं प्रमाणञ्च द्रव्यशुद्धि-
प्रकरणे लेख्यं, पर्व्वणि पर्व्वप्रतिपत्सन्धौ, रभसोत्सवे पुत्रजन्माद्युत्सवे,

उग्रनाः, न तैलेनाभ्यक्तशिराः स्वपेत्, न हारेण प्रविशेत्,
नादीक्षितः कृष्णचर्मणि सुप्यात्, कृष्णचर्मं कृष्णमृगचर्मं, तत्र-
शयनं निषिद्धं न तूपवेशनम् ।

शिष्टाः,—

खगृहे प्राक्शिराः श्रेते खगृहे दक्षिणाशिराः ।

प्रत्यक्शिराः प्रवासे तु न कदाचिदुदक्शिराः ॥

सुधौतशृङ्गपादसु स्वाचान्तः शयने शुचौ ।

वृसिंहं पद्मनाभञ्च शयने संस्मरेत्सदा ॥

सर्पाणां वारणार्थं च इमं मन्त्रमुदीरयेत् ।
 नमोऽदायै नमः प्रातर्नमोऽदायै नमो निशि ॥
 नमोऽस्तु नमो दे तुभ्यं त्राहि मां विषसर्पतः ।
 सर्पापसर्पं भद्रन्ते गच्छ सर्पं वनान्तरम् ॥
 जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तिक्यवचनं स्मर ।
 आस्तिक्यवचनं स्मृत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते ॥
 शतधा भिद्यते मूर्खा गिरिवंजहतो यथा ।
 अगस्त्यो माधवश्चैव मुमुकुन्दो महासुनिः ॥
 कफस्त्यो मुनिरास्तिक्यः पश्चैते सुखशायिकाः ।
 हनूमानञ्जनासुरित्यादिस्तोत्रपठनञ्च ॥

साग्निकस्य तु दर्शपौर्णमासयोः कात्यायनेन, आश्वनीयष्टह-
 शय्याधः, गार्हपत्यस्य वा, इति यत् सूत्रितं तत् खट्वाशयन-
 निषेधपरं न तु वस्त्राद्यास्तरणनिषेधपरम् ।

जायाया अलङ्कारग्रहणादिवेशः ।

तथाचापस्तम्भः,—

सदा निशायां दारान् प्रत्यलङ्घुर्वीत, इति अत्र सदेत्युक्तेरुप-
 भोगाभावेऽपि वेशः कार्यः ।

अथ शयनपद्धतिः ।

रात्रिप्रथमयामानन्तरं यज्ञोक्तशयने शयानो दक्षिणहस्तं
जायाया दक्षिणांशेन हृद्देशं नीत्वा हृदयस्पर्शनं कुर्यात्, तत्र मन्त्रः,
यत्ते सुषी मे हृदयं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।

वेदाहं तन्मां विद्यात्पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं,
नृण्ययाम शरदः शतं, इति एवमृतुगमनेऽमृतुगमनेऽपि एवमत-
जर्हमिति पारस्कारसूत्रात्, ततः सम्भोगः, ऋतौ तु सम्भोगात् पूर्वं
योनिस्पर्शनं गोभिसोक्तम् ।

तत्र मन्त्रः, विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि विष्णुः ।

आसिञ्चतु प्रजापतिर्जाता गर्भं दधातु, गर्भं धेहि शिनीवासी-
गर्भं धेहि पृथुष्टुके, गर्भन्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्त्रजौ, इति
सम्भोगानन्तरमृतौ शुक्रशोणितलेख्यं प्रक्षाल्य स्नात्वाऽमृतौ तु
आचमनमार्चं कृत्वा पृथक्शय्यायां शयनम् ।

तथाचापस्तम्भः,—

ऋतौ च सन्निपातोदारिण्यानुव्रतमन्तरालेऽपि दार एव
ब्राह्मणवचनाच्च संवेशनं स्त्रीवाससैव सन्निपातः स्यात्, यावत्सन्नि-
पातं च सहशय्या ततो नाना, उदकोपस्पर्शनमपि वा लेपान्
प्रक्षाल्याचम्य प्रोक्षणमङ्गानां, इति, सन्निपातः संयोगः, अनुव्रतं
पर्वादिवर्जनरूपव्रतमनुगम्येत्यर्थः, अन्तरालेऽमृतौ, ब्राह्मणवचनात्
विज्ञायते ह्रीन्मृत्वाङ्गमित्यादिवक्ष्यमाणवेदभागविशेषोक्तेः स्त्रीवासः
स्त्रीभोगार्थवच्च, ततो नानासम्भोगानन्तरं पृथग्भूती स्वाताम् ।

उदकस्पर्शनं ज्ञानं, एतद्वृत्तौ, अमृतौ तु प्रोक्षणं,
वैद्यशास्त्रेऽपि,—

दिवा वा यदि वा रात्रौ यत्कालं मैथुनं व्रजेत् ।

अनन्तरं प्रस्रवतो बलवर्णौ प्रसीदतः ॥

यद्यपि दिवा मैथुनं निषिद्धं तथाप्येतद्वाक्यस्य निषेधमुल्लंघ्य
तदाचरणवतोऽन्नस्य पथ्योपदेशकत्वादविरोधः ।

तथाच वृद्धग्रातातपः,—

कृतौ तु गर्भशङ्कित्वात् ज्ञानं मैथुनिनः स्मृतम् ।

अमृतौ तु सदा कार्यं शौचं मूत्रपुरीषवत् ॥

मिथुनीभूय तथा सह सर्व्यां न शयीत, सर्व्यां रात्रिमिति-
शेषः ।

यान्नवस्त्राः सोऽपि ।

हावेतावशुचौ स्थातां दम्पती शयनङ्गती ।

शयनादुत्थिता नारी शुचिः स्यादशुचिः पुमान् ॥

जायायाः शुचित्वं ज्ञानप्रोक्षणव्यतिरेकेणापि, स्वपतो जाग्रतो वा,
) स्वयं रेतःस्कन्दने वृद्धदारण्यके श्रूयते, सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः
स्कन्दति तदभिसृष्टेदनु वा मन्त्रयेत, यन्मेऽद्य रेतः पृथिवी-
मस्त्रीद्वयद्वीपधीरप्यलसद्यदपः, इदमहन्तद्रेत आददे पुनर्मा
मैत्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निर्हिष्ण्या यथास्थानं कल्पन्ता-
मित्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामन्तरेण स्तनी वा श्रूवौ निमृच्छयात् ।
इति, तथाच रेतःस्कन्दने शौचाचमने कृत्वा यन्मेऽद्य रेत इत्यादि
कल्पन्तामित्यनेन मन्त्रेण रेतसो दर्शने तदभिमर्शनं, स्तनयो-

भ्रुवोर्व्या मध्ये निर्धार्यनं, अदर्शने तु मनसा पठनरूपमनुमन्त्रं,
इति व्यवस्थितो विकल्पः, विज्ञानेश्वरीये तु हरतो दर्शना-
दर्शनयोरपि अनुमन्त्रपञ्चो लिखितः, तदनन्तरं सदादिः
कालनं आचमनं च, इति श्रयनपद्धतिः ।

तत्र ऋतुविचारः ।

मनुः,—

ऋतुकालभिगामी स्वात्स्नदारनिरतः सदा ।

पर्व्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्धतो रतिकाभ्यया ॥

ऋतुः स्वाभाविकः स्त्रीणां रात्रयः षोडशः स्मृताः ।

तासामाद्यास्तस्मिन् निन्दितैकादशी च या ॥

त्रयोदशी च शेषाः स्युः प्रशस्ता दश रात्रयः ।

युग्मासु पुत्रा जायन्ते स्त्रियोऽयुग्मासु रात्रिषु ॥

तस्माद्युग्मेषु पुत्रार्थी संविशेदार्त्तवे स्त्रियम् ।

पुमान् पुंसोऽधिके शुक्ले स्त्री भवेदधिके स्त्रियाः ॥

समेऽपुमान् पुंस्त्रियौ वा क्षीणेऽप्ये च विपर्ययः ।

निन्द्यास्वष्टसु चान्यासु स्त्रियो रात्रिषु वर्जयन् ॥

ब्रह्मचार्येव भवति यच्च तत्राश्रमे वसन् ।

ऋतुः स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्था, तदुपलक्षितः कालः ऋतुकालः,
तत्राभिगम एव व्रतं यस्य स ऋतुकालाभिगामी ।

व्रते इति सूत्रेण व्रतार्थे निनिः, पर्व्ववर्जमित्युक्ताववृत्तौ च,
पर्व्वानि तु पूर्व्विमासावास्याऽष्टमीचतुर्दशीसंक्रान्तय इति पूर्व्व-
सुक्तानि, भार्या रतिकाभ्यया भार्या सुरतकामनया निमित्त-

भूतया, तन्नाख्यागमनमेव व्रतं यस्य स तथोक्तः, ऋतावृत्तौ च
भार्याकामनायां न दोष इत्यर्थः ।

तथाच याज्ञवल्काः,—

यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।

स्त्रीवरस्य वेदे,—

विभ्रायते हीन्द्रस्वाष्ट्रं त्रिशीर्षं हत्वा पापमृहीतमात्मानम-
मन्यत, सर्व्या भूतान्यभ्याक्रोशन् भूषहन्विति ।

स स्त्रिय उपधावदस्य मे भूषहत्यायै द्वितीयं प्रतिगृह्णीतेति,
ता अभ्रुवन् किं नोऽभूदिति, सोऽब्रवीद्द्वरं वृक्षीध्वमिति ।

ता अभ्रुवन् ऋतौ प्रजा विवामह इति, काममाविलज्जनितोः
सम्भवाम इति, तथेति ताः प्रतिजगृहुः, आदिज्जनितोरिति
तोषुन् ।

पुत्रजन्मपर्यन्तं कामसम्भवाम, अस्मादिच्छया पुरुषसम्भोगं
समेमहीति यावत्, पुत्रजन्मानन्तरं पुत्रान्तरजन्मनमपेक्ष्य यथा-
कामित्वमिति ज्ञेयम् ।

एवं स्त्रीकामनायां व्यभिचारशङ्कानिवृत्तयेऽनृतावपि गमन-
मावश्यकम् । युग्मास्त्रिदादौ श्रुतिः,—युग्मास्त्रिणीभवत्यान्तर्वम-
युग्मास्त्राप्यायते तस्मादासु क्रमात्पुत्रा दुहितरस्य जायन्ते इति,
समे स्त्रीपुंशोणितश्रुते समेऽपुमान् नपुंसकः ।

तथाच यमः,—

युगपद्यत्र वर्त्तत विद्यात्तत्र नपुंसकमिति, शुक्रप्रोक्षितसाधे-
पुंस्त्रियौ वा तादृश्यमलं वा ।

पुनर्यमः,—

यदि सम्भोगकाले तु पुरुषो रागमोहितः ।

द्विधा समुत्सृज्येच्छुक्रं यमलं तत्र जायते ॥

अर्थात् शुक्राधिक्ये द्विधोत्सर्गे स्त्रीयुगलमित्यर्थः । क्षीणे निःसारे
अल्पे परिमाणतो न्यूनं च विपर्ययो गर्भानुत्पत्तिः ।

निन्द्यासु आयुश्चतुष्टयैकादशीत्रयोदशीरूपासु षट्सु ।
अन्यासु अनिन्द्यासु अष्टसु अर्थादनिन्द्यदशरात्रिमध्ये युग्मासु-
युग्मासु अष्टसु वर्ज्यन् रात्रिद्वयमेव गच्छन्नित्यर्थः । ब्रह्मचार्ये
ब्रह्मचर्यफलभागित्वर्थः । यत्र तत्राश्रमे गार्हस्थ्येऽपीत्यर्थः ।
स्त्रीवरसत्वेऽपि ब्रह्मचर्यफलकामस्यानृतौ न गमनशङ्केत्यर्थः ।

यान्नवल्कीये तु विशेषः,—

षोडशर्तुर्निशाः स्त्रीणान्तासु युग्मासु संविशेत् ।

ब्रह्मचार्येव पर्व्याख्याद्यासतस्तसु वर्ज्यन् ॥

एवं गच्छन् स्त्रियं क्षामां मघां मूलाच्च वर्जयेत् ।

स्वस्थ इन्दौ सक्तत्पुत्रं लक्षणं जनयेत् पुमान् ॥

क्षामां रजस्वलाव्रतैरवस्थलघ्नाहारादिभिश्चाल्पवलामित्यर्थः ।
मघां मूलाच्चेति गण्डलक्षणं, स्वस्थ इन्दौ वलवति चन्द्रे, एतश्चाश्व-
शुभग्रहोपलक्षणं, एतत्प्रथमर्तुनिरूपणे वाच्यम् ।

षोडशरात्रिमध्ये रात्रिचतुष्टयं वर्ज्यं, अवशिष्टासु द्वादशसु

रात्रिषु पञ्चमसप्तमनवमेकादशत्रयोदशपञ्चदशरूपाः चतुष्मरात्रय-
स्याख्याः, अथगिष्टासु षट्सु रात्रिषु पर्वाणि त्वक्ता सङ्गमे
विशिष्टः पुत्रो भवति । एकस्यां रात्र्यां सक्तदेव गमनं न
द्विस्त्रिरेवं सति ब्रह्मचर्यफलभागित्वर्थः । अत्रायुष्मरात्रित्यागो
नाधर्महेतुः किन्तु पुत्रोत्पादनार्थ एव, पर्वत्यागसु अधर्महेतु-
तयैवेति ज्ञेयम् ।

यद्यपि वामनपुराणे, पूर्णासु योषित्परिवर्जनया, पूर्णासु
पञ्चमीदशमीपञ्चदशः, तथा बुधेन योषामिति बुधवारो निषिद्धः,
योषिन्मघाकृत्तिकासूत्रासु च, इति नक्षत्राणि ।

बाराहे,—

षष्ठ्याष्टमी अमावास्या उभे पक्षे चतुर्दशी ।

मैथुनं न च सेवेत द्वादशी च मम प्रियम् ॥

इति षष्ठी द्वादशी च निषिद्धे । चतुर्थ्यां मैथुनवर्जनं विश्वलोक-
प्राप्तिफलकत्वात्काम्यं न नित्यम् । पर्वसु षष्ठ्याश्च यमोक्त्यादिषु
यो विशेषनिषेधः स दोषातिशयार्थ इति तद्वचनानि न
लिखितानि ।

तिथिवारनक्षत्रेषु निषेधाः सन्ति ते च प्रथमर्त्तावेव ।

दक्षिणदिक्षु खगमनश्चाप्यभिनवासु नारीषु ।

व्ययमपि शस्त्रफलानां न बुधा बुधवासरे कुर्युरित्यादि वचनान्त-
रात् । बहुनिषेधपरिपालने सङ्गमस्य निर्विषयत्वापत्तेश्च पर्व-
वर्जनन्तु सर्वर्त्तुष्वपि, सर्वत्र तिथिनक्षत्रयोर्मैथुनादिनिषेध-
स्तत्तत्तिथ्यादिव्याप्तिसमय एव न त्वहोरात्रे, संक्रान्ती तु तदव-

च्छिन्नाहोरात्रे इति पूर्वसुक्तम् । चतुर्थदिवसरात्रौ सङ्गमस्य
 भ्रान्तवीयाद्युक्तिषु निषिद्धत्वेऽपि “ज्ञातां चतुर्थदिवसे रात्रौ
 मच्छेद्विषयः,” इति महाभारते । चतुर्थेऽङ्कि ज्ञातायां सुम्नास
 वा गर्भाधानवदुपेतो ब्राह्मणो गर्भं सन्दधातीति हारीतीये ।
 चतुर्थ्यश्वत्थुत्तरोत्तराः प्रजानिःत्रेयसार्धमिति आपस्तम्बीये ।
 चतुर्थरात्रौ विहितत्वात् रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्वादस्यायुर्गुण-
 वर्जित इति दोषसङ्घिष्युतयेव चतुर्थरात्रौ सङ्गमाचारः
 सङ्गच्छते । केवलं प्रथमर्तावेव चतुर्थरात्रिनिषेधो दृश्यते ।
 तथाच षोडशरात्रौषां फलानि ।

रात्रौ चतुर्थ्यां पुत्रः स्वादस्यायुर्गुणवर्जितः ।
 पञ्चम्यां पुत्रिणी नारी षष्ठ्यां पुत्रसु मध्यमः ॥
 सप्तम्यामप्रजा योविदष्टम्यामौश्वरः सुतः ।
 नवम्यां शुभगा नारी दशम्यां प्रवरः पुमान् ॥
 एकादश्यामधर्मा स्त्री द्वादश्यां पुरुषोत्तमः ।
 त्रयोदश्यां सपापा स्त्री धर्मसङ्करकारिणी ॥
 धर्मध्वजी 'कृतघ्नश्च आत्मवेदी दृढव्रतः ।
 प्रजायते चतुर्दश्यां गुणोच्चैरन्वितः सुतः ॥
 जायन्ते पञ्चदश्यान्तु बहुपुत्रा पतिव्रता ।
 विद्वान् लक्षणसम्पूर्णः सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥

आश्रयः सर्वभूतानां षोडश्यां जायते सुतः । इति,
तीर्थचतुः ।

देवलः,—

अतीर्थगमनात् पुंसस्तीर्थसंगुहनात् स्त्रियाः ।

उभयोर्वर्मलोपः स्याद्वेषे च विशेषतः ॥

यौगपद्ये च तीर्थानां विवाहः क्रमशो भवेत् ।

रक्षणाथर्मपुत्राणां ग्रहणं क्रमशोऽपि वा ॥

इषे च ऋतौ पुंसोऽगमने इषे च स्त्रिया ऋतुगोपने च महान्
दोषः, वस्त्रीषु ऋतुमतीषु अपुत्रा प्रथमं गन्तव्या । सर्वान्
पुत्रिणीषु वा ऋतुप्राथम्येन, ऋतुसमानकालत्वे च विवाहक्रमेण
गमनमित्यर्थः ।

यमः,—

ऋतुज्ञातां तु यो भार्यां सन्निधौ नोपगच्छति ।

घोरायां ब्रह्महत्यायां पच्यते नात्र संशयः ॥

भार्याचतुमुखे यस्तु सन्निधौ नोपगच्छति ।

पितरस्तस्य तं मासस्तस्मिन् रेतसि शेरते ॥

बीजायनः,—

ऋतौ नोपैति यो भार्यामनृतौ यश्च गच्छति ।

तुल्यमाहुस्तयोर्दोषमयोनी यश्च सिञ्चति ॥

ऋतावगत्वाऽनृतौ गमनेऽयं दोषो न तु ऋतुगमनानन्तरमनृतु-
गमने, स्त्रीवरेण तस्मादुद्धृत्वात् ।

देवलः,—

यः सदारानृतुज्ञातान् स्वस्थः सन्नोपगच्छति ।

भूषणहत्यामवाप्नोति गर्भस्याप्य विनश्यति ॥

एवं चास्य चान्द्रायणादिगुरुप्रायश्चित्तार्हत्वेन

“ऋतुं न गच्छेद्गार्ह्यां यः सोऽपि कृच्छार्हमाचरे”दिति वृह-
स्यत्युक्तिर्देशान्तरस्यविषया ।

अयमृतुकालविधिरपूर्वविधिः, पुनोत्पादनफलं प्रत्यप्राप्तस्य
तद्गमनस्य शास्त्रेण विधानात्, नियमविधेस्तु नाशङ्का, पुनोत्पादने
ऋतुगमनस्य प्राश्निकप्राप्तेरभावात् । विज्ञानेच्छरेस्तु नियम इति
यदुक्तं तत्पुनोत्पादनस्य नित्यत्वाच्च ऋतुगमनमपि नित्यमित्यभि-
प्रायेण इति बोध्यम् ।

नापि परिसंस्था, ऋतुगमनस्य पुनोत्पादनं प्रति प्राप्ते-
रभावात् ।

तथाच,—

विधिरत्यन्तमप्राप्तौ नियमः प्राश्निके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंस्थेति कीर्त्यते ॥

एवञ्च ऋतुगमनं सन्ध्यावन्दनादिवन्नित्यम्, द्विरात्रिमात्रगमनं
पुरुषार्थी ब्रह्मचर्यफलार्थत्वात्, तेन फलकामनाविरहे निषिद्ध-
वर्जं युग्मसर्वरात्रिगमनं पुनार्थिना कार्यं, एकस्यां रात्रौ
एकवारमिति च पुनोत्पादनविधिषेपत्वाच्च पृथक् पुरुषार्थः
तेन वक्षीषु ऋतुमतीषु सकृत्सकृद्गमनमेकरात्रावप्यविरहं,
अऋतुगमननिषेधश्च स्त्रीकामनाविरहे, स्त्रीकामनायां तु तत्रा-

प्रभिगमनं नित्यं उत्पन्नपुत्रस्य तु न ऋतुकालगमननियमः ।

ऋतुकालाभिगामी स्याद्यदि पुत्रो न जायते, इति कौर्मर्त्तेः

उत्पन्नैकपुत्रस्य तु स्त्रीकामनाविरहे ऋतावगमने न दोषः ।

स्त्रीकामनाया ऋतावृतावपि गमनं नित्यमेव, अतएव बहु-
पत्नीकस्यैकस्यां पुत्रोत्पादनेऽपि अन्यस्याः सकामनियमादृताव-
गमने दोषः ।

एष्टव्या वहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।

यजेत वाऽश्वमेधेन नीलं वा वृषमुक्षजेत् ॥

इत्युक्तेः पुत्रवतः पुत्रान्तरोत्पादनं काम्यम् ।

तस्य ऋतौ गमनं काम्यमेव ।

न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मैथुने, इति मनूक्तेः ।

एवं दुहित्रकामनार्थमयुग्मरात्रिगमनमपि काम्यमेव ।

यदा तु जातकादिवशेन पुत्रोत्पत्त्यभावनिस्रयो “दौहित्रस्य-
मुखं दृष्ट्वा किमर्थमनुष्ठत्ससी”त्युक्तं दिशा दौहित्रद्वारा आनृण्य-
मिच्छेत्तदा दुहित्रजननार्थमयुग्मरात्रिगमनमपि नित्यमेव ।
पुत्रोत्पादनविधौ संस्कारविधौ वा पुंस्त्वस्योद्देश्यविशेषणत्वेनाविव-
क्षितत्वात्, अतएव पुराणेषु दत्तकृत्तिमादिषु ‘दुहित्रमुकल्पः
स्मर्यते, यदा कुन्तिभोजनं स्वसुता कुन्तुशूरनाम्ने यादवाय दत्ता ।
यसु द्विभार्यः पुरुषो स्नेहेनैकां तु पश्यति ।

तेन पापेन लिख्येऽहं यद्यहं नागमे पुनरिति वाराहोक्तौ
समदृष्टितुमुक्तं तत्क्षेपवशेन सत्कारतारतम्यविषयम् ।

स्त्रीणां सौभाग्यतो जैष्ठ्यामिति कात्यायनोक्त्या स्नेहस्य कर्तु-
मुचितत्वान्, स्त्रिया ऋतुसत्वे स्त्रीकामनायां समतिवर्षस्यापि
मुद्रपस्य ऋतावृत्तौ स्त्रीगमनेऽधिकारः ।

तथाच वृद्धाः,—

नर्त्ते वे षोडशवर्षात्मनः परतोऽपि वा ।

आयुष्कामो नरः स्त्रीभिः संयोगङ्कर्तुमर्हति ॥

इति षोडशवर्षादृते षोडशम्बिनेत्यर्थः, तथाच षोडशवर्षादूर्ध्वं सप्त-
तिवर्षपर्यन्तं स्त्रीगमनेऽधिकार इत्यर्थः । ननु “द्वितीयमायुषो-
भागं कृतदारो गृहे वसेदि”त्युक्ताया पञ्चाशद्वर्षपर्यन्तमेव गार्हस्थ्यो-
क्तेस्तदूर्ध्वं गृहस्थधर्म्ममध्यपतितस्त्रीगमनस्यापि निषेधः प्रतीत-
इति चेत्, न ।

गृहस्थसु यदापश्येदस्त्रीपलितमात्मनः ।

अपत्यस्यैव चापत्यं तदारण्यं समाश्रयेदिति मनूक्तौ प्रत्यव-
स्थितकालवस्त्रीपलितपौत्रोत्पत्त्यवधित्वेन गार्हस्थ्यकृतेः । एवं
चतुर्विंशतिवर्षावधिकस्यायुःप्रथमभागस्य ब्रह्मचर्यकालत्वेनोक्ता-
वपि तन्मध्ये सम्पूर्णवेदैकशास्त्रस्य ज्ञातकत्वेन पञ्चदशवर्ष-
वर्षादौ विवाहे पञ्चविंशतिवर्षात्पूर्वकृतावभिगमनस्याशास्त्रीयत्वा
पक्षेऽपि ।

तथाच पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वमपि गृहस्थान्त्रमित्वे ऋतुगमनं न
विरुद्धम् ।

सूक्तपुराणे,—

उदासीनः साधकश्च गृहस्थो द्विविधो मतः ।

कुटुम्बभरणे 'सक्तः साधकोऽसौ गृही भवेत् ॥

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य त्यक्त्वा भार्यागृहादिकम् ।

एकाकी यस्तु विचरेदुदासीनः स मौनिकः ॥

इति गृहस्थस्यैव द्वैविध्योक्तेः ।

ब्रह्मज्ञानञ्च गृहस्थस्यापि कार्यम् ।

तथाच मनुः,—

यथोक्तान्यपि कर्माणि परिहार्यं द्विजोत्तमः ।

आत्मज्ञाने च सक्तः स्वाहेदाभ्यासे च यत्नवान् ॥

याज्ञवल्क्यः,—

यस्तु न्यायागतघनस्तत्त्वनिष्ठोऽतिप्रियः ।

आचक्रकृत्यवादी च गृहस्थोऽपीह सुचरते ॥

इति गृहस्थत्वापरित्यागेन मोक्षाधिकारित्वोक्तेः ।

किञ्च,—

विरक्तः प्रव्रजेद्विद्वान् सरक्तस्तु गृहे वसेत् ।

सरक्तः प्रव्रजेन्मूढो नरकं प्रतिपद्यते ॥

तथा,—

अनधीत्य द्विजो वेदमनुत्पाद्य तथ्यात्मजान् ।

अनिष्टा विधिवदयज्ञैर्मोक्षमिच्छन् व्रजत्यधः ॥

इति सरक्तस्य पुनोत्पादनं विना सञ्चासेऽप्यनधिकारः, यावज्जीव-
मग्निहोत्रं क्षुद्रयादिति विरोधाच्च पाक्षिकाग्निसमारोपवहान-
प्रस्थस्य सरक्तत्वं प्रत्यनवकाशः ।

पुनरुद्धारान्निमित्तं वनं गच्छेत्सदैव वा ।

प्राजापत्यं निरूप्येष्टिं सर्ववेदस्य दक्षिणाम् ॥

आत्मन्यग्नीन् समारोप्य ब्राह्मणः प्रव्रजेदगृह्यात् ।

इति स्मृत्या यावज्जीवश्रुतेर्वाधो न युक्तः, तेन ऋचापकरणम-
रेण पुरुषमेधं विना न वनवासः सञ्चासो वा, विरक्तस्य तु
वनीभूत्वा प्रव्रजेत् ॥

यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेदिति श्रुत्या यावज्जीवसङ्कोचेन
सञ्चास इति ।

तदूर्ध्वं ब्रह्म सम्पद्यत इत्यपि विरक्तविषयं, पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं
वैराग्यस्य प्रायिकत्वात्, तेन पञ्चाशद्वर्षादूर्ध्वं सरक्तस्य वानप्र-
धर्मत्वेन ऊर्ध्वरेतस्त्वमिति न वक्तुं शक्यम् ।

किञ्च,

कलौ वानप्रस्थायमो निषिद्धः, तस्मात् स्त्रीकामनायां पञ्चा-
शद्वर्षादूर्ध्वमपि स्त्रीसङ्गमेऽधिकारः ।

मनुः,—

रजसाभिप्लुतां नारीं नरस्य ह्युपगच्छतः ।

प्रप्रा तेजो वलं चक्षुरायुश्चैव प्रहोयते ॥

एतच्चिरात्रविषयं, अशुद्धदिवसेष्विति देवलोक्तेः । प्रथमेऽहनि
चाण्डालीति वक्ष्यमाणब्रह्माण्डोक्तेः ।

ब्रह्माण्डे,—

ऋतावभिगमः शस्तः स्वपद्मग्रामवनीपते ।

पुनान्नृषे'शुभे काले स्त्रियो युग्मास्तु रात्रिषु ॥

न स्नातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।

नाप्रशस्तां न कुपितां नानिष्टां न च गुर्विषीम् ॥

नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।

क्षुत्क्षामामतिभुक्तां वा स्त्रियं चैभिर्गुणैर्युतः ॥

स्नातः स्नान्धृक्श्रान्तो नाश्रान्तः क्षुधितोऽपि वा ।

सकामः सानुरागश्च व्यवायं पुरुषो व्रजेत् ॥

नोपेयादित्यधिकारे शङ्कलिखितौ, न मलिनां नाशक्तां ना-
भ्यक्तां नाभ्यक्तः न रोगार्त्तां न रोगार्त्तः ।

न हीनाङ्गीं नाधिकाङ्गीं तत्रैव च वयोऽधिकाम् ।

नोपेयाङ्गभिर्णीं नारीं दीर्घमायुर्जिजीविषुः ॥

रोगोऽत्र सम्भोगवर्द्धनीयः, वयोऽधिका उपरतरजस्का ।

वशिष्टः,—

न मलवद्वाससा सह संविशेन्नरजस्वलाया नायोन्मया, मल-
वद्वाससाऽमेध्यलितवस्त्रया, अयोन्मयाऽप्राप्तयौवनया ।

गौतमः,—

न कन्यां श्लिष्येत रिरंसयेति लक्ष्मीधरः

पुनः शङ्खलिखितौ,—

न दिवा मेथुनं व्रजेत्, क्लीवा अल्पवीर्यादि वा प्रसूयन्तेऽस्या-
युषश्च तस्मादेतद्वर्जयेत्प्रजाकामः पितृणां नोह वै तन्तुं हिन्वात्,
प्रतिसिद्धमेथुनेनेत्यर्थः ।

तथा,—

न आहं भुक्ता न हत्वा नामन्वितः आहं न व्रती न दीक्षि-
तश्च, दीक्षितत्वमवभृथेष्टिपर्यन्तं, न देवायतनश्चान्नान्मृत्वालयेषु,
न वृक्षमूले, न दिवा न सन्ध्ययोः ।

वशिष्ठः,—

ऋतुकालाभिगामौ स्वात्यर्ध्वजं स्वदारेषु नातीर्थं उपेयात् ।

अतीर्थं योनिभिर्न । अथाप्युदाहरन्ति ।

यसु पाणिगृहीताया आस्ये कुर्वीत मेथुनम् ।

पिबन्ति पितरस्तस्य तस्मासं रेतसो भुजः ॥

वैधायनः,—

यसु पाणिगृहीताया आस्ये गच्छति मेथुनम् ।

तस्येह निष्कृतिर्नास्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥

अथ निष्कृत्यभावेन महापातकप्रायश्चित्तेन शुद्धिः ।

एतच्च रेतःसेकपर्यन्तं, स्त्रियाश्च व्यवधे तीर्थगमने धर्मोभय-
निवर्त्तत इति धर्मानधिकारः, तच्च तस्या रेतोमूत्रप्राग्ने-
चान्द्रायणं पुनः संस्कारश्च प्रायश्चित्तम् । रेतःसेकात्पूर्वं यः
पुनर्ब्राह्मणो धर्मपत्नीमुखे मेथुनं सेवते स प्राजापत्येन शुध्यति,

देशकालावस्था-मैद्युनेष्वपत्यगत-दोष-श्रवणादपत्योत्पादनाङ्गत्वम् ।
केषाञ्चित्संयोगपृथक्त्वेन पुरुषार्थत्वञ्च ।

अथ रजस्वलाधर्माः ।

तत्र वशिष्ठः,—

न दिवा स्वप्यात्, न मांसमश्नीयात् न ग्रहान् परीक्षेत,
न ह्येव किञ्चिदाचरेत् । नास्त्रलिना पिवेन्न लोहिताय-
सेन वा । न किञ्चित्कुर्याद्दृष्टहलेपनाद्यपि ।

लोहितायसेन ताम्ब्रेष,

पैठीनसिः,—

मलवद्वासो धारयमाणा नोपमार्जयेत्, न वस्त्रजं धारयेत्,
न गन्धान् सेवेत न विभूषयीत, नाग्निं सृशेत् ।

हारीतः,—

रजःप्राप्ता चेदधःशयीत, न च देवकार्यं कुर्यात्, भूमौ
कार्णायसे मृत्पात्रे पाणी चाश्नीयात् ।

देवकार्यनिषेधः पूजोपकरणस्याप्यनवेक्षणमित्यर्थः कार्णाय-
समयःपात्रम् ।

तैत्तिरीयश्रुतिः,—

या मलवद्वाससं सम्भवन्ति यस्ततो जायते सोऽभिग्रस्ती
यामरश्चे तस्ये स्तेनो याम्मराचीं तस्ये ज्ञीतमुखोऽपगल्भो या

स्नाति तस्यै चक्षु मारको याऽहे तस्यै दुश्चर्मास्थया प्रलिखते
तस्यै खलतिरपमारी याऽहे तस्यै काको यादतो धावते तस्यै
श्यावदन्तः । या नश्यानि निक्षत्तते तस्यै क्लीवः । या रजः
मृज्जति तस्या उद्गन्मुकः, या पर्शेन पिवति तस्या उन्मादकः ।

या खर्वेष पिवति तस्यै खर्वः ।

तिस्रो रात्रीर्ग्रतश्चरेदञ्जलिना वा पिवेदेव खर्वेष वा पात्रेण
प्रजायै गोपीयायेति, सम्भवन्ति मैथुनं कुर्वन्ति, परस्मै
यां सम्भवतीत्यन्वयः, तस्यै इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी, तस्यास्तेनः
युञ्ज इत्यर्थः, पराचीं ग्रामादहिर्गतां सम्भवन्तीत्यन्वयः स्त्रीतुस्रो
लज्जाकुलमुखः, अपगल्भोऽप्रगल्भः, या स्नाति तत्पुत्रो जलचर-
मत्स्यादिमारकः, प्रतिलेखनं भूमेः, खर्वो वामनहस्तः एवं व्रता-
चरणाभावे प्रजावैगुण्याद्गतं प्रजारक्षार्थं कार्यं इत्यर्थः ।

वृहदारण्यके,—

अहं कंसेन पिवेद्वृतवाससा नैनां वृषलो न वृषस्तुपहत्यात्
त्रिरात्रं चाप्नुयुरिति, वृषलो वृषलीति शूद्रशूद्रीस्पर्शनं निषिद्धं,
पुनस्तत्रैव, मलबद्धाससं यशस्विनीमभिक्रम्योपमन्त्रयते, इन्द्रियेषु
ते यशसा आदधामोति, सा च तदभिमन्त्रणं नाङ्गीकरोति
स्थानत्यागादिना, 'एनादस्तेनानमस्यामन्त्रयते, इन्द्रियेषु ते
रेतसा रेत आददात्यभिपरः ।

एवं निराचं व्रतधारणम्, ब्रह्माण्डे,—

पटाच्छादनसंयुक्ता गृहाभ्यन्तरमाविशेत् ।
 न कस्यचिन्मुखमपि द्रष्टुमर्हं भवेत्तु सा ॥
 रक्षापत्रेण चाश्रीयदन्नमाभिषवर्जितम् ।
 न हिन्याच्च नखैः किञ्चिन्न सुवेशप्रधारिणी ॥
 प्रथमेऽहनि चाण्डाली द्वितीये ब्रह्मघातिनी ।
 तृतीये रजकी प्रोक्ता चतुर्थेऽहनि शुध्यति ॥
 पञ्चमेऽहनि पाकाय संशुद्धा नात्र संशयः ।
 यावत्सूर्योदयो न स्यान्न रटन्तीह पक्षिणः ॥
 तावत्कालं समारभ्य स्नायात्सुविमले जले ।
 सुप्रसन्नमनाः साध्वी चतुर्थेऽहनि शोभना ॥
 पटाच्छादितसर्व्वाङ्गा ध्यायन् विष्णुं प्रजापतिम् ।
 न कस्यचित् मुखं पश्यन् स्नायात्सुविमले जले ॥
 अन्यजातिमुखं दृष्ट्वा दृष्ट्वाभ्यप्राणिनामपि ।
 यदि गर्भधरा कन्या सृते पुत्रश्च कुक्षितम् ॥

तथा चतुर्थदिवसे श्रौतकर्मण्यधिकारो भर्तृपादसम्बाहनादौ
 च । अपत्यगतदोषसहिष्णोश्चतुर्थेऽपि सम्भोगः । पञ्चमेऽहनि
 स्नानकर्मण्यधिकारः सम्भोगे चेति । सर्व्वमिदमस्मत्कृते कालसारे
 सप्रमाणं लिखितम् ।

अथ रजस्वलाया चस्पृश्यस्पर्शादौ प्रायश्चित्तम् ।

बृहश्रुतातपः,—

उदक्त्वा सृत्तिका वापि अन्यजं संस्पृशेद्यदि ।
त्रिरात्रेभ्येव शुध्येत इति श्रुतातपोऽब्रवीत् ॥
रजस्वला यदा स्पृष्टा चण्डालान्धश्चवायसैः ।
तावत्तिष्ठेन्निराहारा स्नात्वा कालेन शुध्यति ॥
रजस्वले तु ते नार्य्यावन्योऽन्यं स्पृशतो यदि ।
सर्वे पञ्चगव्यन्तु ब्रह्मकूर्चमतःपरम् ॥

ब्रह्मकूर्चस्वरूपमाह जावालिः,—

अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिवेद्यातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥

चतुर्दशीमुपोष्याय पौर्णमास्यां समाचरेदिति बृहश्रुतातपोक्तेः ।

बृहस्पतिः,—

यतिताम्रस्वपात्रेन संस्पृष्टा स्त्री रजस्वला ।
तान्द्वहानि व्यतिक्रम्य प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥
प्रथमेऽङ्गि चिरादन्तु द्वितीये द्वादशमेव च ।
अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि चतुर्थे नक्तमाचरेत् ॥
शुना गोच्छिष्टया शूद्रा संस्पृष्टान्द्वहमाचरेत् ।
अहोरात्रं तृतीयेऽङ्गि परतो नक्तमाचरेत् ॥

वशिष्ठः,—

स्पृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं सगोत्रे त्वेकभक्तृके ।

कामादकामतो वापि सद्यः ज्ञानेन शुद्ध्यतः ॥

मार्कण्डेये तु सवर्णस्य स्वर्गेऽपि ज्ञानमात्रमुक्तम् ।

बृहद्दृष्टिः,—

सृष्टे रजस्वलेऽन्योऽन्यं ब्राह्मणी शूद्रजाऽपि च ।

कृच्छ्रेण शुद्ध्यते पूर्वा शूद्रा दानेन शुद्ध्यति ॥

बृहद्दृष्टिः,—

रजस्वलां हीनवर्णां सृष्ट्वा तावन्नाश्रीयादयावन्न शुद्धा भवेत् ।

सवर्णामधिकां सृष्ट्वा ज्ञात्वा सुशुध्यति ।

स्मृत्यन्तरे,—

रजस्वला तु भुञ्जाना श्वात्थजादीन् सृष्टेद्यदि ।

गोमूत्रयावकाहारा षड्रात्रेण विशुद्ध्यति ॥

अशक्ता काष्ठनं दद्याद्विप्रेभ्यो वापि भोजनम् ।

मार्कण्डेयः,—

द्विजान् कथञ्चिदुच्छिष्टान् रजस्वला स्त्री सृष्टेद्यदि ।

अघोच्छिष्टे त्वहोरात्रं मूर्द्धोच्छिष्टेऽत्रग्रहद्विपेत् ।

कलो क्षत्रियवैश्ययोरभावात् स्त्रीस्पर्शविचारो न लिखितः ॥

तस्माच्छुक्रविष्वङ्गर्थं त्वथं स्निग्धं च भोजयेदिति बृहस्पत्युक्तेः,

पुरुषस्तु बृहस्पतयः न स्त्रियाः । त्वथापि च दुग्धादीनि वैद्य-

शास्त्रादवगन्तव्यानि । प्रजामुत्पादयेदौषधमन्त्रसंयोगेनेति वीधा-

यनोक्तेः पुंसः स्त्रिया अपि वैद्यशास्त्राद्युक्तान्यौषधानि भक्ष्याणि ।

मन्त्रादिप्रयोगाच्च स्मृतिपुराणायुक्ताः कार्याः । पुनश्चप्रदत्त-

दानादीन्यपि कार्याणि । काम्यत्वात् स्वप्नपरीक्षा न लिखिता ।
इति नित्याहोरात्रकृत्याचारः ।

अथ प्रसङ्गात् प्रथमरजोविचारः ।

ज्योतिःशास्त्रे,—

सूर्येन्दुभौमवधजोवसिताकिंवारे ।

स्त्रीणासृतौ फलमिदं प्रथमप्रवृत्तौ ॥

व्याध्यन्विता पतिहिता मरणं सुखाद्या ।

पत्यर्थभाग् बहुसुता रहिता च भाग्यैः ॥ इति वारफलम् ।

दौर्भाग्यञ्च शुभं क्षेममारोग्यं रोगयुक्ता ।

सौभाग्यं परगत्वं श्रीः स्यात्पतिव्याधिकारिता ।

वैधव्यं सुसुतप्राप्तिर्मृतवत्तात्वमेव च ।

स्त्रैरिणीत्वं पुत्रधनप्राप्तिसञ्चलबुद्धिता ॥

मृत्युस्तिथिष्वभाषेषु पूर्णिमायां तु सम्पदः ।

इति तिथिफलम् ।

सुतार्थसम्पद्बहुभोगयुक्ता सौभाग्यशीला प्रियवादिनी च ।

स्यादग्निभे वेगवती यमर्क्षे त्वन्यप्रसक्ता खलु दुर्भगा च ॥

मातङ्गिनीनां च बलिप्रवृत्ता विहीनपुत्रा दहने पुरन्ध्री ।

परोपकर्त्री सुतसौख्ययुक्ता धनान्विता स्यात्कमलासनर्क्षे ॥

सौभाग्यसौख्यातिसुशीलयुक्ता धनान्विता पुण्यवती मृगर्क्षे ।

दुष्टा विवृता प्रतिविप्रयुक्ता व्ययोज्जिता शङ्करतारकाग्राम् ॥

मायाविनी सम्प्रविकीर्णकामा स्यादन्धकी पापरताऽदितौ च ।

साध्वी गुणाढ्या सुतवित्तयुक्ता पतिप्रिया वाक्पतिभिः ऽङ्गना स्यात् ॥

वैधव्यसङ्गवेगवती च कन्या वियोगिनी स्यात्पवनाशनर्त्तं ।

सौभाग्यसौख्यातिसुशीलयुक्ता रजोवियोगो बहुदुःखयोगः ॥

भर्तृवियोगस्त्वयवा मघायां,—

स्याद्भुम्भा दुश्चरिताऽर्थहीना प्रच्छन्नपापा भगदेवतायाम् ।

धनान्विता चार्थयुताऽर्यमर्त्तं सुतान्विता स्यात्प्रियवादिनी च ॥

साध्वी गुणाढ्या सुतवित्तयुक्ता सदात्मजा धर्मवती करिमे ।

भोगान्विता स्यातिवती सुशीला चित्रासु साध्वी गुणवित्तयुक्ता ॥

स्वाती गुणाढ्या पतिवत्सभा स्यादिन्द्राग्निमे पुत्रवती गुणाढ्या ।

मैत्रेषु सौभाग्यवती सुपुत्राऽभीष्टार्थसम्पत्तिर्युता च कन्या ॥

तेजस्विनी पुत्रवती च साध्वी धनान्विता चार्थवती च शक्ने ।

मूले सती भर्तृपरायणा स्यात् प्रभान्विता सौख्यवती च कन्या ॥

वियोगदुःखा विधवा दरिद्रा स्याद्दुर्विनीता कुलटा जलर्त्तं ।

सौख्यान्यवता पुत्रवती गुणाढ्या कुलदयानन्दकरी च विश्वे ॥

धर्मार्थकामात्मजशीलयुक्ता सम्पत्तिसौभाग्यवती हरिर्भे ।

भोगान्विता वित्तवती च कन्या धनान्विता स्यादसुमे सुवेशा ॥

इष्टान्विता पुत्रवती धनाढ्या सुखान्विता स्याच्छततारकायाम् ।

नीचा कुहत्ता मलिनाऽप्रियम्बदा निःस्वाऽतिदुःखा खलु पूर्वभाद्रमे ॥

स्यादुत्तरायां धनधान्ययुक्ता प्रतापिनी भोगवती सुपुत्रा ।

पौष्णे तु चारित्रवती च साध्वी द्रव्यान्विता स्यात् पतिवत्सभा च ॥

इति नक्षत्रफलम् ।

त्रिपूर्व्यास्तु सप्तमासान्ध्यान्धोः पञ्चमासकम् ।

याम्बेन्द्रयोर्दश शिवसर्पयोर्वत्सरं त्यजेत् ॥

इति गण्डपुष्पनिर्णयः ।

ऊत्तिकादीनि ऋचाणि दिक्षष्टसु लिखेद्बुधः ।

चत्वारि दिक्षु ऋचाणि काशेषु त्रितयं लिखेत् ॥

ऊत्तिकादीनि ऋचाणि दिक्षु कृत्वा च संलिखेत् ।

विदिक्षु त्रीणि ऋचाणि अभिजिष्णुवशोत्तराः ।

श्रीर्बन्ध्या सुभगा चैव विपुष्पा पुष्पिणी तथा ॥

विधवा सर्वसम्पन्ना वेश्मा चेति क्रमात् फलम् ।

नक्षत्राणां तु गणना स्यादतः ऊत्तिकादितः ॥

इति रत्नचक्रम् ।

अजे दरिद्रा गवि गोधनाद्या धनान्विता सौख्यवती नृयुग्मे ।

कुलहयानन्दकरी चतुर्थे सत्तमसूतिः किल सिंहलग्ने ॥

कन्याप्रसूः कन्यगते विलग्ने धनान्विता लम्पगते तु लामे ।

अली विलग्ने कुलटाऽतिपापा चापाख्यलग्ने व्यभिचारिणी स्यात् ।

मृगे प्रिया स्यात्पुनर्दृष्टिणी च कुलहयानन्दकला घटाल्ने ।

मत्स्ये विलग्ने व्यभिचारिणी च लग्ने फलं त्वाद्यरजःप्रवृत्तौ ।

इति लग्नफलम् ।

दारिद्र्यं मेघमासे स्याद्दृषे गोधनपुष्टयः ।

सौभाग्यं मिथुने चैव कर्कटे सुखमाप्नुयात् ॥

सिंहे सक्तप्रसूतिः स्यात् कन्ये कन्या न संशयः ।
 तुले धनान्विता नारी वृश्चिके कुलटा भवेत् ॥
 धनुषि चञ्चला नारी मकरे सुखमाप्नुयात् ।
 कुम्भे बहुसुता सा च मीने वेगवती भवेत् ।

इति मासफलम् ।

कुतिथिकुलिकवेलापापगर्वोदयानाम् ।
 दुरितखचरदृष्टे वैष्टुती पातविष्टोः ॥
 मदननिधनराशौ पापदृष्टेऽथ युक्ते-
 ष्वशुभमिलितपुष्पं विद्धि मृत्युं वरस्य ॥

पातो व्यतीपातः,—

प्रत्यरौ जन्मनक्षत्रे विपत्तारे निरंशके ।
 आदौ रजसि नारीणां भर्तृरोगो धनक्षयः ॥
 अष्टमस्ये निशानाथे भर्तुर्निधनतारके ।
 यदि स्यात् प्रथमं पुष्पं तस्य मृत्युं विनिर्दिशेत् ॥

इति कुतिथ्यादिफलम् ।

पुष्पवत्साः शुभं प्रातः पूर्वाङ्गे प्रीतिवर्द्धनम् ।
 मध्याङ्गे सुखसौभाग्यं पराङ्गे पुरचारिणी ॥
 सायाङ्गे बहुभर्ता स्यात् सन्ध्यायां गणिका सदा ।
 पूर्व्वरात्रे भवेद्दन्धा विधवा मध्यरात्रके ॥
 निशान्ते सुखसौभाग्ये रात्रावेवं फलं लभेत् ।

इति प्रातरादिफलम् ।

शुभं स्वाच्छेतवस्त्रेष रोगिणी च कुवाससा ।
 नीलाम्बरधरा नारी विधवा पुष्पयोगतः ॥
 मलाम्बरधरा नारी दरिद्रा स्वाद्रजसला ।
 भोगिनी पीतवस्त्रा स्वाक्षिपवस्त्रा पतिप्रिया ॥
 पद्मभा जीर्णवस्त्रा स्वाच्छुक्लवस्त्रा पतिव्रता ।
 होमवस्त्रा राजपत्नी नववस्त्रा सुखप्रदा ॥

इति परिधानवस्त्रफलम् ।

पुष्पं दृष्टं निन्दिते मे यदि स्वाच्छान्तिं कुर्यादङ्गनानाञ्च पूर्वम् ।
 तत्संयोगं वक्त्रभा वर्जयेयुर्यावद् भूयो दृश्यते शस्तमे तत् ॥
 इति वचनात् पुनः शुभदिने पुष्पे निषेकः कार्यः ।

तथाच,—

पापासंयुतमध्यगेषु दिनकृत्स्नञ्चपास्त्रामिषु,
 तद्गूनेष्वशुभोक्तिषु विक्रुजे छिद्रे विपापे शुभे,
 सदयुक्तेषु त्रिकोणकण्ठकविधुष्यायचिषष्ठान्विते,
 पापे शुभमनिशासु गण्डसमये पुंशुद्धितः सङ्गमः ।
 अश्विनीमघमूलानां तिस्रो गण्डाद्यनाडिकाः ।
 अन्ते पौष्णोरंगीन्द्राणां पञ्चैव यवना जगुः ॥

तत्र प्रथमर्तौ स्नानदिने निषेकदिने च नारिकेलपत्रकदली-
 शर्करालाजादिकं स्त्रीभ्यो ददातीति समाचारः ।

अन्नं पानं फलं मूलं गन्धपुष्पाणि चैव हि ।

दद्याद्वाङ्मणपत्नीभ्य इति ब्रह्माण्डोक्तेः ।

तत्र प्रथमर्तुदोषशान्तये होमः कार्यः,

तथाच, दूर्वातिलाज्यैर्जुहुयात्सहस्रं गायत्रीमन्त्रेण तदुक्त-
दीपे । इति ।

दूर्वातिलहोमयोर्होमे हस्तस्य साधनत्वं आज्यहोमे सुवस्य
साधनत्वमिति समुच्चयहोमस्यासम्भवात् षट्त्रिंशदधिकशतत्रय-
होमे प्रत्येकद्रव्यसम्बन्धेन अष्टोत्तरसहस्रहोमः सिध्यति । सहस्र-
शतहोमादिषु अष्टोत्तरत्वस्य नियतत्वात् । ननु इन्द्रसमासात्समु-
च्चयपञ्च एव प्राप्नोतीति चेत्, न । भिन्नवस्त्रद्रव्यं प्रति साहित्य-
स्वाप्युपपत्तेः ।

केचित्तु,—

नक्षत्रतिथिवारेषु क्षतपुष्पं च दूष्यति ।

होमङ्कुर्याच्च गायत्र्या वारदीपे तिथावपि ॥

कुशैराज्यैश्चाष्टशतं दूर्वाभिश्च तथैव च ।

तिलैराज्येन दूर्वाभिर्होमङ्कुर्यात् शुभे दिने ॥

नक्षत्रदोषशान्त्यर्थं प्रत्येकन्तु सहस्रकम् ।

तथागतव्यवस्था,—

वारदोषव्यपोहनार्थमाज्यमिश्रितानां दूर्वाणामष्टोत्तरशत-
होमः । नक्षत्रदोषे आज्यमिश्रितकुशानामष्टोत्तरशतहोमः ।
सम्बन्धदोषे आज्ययुक्ते तिलाष्टोत्तरशतहोमः । इति व्यवस्थामाहुः ।

ननु अशुद्राधिकरणे स्त्रीशुद्रयोर्वैदिकमन्त्रे स्वाधिकारो-
भावस्य निर्णीतत्वाच्छूद्रस्य गायत्रीमन्त्रकरणकहोमस्य सर्व्वथा
कर्त्तव्यत्वाभावेन दोषशान्तिः कथमिति चेत् । उच्यते,—

योगस्य हेमकरणस्य च धान्यमिन्द्रः,

शङ्खश्च तण्डुलमण्डिस्तिथिवारयोगश्च ।

तारावलाय सवषान्वय गाक्षराशे-

र्द्व्याह्निजाय कनकं शुचिनाह्निकायाम् ॥

इति सामान्यशान्तिः कार्य्या इति केचित् ।

यस्य तस्य सर्वदोषशान्तिर्वै यथाशक्ति हेमदानमेव प्रत्येकं कार्य्यम् ।

सर्वदोषोपशमनं हेमदानं प्रकीर्तितमित्युक्तेः ।

यस्य कौशुदुक्तं शुद्धेन ब्राह्मणप्रतिनिधिद्वारा गायत्रीहोमः कार्य्य इति तथा सति ब्राह्मणद्वारा यागादिष्वधिकारोऽप्यनिवार्य्यः स्यात् । इति, सर्वथा न तथाचारो दृश्यते, ब्रह्माण्डोक्त-होमस्य काम्यत्वात् सर्वेन क्रियते तस्यान्यशुभदिनेऽपि विहितत्वाच्च निषेकदिननियमः ।

निषेककर्म्मणि हृदिश्राद्धाभावः,

विवाहादिः कर्म्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्र कुर्यात् श्राद्धं नादौ कर्म्मणः स्वादिति ह्यन्धोगपरिशिष्टोक्तेः ।

हृदिश्राद्धाभावात्पूजावसोद्वारायुष्यमन्त्रजपानामप्यभावः ।

तत्पूर्वापरभावस्य नियमात्, ननु राजमृहादिषु शिष्टैरपि हृदिश्राद्धं कृतः कार्य्यमिति चेत् ।

उच्यते,—

अस्मत्पितामहकण्ठहृत्पण्डितमहापात्रैस्तु नीतिरत्नाकर

नान्दीमुखश्चादस्य गर्भाधाने विहितप्रतिषिद्धत्वादिकस्य इति तत्करणपक्षोऽपि सङ्गच्छत इति समादधुः । वस्तु तस्तु वृद्धि-
श्चाद्याभावेऽपि, निषेककाले सोमे च सौमस्तोत्रयने तथा ।

श्रेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमेव चेति ।

विष्णुपुराणोक्तेः,—

तथा भविष्योक्तेषु कर्माङ्गश्चादन्तत् ।

कर्माङ्गं वृद्धिगतमिति पारस्करोक्तेर्बृद्धिश्चाद्येति कर्तव्यता ।
अतएव हरिहरभाष्यपद्धतौ मातृपूजापूर्वकं स्वयमाभ्युदयिकं
कृत्वेत्युक्तम् ।

शिष्टब्राह्मणानाञ्च सोमादिव्यपि कर्माङ्गश्चादकर्मणः समा-
चाराभावाच्चात्रापि तत्करणमिति सिद्धान्तः । निषेकदिने प्रात-
र्नित्यकृत्यानन्तरं गणपत्यादिपूजा ।

“स्वस्ति वाच्यः स्त्रियं गच्छेदि”ति ब्राह्मोक्तेः स्वस्तिवाचन-
मत्रावश्यकम् । गर्भाधानकर्म्मणि स्वस्ति भवन्तो ब्रुवन्तु इत्यादि
वाक्यम् । बहुब्राह्मणभोजनाशक्तौ, तु “गर्भाधानेषु सर्वेषु ब्राह्म-
णान् भोजयेद्दशेति याज्ञपाश्चीतिः कर्माङ्गदशभोजनमावश्यकम् ।
इति प्रथमर्त्तुनिर्णयः ।

श्रीनिलाम्बरनामराजगुरुराख्यातो हरिकृष्णभू-

नाथप्राप्तगजातपत्र उदभूदयोयायजूकः सुधीः ।

श्रीमान् राजगुरुर्गदाधरसुधीस्तस्यात्मजः कौशिकी-

ग्रन्थं संग्रयनाशकं रचितवानाचारसाराभिधम् ॥ इति ।

of the same kind, and the same kind of
 of the same kind, and the same kind of
 of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

of the same kind, and the same kind of

आचारसारधृतप्रमाणग्रन्थानां ग्रन्थकृताश्च अनुक्रमणी ।

अग्निपुराणं १८१ ।

अङ्गिराः २४, ५२, ८६, १४६, १८८, २०७, २४४, २५०, ३१८, ३७६,
४११, ४१८, ४२६, ४२७, ४२८, ४२८ ।

अभिः ५२ ।

अभिबुक्ताः ४२० ।

आचार्यः २८ ।

आचार पञ्चवः २४६ ।

आद्यर्वण श्रुतिः ११६ ।

आदित्यपुराणं ४३१ ।

आपस्तम्बः २१, ३०, ३३, ४०, ४१, ४३, ४४, ४५, ४६, ५०, ६४, ७८,
१४३, १४६, १४८, १४८, २२५, २३३, २३५, २३८, २५०, २५१,
२५६, २५८, ३२२, ३२८, ३३८, ३३८, ३४१, ३४३, ३६२, ३६४,
३६८, ३७०, ३७३, ३७४, ३७८, ३८६, ३८८, ३८८, ४०४, ४१०,
४१२, ४१४, ४१५, ४१६, ४२२, ४२४, ४३१, ४४७, ४४८, ४५४ ।

उग्रनाः ८६, २५८, ३७५, ३८८, ४१२, ४१७, ४४६ ।

ऋग्विधानं २१३ ।

ऋष्यशृङ्गः ३२८ ।

कपर्दिभाष्यं ३८८ ।

कर्काचार्यः २५५, २६८, २७४, ३२४, ३८८ ।

कर्कविपाकसमुच्चयः ३८२ ।

कल्पतरुः वा कल्पतरुकारः १२४, २०१, २६८, २७५, ३८१, ३८२ ।

काश्यपाठः १४ ।

कात्यायन सूत्रं ११२ ।

कात्यायनः २८, ५६, ६२, ८७, ८८, १०४, १०७, १०८, १११, ११७,
११८, १२२, १२३, २२४, २५४, २५७, २५८, २६७, २७०, २७८,
३२०, ३२१, ३२६, ३२८, ३३०, ३४५, ३५२, ४४०, ४४७, ४५८ ।

कालसारः २३६, ४६५ ।

कालमन्धवीयकारिका १४ ।

कालादर्शकारः २२४ ।

कालिकापुराणं १०६, २४० ।

कालोत्तरं १८१ ।

काश्यपः ८७, ४१२ ।

कुमारः ४०८ ।

कुङ्कुमभट्टः ५४ ।

कूर्मपुराणं ३, १७, १८८, २४०, ४५७, ४५८ ।

लाण्यवृहत् पण्डितमहापात्रः १८३, १८७, ४००, ४७४ ।

क्रतुः ११५ ।

गरुडपुराणं २२८, ३६० ।

गृह्य परिशिष्टं ८७, १०८ ।

गृह्य सूत्रं २६७, ३३४ ।

गृह्योपनिषद् २८३ ।

गोभिलः ८८, २७५, ३२२, ४४८ ।

गौतमः १३, २०, ३४, ४१, ४४, ५३, ८६, १४४, २३८, ३३२, ३७२,
३८८, ४००, ४०८, ४१४, ४२२, ४२४, ४६१ ।

हरकं ४२१ ।

चिन्तामणिः २३०, २३१ ।

च्यवनः २३८ ।

छन्दोग परिशिष्टं १५१, २३२, ३१८, ४७४ ।

जमदग्निः ४२६ ।

जयस्वामी ३६६, ३७० ।

जावालिः १३, ६६, ७१, ७७, ७८, २२५, ४६६ ।

जैमिनिः ३३३ ।

ज्योतिः शास्त्रं ३, ४६८ ।

तत्त्वयामलं ३५८ ।

तत्त्वसार संहिता ४८, १८२, ४४२ ।

तैत्तिरीय श्रुतिः २५६, २७०, २८४, ३८८, ४६३ ।

तैत्तिरीयशाखा नारायणीयं ३ ।

दक्षः ७, १७, ३६, ४१, ४४, ६२, ६७, ११३, १२८, १५५, २०३, २१८,
२२७, ३१७, ३३८, ३४०, ३८०, ४३७, ४३८, ४४३, ४४५ ।

दानधर्मः १०४, १४१ ।

देवलः ३१, ३२, ३४, ३६, ३७, ३८, ४६, ४७, ७२, ८४, ८५, २३०, २३८,

(४)

२४३, २४८, २५२, ३६१, ३६२, ३६७, ३७७, ३८५, ३८०, ३८१,
३८६, ४२४, ४५५, ४५६, ४६० ।

देवीपुराणं ६०, ३५६ ।

धौम्यः ४१६ ।

नव्याः २४८, २६८ ।

नरसिंहपुराणं २७, ४१, ५५, ५८, ७३, ८१, ११७, १२३, १७८, १८६,
१८७, २७८, २८२, ३१०, ३४० ।

नारदः ५५, १४१, १८२, ४४५ ।

नारदीय पञ्चरात्रं १७६, ३७८ ।

नारदीयपुराणं २४८ ।

नारायणोपनिषद् २०१ ।

निबन्धकृत् ३८६, ३८१, ३८८ ।

निरुक्तं ३८५ ।

नीतिरत्नाकरः १८३, १८७, ४७४ ।

नृसिंहकल्पः २७ ।

पद्मपुराणं ६६, ८२, २०१, २५८, २६६, २६८, २८०, ३१०, ३४० ।

पराशरः, ७, ५१, ८१, १०८, २३८, २४५, २५१, २५२, २५३, २६१,
३४३ ३७८, ४१४, ४२८, ४३२, ४३४ ।

पाणिनिः १४५ ।

पारस्कारः ५८, १७४, ३२१, ३२२, ३२५, ३३३, ३३४, ३६१, ४७५ ।

पारस्कर सूत्रं ४४८ ।

पुष्पसूक्त याज्ञवल्कीय कल्पः ३११ ।

पैठीनसिः ५३, ६०, ७०, ३८८, ३८८, ४०३, ४२६, ४२८, ४६३ ।

पौलस्त्यः ४०८ ।

प्रचेताः २२८, ३८७ ।

प्रपञ्चसारः १८८, २०१, २०३ ।

प्राचीनाः ८३, ८६, २२३, २४८ ।

सहस्रमनुः १२८, ४४१ ।

सहस्रातातपः १०५, २२८, ४११, ४४८, ४६६ ।

सहाः ४५८ ।

सहपाराशरः ३८ ।

सहस्रतिः ५४, ८५, १४७, २१८, २६४, ३७२, ३८४, ४०६, ४०८,
४५६, ४६६, ४६७ ।

सहदारस्यकं ४४८, ४६४ ।

सहस्रशिष्टः ४६७ ।

सहस्रिण्युः ४६७ ।

सहस्रिण्युपाणम् ३५८ ।

वीधायनः ४५, ६४, ७१, ७२, ७३, ८२, ११४, १४४, २२१, २३८, २५८,
२६३, २५३, २६२, २६५, २६६, ३७२, ३८८, ३८४, ३८७, ४००,
४२८, ४३०, ४४०, ४५५, ४६२, ४६७ ।

ब्रह्मपुराणम् ३४, ४४, ४५, ५७, ८३, ८७, १३१, २३४, २३५, २४३,
२५०, ३४२, ३५५, ३६२, ३६४, ३६६, ३६८, ३७१, ३७४, ३७६,
३७८, ३८५, ३८६, ३८०, ३८५, ३८८, ४०५, ४१५, ४१७, ४२४,
४२५, ४७५ ।

(६)

ब्रह्मवैवर्त पुराणम् २२, ३८, ३९, १५०, ३५९, ३६० ।

ब्रह्माण्डपुराणम् ७०, ८२, ८९, ११४, १४१, १४५, १४७, १४८, १८३,
२०६, २१८, २२७, २२८, २३०, २३६, २४८, २७८, ३५९, ४६०,
४६१, ४६५, ४७२ ।

ब्रह्मोपाख्यानम् ८९ ।

ब्राह्मणः ४१०, ४४८ ।

भगवद्गीता ४, ५, २५ ।

भट्टः ५३, ८४ ।

भट्टाचार्यः १४, १५, ३८१, ३८४ ।

भरद्वाजः ४१, ४१७, ४३० ।

भविष्यपुराणम् १२, १३, १४, २०, ४१, १४८, १७४, १७९, २१८, २५५,
३३८, ३५८, ३६०, ३६१, ३७८, ३८५, ३८७, ३८५, ४१०, ४१५,
४२०, ४२५, ४३२, ४३४, ४३५, ४७५ ।

भाष्यकारः २२० ।

मण्डलाचार्यः २०, १२८ ।

मत्स्यपुराणम् ८, ३२६ ।

मदनपारिजातः २२४ ।

मनुः ५, ८, ९, १०, १३, १७, १८, ३०, ३१, ३३, ३५, ३६, ३७, ४५, ५४,
५५, ६१, ७८, ८८, ८९, ९०, १०४, १०६, ११२, १३०, १४२, १४३,
१४४, १४६, १४७, १५१, १८३, २०४, २०५, २०६, २०८, २१०,
२१७, २१८, २२१, २२५, २२६, २३२, २४१, २४३, २७६, २७८,
३१७, ३१८, ३१९, ३२५, ३२६, ३२७, ३३२, ३३३, ३३४, ३३५,

(७)

३३७, ३४०, ३४१, ३४२, ३४३, ३४४, ३५०, ३५१, ३५२, ३५७,
३६३, ३६८, ३७२, ३७३, ३७५, ३८३, ३८७, ३८८, ३८३, ३८६,
३८८, ३८८, ४००, ४०१, ४०४, ४०६, ४०७, ४११, ४१६, ४१८
४२२, ४२५, ४३५, ४३८, ४५०, ४५४, ४५७, ४५८, ४५८, ४६० ।

मरीचिः ४०, १०८, २६१, २६२, २७५ ।

महाभारतम् १२, ४८, ५८, ५८, ८२, ८३, ८६, ८२, १८६, ३३६, ३८८,
४०२, ४०५, ४३०, ४५४ ।

मार्कण्डेयः २२०, २३३, ३५१, ४६७ ।

मार्कण्डेयपुराणम् ५२, ६४, १८७, २२६, २४१ ।

मेधातिथिः १०४, ३८८ ।

यजुर्विधानम् २०६, २११, २१५ ।

यमः ११, ३१, ३२, ३३, ३७, ४५, १४५, १४६, १८८, २०८, २२८, २४८,
२५२, २७३, ३२५, ३४३, ३४४, ३५७, ३७६, ३८६, ३८८, ३८४,
३८८, ४००, ४०२, ४०३, ४०४, ४०७, ४०८, ४१२, ४१६, ४१८,
४२१, ४२६, ४२८, ४५२, ४५३, ४५५ ।

याज्ञवल्क्यः ६, १०, ११, १२, १३, १४, २१, २५, ३१, ३४, ४४, ५०, ५४,
६४, ६८, ७२, ७३, ७४, ७५, ७८, ८१, ८५, ८६, १०४, १२२, १२६,
१४२, २०४, २०५, २१६, २१७, २२०, २४७, २५२, २५८, २६०,
२६७, २६८, २७५, २७८, २७८, २८०, ३०८, ३५०, ३५७, ३७५,
४०५, ४१२, ४१८, ४२१, ४३०, ४३८, ४३८, ४४८, ४५१, ४५२,
४५८ ।

याज्ञपाशः ४७५ ।

यान्निकाः १८२ ।

योगशब्दीयं वा योगमिवीयम् ३५८ ।

योगियात्रवल्काः ११३, ११४, ११७, १२०, १२२, १२३, १२५, १२६,
१७६, १७८, १८६, १८७, १८८, २०७, २१०, २१३, २१५, २१६,
२२०, २२१, २२२, २२३, २३५, २३७, २४०, २५५, २६०, २६४,
२६५, २७१ ।

रत्नाकरः ५२ ।

रत्नमाला ६५ ।

राजमार्तण्डः २३१ ।

रुद्रधरः ८६ ।

लक्ष्मीधरः १५, १६, ६१, ७२, २०४, २२०, २२३, २३७, २५८, २८२,
३५३, ३६५, ३८३, ३८७, ३८८, ३८०, ४२८, ४६१ ।

लघुव्यासः २०४ ।

लघुहारीतः १०६, १०८, २४४ ।

लघुपस्तम्बः २४४ ।

लिङ्गपुराणम् ३६५ ।

वराहपुराणम् १५, ३५८, ३८१, ३८२, ४५३, ४५८ ।

वशिष्ठः ३२, ४३, ७४, १०६, १४५, ३२५, ३३४, ३४४, ३५३, ३८७,
४०८, ४१०, ४२६, ४३५, ४६१, ४६२, ४६३, ४६६ ।

वाचस्पतिः ४०८ ।

वामनपुराणम् २२, ६४, १०५, २२८, २२८, ४२४, ४५३ ।

वायुपुराणम् ३१, ३३, ३५, ४८, १०७, ३३५, ३८२ ।

वार्त्तिकम् २३८ ।

वाशिष्ठ रामायणम् ४ ।

विज्ञाः ८५ ।

विज्ञानेश्वरः ५४, ८५, ८६, ८७, ३८७, ४५६ ।

विज्ञानेश्वरीयम् ३८५, ४५० ।

विष्णामित्रः ८, ३८४ ।

विष्णुः ५६, ५७, ५८, ६२, ६३, ७०, ७२, ८५, १३३, १४१, १४४, २४१,
२४३, २४७, २५१, २७७, ३२०, ३२१, ३२७, ३३१, ३४३, ३५१,
३५२, ३५३, ३५७, ३७१, ३७२, ३७६, ३७८, ३८१, ३८१, ४१२,
४१७, ४१८, ४२४, ४२८, ४३२, ४३६ ।

विष्णुधर्मोत्तरं १३, २५, २६, ८२ ।

विष्णुपुराणं २, २४, २५, २६, २८, ३०, ३५, ५८, ६०, १२०, १३१, १८२,
२२८, २४२, २६१, २६८, २७४, २७५, २७६, २७७, २७८, ३१०,
३२१, ३२४, ३२८, ३३०, ३३४, ३३५, ३३६, ३३७, ३३८, ३३९,
३६६, ३६८, ३७०, ३७२, ३७३, ३७४, ४७५ ।

विष्णुयामलं ३५८ ।

विष्णुस्मृतिः ३३०, ३३१, ३७५, ३८१ ।

वैद्यशास्त्रं ६१, ३७०, ३८०, ४४८, ४६७ ।

व्याघ्रपादः २२४ ।

व्यासः ३४, ४०, ४२, ६०, ६३, ७४, १११, १२०, १२२, १३०, २४२,
४३८ ।

शङ्खः वा शङ्खलिखितौ ३६, ३८, ४३, ५०, ६४, ७०, ७१, ७२, ८२,

८५, १२१, १४८, २०५, २०७, २२१, २२७, २३२, २३३, २३६,
२४२, २६०, २६३, २७५, २७७, २७८, ३२५, ३२६, ३२८, ३३७,
४१०, ४१४, ४१६, ४२०, ४२१, ४२८, ४४५, ४४६, ४६१, ४६२ ।

शब्दार्थवः ४०८ ।

शातातपः ३५, ५३, ७८, ११३, १४७, २३८, २४१, २५०, २५३, २५८,
३१०, ३१८, ३२६, ३३३, ३४१, ३४३, ३४४, ४०३, ४२७ ।

शारदातिलकं १८४ ।

शास्त्रं ८६ ।

शिवपुराणं १७८, १८४, ३६१ ।

शिष्टाः १२, ३३, ३५, ३८, ४२, ८५, ८७, १०१, १०२, १०८, १०८,
११०, १६५, १७१, १८५, २१८, २२०, २२५, २३०, २३१, २४६,
३११, ३१८, ३२०, ३२७, ३५४, ३५५, ३६४, ३६७, ३७८, ३८०,
३८२, ४२३, ४४४, ४४६, ४७४ ।

शुद्धिसारः ५४, २५३, ३६१ ।

शुद्धिसार संग्रहकारिका ३८३ ।

श्रीणकः १५५ ।

श्रीक्षेत्रमाहात्म्यं ३८३ ।

श्रुतिः वा वेदः ३, ५, १३, ८७, १०७, १२३, १५३, २७४, २८२, ३७५,
४१६, ४१८, ४५१, ४६० ।

षट्त्रिंशत्तमं ३८८, ४११, ४१७, ४३२ ।

संग्रहकारिका १८ ।

सम्प्रदायविदः ४२३ ।

संस्कारसारः ७ ।

सत्यतपाः ८२ ।

सम्बन्धः ४६, ११८, ३३३, ४२०, ४३२ ।

सारसंग्रहः ६ ।

सुमन्तुः २४४, ३३१, ३३३, ४११, ४२२, ४३६, ४३७ ।

स्कन्दपुराणं २१, ८२, १०२, १०३, ३६०, ३८३, ४२७ ।

स्नानसारः २५५ ।

स्मृतिः ५, ४२, ६४, ८४, १५२, १५३, २३०, २४०, २४६, २६१, २७२,
३२७, ३३१, ३३५, ३६७, ३७७, ४६० ।

स्मृतिरत्नमाला २४, ३८६ ।

सूक्त्यन्तरं ५७, ५८, ६०, ८२, ८७, १२४, १२८, १३०, १५१, १८०,
१८१, २३८, २४१, २४३, २४४, २४५, २४८, २५०, २७१, २७५,
२७८, ३२४, ३२६, ३२७, ३५१, ४०३, ४०८, ४३२, ४६७ ।

हरिहरभाष्यं ३२४, ३३४, ४७५ ।

हारीतः १२, ३०, ३२, ३४, ३८, ५६, १०६, ११३, १४८, २४४, २४८,
२५३, ३३८, ३५७, ३६५, ३६६, ३७७, ३७६, ३७८, ३८८, ३८४,
३८८, ४०३, ४०४, ४०७, ४१८, ४२२, ४२६, ४४३, ४४६, ४५५,
४६३ ।

आचारसारस्य विषयानुक्रमणी ।

अ

	पृष्ठ
अकामतः शवसृष्टस्यर्गे ज्ञानम्	२३८
अक्षमाला	१७८
अक्षमालालक्षणम्	१८०
अक्षमालाग्रथनम्	१८१
अक्षमालाग्रहणार्थं सूत्रम्	१८१
अक्षमालाप्रतिष्ठा	१८२
अक्षरदेवताः	२१४
अग्निहोत्रविधिः	१५१
अङ्गस्थतिलैस्तर्पण-निषेधः	२६१
अङ्गुलिजपविधिः	१८५
अङ्गुल्यादिजपे फलम्	१७८
अजीर्णादी ज्ञानमात्र-कथनम्	२३५
अतिथिभ्योदानविचारः	३३६
अतिथिविशेषार्चने फलाधिक्यकथनम्	३३८
अतीतचण्डालादि सृष्टस्याकृतज्ञानस्य स्यर्गे	
प्रायश्चित्तविधिः	२३८

	पृष्ठे
अधोवायुादिषु प्रायश्चित्तविचारः	२४५
अध्यापनरूपः पञ्चमोवेदाभ्यासः	२१६
अध्वर्युकर्म	१६७
अनभिवाद्यलक्षणम्	१४७
अनाश्रमित्वलक्षणम्	७
अनुदकमूत्रपुरीषकरणे नखादिप्राशने च प्रायश्चित्तम्	२४४
अनुदित निर्णयः	१५१
अनुपनीतहिजमूत्रस्त्रीशौचनिर्णयः	३८
अनुपनीतस्य वैश्वदेवकरण विचारः	३३३
अन्वजादिकृतकूपादौ ज्ञानप्राने प्रायश्चित्तम् ...	२५०
अन्वष्टकादिश्राद्धे तिलतर्पणाभावः	२६२
अन्वारभशब्दार्थविचारः	२६८
अन्वारोहणादौ अभिवादननिषेधः	१४८
अभक्ष्याणि अष्टविधानि	३८४
अभिवादनक्रमः	१४३
कृताभिवादनस्य शुद्रस्य आशीर्वादाकरणे दोषः	१४६
अभिवाद्य ज्येष्ठलक्षणम्	१४८
अभेध्यं चतुर्विधम्	४६
अभेध्ये इन्द्रियप्रविष्टे प्रायश्चित्तम्	२४४
अष्टधाविभक्त दिवसकृत्यानां समाप्तिः	४३८
अष्टधाविभागे प्रातःकृत्यनिर्णयः	२२

	पृष्ठे
अष्टमभागकृत्यम्	४३८
अष्टविधानामभ्यासाणां समाप्तिः	४३७
अष्टाक्षरजपविधिः	२०१
असमुद्रगानदी-स्नानफलम्	२२०

आ

आग्नेयस्नानम्	७६
आचमननिर्णयः	३८
आचमनस्यत्रैविध्यात् त्रिविधाचमनकथनम् ...	४४
आचमनानुकल्पाः	५१
आचमनापवादः	५३
आचारनिरूपणम्	७
आचार प्रशंसा	७
आचारस्य कर्ममूलत्वात्कर्मप्रशंसा	८
आतुरपथिकानां शौचनिर्णयः	३६
आरस्यकुक्षुटवराहस्यर्षे खरोष्ट्रस्यर्षे च स्नानम् ...	२४१
आन्नमधर्मस्वरूपनिरूपणम्	६
आश्रयदुष्टान्यभ्यासाणि	४२५
आसनप्रमाणम्	१७६

उ

उच्छिष्टविप्रस्य तादृशविप्रस्यर्षे प्रायश्चित्तम् ...	२४३
उत्तरीयवस्त्रम्	७८

पृष्ठे

उत्तरीयमन्त्रः	८१
उत्तरीयधारणप्रदेशः	८०
उत्तरीयवस्त्रस्यापि निवीतत्वादिकथनम्	२७०
उदक्कादिसर्गं प्रायश्चित्तम्	२४२
उदितनिर्णयः	१५२
उद्धृतस्नाने मन्त्रः	२५४
उद्धृतस्नाने मार्जनप्रकारविशेषः	२५४
उद्धृतोदकतर्पणविधिः	२६१
उग्रस्थानादितर्पणप्रवृत्तिः	२८४
उप्राकर्मादौ नदीनां रजोदोषाभावविचारः	२२४
उपानहादिभिर्दूषितवाप्यादि शुद्धिविचारः	२५१
उपोषित-व्रति-कर्त्तितोष-तैलसर्गं दोषकथनम्	२२८
उष्णीषमन्त्रः	८१

... कृ

ऋतौ मैथुनीसर्गं-प्रायश्चित्तनिर्णयः	२४३
ऋथादिस्मरणविचारः	१८८

... ए

एकवक्त्ररुद्राक्षपरीक्षा	८८
एकवक्त्रादिरुद्राक्षधारणे फलम्	८८
एकवस्त्रेण जपहोमादि कर्मानिषेधः	८०
एकहस्ताभिवादननिषेधः	१४४

	पृष्ठे
अकारकल्पविचारः ...	२०६
क	
कण्ठादौ रुद्राक्षधारण सङ्ख्या ...	१००
कनिष्ठस्य ज्येष्ठामूर्ध्वादे दोषः ...	१४८
कर्णकरणाशक्ती प्रायश्चित्त कथनं ...	२१
कर्णनित्यत्वलक्षणम् ...	१८
कर्णकाले मार्जारमूषिकस्पर्शे जलस्पर्शादिना शुद्धिः ...	२४१
कश्मलादिलक्षणम् ...	२५२
कश्मलादियुक्ततीर्थाशुद्धिः ...	२५२
काकादिभिः स्त्रीपरि समेधे कृते प्रायश्चित्तं ...	२४४
काकाद्यमेध्यस्य श्रोत्रमुख प्रवेशे गुरुप्रायश्चित्तं ...	२४४
कापिल ज्ञानं ...	७७
काश्यज्ञान लक्षणं ...	२३४
कालदुष्टान्य भक्ष्याणि ...	४२०
कालमूर्ति कथनं ...	४
कुण्डादौस्पर्शास्पर्श विचारः ...	२४६
कुश विचारः ...	१०७
कूपादि लक्षणं ...	२२२
कूपादिषु मृतपञ्चनखेषु तेषां शुद्धिविचारः ...	२५२
कूपादिपतित-नरशरीरविक्लिप्त-जलपायिनां-शुद्धिविचारः ...	२५१

क्षत्रिमजले तीर्थावाहन प्रकारः	...	...	२५४
क्षत्राजिन दानग्राहि स्वर्गे प्रायश्चित्तं	...	...	२४४
कौशेय पट्टवस्त्रादीनां भेद कथनं	...	...	८५
क्रियादिज्ञानलक्षणं	...	...	२३४
क्रियाङ्गाचमनं	...	...	४८
क्रियादुष्टान्य भक्ष्याणि	...	...	४१०
क्षीर मध्वादि युक्त तर्पणफलं	...	...	२६०

ग

गणेशद्वादशनाम पठनकालः	...	...	१८४
गण्डपुष्प निर्णयः	...	...	४७०
गर्तलक्षणं	...	...	२३२
गायत्री कल्पव्याख्यानं	...	...	२०७
गायत्रीन्यासः	...	...	२१३
गीतापठन कालः	...	...	१८५
गुर्वभिवादनं	...	...	१४१
गुरु विचारः	...	...	१४१-१४३
गुरुमङ्गल द्रव्यदर्शनं	...	...	१८२
गृहस्थस्याभ्यङ्गविधिः	...	...	२२७
गृहे देवार्चनं	...	...	३१०
गृहे पुरुषसूक्तविधिना नारायणपूजाविधिः	...	...	३१०
गोप्रास दानं	...	...	३३५

पृष्ठे

आभयाजकस्पर्शे प्रायश्चित्तम् ... २४४

आभ्याखु स्पर्शे प्रायश्चित्तं ... २४१

... च ...

अण्डालच्छायाभिधाने ब्राह्मणस्य सचेलस्नानादिकथनं २३८

अण्डाल-पतित-मोवाल व्यजनस्यात्यन्त समन्निधे स्नानं २३८

अण्डालादिसर्शनिमित्तं शुद्धार्थस्नाने नद्यादिनियमः २३६

अण्डालादि परिगृहीत जलपाने प्रायश्चित्तं ... २५०

अण्डालारूढैकग्रन्थास्थितौ ब्राह्मणस्य स्नानं ... २३८

अण्डालेन सहाध्वगमने सचेल स्नानं ... २३८

अष्टिकास्तोत्रपठनकालः ... १८७

चतुर्थीनवम्योरपि तैलग्रहणनिषेधः ... २२८

चतुर्हस्यादिषु तैलादिग्रहणे दोषः ... २२८

चित्ति यूपयोः कर्म समाप्ती स्पर्शनं स्नानं

निमित्तं, कर्ममध्ये वैधस्पर्शं भिन्नस्पर्शे स्नानं ... २३८

चित्रादि नक्षत्रेषु निषेधेऽपि तैलग्रहणविचारः २२८

चैत्यवृक्षादिसर्शे सचेल स्नानं ... २३८

छ

छत्राकद्वय भक्षणे ब्राह्मणस्य दोषः ... १८६

ज

जपदेशाः ... १७६

जपग्रन्थ विचारः ... २०६

	पृष्ठे
जपसाधारण धर्माः	१८६
जपस्य जपसमर्पणस्य मन्त्रः	३०८
जलचलुकपाण विधिः	२५४
जलमस्कार मन्त्रः	३०८
जलः मज्जन प्रकारः	२५४
जलमध्ये तर्पणविधिः	२५८
जलमध्यतर्पणे आवाहनकुशस्थापनं	२६८
जल शुद्धिः	२४७
जलान्तरासम्भवे रजोदोषाभावविचारः	२२४
जलानां शुद्धाशुद्धौ प्रमाणवक्त्राणि	२५३
जलाभिमन्त्रणं	२५४
जलाशयात् गृहगमनप्रकारः	१५०
जले शिरोमज्जनरात्रिस्नानयो निषेधः	२३३
जातिदुष्टानामभक्ष्याणां समापनं	४०८
जाम्बवीजलतुलस्योः पर्युषितत्वविचारः	२४८
जीर्णवस्त्र परिधान निषेधः	७८
जीवत्पितृकतर्पणविचारः	२७०
जीवत्पितृकस्य कृष्णतिलताम्रपात्रैस्तर्पणनिषेधः	२७१
जीवत् पितृकस्य दशम्यादौ निमित्तमन्तरा	
स्नाननिषेधविचारः	२२५
ज्ञातृज्ञाति-प्रेतानुगमने प्रायश्चित्तं	२४१

ज्जायसां कनीयसो नमस्कारविचारः ... १४४

त

तङ्गागसरो लक्षणं ... २३२

तत्काल चण्डालः स्पृष्टस्पर्शने ज्ञानं ... २३८

तर्पण विचारः ... २५८

तर्पणविधिः ... २८५

तर्पणस्य नित्यता ... २५८

तर्पणस्य ज्ञानादित्यकथनं ... ६५

तर्पणस्याकरणे दोषः ... २६५

तर्पणकाले मुद्रादर्शनं ... २६१

तर्पणेषु दर्भं प्रमाणकथनं ... २७०

तर्पणे तिलसङ्गाविचारः ... २६१

तर्पणे स्वर्णरौप्याद्यभावे दोषः ... २६०

तर्पणे पिष्टतीर्थेन पात्रेण पात्रावपि जलसङ्ग्रहं ... २७०

तर्पणमात्रं जलस्य जलात्स्थस्याद्वा उद्धृती प्रमाणं ... २६४

तर्पणे प्रागुत्तरदक्षिणाग्रेषु तत्तत्कुशेषु क्रमेण

देवादीनामावहनं ... २६८

तर्पणे जलमध्यस्थितस्य जलप्रक्षेप विचारः ... २६४

तर्पणे गृहादिषु उद्धृतं जलं प्रक्षेप विचारः ... २६४

तर्पणे नद्यादि तीरस्थस्य तज्जलं प्रक्षेप विचारः ... २६३

तर्पणे जलस्थितस्य स्थले जलप्रक्षेपनिषेधः ... २६४

	पृष्ठे
तर्पणक्रमोक्तपुराणादि पदानां विशेषण विचारः	२६७
तर्पणेनार्द्रवासेत्याद्युदनमोत्यादिवाक्स्यानां व्यवस्था	२६३
तर्पणे असंस्कृतप्रसीतानां वस्त्रनिष्पीडितजलदानंविचारः	२६४
तर्पणीत्तरकर्माविधिः	३०४
ताम्रपात्रादिना तर्पणविधिः	२६१
ताम्रसूत्रचर्चणनिमित्ताचमनम्	३८१-३८३
ताम्रूलादि भक्षणविचारः	३८०
ताम्रूले उच्छिष्टविचारः	३८१
तिथिविशेषे क्षौरनिषेधः	१०५
तिथिनक्षत्रयोस्तस्यसिद्धातिमात्र एव तैलनिषेधः	२३०
तिलकधारणप्रकरणम्	८१
तिलकस्थाकृतिः	८१
तिलतर्पणाभावापवादनिर्णयः	२६२
तिलपिष्टेन सर्वदास्नानं विधिवचनात्	२३१
तिलाभावे तर्पणविचारः	२६२
तीर्थविसर्जनमन्त्रः	३०८
तुलसीमालाधारणम्	१०२
द्वितीयभागकृत्यम्	२१८
तैत्तरीयशाखोक्तत्रयविधि समापनम्	२८४
तैलग्रहणे कर्त्तव्यत्वविचारः	२२८
तैलपदस्यैव तिलभवच्चेदपरत्नकथनम्	२२८

पृष्ठे

तैलपदस्य सार्धपादौ गौणत्वाच्चतुर्हशीन्वपि तद्ग्रहणविधिः २२८

तैलनिषेधदिने तिलामलकपिष्टेन :

मलापकर्षणज्ञानं ततो मध्याह्नज्ञानम् ... २३२

तैलाभ्यङ्गादौ मूलपुरीषोक्तं पञ्चगव्येन शुद्धिः ... ३३

तैलोपभोगनिषेधात्तैलभक्षणस्यापि निषेधः ... २२९

त्रयोदश्यादौ शुद्धादीनां ज्ञाननिषेधः ... २२५

त्रिकलक्षणम् ... ७८

द

दम्बसंज्ञेहमानुषास्थिसर्गं प्रायश्चित्तम् ... २४३

दन्तधावन प्रकरणम् ... ५५

दशदिग्देवतानमस्कारः ... २८३

दिग्गदि नमस्कारमन्त्रः ... ३०८

दिवसस्याष्टधाविभागनिर्णयः ... १८

दिवसे नित्यनैमित्तिक कर्मनिर्णयः ... १८

दिव्यज्ञानम् ... ७६

देवस्नातलक्षणम् ... २३२

देवगृहसन्मार्जनादि देवक्रार्थ्याणि ... १८८

देवयज्ञादि पद्धतिः ... ३४५

देवलकलक्षणम् ... २४०

देवलकसर्गं प्रायश्चित्तम् ... २४०

देवादि तर्पणक्रमविचारः ... २६४

	पृष्ठे
देवादि तर्पणविधिः	२५८
देवादितर्पणे जलाञ्जलिविचारः	२६८
देवार्चनादौ पर्युषितजलनिषेधविचारः ...	२४८
देवालयसभादौ समुदायत्वेन नमस्कारो न प्रत्येकम्	१४८
द्वादशमहानद्याः	२२३
द्वितीयभागस्तत्त्वम्	२०३
द्विराचमनम्	५०

घ

घर्माप्रमाण कथनम्	१०
घर्मास्वरूपनिरूपणम्	८-१७
घात्रीपिट्टेः ज्ञानविचारः	२३१
घात्रीपिट्टेर्नवम्यादौ श्रीकामस्यैव ज्ञाननिषेधः ...	२३२
घात्रीफल माताधारणम्	१०१

ज

जदीनां रजस्वलाकालविचारः	३२३
जघानीतजलेन गृहे द्रव्यप्रोक्षणम्	३१०
जम्बादौ बह्वदकसम्भवे क्षत्रिमज्ञाननिषेधः ...	२३८
जम्बासु सर्व्यस्नेहनिषेधः	२२८
जमस्कार लक्षणम्	१४८
जामकीर्त्तननिर्णयः	२५
जारायण स्मरणम्	१

नित्यकालनिर्णयः	...	...	...	३
नित्यकालात्जन्यकालोत्पत्तिः	...	...	...	४
नित्यनैमित्तिककाम्य ज्ञानमध्ये नित्यज्ञानस्य त्रैविध्यम्	...	...	...	२२७
नित्याहोरात्रकृत्यविचार समापनम्	...	...	...	४६८
नैमित्तिक ज्ञानलक्षणम्	...	...	...	२२३
नैवेद्यभक्षण विचारः	...	...	...	३५४

प

पञ्चहोमविधिः	...	...	...	१६३
पञ्चधावेदाभ्यासविचारः	...	...	...	२०३
पञ्चमभागकृत्यम्	...	...	...	३१७
पञ्चमभागे पञ्चमहायज्ञप्रकरण समापनम्	...	...	...	३५०
पञ्चमहायज्ञलक्षणम्	...	...	...	३१७
पञ्चमहायज्ञफलम्	...	...	...	३१७
पतितादिस्मरणे सचेतज्ञानम्	...	...	...	२३८
पद्माक्षमालाधारणम्	...	...	...	१०१
पर्युषित जलशुद्धि विचारः	...	...	...	२४८
परकृत निपानादि ज्ञानविचारः	...	...	...	२२१
परकृतजलाशये पिण्डोद्भूतिं विना ज्ञाने दोषः	...	...	...	२२२
परकृत तड़ागादिषु पिण्डोद्भूति कथनं	...	...	...	६४
परिधान वस्त्र मन्त्रः	...	...	...	८१
परिवर्त्तितवाससस्तर्पणविधिः	...	...	...	२५८

परिवेशन विचारः	३७८
पलाण्डु लशुनसंश्लेषे प्रायश्चित्त निर्णयः ...	२४३
यशु हिंसा विधिप्रतिषेधौ	४०६
धादेतराङ्गेन स्मशानसंश्लेषे च आसम्बत्- सरनित्यकर्माकारिसंश्लेषे प्रायश्चित्तं ...	२४४
पितामही जीवने मातृमात्र-तर्पणं ...	२७६
पितामहादि जीवने पित्रादि तर्पणं ...	२७६
पितामहादि तर्पण विचारः	२७४
पितृ यज्ञविधिः	३४८
पितृयज्ञ नित्यश्राद्धं	३२६
पितृश्राद्धादिषु तैल ग्रहण निषेधः ...	२२८
पितृश्राद्धादौ तिलतर्पणाभावः	२६२
पितृश्राद्धतर्पणेऽपसव्यत्वकथनं	२६८
पित्रादि तर्पणानन्तरं विमातृपितृव्यादितर्पणं ...	२७७
पुत्रीष दर्शने प्रायश्चित्तं	३३
पुत्रीषोत्सर्ग निर्णयः	३०
पुत्रीषोत्सर्ग निषेधनिर्णयः	३१
पुरुषार्थाचमनं	४८
पूणिमायामपि धनादिकामस्य तैलग्रहणविधिः ...	२३०
पोष्यवर्ग लक्षणं	२१८
पोष्यवर्ग पीडने दोषः	२२६

	पृष्ठे
पौष्यवर्गभरणस्य प्रशंसा तत्फलं च ...	२२६
प्रणव जपविधिः ...	१८८
कृतप्रणामस्य शुद्धस्य स्वस्तिकरणे दोषः ...	१४६
प्रतिपदादिषु चन्नानादपि तैलग्रहणे दोषः कथनं	२२८
प्रतिपदादौ तिलपिष्टनिषेधस्यारोग्यज्ञानविषयत्वं	२३१
प्रत्यभिवादन विचारः ...	१४४
प्रत्यभिवादनानन्तरं कुशलादि प्रश्नविचारः ...	१४६
प्रत्यभिवादनानभिज्ञे नमस्कार निषेधः ...	१४७
प्रथम भागकृत्यं ...	१८२
प्रथमर्तुनिर्णय समापनं ...	४७५
प्रथमर्तौ शान्तिविचारः ...	४७२
प्रथमरजो विचारः ...	४६८
प्रथम रजसि वारतिथिनक्षत्रफलं ...	४६८
प्रथम रजसि जन्मनक्षत्रादिफलं ...	४७१
प्रथम रजसि प्रातरादिफलं ...	४७१
प्रथम रजसि लग्नमासकुतिथिफलं ...	४७०
प्रथम रजसि परिधान वस्त्रफलं ...	४७२
प्रथमवेगित-प्रक्षोभित-तीर्थविनिःसृत नदीनां-जलाग्राह्यत्व- विचारः ...	२२३
प्रदोषे कर्त्तव्यानि ...	४४१
प्रपादि जलानां विपत्तौ देशविशेषे पानसमाचारः	२५२

प्रपादि जलानां क्षुद्रं विना विपत्तौ अघ्राद्यत्वं ...	२५२
प्रसिद्धवस्त्राणि	७८
प्रातःकासे दर्शनीयादर्शनीयानि	२८
प्रातःस्नानं	६२
प्रातःस्नानप्रशंसा	६३
प्रातःस्नान विधिनाघमर्षणेन वा मध्याह्नस्नान करणं	२५४
प्रेतधूमादेः कामतःस्पर्शोऽभ्यस्ते प्रायश्चित्तं ...	२४०
प्रेतधूमादेःस्पर्शं सचेलमन्त्रोऽवगाहनमग्निस्पर्शनादिकं	२४०

... .. ब

ब्रह्मचारित्वादि लक्षणं कथनं	६
ब्रह्मचारियति वानप्रस्थशौचनिर्णयः ...	३६
ब्रह्मचारियतिविधवानां तैलाभ्यङ्गादिनिषेधः ...	२२७
ब्रह्मपूजाविधिः	३०४
ब्रह्मयज्ञविधिः	२५६-२८४
ब्रह्मादिपूजा तस्मिन्नाद्य	२८०
ब्रह्मादितर्पणे एकवचनस्य देवतर्पणे बहुवचनस्य च प्रयोगः	२६८
ब्रह्मादीनां प्रत्येकं जलाञ्जलिदानं	३०८

भ

भगवति सर्व्वकर्म समर्पण-निर्णयः	२३
भस्मधारणं	१७०
भास्त्रादीनामभ्यस्पर्शं प्रायश्चित्तं	२४२

	पृष्ठे
भूतयज्ञविचारः	३२१
भूतयज्ञविधिः	३४७
भूमिष्ठादिजलेषु उद्धृतजलापेक्षया पुण्याधिक्यं कथनं	२३३
भोजनदेशः	३६२
भोजननिषिद्धदेशः	३७४
भोजनविधिः	३५०
भोजनपात्रविचारः	३७७
भोजनकाले आभिमुख्यविचारः	३७३
भोजनमध्येऽकस्मादन्नादिप्राप्तौ विष्णुभुक्तत्वं चिन्तनं	३५५
भोजनानन्तर्यादौ स्नाननिषेधः	२२५
भोजने निषिद्धासनं	३७७
भोज्यक्रमः	३६१
भोज्यक्रमे भोजनप्रकारः	३७०
भौमस्नानं	७५

म

मन्त्रिकादीनामसृश्यसर्गे दोषाभावः	२४६
मङ्गलद्रव्यदर्शनं	१८२
मङ्गलद्रव्य स्वरूपं	१८३
मङ्गलं ब्राह्मणविचारः	२८७
मद्यभाण्डोदकपाने प्रायश्चित्तं	२५३
मध्याह्नसन्ध्याविचारः	२५५

	पृष्ठ
मध्याह्न स्नानविचारः	२२७
मध्याह्नस्नानविधिः	२५४
मध्याह्न सन्ध्यापद्धतिः	२८३
मध्याह्नसन्धानन्तरं असम्यक्कथनं	२५५
मध्याह्नसन्ध्योपस्थाने विशेषः	२५५
मध्याह्नस्नाने तीर्थावाहनप्रकारः	२५४
मध्याह्नस्नानाङ्गवेगुल्ले प्रायश्चित्तं	२५५
मध्याह्नजपे हस्तस्थितिः	२५५
मध्याह्नेतिलकर्षणप्रकारः	२५५
मध्याह्ने पूर्वोक्तरीत्याचमनादिः	२५५
मध्याह्ने गोपालपूजाध्यानं	३१६
मनुष्ययज्ञविधिः	३४८
मनुष्यमरीचादितर्पणे निवीतित्वं	२६८
मन्त्रस्नानं	७५-२३७
मलापकर्षणादि त्रिविधस्नान लक्षणं	२२७
माघे पर्युषितजल स्नानविचारः	२४८
मातामहे जीवति प्रमातामहादि पुरुषत्रयतर्पणं	२७६
मातृजीवने मातामहादि तर्पणविचारः	२७६
मातृ-मातामह-तत्पत्नीतर्पणे जलाञ्जलिविचारः	२६८
मात्रादीनां गर्हितेनाप्युपायेन पोषणे दोषाभावः	२२६
माध्याह्निक स्नानदेशविचारः	२३२

	पृष्ठे
माध्याह्निक कर्मान्तरं गृहगमनप्रकारः ...	३१०
मानसज्ञानं	७६
मानस ज्ञानद्वैविध्यं	७७
मांसमत्स्यभक्षणविचारः	३८६
मार्जनप्रकारः	२५४
मालाधारणप्रकरणं	८७
मित्रपूजाविधिः	३०६
मूलशौचनिर्णयः	३६
मूलशौचापेक्षया शूकोत्सर्गे द्विगुणं शौचं	३६
सृतपञ्चनख-नदीशुद्धिविचारः	२५२
मैथुने प्रायश्चित्तं	२४२
मौननिर्णयः	२८

य

यज्ञोपवीतप्रकारः	८७
यज्ञोपवीतस्यावश्यकत्वविचारः	८८
यात्रादौ स्पर्शस्पर्शविचारः	२४६

र

रजकादिभिः शिरोव्यतिरिक्ताङ्गस्पर्शे शुद्धिविचारः ...	२४२
रजस्वलाधर्माः	४६३
रजस्वलाया असृष्ट्यस्पर्शादौ प्रायश्चित्तम्	४६६
रजश्चक्रनिर्णयः	४७०

रथादीनां शुद्धिविचारः	...	...	२४७
रथाकर्हमतोयेन नामैरुर्ह्यै स्वर्गे प्रायश्चित्तम्	...	...	२४२
रविवारादिषु तैलग्रहण समाचारः स्त्रीणामेव नपुंसकम्	...	...	२३०
रसदुष्टान्य भक्ष्याणि	...	...	४३३
रात्रीभोजन विचारः	...	...	४४४
रात्रीशीतनिर्णयः	...	...	३६
रुद्रपूजा विधिः	...	...	३०५
रुद्राक्षमाला धारणम्	...	...	८७
रुद्राक्षधारण स्थानम्	...	...	८७
रुद्राक्षमालाप्रतिष्ठा	...	...	१००

ल

लक्ष्मीस्तोत्रपठनकालः	...	...	१८८
-----------------------	-----	-----	-----

व

वन्दन लक्षणम्	...	...	१४८
वर्ज्यादिषु तिलभवातिरिक्त तैलग्रहणविचारः	...	...	२२८
वर्णनिरूपणम्	...	...	६
वर्षाकालमेघोदकस्वाकालमेघोदकस्य च शुद्धिविचारः	...	...	२४८
वस्तुपूजा विधिः	...	...	३०७
वस्तुपरिधान प्रकरणम्	...	...	७८
वस्तुपरिधान प्रदेशः	...	...	७८
वस्त्रादि शुद्धिविचारः	...	...	८३

	पृष्ठे
चस्त्रादीनां ग्राह्यत्वाग्राह्यत्वविचारः ...	८१
वाक्प्रशस्तादौ ज्ञानविचारः ...	२४६
वामशैवपाशुपतस्त्रये प्रायश्चित्त विधिः ...	२४०
वायव्य ज्ञानम् ...	७६
विष्णुत्रलेप शुद्धिनिर्णयः ...	३७
विष्णुत्रोक्तगार्ग्यमुपविष्टस्य तदकरणे शौचनिर्णयः ...	३८
विनायकस्तोत्रपठनकालः ...	१८४
विप्रस्त्राज्ञानान् शूद्राभिवादाने प्रायश्चित्तम् ...	१४८
विप्रादीनां नामान्ते शस्त्रादि प्रयोगः ...	२७३
विष्णुस्मरणम् ...	२५५
विष्णुपूजा तन्मन्त्राश्च ...	२८२
विष्णुपूजाविशेषः ...	३०४
विष्णुनिर्भाष्यधारणम् ...	१०३
विष्णुनामाष्टक पठनकालः ...	१८५
विष्णोःसहस्रनाम पठनकालः ...	१८५
विष्णुादि देवपादोदकादीनां पर्युषितत्वविचारः...	२४८
वेद नमस्कारः ...	३०८
वेष्टितशिरस्वादिना देवादितर्पणनिषेधः ...	२५८
वैधनिर्भाष्यग्रहणव्यतिरिक्तं रुद्रनिर्भाष्यस्त्रये सचेलज्ञानम्	२४०
वैष्णवदेवविचारः ...	३१८
वैष्णवदेवाधिकारिणः ...	३३३

अङ्गचक्रादि धारणम्	८४
अङ्गचक्रद्वयस्य धारणक्रमः	८५
अङ्गचक्रधारण मन्त्रः	८५
अङ्गतर्पणविचारः	२६०
अयनविचारः	४४५
अयनपद्धतिः	४४८
अयनपद्धतौ ऋतुविचारः	४५०
अय्योत्थानप्रकार निर्णयः	२२
अस्थिावन्धनम्	१०४
अश्विरोऽभ्यङ्गावशिष्ट तैलेन अङ्गनाभ्यङ्गनिषेधः	२३०
अश्विरोमन्त्रन्यासः	२१४
अश्विगङ्गालक्ष्यम्	२१८
अश्विदादशनामस्त्रोत्र पठनकालः	१८४
अश्वोत्तरपश्चिमवाहिनी नदीस्नान फलम्	२१८
अश्वोच्छिष्टादि जलपाने प्रायश्चित्तम्	२५३
अश्वर्यमाचमनम्	४५
अश्वनिर्णयः	३४
अश्वभावे तत्प्रतिनिधि तिलतर्पणम्	२६३
अश्वमहाप्रसाद भक्षणम्	३५८
अश्वकाकादीनां विष्ठादिस्पर्शे प्रायश्चित्तम्	२४२

श्वादिपञ्च विधिः	...	...	...	पृष्ठे
श्वादीनामकामतः कामतो वाधमाङ्गस्यै प्रायश्चित्तम्				३४८

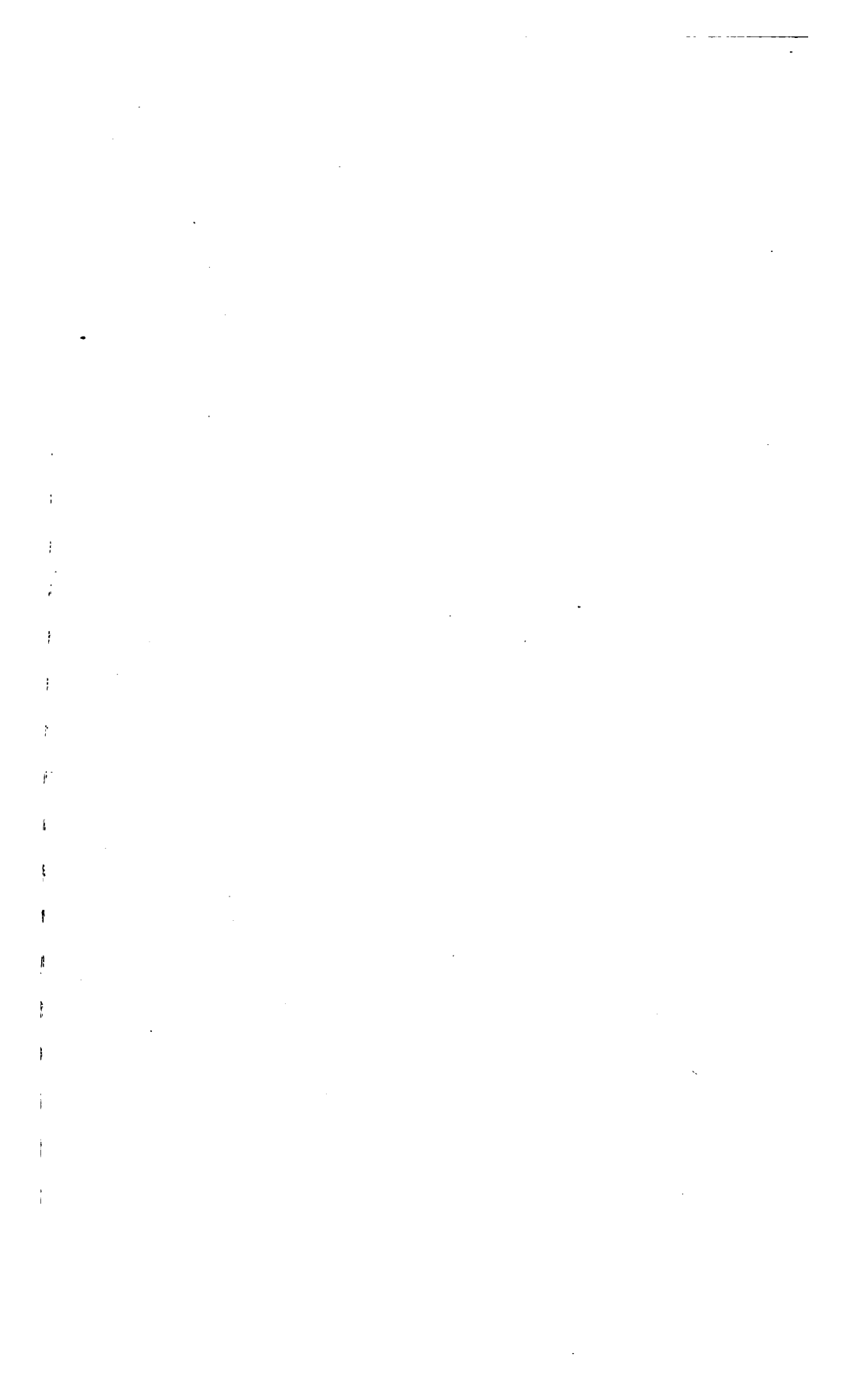
ष

षष्ठ-सप्तमभागतत्त्वम्	...	...	...	४३७
षष्ठीचतुर्दश्यादिषु स्नेहमात्रनिषेधः	...	...	...	२२८

स

संक्रान्तौ तदवच्छिन्नाहोरात्रे तैलादिनिषेध विचारः				२३१
संसर्गदुष्टान्यभक्ष्याणि	...	...	...	४३२
सगोत्रपदनिरुक्तिः	...	...	...	२७२
सनकादितर्पणे पिष्टतर्पणे प्रत्यञ्जलिमन्त्राभ्याः				
त्यागग्रन्थार्थं निर्णयः	...	...	...	२६८
सनकादीनां तर्पणवादः	...	...	...	२६७
सन्ध्याप्रकरणम्	...	...	...	११३
सन्ध्यानन्तरं देवतानमस्कारः	...	...	...	१४१
सप्तम्यां तैलभक्षणस्यापि निषेधः	...	...	...	२२८
सप्तम्यादौ तिलपिष्टनिषेधसु धनादिकामस्यैव	...	...	...	२३१
सप्तरात्रोषितविष्ठाया अप्रभिन्नायमानायाः शुद्धिविचारः				२४७
समयाध्युषितनिर्णयः	...	...	...	१५२
समुद्रस्नानफलम् समुद्रस्य पुण्यतरत्वञ्च	...	२२०—२३३		
सर्वतर्पणानन्तरं जपविचारः	...	...	...	२७७
सङ्गलेखापरनामकानि भावदुष्टान्य भक्ष्याणि	...			४३४

	पृष्ठे
सायंकाले कर्त्तव्यानि	४४०
सायंसम्याविचारः	४३८
सार्धपादितैलकृतपूपादौ न भक्ष्य निषेधः ...	२२८
सुराभक्ष्य विचारः	४०७
सुवर्चकुशादि धारणम्	१०६
सूर्यगङ्गा लक्ष्यम्	२१८
सूर्यार्घदान विधिः	३०३
सूर्यार्घ विचारः	२८०
सूर्योपस्थान विधिः	३०७
सूर्यावलोकन मन्त्रः	३०७
सूर्यप्रदक्षिण मन्त्रः	३०८
सूर्यपूजा विधिः	३०५
सूर्यनामाष्टक पठनकालः	१८४
सूर्यस्तवराज पठनकालः	१८४
सूर्यास्ते चण्डालादिसर्गे प्रायश्चित्तम् ...	२४५
स्फटिकादिमालासु विभिन्न-फलनिर्णयः ...	१७८
स्नान-जलाशय स्नानफलम्	२२०
स्नानावदुष्टान्य भक्ष्याणि	४३५
स्नानपात्रेषु तर्पणेऽपि विशेषः	२६०
स्नानपात्र तत्कीलकानाञ्च नित्यत्वादिः ...	२६०
स्नानादिपात्रतर्पण-फलम्	२६०

RETURN TO **CIRCULATION DEPARTMENT**
202 Main Library 17890

LOAN PERIOD 1 HOME USE	2	3
4	5	6

ALL BOOKS MAY BE RECALLED AFTER 7 DAYS

1 month loans may be renewed by calling 842-3405
1-year loans may be recharged by bringing the books to the Circulation Desk
Renewals and recharges may be made 4 days prior to due date

DUE AS STAMPED BELOW

RECEIVED BY

DEC 5 1984

CIRCULATION DEPT.

UNIVERSITY OF CALIFORNIA, BERKELEY
FORM NO. DD6, 60m, 1/83 BERKELEY, CA 94720

U.C. BERKELEY LIBRARIES

C039342497

818757

UNIVERSITY OF CALIFORNIA LIBRARY